

Миротлазничарий

В ОБЪЕМАХ ТИТУЛІ

Російскій Імперіи
до історіи добри

МИРОСЛАВ ШКАНДРІЙ
В ОБІЙМАХ ІМПЕРІЇ

**Російська і українська
літератури новітньої доби**

RUSSIA AND UKRAINE

**Literature and the Discourse of Empire
from Napoleonic to Postcolonial Times**

MYROSLAV SHKANDRIJ

**McGill-Queen's University Press
Montreal & Kingston · London · Ithaca
2001**

МИРОСЛАВ ШКАНДРІЙ

В ОБІЙМАХ ІМПЕРІЇ

**Російська і українська літератури
новітньої доби**

УДК 82.09
ББК 83
Ш 20

Видання здійснено за фінансової підтримки
Канадської дослідницької ради
з суспільних і гуманітарних наук (SSHRC)

З англійської переклав
Петро Тарашук

ISBN 966-8408-45-4

© М. Шкандрій, 2001, 2004
© Переклад, П. Тарашук, 2003
© Дизайн, макет, «Факт», 2004

ПЕРЕДМОВА

Книжка Мирослава Шкандрія — одна з перших спроб поглянути на українсько-російські культурні взаємини крізь призму постколоніальних теорій. Такий погляд висвітлює кілька цікавих і важливих аспектів в історії обох культур, дозволяє цілком по-новому інтерпретувати ряд класичних текстів, роль і значення багатьох ключових постатей, введених у літературний канон. Ми надто довго — і після 1991 року ця тенденція, здається, зміцніла не лише в еміграційних, але й в українотеренних публікаціях — розповідали собі і світові про утиски, поневолення і втрати. Натомість радянські вчені не стомлювалися досліджувати благотворний вплив возз'єднання зі «старшим братом» на вочевидь третьорозрядну культуру «молодшу». Виокремлення панівного імперського дискурсу та українського контрдискурсу дозволяє брати до уваги не лише ідеї, гасла та інтенції, але й власне текстовий, метафоричний рівень, коли «тягар імперської ідеології або протиставленого їй націоналізму ввійшов у самі наративні структури». Художні твори, літературна публіцистика, дискусійні статті, листування — все це, стаючи об'єктом аналізу, витворює певну цілісність, де поетичні й політичні складники однаково важливі.

Вводячи поняття «прикордоння», межової зони, Мирослав Шкандрій показує, що Україна посідала важливе місце і в російській, і в польській літературі, які «претендували на історію та культуру України як на свою власність». Межова територія виконувала роль колонізованого Іншого — незрідка маргіналізованого і фемінізованого, — вкрай необхідного для формування і російської, й польської

експансіоністської ідентичності. Отож в імперському дискурсі це здебільшого дика околиця, небезпечний, але й привабливий край, джерело романтичних візій і образів. Для слави імперії дуже важливо було ошляхетнити сам процес завоювань, нецивілізованого простору, адже тоді асиміляція виявлялася спасенним дарунком для підкореного населення. «Безперспективні» малі народи повинні були, за задумом імперських ідеологів, зливатися з панівним народом, збагачуючи його культуру й історію. Українців всіляко заохочували до асиміляції, образ *малороса*, який вірнопіддано служить новому господареві, мав цілковито позитивні конотації в імперському дискурсі. Натомість в антиколоніально зорієнтованій українській літературі (згадаємо «землячка» з Шевченкового «Сну» чи Кулішевого Мину Мазайла) цей вибір послідовно таврувався як відступницький і негідний.

Один з найбільш захоплюючих сюжетів цього дослідження пов'язаний з добою романтизму. Українські й російські поетиромантики виступають речниками антагоністичних ідей, іноді як учасники неприхованої, іноді сублимованої, опосередкованої полеміки. В теоретичному сенсі дуже важливим є розрізнення *захисного* і *агресивного* націоналізму. Якраз у зв'язку з цими ідеологічними настановами можна побачити багато несхожого в розвитку українського та російського романтизму. Причому антагонізм був так чітко означений, що спроби пристосуватися до «ворожої» моделі, перейти в іншу літературу були здебільшого травматичними. Випадок Миколи Гоголя винятково значущий у цьому контексті вже тому, що розкриває складний і трагічний конфлікт, з одного боку, усвідомленого прагнення зробити вибір на користь імперських цінностей — і, з іншого, могутнього підсвідомого опору на рівні ментальності й мови. Позиція Гоголя й Шевченка ніби персоніфікує цей вибір між імперським дискурсом та українським антиколоніальним контрдискурсом. (Згодом цей вибір не раз ставатиме об'єктом теоретизувань і суперечок, згадаємо контroversійні оцінки Гоголя то як «зрадника» то як «геніального сина» такими чільними літераторами, як Нечуй-Левицький, Драгоманов, Євшан, Маланюк... А Володимир Винниченко навіть погрожува- тиме невдячним землякам «переходом» у російську словесність, хоча ніколи свою погрозу не здійснить.)

Складні інтертекстуальні контрверсії у книжці простежено через аналіз творчості найвизначніших українських і російських романтиків — Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Олександра Пушкіна, Михайла Лермонтова. Цікаво, що жорстокі колонізаторські завоювання виправдовувалися й уславлювалися не лише в художніх текстах, в офіційному, сказати б, пропагандистському письменстві, але і в приватних епістолярних, щоденникових, мемуарних записах найвизначніших російських літераторів, культурних діячів. Більше того, саме російським письменникам охоче приписували (як, наприклад, Достоевський Пушкіну) вміння найорганічніше втілити образ іншого народу, зрозуміти чужу культуру й репрезентувати її світові. Тобто колонізовану націю позбавляли мови, права на саморепрезентацію, зводили до об'єктного статусу, коли, за геніальним Шевченковим визначенням, «на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує». «А фактично, звичайно, — наголошує М. Шкандрій, — російські письменники просто проектували свої власні бажання, фантазії та амбіції, які часто віддзеркалювали імперські зазіхання держави або націоналістів. Вихваляння начебто всеохопної російської «душі» у творчості письменників кількох поколінь було літературним додатком до колоніалізму, його еквівалентом і йшло рука в руку з реальністю завоювань і примусової асиміляції». Підбірки відповідних цитат справляють сьогодні, в добу сутінків імперій, швидше комічне враження, хоча серйозність політичних намірів авторів не викликає жодних сумнівів.

Романтичний російський націоналізм з його відстоюванням органічності розвитку імперської культури був згодом ідеологічним підґрунтям і слов'янофільства, і панславізму, і євразійства, і, з певними модифікаціями, російського більшовізму. (Українські історики ще недостатньо прояснили роль тих українських марксистів, які в перші десятиліття ХХ віку пробували боротися з теорією прогресивної ролі великих національних держав і реакційності малих, неперспективних державних утворень.) Прикметно, що хоча російська доктрина взувалася на ідеї гегемонії, якими послуговувалися західноєвропейські імперські ідеологи, однак російські ліберали ніколи не виголошували таких радикальних

антиімперських ідей, які в середині XIX століття багато в чому визначали інтелектуальний клімат Західної Європи.

Чи не кульмінаційною точкою у протистоянні російського імперіалізму й українського антиколоніалізму стали двадцять роки минулого століття. Йдеться насамперед про літературну дискусію 1925—1928 року, яка одразу ж набула політичного характеру, тож опонентами Миколи Хвильового виступили не лише проімперськи, провладно зорієнтовані письменники, але й державні, політичні діячі, аж до написаного у квітні 1926 року листа генерального секретаря ЦК ВКП(б) Йосипа Сталіна, в якому той прямо звинувачує Хвильового у націоналізмі, сепаратизмі й прагненні відірвати Україну «геть від Москви». Хвильовому йшлося як про мистецьку орієнтацію («не треба плутати нашого політичного союзу з літературою», бо «назадницьке» колоніальне мистецтво здатне лише повторювати, мавпувати імперські зразки, але ніколи не дасть самобутніх творів), так і про власне державницький вибір: Росія ж самостійна держава — ну, так і ми самостійна. Протистояння тоді означилося не лише в памфлетах і численних публічних диспутах. Такі класичні твори української літератури 20-х років, як роман Миколи Хвильового «Вальдшнепи» (цей, за влучним висловом Юрія Шереха, «псевдонім політичного памфлету»), драми Миколи Куліша «Мина Мазайло» і «Патетична соната», наснажені відчутним ідеологічним підтекстом. І коли українські письменники під час зустрічі зі Сталіним у Москві офіційно протестували проти постановки п'єси М. Булгакова «Дні Турбіних» на тій підставі, що вона ображає їхню національну гідність, — епізод уже було страктовано як акт не лише ідеологічного, але одвертого політичного опору.

Мирослав Шкандрій залучає величезний історико-літературний матеріал, даючи несподівану інтерпретацію багатьох знамих сюжетів, текстів, авторів. Більше того, погляд на українську літературу з точки зору протистояння імперського й антиімперського дискурсу дещо змінює саме наше уявлення про класичний канон. Адже такі твори, як, скажімо, «Оргія» й «Бояриня» Лесі Українки, «Люборацькі» Анатолія Свидницького, «Вальдшнепи» й «Сентиментальна історія» Миколи Хвильового набувають цілком іншого звучання.

Спираючись на теоретиків постколоніалізму, зокрема на праці Едварда Саїда, дослідник підставово порівнює моделі російського культурного експансіонізму та західні колонізаційні проекти.

В українському літературознавстві й культурології останнього десятиліття постколоніальні студії чомусь не посіли належного місця. Хоча саме ця теоретична перспектива дала б змогу побачити у вітчизняній літературі багато непомічених сюжетів, метафор, образів, риторичних і наративних стратегій. Можна сподіватися, що новаторське дослідження Мирослава Шкандрія приверне увагу до колоніальної й антиколоніальної проблематики, більше того, допоможе означити ті постколоніальні тенденції, котрі виявилися в культурному просторі незалежної України.

*Віра Агеєва,
доктор філологічних наук,
професор Києво-Могилянської академії,
м. Київ*

Присвячую Наталці

Я вдячний Канадській дослідницькій раді з суспільних і гуманітарних наук за грант, який надав мені змогу працювати над книжкою, а також Манітобському університету, що дав мені відпустку для досліджень і виділив гранти для наукових подорожей. Без такої підтримки я б ніколи не написав цю книжку. Університет, крім того, дав кошти й на її видання.

Під час праці над книжкою мені допомагало чимало людей. Зокрема я хочу подякувати таким людям, як Григорій Грабович, Марко Павлишин, Джон-Пол Химка, Волтер Смирнів, Сергій Єкельчик, Едвард Можейко і Маруся Петришин, що читали частини рукопису на різних стадіях роботи над ним і пропонували свої коментарі та поради. Я зобов'язаний ще й таким дослідникам, як Ярослав Розумний, Франк Сисин, Зенон Когут і Сергій Плохій, за пропозиції й відповіді на запитання, пов'язані з їхньою сферою досліджень; Степанові Яремі за те, що він пробудив мою цікавість до Петра Карманського й дозволив скористатися його рукописом «Кільця рожі»; Євгенові Нахліку та Вікторові Небораку за те, що поділилися зі мною своїм знанням української літератури. Невенка Кошевич, Джеймс Коміновські і Владимира Дзвоник зі слов'янського відділу бібліотеки ім. Дефо Манітобського університету стали мені у величезній пригоді, допомагаючи знайти джерела й забезпечуючи бібліографічними даними. Тамі Коваль-Денисенко, Мар'яна Нікула і Наталя Лебедин резюмували документи й допомогли мені підготувати розділи тексту. Досвідченість Джоан Магілврї й Рона Кертиса дуже допомогла мені в підготовці рукопису до публікації.

Моя дружина Наталка Хом'як була, як і завжди, моїм першим читачем і дорадником, надихала мене на працю. Розмови з нею підживлювали та підтримували мою цікавість до багатьох питань, порушених у цій книжці, і правили за постійне джерело свіжих поглядів.

Мирослав Шкандрії

Вступ

Останнім часом в європейській літературі аналізуються різні дискурси з огляду на розуміння їхнього зв'язку з імперською та колоніальною політикою. Розроблені концепції та методології дали змогу побачити, як кристалізується й насаджується політична гегемонія і як можна їй кидати виклик та боротися з нею. Хоч Едвард Саїд ще у своїй праці «Культура та імперіалізм» висловив думку про важливість дослідження інших, ніж західноєвропейський¹, типів імперіалізму і хоч інші критики також привертали увагу до потреби «прояснити точку зору, згідно з якою начебто тільки художні та літературно-критичні твори авторів країн Британської Співдружності змальовують справжнє ество колоніалізму»², дослідження незахідних імперій тільки нещодавно стало предметом пильної уваги. Ця книжка доводить, що відносини колонізатора й колонізованого, пана й підлеглого — це те збільшувальне скло, яке дає змогу придивитись до східноєвропейських літератур, позначених тяжким відбитком тривалої історії завоювань і бунтів, національного самоутвердження та боротьби різних культур³.

¹ SAID [1]. — P. XXII.

² HART [1]. — P. 85.

³ У багатьох дослідженнях і довідкових джерелах сказано, що імперіалізм був властивий тільки державам, які мали заморські володіння. Див., напр. OLSON [1], де не згадано ні Росії, ні Австро-Угорщини. Про дослідження колоніального та постколоніального дискурсу в східноєвропейському контексті див.: DE ЗЕРЕТНЕК, GUNEW, GUNEW [1].

Ця праця досліджує, к у російській літературі XIX ст. зародився імперський дискурс, спричинивши виникнення контрдискурсу в українській літературі.

Імперії конструюють та описують відповідним чином не тільки заморські колонії, а й прилеглі території. Конструювання літературного образу України в російському письменстві було аналогічне витворенню літературних образів решти прикордонних земель: Кавказу, Польщі та Сибіру. На початку XIX ст. такі письменники, як Олександр Бестужев-Марлінський, Михайло Лермонтов і Олексій Хомяков, виробили нарративні моделі, образи й тропи, зображуючи ці території як імперські пограниччя, фемінізуючи їх та пов'язуючи з усім застарілим, сільським, брутальним, жорстоким і примітивним. Натомість культурі метрополії вони приписували контрастну позицію вищості, пов'язану з силою та авторитетом, освіченістю й сучасністю. Такі створені уявою моделі цілком відповідають моделям, що їх сформувавши колоніальний і постколоніальний дискурси в інших частинах земної кулі. Протягом саме цієї післянаполеонівської доби були сформовані й нарративні структури, метафори та образотворчі моделі, якими майже два століття визначали концептуальний образ України.

Деякі історики та політологи сперечалися про доречність уживання терміна «колонія» при обговоренні політики та економіки України⁴. В цій книжці обстоюється думка, що в Україні існують фактичні свідчення наявності послідовного поділу за національними ознаками (інколи навіть обґрунтованого расистськими переконаннями). Однак з аналізом дискурсу набагато тісніше пов'язане те, що чимало літературних і культурних феноменів, розглянутих

⁴ Серед аргументів проти використання терміна «колоніалізм» в українському політико-економічному контексті, є такі: територіальна суміжність країни, її відносна заможність, інтеграція її еліти в лоно імперії, брак расової дискримінації. Отож і заявляють, ніби з цих причин даний термін не можна вживати в його «класичному» значенні. Андреас Капелер зокрема писав: «Україна теж не була класичною колонією Російської імперії. Бракувало просторової, культурної та расової дистанції, правової дискримінації українців супроти росіян». Див. його статтю: «Мазепинцы, малороссы, хохлы», с. 140.

у дослідженнях колоніальної та постколоніальної доби, притаманні й літературним описам України. Легітимація імперської експансії в російській та українській літературах має паралелі з такою самою легітимацією в текстах, які нині мають статус канонізованих колоніальними і постколоніальними студіями. Саме це і свідчить про слушність застосування методологій, використовуваних для аналізу політичної й культурної гегемонії в літературах, які існували за інших обставин⁵. Отже, використання термінів «колоніальний» та «постколоніальний» на позначення культурної ситуації, — культурно-політичного поневолення, — в якій опиняється народ або з якої він намагається вийти, цілком правомірні, і дана книжка є спробою це довести на прикладі української історії та сучасності⁶. Фактично, одне зі значних досягнень аналізу колоніального та постколоніального

⁵ Григорій Грабович вважав, що неперервна маргіналізація та утиски української культури мають свою найближчу аналогію — надто у сфері культури — в колоніалізмі і що «колоніальна парадигма має набагато більшу слушність, ніж загалом припускають» (Grabowicz [3]. — Р. 677—678). Про значення постколоніальної теорії для української літератури див.: Pavlyshyn [1], Pavlyshyn, Clarke [1], Yekelchuk [1].

⁶ Колоніалізм — термін, який здебільшого використовують, характеризуючи вторгнення у країну та оселення в ній представників іншої країни, що запроваджують своє врядування, свою юридичну систему й інституції. Термін «імперіалізм» використовують для характеристики ширшого спектру відносин експлуатації — політичної, економічної та культурної (скажімо, несправедливої торгівлі, втручання в юридичну систему і в релігійне життя), — і тоді, коли в країні не відбувається масового переселення цивільних осіб. Велике розмаїття імперських та колоніальних відносин не дає змоги виразно розрізнити обидва терміни, і тому в дослідженнях колоніального й постколоніального дискурсу їх інколи вживають як синоніми. Колоніальним дискурсом у даній книжці названо тексти, присвячені як імперським, так і колоніальним контекстам. Модель панування Росії над Україною охоплює й імперський контекст (надто очевидний у XVII—XVIII ст., коли автономні права України, її юридична система та інституції поступово обмежувалися аж до повного скасування), і колоніальний (роздача земель царською владою і масові переселення). Термін «постколоніальний» загалом уживають для характеристики соціально-економічної та культурної кризи, спричиненої вихованням багатьох поколінь за часів панування імперіалізму й колоніалізму.

дискурсу полягає у вмінні бачити спільні риси, що дає змогу порівнювати країни та феномени, які давніше не бралися до уваги начебто з огляду на їхню несумісність і неадекватність. Нині до сфери постколоніальних студій увійшло й вивчення таких регіонів, як Ірландія, Шотландія та Північна Америка, а також пошук зв'язків із такими сферами досліджень, як мультикультуралізм, жіночі студії та вивчення позицій підлеглого. Приклади, що їх дає вивчення цих країн, а також уже майже «класичний» досвід Африки, Азії та країн Карибського басейну, можуть прояснити багато аспектів східноєвропейських літератур.

У цій книжці обстоювано не тільки думку, що ще на початку XIX ст. імперіалістична традиція поєдналася з російським націоналізмом, а й твердження, що в царській Росії існував антиімперіалістичний контрдискурс, який виражав та захищав свої позиції всупереч претензіям панівного дискурсу; цей контрдискурс дуже часто недобачали. Вияви цієї протитечії проступають і в наративній та метафоричній структурах самих літературних творів, і в широких інтелектуальних дискусіях, що відображували співвідношення сил між імперськими й національними тенденціями. Твори російської та української літератури досліджено в даній книжці у світлі цього зіткнення дискурсів. Згідно з Тердіменом, термін «контрдискурс» характеризує традицію, яка начебто постійно обмежена боротьбою з іншою традицією, яка страждає від залежності й від власних комплексів протистояння і яка щоразу змушена дотримуватися тих риторичних кордонів, які сама намагалася прорвати⁷. Це визначення слушно характеризує утвердження українських культурних і національних вимог, що їх протягом більшої частини двох розглянутих сторіч заперечували, цензурували або просто нехтували, і то такою мірою, що навіть нині чимало російських культурних діячів вважає їх за безглузді. Та якщо архів російського імперського мислення відомий дуже добре, контрархів опору, який у випадку України можна простежити в глиб сторіч принаймні до зіткнення російської і української держав та культур у XVII ст., відомий набагато гірше. Імперський дискурс часто маргіналізував його з метою

⁷ TERDIMAN [1].

перетворити своїх читачів і слухачів на прихильників імперського проекту й наголошував на оповідях про «возз'єднання» і «братерство», заперечував відмінності й вимагав дивитися на історію крізь асиміляційні окуляри. Більшу частину контрархіву відкрили в ХІХ ст. романтики й постромантики. До дальших спроб зберегти голоси підлеглих наприкінці того самого сторіччя вдалися Володимир Антонович та Михайло Драгоманов, що укладали збірки народних пісень і використовували ці пісні для інтерпретації історії та загальних політичних настроїв⁸.

Хоча про національне питання на Заході написано дуже багато, напрочуд мало аналітичних праць присвячено ідеям імперії та гегемонії у тій формі, в якій вони вимальовувалися та відображалися в російській і українській літературах. Деякі розвідки, написані в Радянській Україні в 1920-х роках, скажімо, праці Василя Сиповського, порушили цю тему, але наприкінці десятиріччя той напрям досліджень, по суті, припинився⁹. Інтерес до цієї теми відродився під впливом постколоніальних студій та переоцінки російської (радянської) історії після розпаду СРСР на національні держави. Дане дослідження використовує методологію, поширену в дискурсивному аналізі та в постколоніальній теорії¹⁰. В самій Україні нещодавно з'явилося кілька цікавих піонерських досліджень з використанням дискурсивного аналізу, зокрема праці Григорія Грабовича, Соломії Павличко, Тамари Гундорової та Оксани Забужко. Автор цієї праці намагається спиратися на їхній доробок¹¹. Поняття дискурсу у цій книжці вживається у фукіанському значенні — йдеться про сукупність висловлювань і текстів, які видаються регульованими, мають певну узгодженість між собою й діють як спільна сила. У центрі уваги — дослідження

⁸ Зокрема див.: Драгоманов, Антонович [1], Драгоманов [6].

⁹ Сиповський [1].

¹⁰ До кількох добрих антологій постколоніальної літературної критики належать такі: WILLIAMS, CHRISMAN [1], BARKER [1], McCLINTOCK [1]. Усі ці антології спираються на книжки Саїда «Орієнталізм» і «Культура та імперіалізм». Російському імперському контекстові присвячено кілька праць, зокрема: THOMPSON [1], HOKANSON [1], LAYTON [2, 3, 5], SCOTTO [1].

¹¹ Зокрема див.: ГРАБОВИЧ [1], ПАВЛИЧКО [2], ГУНДОРОВА [2], ЗАБУЖКО [1, 2].

основоположних принципів і структур, використовуваних при створенні текстів, а також послідовність, яка лежить в основі певної дискурсивної структури, і взаємовідносини дискурсів¹². Дане дослідження спирається також на нещодавні праці російських і радянських істориків, які наголошували на розвитку імперських та романтичних націоналістичних течій у російській історії, розглядаючи їх у новому контексті європейської та світової історії¹³. Звичайно, і теорія дискурсу, і нові історичні праці й далі намагаються переосмислити відносини між національними ідеологіями, імперськими голосами і голосами народного опору, часто, як і дане дослідження, вдаючись до вивчення широких компаративних структур.

Не всі дослідники переконані, що парадигма поділу на імперське та антиімперське придатна для дослідження російської національної та імперської свідомості. Сьюзен Лейтон, описуючи російський погляд на Азію, висловила сумніви в корисності цієї парадигми, бо, на її думку, взаємопроникнення розмило межі між різними культурами¹⁴. Інші автори сумніваються у міцності зв'язку між імперіалізмом і націоналізмом на початку ХІХ ст. Пол М. Остін стверджує, що російський романтизм був «навдивовижу ненаціоналістичним»¹⁵. Проте в даному дослідженні доведено, що існує великий масив свідчень, які вказують на панування та дедалі більшу агресивність протягом ХІХ ст. консолідаційних та гегемонічних поглядів, заснованих на російському націоналізмі. Марк Бессин доводить, що союз російського імперського пориву з націоналістичною доктриною сформувався ще в 1830—1840-х роках¹⁶. Експансіоністські наміри та імперське бачення співіснували і стали невіддільними від пізніших виявів російського націоналізму. Панславізм, євразійство, націонал-більшовизм та інші

¹² Про вступ до теорії дискурсу див.: MILLS [1], LOOMBA [1]. Про контр-дискурс див.: TERDIMAN [1].

¹³ На мою думку, особливо корисні такі видання: AGURSKY [1], HOSKING [1], WOLFF [1], BASSIN [1], SLEZKINE [1], BURBANK, RAUSEL [1].

¹⁴ LAYTON [4]. — Р. 82.

¹⁵ AUSTIN [1]. — Р. 218.

¹⁶ BASSIN [1]. — Р. 13.

теорії — всі вони, в різних подобах, проповідували експансіонізм, інколи з месіанським запалом. Суперечності й несумісності між імперіалізмом і націоналізмом, означені Ганною Арендт та іншими дослідниками, не стосуються Росії, де націоналісти, хоч яким було їхнє ставлення до держави, обстоювали, за словами Бессина, «всю свою безперечно багатонаціональну імперію з надзвичайною відданістю»¹⁷. І реакційні консерватори, і прогресивні ліберали, і навіть соціалісти-радикали вважали політично-територіальну експансію за аксіому.

Дане дослідження узгоджується й з іншою тезою Бессина, а саме: існував тісний зв'язок між експансіоністською зовнішньою політикою і внутрішньополітичною ситуацією, причому ця ситуація здебільшого забезпечувала перший імпульс. Один цікавий аспект української ситуації полягає в тому, що у світлі імперської уяви Україна, фактично, була поділена на рідне і чуже. Адже Україну часом вважали за органічну частину Росії, а часом — за чужий, екзотичний, загадковий край, і тому його завоювання, поневолення й повна асиміляція були виправдані і з огляду на утвердження внутрішнього миру, і як потреба в закордонній інтервенції. Одностайність російських консерваторів, лібералів та соціалістів у питанні про приєднання та асиміляцію України породжена здебільшого тим, що її завжди вважали за найдавніший, вирішальний і показовий приклад успішної імперської експансії та асиміляції. Будь-який виклик цьому успіху міг негативно вплинути на російський самообраз, і проти нього вживали безкомпромісних заходів. Розпад російсько-українського зв'язку завжди загрожував імперській ідентичності самої Росії, отому симбіозові нації та імперії, який так часто підносила російська інтелігенція. Ця інтелігенція завжди відповідала на заклик виправдати зростання імперії й захистити дедалі монолітнішу концепцію російської ідентичності. Загрозою і для імперії, і для російської ідентичності була, звичайно, сама ідея української ідентичності.

Розглянуту в цьому дослідженні літературну та політичну історію не так легко сконденсувати, і тому увагу читача в багатьох місцях спрямовано до наукових праць, присвячених соціально-політичній

¹⁷ Див.: ARENDT [1]. — P. 126; BASSIN [1]. — P. 13.

історії та розвиткові культури. Намір автора полягав не в тому, щоб зобразити повну картину, а в тому, щоб у межах історичного континууму придивитися тільки до окремих праць і постатей, з'ясувати межі панівного дискурсу та контрдискурсу, починаючи від зародження сучасного націоналізму в часи наполеонівських війн і закінчуючи утвердженням української незалежності 1991 р.

Україна, звичайно, була об'єктом дипломатичних розрахунків інших країн, і найчільніше місце серед них посідали Австро-Угорська імперія, Німеччина та Османська імперія¹⁸. Україна становила одну з тем літературних коментарів у тих країнах, а ці коментарі їй собі істотно впливали на політику України та її самообраз. Проте з огляду на обмеженість обсягу даного дослідження немає змоги розглянути ці коментарі бодай трохи докладніше. Після Росії наймогутніший культурно-політичний вплив на нову українську літературу справляла Польща. Дарма що у центрі уваги даної праці перебуває російсько-український контекст, у ній окреслено також тристоронній російсько-українсько-польський дискурс. Тут обстоювано думку, що український голос завжди звучав у межах цього тристороннього дискурсу, хоча його не завжди визнавали. Цей голос лунав в усіх трьох літературах і в широкому імперському дискурсі, що пов'язував та пронизував їх. Протягом більшої частини ХІХ ст. польська шляхта була провідною силою на Правобережній Україні, що входила до складу Російської імперії. Водночас аж до Першої світової війни польська шляхта панувала й у Галичині, що була частиною Австро-Угорщини. У другій половині 1860-х років австрійський уряд відібрав у бюрократії головні важелі влади в Галичині й передав їх польським магнатам та шляхті, що вважали незалежне політичне існування України нереальним і готувалися приєднати Україну до майбутньої польської держави. Отже, в Галичині український національний рух боровся передусім проти польських претензій на гегемонію. Коли 1918 року польська держава відновилася, вона виступила проти Західно-української Народної Республіки (ЗУНР), перемогла її й утвердила

¹⁸ Вплив австрійського панування на західноукраїнську літературу — важлива сфера досліджень, що недавно привернула увагу вчених. Див.: Інститут... [1].

свої кордони вздовж річки Збруч, знову захопивши таким чином більшу частину Західної України. Автор тільки побіжно згадав про ці польсько-українські відносини та пов'язаний із ними дискурс, надто з огляду на художню розповідь Петра Карманського про революцію 1917—1920 рр. У книжці майже не згадано і про великий масив діаспорної літератури, що часто тільки відображувала контрдискурс, інколи значно викривлюючи його. Розділи про Карманського та Євгена Маланюка — це лише поодинокі дослідження багатого й різноманітного емігрантського досвіду.

Отже, в центрі уваги цього дослідження перебуває відображення в літературі російсько-українських політичних і культурних відносин.

РОЗДІЛ 1. ЛІТЕРАТУРА ТА ІМПЕРІЯ

ДИСКУРС І КОНТРАДИСКУРС

Амбіційна Південна кампанія Російської імперії за Катерини II — дві російсько-турецькі війни (1768—1774 рр. та 1787—1792 рр.) — завершилася завоюванням Чорноморського узбережжя, приєднанням Криму (1783 р.) та інтервенцією на Кавказ. Водночас унаслідок трьох поділів Польщі (1772—1794 рр.) Росія значно розширила свою територію на захід. У другому десятиріччі XIX ст. після французької революції та наполеонівських війн Росія постала як наймогутніша на суходолі держава Європи — вона приєднала Фінляндію (1809 р.) і Бессарабію й контролювала гирло Дунаю (1812 р.). Війни з Персією (1804—1813 рр.) та Османською імперією (1806—1812 рр.) забезпечили визнання цих завоювань. Протягом цієї експансії Росія зміцнювала свою владу над Україною, приєднавши Правобережжя (внаслідок другого поділу Польщі 1793 р.), зруйнувавши Запорозьку Січ (1775 р.), скасувавши Гетьманщину (1781 р.) й запровадивши скрізь єдиний тип врядування та кріпацтво. Завоювання території Османської імперії в офіційних колах змальовували як успіхи християн у боротьбі з варварським ісламом. Відбирання територій у Польщі, дарма що його прославляли як перемогу істинної православної віри над розбещеним католицизмом, пояснювали набагато прагматичніше: мовляв, реальна політика диктує, щоб тільки один могутній голос промовляв за всіх слов'ян, і вимагає усунути історичного конкурента Росії в претензіях на цю роль. Ставлення до України

було набагато складнішим. Поступове приєднання Лівобережжя протягом попереднього сторіччя характеризували як результат мудрості українських державних діячів, які визнали необхідність злиття з Росією в інтересах створення єдиної слов'янської наддержави. Україна вважалася набагато тісніше пов'язаною з Росією, ніж решта нещодавніх територіальних набутоків. Загарбання Лівобережжя зображували, фактично, як повернення колишньої прабатьківщини, як «возз'єднання». Цей термін був використаний 1654 р.: під час переговорів, що скінчилися підписанням Переяславської угоди між двома країнами, царський посол покликався на образ Києва як колишнього гнізда «царського орла»¹. Згідно з цією метафорою, українців вважали, по суті, за «руський» демос, що повертається в лоно єдиного народу. В XIX ст. переконання, що росіяни, білоруси та українці становлять один народ, відображалось у сакральному вислові «триединая русская нация». Починаючи з часів Петра I, терміни «народ» та «отечество» теж уживали для характеристики однієї нації в межах єдиної держави.

Культурно-політичні відносини Росії та Лівобережної України мали довгу історію ще до того, як після наполеонівських війн була сформована новітня ідеологія імперіалізму й націоналізму. Державні діячі, духовенство, митці та письменники українського походження посідали чільне місце в російському житті ще з часів Петра I. У XVIII ст. українська культура справляла величезний вплив на Російську імперію. Гаролд Сігел вважав «так зване російське бароко» «не російським, а українським, натомість українське бароко було під великим впливом польських взірців. Це бароко сягнуло розквіту наприкінці XVII — на початку XVIII ст., коли в російській літературі панувала «українська школа»². 1721 р., після перемоги Петра I над шведами, Росія була проголошена *imperia*, колоніальною імперією. Відтоді ідеологами імперії та самодержавства досить часто ставали й українці. Після наполеонівських війн нове утвердження імперської ідентичності супроводив намір інтегрувати у всеохопну імперську традицію тисячолітню історію,

¹ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. — Т. 3. — М., 1954. — С. 468. Цит. за: Флорія [1]. — С. 19.

² SEGEL [1]. — Vol. 1. — P. 53.

і це вимагало привласнення давньої історії України та її культурної ідентичності, — історії, яка передувала політичним відносинам з Московією та Російською імперією. На той час уже не було потреби в автономній Україні як у буферній політичній зоні, і так само її партнерство не відіграло істотної ролі у спільних воєнних діях на Півдні. Переяславську угоду вже не тлумачили як утворення союзу, внаслідок якого Україна стала чи то протекторатом, чи то частиною конфедеративної держави. Фактично, те, що можна було б назвати «шотландською моделлю» партнерства, абсолютистська держава відкинула після сприятливого для себе миру з Туреччиною 1774 р. Російська держава вже мала намір збудувати монолітну єдину армію й систему влади і придушити всі рештки автономії.

Правобережну Україну, що ніколи не була частиною Російської імперії, попервах вважали за набагато проблематичніший випадок. Серед урядових кіл її трактували як «Польщу», і тільки поступово, в середині XIX ст., це ставлення змінилося внаслідок того, що, по-перше, українські вчені почали досліджувати історію та етнографію Правобережної України, а по-друге, імперія взялася за жорстокішу асиміляцію.

ФОРМУВАННЯ ІМПЕРСЬКОГО ДИСКУРСУ

Тісніші контакти між Росією та Україною після 1654 р. підкреслили великі відмінності між цими країнами. Навіть на початку XIX ст. і Лівобережна, і Правобережна Україна в очах росіян і далі були вочевидь іноземними територіями, а більша частина історії та географії обох цих теренів і надалі залишалась для інтеграційних наративів непіддатливим матеріалом. Через те під тиском націоналістичної та імперіалістичної ідеології почався процес «одомашнення» української історії та культури. Цей процес переживався з іншими імперськими наративами Росії, надто тими, що, як і описи Кавказу та Польщі, були присвячені подоланню запеклого опору тубільних народів. Імперський погляд на Кавказ і Польщу раз по раз проявлявся і в дискусіях про Україну.

Він цілком очевидний в закликах доводити вірність імперії; у виправданнях накинutoї політичної влади та гомогенізації культури, в осуді зрадливих бунтів, екзальтації з приводу воєнних перемог, уславленні економічного збагачення та постійних нагадуваннях про місію оцивілізовування і вдосконалювання. Імперське ставлення до України часто мінялося від спокушань-залицянь шлюбного партнера до агресивних закликів викоринювати іншість³. У цьому аспекті воно дуже схоже на польське ставлення до українських козаків у XVII—XVIII ст., що теж коливалося від пропозицій «партнерства» під час воєн до спроб ліквідувати козацтво як націю-клас у мирні часи. Символічним тут є ставлення до запорожців. З одного боку, їхні послуги імперії вихвалялися, і через два десятиріччя після зруйнування Січі їм у 1790-х роках повернули колишній статус, створивши з них військове формування під назвою Чорноморське козацтво⁴. З другого боку, до них ставилися з підозрою і оселяли там, де втекти за кордон їм було б важко⁵.

Російське письменство створювало літературний образ України з допомогою низки домінантних наративних структур, добору метафор і тропів. Це все кристалізувало імперський дискурс як сукупність фундаментальних взаємопов'язаних компонентів: анархічний характер пограниччя, існування єдиного «руського» народу, безмежний простір, сила і слава імперії, неминучість самодержавного врядування, органічна російська нація, унікальна місія Росії, легітимність експансії і спасенна природа асиміляції.

³ Президент України Леонід Кравчук охарактеризував перетворення Радянського Союзу на Співдружність Незалежних Держав 1991 р. як «цивілізоване розлучення». Див.: BRZEZINSKI [1]. — Р. 3.

⁴ Один польський історик писав: «Важко переоцінити допомогу запорожців у російсько-турецькій війні. Вони відіграли провідну роль у завоюванні Криму, що не раз було й визнане, і не раз дістало якнайвищу похвалу. Понад десяток царських урядовців та генералів прийняли почесний титул значного військового товариша Запорозького війська, зокрема голова Колегії закордонних справ Микита Панін, генерал-майор Прозоровський і Михайло Кутузов». Див. SERCZYK [1]. — Р. 195.

⁵ Ibid. — Р. 198.

АНАРХІЧНЕ ПРИКОРДОННЯ

Прикордоння якраз і було одним із фундаментальних тропів. Як прикордонна територія, Україна посідала чільне місце і в польській літературі, яка теж протягом тривалого часу дотримувалася імперської структури орієнтирів і претендувала на історію та культуру України як на свою власність. Поки Росія розширювалася на південних та східних кордонах, поляки й далі відігравали провідну роль на великій частині України. Протягом ХІХ ст. значний прошарок польського суспільства все ще мріяв про приєднання українських територій, втрачених унаслідок поділів Польщі наприкінці ХVІІІ ст., до майбутньої польської держави. Навіть позбувшись своєї державності, польське населення під владою Австро-Угорщини й далі переважало в містах, у школах та культурному житті Східної Галичини — території, що демографічно була майже цілковито українською⁶. На Правобережній Україні, що 1793 р. опинилася під владою Росії, польська шляхта й далі відігравала провідну роль протягом тривалого часу в ХІХ ст. Для багатьох поляків уся Правобережна Україна (аж до Дніпра), а інколи й Лівобережна Україна була «польською» територією, а «русини» — лише паростю їхнього власного народу. Отже, упродовж ХІХ ст. польська література, як і російська, перебувала під впливом ідеологій, які виправдовували утвердження культурної гегемонії над Україною.

Через те, звичайно, існують цікаві паралелі між російськими та польськими уявленнями про те, що і Росія, і Польща вважали за своє українське «пограниччя». І в російській, і в польській літературі це часто спустошений «дикий край», де панує насильство, межа цивілізації й кордон з Азією, зона небезпечного зіткнення та змішування культур. Але прикордонні території, зображувані то як малозаселена «незаймана» земля, то як культурно аморфне, змішане, а то й занечищене іноземними впливами середовище, завжди вважалися за «належні» якійсь країні, за територію, яка потребує асиміляції з боку панівної й набагато вищої культури

⁶ Про соціально-політичне життя Галичини див.: Німка [1, 2].

метрополії. Таким чином, у розвитку як російської, так і польської ідентичності Україна відігравала роль колонізованого Іншого.

Саме утвердження назви Україна («*окраїна*») править за приклад, як колонізований народ змушений боротися за зміну мови, що утверджує відносини панування. Загалом вважають, що слово це означає «прикордоння», хоча стверджувано, що в «Київському літописі», де його вперше згадано в записах за 1187 р. воно вживалося в значенні «землі навколо» якогось центру, або «належної» цьому центрові⁷. Наприкінці XVI ст. цю назву широко вживали для характеристики прикордонних регіонів Польщі, а українці перейняли її, щоб відрізнити свій народ від польського. Українці часто називали себе й *руськими*, *русинами*, *рутенцями* і *малоросами*. Цей останній термін походить від візантійського звичаю характеризувати території, ближчі до Візантії, як «менші» або «малі», а дальші території — як «більші» або «великі»: Мала Азія, Мала Греція і Велика Греція. Існує, звичайно, фундаментальна відмінність між назвою Русь, що нагадує про середньовічну Київську державу, і терміном Росія, що ним Петро I став офіційно називати свою імперію, яка складалася з того, що звичайно називали Московією або *Московским государством*, і пізніших територіальних набутоків. Один історик писав: «Таким чином, узвичаєне пов'язування Русі з Росією в практичному аспекті позбавляло українців історичної назви й затемнювало їхнє національне походження. Ця проблема стала очевидною і в конфлікті між росіянами та українцями з приводу середньовічної київської спадщини, що була офіційно проголошена частиною Московсько-Російської держави»⁸. Згодом термін «малорос» набув пейоративних конотацій, характеризуючи незначущість і провінційну відсталість. Отож, прагнучи позначити окрему територію та народ і відрізнити себе й від Польщі, і від Росії, українці з XVII ст. почали використовувати назву Україна. В сучасній українській мові термін малорос має принизливе значення, позначаючи того, хто не має національної свідомості і вважає свою українську ідентичність співвідсною з російською⁹.

⁷ КНУШ [1]. — Р. 26—27.

⁸ SYDORENKO [1]. — Р. 675.

⁹ Про останні вияви цих стереотипів див.: RADZIEJOWSKI [1].

У польській літературі уявлення про Україну як про варварське східне прикордоння зародилось у XVI ст. і зберігалось протягом XVII—XVIII ст., коли з 1569 по 1793 р. країна опинилася під владою поляків¹⁰. Проте найславетніше художнє зображення України належить Генрикові Сенкевичу, чие трактування повстання 1648 р. в романі «Вогнем і мечем» (1884 р.) було означене як «основа, з якої чимало поляків дивиться на всі українські справи»¹¹. Визначальні метафоричні й наративні структури російської літератури сформувались у перші десятиріччя XIX ст., коли величезна імперія утверджувала свою владу над далекими територіями і здійснювала асиміляційну політику під машкарою цивілізаційної, просвітницької та модернізаційної місії.

ЄДИНИЙ «РУССКИЙ» НАРОД

Формування літературного образу України в російській літературі було ускладнене неоднозначним розумінням того, що саме становило народ і національну ідентичність. Доромантичне трактування «natio» як спільноти аристократів, об'єднаних лояльністю до певної політичної влади, жодним чином не стосувалося селянства. У післягердерівську й післянаполеонівську добу універсализм Просвітництва поступився концепції національної своєрідності. Російські мислителі стали вбачати в селянах етнічне «джерело» народного духу. Польські та російські письменники звернулися до українського селянства в пошуках власної національної ідентичності та широкої політичної підтримки.

¹⁰ Про ранні вияви цих стереотипів див.: КЕРІНСЬКИЙ [1]. На жаль, автор зводить питання до польських та російських стереотипів, не беручи до уваги русинських (українських і білоруських) впливів на їхнє формування. Адже це приховує реальний факт, що тільки після поділів Польщі велика кількість поляків увійшла в безпосередні контакти з росіянами, що багато росіян вважали русинів за геть чужих, а поляки відрізняли русинів від росіян. Критику цих поглядів див.: SYSYN [3]. Про те, як польське ставлення призводило до формування самозневаги серед українців див.: FRISK [1].

¹¹ SYSYN [2]. — Р. 166.

Подібно до орієнталістської доби британського врядування в Індії, така практика була почасти літературною модою, а почасти наслідком політичного неспокою, пов'язаного з усвідомленням величезної й небезпечної прірви між панівними класами та селянським морем навколо них: «В основі орієнталізму лежала непроголошена політика освоєння місцевої культури, яка мала на меті і зріднити британських адміністраторів та державних службовців з культурою підлеглих, і прилучити їх до життєвого укладу корінних жителів»¹². До такого жесту вдалась і польська шляхта, спробувавши під впливом романтичного відродження сформуванати польсько-українську ідеологію та ідентичність. Але після повстань 1830—1831 рр. та 1861 р. стало очевидним, що на Правобережжі між польською шляхтою та українським селянством існує нездоланий релігійний, культурний і класовий бар'єр. Російське дворянство теж вважало, що українських селян з їхньою православною вірою, спорідненою мовою й близькою історією треба ввести до складу триєдиної «русской» нації, що складається зі східних слов'ян (росіян, білорусів та українців), яких часто зводили до спільного означення «руські». Таке «українофільство» могло існувати лише доти, доки українці визнавали себе членами певного уявного «русского» народу. Здебільшого десь так само, як англіцизм — рух проти розвитку корінних мов та літератур в Індії, що досяг свого розквіту в 1830-х роках, русифікаційна тенденція посилилася, коли наприкінці 1840-х років стало очевидним, що чимало українських культурних діячів відкидають всеросійську національну ідентичність і, здається, навіть плекають сепаратистські сподівання. Як російські, так і українські вчені, досліджуючи національний характер своїх народів на основі фольклору, етнографії, літератури та історії, часто доходили висновку, що це, фактично, різні народи. Українці особливо зосереджували свої зусилля на спростуванні уявлення про єдиний «русский» народ.

¹² VISWANATHAN [1]. — P. 115.

Літературне уславлення імперського врядування немало докладалося до формування громадських настроїв та поширення процаристської ідеології. Воно стало основою сподівань, нормою, і навіть нечисленні відмови її підтримати або ще рідші вияви спротиву щодо неї набували великого значення. Вихваляння безмежних просторів імперії та її непереможності в XIX ст. уже стало для багатьох письменників міцно утвердженою традицією. Українець Феофан Прокопович першим повністю сформулював ідеологію самодержавства. Його хвалебна проповідь на честь Петра I, прочитана 24 липня 1709 р. в соборі Святої Софії, — у присутності царя, з нагоди його перемоги в Полтавській битві, — започатковує довгий перелік творів, що уславлювали могутність держави та її воєнні успіхи¹³. Ця проповідь справила глибоке враження на царя й забезпечила блискучу кар'єру її авторові. Згодом Прокоповичеве прославляння російської могутності породило чимало наслідувань у різних жанрах — стільки, що Адам Міцкевич, читаючи в 1842—1844 рр. лекції в Парижі, нарікав на російську літературу, яка обожнює абсолютну владу та експансіонізм, і то такою мірою, що зображує державу без будь-яких кордонів, які позначали б межі її влади. Гаврила Державіна, найвидатнішого російського поета XVIII ст., Міцкевич охарактеризував як «вірного прихильника ідеї завоювань. Він захоплював росіян, вітав їхні тріумфи, паплюжив та ображав їхніх ворогів... У його оді на падіння Варшави цілком можна добачити претензійне уявлення про Російську імперію, що у своїй всевладності стоїть на чолі світу. Державін патетично наголошує: «Нам не потрібні

¹³ Див. його «Слово похвальное о баталии Полтавской...» (1709), що разом з «Епиникіоном...» вийшло опублікованим під назвою «Панегирикос или слово похвальное о преславной над войсками свейскими победе...» — Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1709). Існували твердження, мовляв, українські вчені та церковні проводирі створили міф про дві Росії, щоб утягнути Москву в боротьбу з турками. Див.: ШЕРЕХ [1] — С. 37.

союзники. Яка з них користь? Ступай, Росіє, ще крок — і всесвіт твій!»¹⁴

Ева Томсон стверджувала, що голос Міцкевича, як і голоси багатьох інших людей, які виступали проти «патологій націоналізму, названих імперіями», був, на жаль, похований в «архівах центральноєвропейського мислення, що їх знехтувала американська спільнота інтерпретаторів, віддавши натомість перевагу російській та німецькій інтерпретаційній гегемонії»¹⁵. Любов Державіна до всіх форм піднесеного нерозривно поєднувалася з ідеєю імперії: він писав про її славу та могутність, складав оди, оспівуючи військові кампанії генерала Олександра Суворова в Європі та Валер'яна Зубова на Кавказі й у Персії¹⁶. Незліченні літературні «плазування», вихвалання безмежності і непереможності Росії, що виходили з-під пера як великих талантів, так і юрби епігонів, сприяли легітимації імперського врядування. Згодом Василь Розанов охарактеризував російську літературу XVIII ст. як «опору уряду», а Георгій Федотов назвав її «культим імперії, щирим захватом перед самодержавством»¹⁷.

НЕОБХІДНІСТЬ САМОДЕРЖАВСТВА

Давши письменникам психологічне відчуття причетності до могутності і слави, імперська містика була, здається, нездоланно привабливою і схилила до консерватизму. За приклад тут може правити Микола Карамзін. У зрілі літа він припинив писати художні твори і взявся до праці над «Історією держави російської»

¹⁴ MISKIEWICZ [1]. — P. 246—248: «...le fidèle représentant de l'idée des conquêtes. Il encourage les Russes; il applaudit à leurs triomphes; il maudit et insulte leurs ennemis... Dans l'ode sur la chute de Varsovie, on voit clairement l'idée prétentieuse de l'Empire Russe de se dresser en face de l'Univers entier avec son omnipotence. Dierzhavin dit positivement: Nous n'avons pas besoin d'alliés. A quoi bon des alliances? Fais un pas, Russe, un pas encore, et l'univers est à toi!»

¹⁵ THOMPSON [1]. — P. 7.

¹⁶ Див., наприклад, його вірші «До красеня» (1794), «На скорення Дербента» (1796) і «На повернення графа Зубова з Персії» (1804).

¹⁷ РОЗАНОВ [1]. — С. 206; ФЕДОТОВ [2]. — С. 31.

(1816—1826), яка мала великий вплив. У цій роботі культ індивідуальних почуттів, що був прикметою літературного стилю - Карамзіна, поступився схильнню перед сильною авторитарною державою. «Почавши як реформаторська, майже революційна сила, — писав Мирський, — Карамзін лишився в пам'яті нащадків як символ і досконале втілення офіційних ідеалів імперської Росії»¹⁸. Карамзін вважав, що «самодержавство заснувало й відродило Росію», і що будь-яка зміна державного устрою Росії «призводила в минулому і призведе в майбутньому до її загибелі, бо Росія складається з багатьох дуже різних частин; що, крім необмеженої монархії, може викликати в цій машині таку необхідну єдність дії?»¹⁹ Цим твердженням Карамзін висловив свою цілковиту згоду з царем Олександром I, який заявляв: «Найменше ослаблення самодержавства призведе до відокремлення багатьох губерній»²⁰.

Карамзін — це приклад культурного діяча, що взявся пояснювати й легітимувати приєднання та колонізацію поневолених народів в ім'я збереження могутньої держави. Такі мотиви спричинились у 1820—1830-х роках до витворення концепції *народності*, що згодом була поширена й охопила неросійські народи та території, до витворення нової, імперської за своїм характером концепції російської літератури (що служила як росіянам, так і неросіянам), — до формування літературних образів України, Кавказу та Сибіру²¹. Популярний аргумент, що, мовляв, розміри Росії вимагають як самодержавної влади, так і рішучої асиміляційної політики, спокушав істориків протягом кількох наступних десятиріч. Навіть значно пізніше Кристофер Гіл писав, що «воєнний захист цієї країни широким відкритим рівнин вимагав у край централізованого врядування на чолі з єдиним правителем, і самодержавство збереглося тут тому, що надавало більшої однорідності адміністративній владі над сумішшю відсталих і неписьменних народів, що входили до величезної Російської імперії»²². До тієї самої тріумфальної Карамзінової риторики

¹⁸ MIRSKY [1]. — P. 63.

¹⁹ PIPES [1]. — P. 139.

²⁰ Цит. за: SETON-WATSON [1]. — P. 75.

²¹ HOKANSON [1]. — P. 340.

²² HILL [1]. — P. 21.

вдавалися їй тоді, коли треба було спростувати погляди неросіян («іграшок у руках світової політики») та санкціонувати репресії проти начебто обмеженого, реакційного селянства, як це сталося під час реквізицій, що призвели до голоду 1921 р.: «Зерно реквізовано, міста нагородовано, революцію врятовано. Менше ніж через десять років міста сплатили свій борг, пославши сотні тисяч тракторів та комбайнів, аби полегшити правічну тяжку працю незаможного й середнього селянства, організованого тепер у колгоспи; натомість куркулі та спекулянти пішли слідом за своїми вождями з правих есерів у забуття»²³.

Місія Росії

Територіальні та воєнні успіхи породили чуття чи то Божого провидіння, чи то історичної неминучості. Подібно до Олексія Хомякова, Михайла Погодіна та інших тогочасних письменників, цар Микола I, що правив з 1825 по 1855 р., був щиро переконаний, ніби всі війни Росії з іншими народами відбуваються в ім'я Господа і правдивої віри. Тема хрестового походу «Святої Русі» на чолі з істинним «руським Богом» стала утверджуватись на початку ХІХ ст. разом із контрапунктною темою марності опору малих народів²⁴. Православ'я, самодержавство і народність — три офіційні принципи, що їх 1833 р. вперше проголосив граф Уваров, — злилися в містичну концепцію російської унікальності, і їх використовували

²³ Ibid. — Р. 77.

²⁴ Наприклад, Владислав Озеров говорив про «російського Бога» у своїй трагедії «Дмитро Донської» (1807), яку він присвятив перемозі 1380 р. над монгольською ордою на Куликовому полі, одній з найславетніших перемог у російській історії. Ідея Святої Русі під Божим захистом, мабуть, зародилася в глибокій минувшині. Гальперін доводив, що в середньовічних літописах є свідчення, що росіяни, на відміну від інших народів, які «вважають воєнні поразки за свідчення невдоволення свого Бога», імпліцитно заперечували сам факт монгольського завоювання: «Внаслідок вправного й напрочуд послідовного вживання мови, в якій вони цуралися термінології завоювання й навіть визволення, книжники уникали спроб розв'язати ідеологічну загадку своєї поразки». HALPERIN [1]. — Р. 62—63.

для виправдання глобальної історичної місії Росії. Айвор Нейман охарактеризував цю концепцію як «варіант російського месіанства, у якому християнське уявлення про Москву як про третій Рим було приглушене, проте зберігся християнський історизм, що лежав в основі цього уявлення»²⁵. Російське месіанство було вже очевидним у вірші Володимира Одоевського «Російські ночі» (1844 р.), де поет бачив у майбутньому «молоду й могутню» Росію, що показує людству шлях і посідає «перше місце» серед усіх народів²⁶. Протягом наступних десятиріч воно з'являлось у різних подобах, прибираючи інколи мантію панслов'янської завойовницької місії в Європі, а інколи — машкару цивілізаційного поглинення Азії, або якогось всесвітнього покликання. Ніколас Рязановський писав: «Росія розросталася, щоб стати Слов'янським царством, доля гнала її до Ельби, Відня та Константинополя. Фактично, увесь світ мав бути перекроений у відповідь на цей поклик долі, і, якщо треба, то кров'ю та залізом. Месіанське майбутнє Росії спонукало до ведення авантюрної, агресивної, навіть революційної зовнішньої політики, яка була прямою протилежністю консервативній та легітимістській орієнтації Миколи I та його уряду»²⁷.

Ця цивілізаційна місія була пов'язана з практикою русифікації, що стала виходити на перший план за царювання Миколи I. Цар вимагав уживати російську мову під час двірських церемоній, — замість французької, що була тоді мовою освіченого суспільства. Його адміністрація та Міністерство освіти під проводом графа Уварова «започаткували масштабну програму поширення російської мови на неросійських територіях імперії. Письменники та журналісти виконували те саме завдання»²⁸. Водночас прихильники офіційної народності розводилися про вищість російської мови

²⁵ NEUMANN [1]. — Р. XI—XII. Уявлення про Москву як про «третій Рим» (Константинополь був столицею Східної, або другої, Римської імперії) вперше сформулював чернець Філофей у XVI ст. Цю концепцію реінтерпретували російські мислителі XIX ст. Соловйов вважав, що місія Росії — «утвердити на землі істинний образ Святої Трійці». Див.: Соловьев В. [1]. — С. 20—21.

²⁶ ОДОЕВСКИЙ [1]. — Р. 209.

²⁷ RYASANOVSKY [2]. — Р. 137—138.

²⁸ Ibid. — Р. 131.

над іншими мовами. Філолог і журналіст Микола Греч заявив: «Наша мова — і про це можна впевнено сказати — вища від усіх сучасних європейських мов»²⁹. Його колега Фадей Булгарін передбачав майбутнє, де кожен знатиме російську мову: «Російська мова, яка, без сумніву, посідає перше місце за мелодійністю, багатством та легкістю побудови слів, — це мова поезії та літератури в усіх країнах земної кулі»³⁰.

ОРГАНІЧНА РОСІЙСЬКА НАЦІЯ

Айвор Нейман стверджує, що романтичний націоналістичний контекст, сформований під час наполеонівських війн, визначає російське націоналістичне мислення аж донині. В його основі лежить концепція «органічної нації, яку розуміють як живу істоту, де кожна частина залежна від інших частин, і де, отже, не може бути ніякого принципового конфлікту інтересів. Державу трактовано як «голову» органічної нації, що втілює її волю, визначає її інтереси та захищає їх від шкідливих внутрішніх мікробів та зовнішніх нападів»³¹. Тож Україну, зрозуміла річ, характеризували як член того тіла: «Малоросія — є живим елементом загальноросійського організму, створеного могутнім великоруським духом»³².

Була поширена думка, що російська держава, як і російська мова, має унікальні риси та силу, які роблять її надзвичайно привабливою для інших народів. Органічність і магнетична сила стали головними пунктами часто повторюваного аргументу — мовляв, російська експансія не була насильницькою. Територіальному зростанню західних держав, основаному на завоюваннях, гнобленні та конфліктах, Погодін протиставляв розширення Російської імперії, що, за його словами, спиралося на без примусу прийняті запрошення й гармонійні стосунки: «Наша держава заснована на любові,

²⁹ Греч [2]. — Т. 3. — С. 290.

³⁰ Булгарін [2]. — С. 130.

³¹ Neumann [1]. — Р. 196.

³² Аксаков К. Эстетика и литературная критика. — М., 1995. — С. 84. Цит. за: Грабович [1]. — С. 126.

а західні — на ненависті»³³. Цю впливову ідею розвивали слов'янофіли, скажімо, Олексій Хомяков та Микола Данилевський, котрий у своєму творі «Росія та Європа» (1869) стверджував: малим народам у межах імперії судилося «поступово й непомітно зливатися» з панівним народом, «бути асимільованими ним і сприяти збільшенню розмаїття його історичних виявів»³⁴. Хай там як, ті народи були «простим етнографічним матеріалом», ужитим на те, щоб інший народ мав змогу йти назустріч своїй долі³⁵. Ще один варіант цього аргументу припускав реальність насильства, проте знімав з російської інтелігенції злочин спільництва і, звичайно, визнавав неминучість повної асиміляції. 1910 р. одна ліберальна публікація ще могла припустити «страшну денаціоналізацію, що тривала останні п'ятдесят років», але водночас звільняла російську інтелігенцію від будь-якої відповідальності, стверджуючи, що вона у ставленні до інших народів не виявляла «ані тіні примусу»³⁶. В статті, опублікованій 1934 р. в Німеччині, П. Савицький, лідер теоретиків євразійства, що емігрували за кордон, використав модифікований варіант цього ж аргументу, заявляючи, що органічна природа російської «євразійської» ідентичності була унікальною. Він запевняв, ніби в Євразії завжди панувала концепція «братерства народів», і саме там завжди починалися «грандіозні спроби політичного об'єднання», скажімо, під проводом скіфів, гунів та монголів. Серед євразійських народів ніколи не було «вищих» чи «нижчих» народів і «взаємне притягування було сильнішим, ніж відштовхування»³⁷. На той час гасло «братерства народів» було вже й частиною офіційної риторики радянського режиму.

Тільки в 1920—1930-х роках було кинуте виклик цій ідеї органічного зростання та непов'язаної з насильством асиміляції. Історик-марксист Михайло Покровський звинуватив Російську імперію, що вона майже всуціль засновувалася на агресії³⁸.

³³ Погодин [1]. — С. 74.

³⁴ Данилевский Н. [1]. — С. 24.

³⁵ Там само.

³⁶ Славинский [1]. — С. 233—234.

³⁷ Савицкий [1]. — С. 117, 118.

³⁸ TILLET [1]. — P. 26.

«Великоросія, — проголошував учений, — була збудована на кістках „союзників“, і їх зовсім не тішить те, що в жилах великоросів тече 80 % їхньої крові»³⁹.

Романтичний націоналізм з характерними для нього органічністю та зосередженістю на життєздатності культури почали використовувати для виправдання політики русифікації після двох польських повстань 1830 та 1863 р., а після 1880 р. про нього вже й не забували. Націоналізм був рушійною силою мислення і слов'янофілів, і російських панславистів, він становив основний принцип віри таких ідеологій ХХ ст., як скіфство, євразійство, зміновіхвіство і російський націонал-більшовизм.

ЛЕГІТИМАЦІЯ ЕКСПАНСІЇ

Російські націоналісти часто заявляли, що всі малі й політично слабкі народи мають бути підпорядковані духовно та культурно вищій Росії, якій завдяки її розмірам та військовій силі судилося врядувати, освічувати та асимілювати. Імперська література, підтримуючи ці заяви, відіграла десь ту саму роль, що й імперська література західних країн. То було, за словами Едварда Саїда, якщо не «джерело і причина», то принаймні «найважливіший сповнений живлющих соків і завзяття контрапункт до політико-економічної машинерії, що, на думку загалу, становить серце імперіалізму»⁴⁰. Видатні письменники підтримували право експансії. Михайло Ломоносов у своїй «Оді на день зішестя на всеросійський престол Її Величності Пані Імператриці Єлизавети Петрівни 1747 року» обстоював завоювання Амуру «в маньчжурів» і провіщав, що гори золота потечуть в імперські скрині. Рилєєв та решта декабристів захищали «визволення» Мексики від іспанського врядування та анексію Каліфорнії⁴¹; Тютчев у своєму вірші «Світанок» (1849) закликав російського «державного велетня»

³⁹ Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен. — Т. 1. — М., 1933. — С. 249. Цит. за: Тиллетт [1]. — Р. 27.

⁴⁰ SAID [6]. — Р. 72.

⁴¹ BASSIN [1]. — Р. 27.

завоювати Константинополь і міркував про безкінечну експансію у своїй «Російській географії» (1848—1849):

Москва и град Петров, и Константинов град —
Вот царства русского заветные столицы...
Но где предел ему? и где его границы —
На север, на восток, на юг и на запад?
Семь внутренних морей и семь великих рек...
От Нила до Невы, от Эльбы до Китая,
От Волги до Евфрата, от Ганга до Дуная...
Вот царство русское... і не пройдет вовек,
Как то провидел Дух и Даниил предрек⁴².

Достоевський, що вихваляв книжку Данилевського «Росія та Європа» (1869), вказав на свою незгоду з автором тільки з приводу «однієї думки»: припущення, ніби, вигнавши турків з Константинополя, місто слід поділити з Грецією та слов'янськими державами. Він писав:

«Такий висновок, як на мене, дуже дивний. Як тут можна порівнювати росіян і слов'ян? І хто ж це встановлюватиме між ними рівність? Як росіяни можуть брати участь у володінні Константинополем на *рівній* основі зі слов'янами, якщо Росія в кожному аспекті не рівня їм — і кожному народцеві зокрема і всім їм укупі? Велетень Гуллівер міг би, якщо б захотів, запевняти ліліпутів, ніби він рівня їм в усіх аспектах, але це було б очевидним безглуздям... Константинополь має бути *наш*, завойований *нами*, росіянами, від турків, і лишатися нашим довіку. Він мусить належати тільки нам»⁴³.

Достоевський вважав, що «тільки Росією та її великою централізованою силою слов'яни й на світі жити можуть». Без Росії вони

⁴² Тютчев [1]. — С. 305.

⁴³ DOSTOEVSKY [1]. — P. 1207—1208.

«щезнуть у європейському океані». Їхнє призначення — об'єднатися в «союз слов'ян», яким правитиме Росія. Поділ міста, на думку Достоевського, тільки призведе до сутичок і «перешкодить союзіві слов'ян та покладе край їхньому власному існуванню»⁴⁴. Щодо неєвропейців, то культурна й расова перевага росіян над азійськими расами, доводив Достоевський у своєму «Щоденнику письменника», виправдовує цивілізаційну та колонізаційну місію в Азії. Війну Росії проти турків він характеризував як «важливу християнську справу» і закликав до перемоги царя⁴⁵.

Сучасні російські націоналісти часто є своєрідним відлунням тих почувань. Нейман повідомляє, що редактор журналу «Наш современник» Станіслав Куняев, якого в 1990 р. один італійський журналіст попросив пояснити відродження російського націоналізму, відповів: «Це питання поставлене некоректно. Націоналізм — це для малих народів, які бояться зникнення. Росіяни — великий народ... Росія каже так, як казав Христос: „Прийдіть до мене й поділіть мій дух“»⁴⁶.

СПАСЕННА АСИМІЛЯЦІЯ

Експансіоністська риторика, надто під час воєнних конфліктів, підтримувалася твердженням, що, буцімто, розміри, могутність та високий рівень релігійно-культурного життя Росії мають таку нездоланну притягальну силу для сусідніх народів, що ті радо вхопляться за нагоду стати частиною російської держави. Ідеологи ХІХ ст. розводилися про спасенний характер приєднання до православної російської держави. Повторюючи претензії, висунені націоналістами-романтиками щодо російської віри та мови, вони стверджували, що «Святая Русь», на відміну від грішного Заходу, засвідчує гуманність своєї культури. Найвідомішою є претензія на універсальну «чутливість до всього світу», яку висуває Достоевський, називаючи її «головною рисою» росіян, тим, чого не має

⁴⁴ Ibid. — Р. 1202, 1209.

⁴⁵ Ibid. — Р. 906.

⁴⁶ La Repubblica. — 1990. — 27 січня. Цит. за: NEUMANN [1]. — Р. 197.

жоден інший народ. У своїй промові на відкритті пам'ятника Пушкінові він запевняв, що саме ця риса зробила Пушкіна народним поетом: «Найвидатніший із тих європейських поетів ніколи не міг так повно, як Пушкін, втілити геній якогось іншого народу... Серед усіх поетів на землі тільки Пушкін володіє вмінням цілковито перетілюватися в іншому народі»⁴⁷.

Катя Гокенсон зазначала, що це приписане письменникам уміння «правдиво» репрезентувати іншого — «варіант реінкарнації, іншими словами, вони не просто репрезентують, а справді втілюють іншого». Завдяки такій «здатності міметичного симулювання» російські письменники, на думку Достоевського, вищі від європейських, і саме ця риса дозволяє їм бачити або зображувати себе так, неначе промовляють від імені якогось іншого народу⁴⁸. Перед нами аргумент на користь цілковитого привласнення голосу іншого, виправдання імперського монологу: адже припущено, що інша мова та інший автор непотрібні; росіяни, начебто найкраще розуміючи чужинців, можуть брати на себе повноваження говорити за них і про них. А фактично, звичайно, російські письменники просто проектували свої власні бажання, фантазії та амбіції, які часто віддзеркалювали імперські зазіхання держави або націоналістів. Вихвалання начебто всеохопної російської «душі» у творчості письменників кількох поколінь було літературним додатком до колоніалізму, його еквівалентом і йшло рука в руку з реальністю завоювань і примусової асиміляції.

Слов'янофіли та консерватори (так звані «почвенники») 1850—1860-х років були надто схильні до віри у всеохопність російської культури. Проте ідея всеохопності була висловлена з посиланням на історію, літературу та філософію ще у творах Карамзіна, Петра Вяземського, Петра Чаадаєва та Михайла Погодіна⁴⁹. Утім, один *почвенник*, Аполлон Григор'єв, прихильно ставився до твердження Костомарова про незалежну українську культурно-історичну традицію. Григор'єв був «культурним федералістом і політичним децентралістом, що вірив

⁴⁷ DOSTOEVSKY [1]. — P. 1292.

⁴⁸ HOKANSON [1]. — P. 343.

⁴⁹ DOWLER [1]. — P. 24—25, 30—31, 57.

у регіональне самоврядування, але не в політичний сепаратизм»⁵⁰. Його прихильність до місцевих народів 1863 р. спонукала його як редактора журналу «Якорь» опублікувати не підписану статтю, яка обстоювала право українського народу на самостійне життя⁵¹. Інші *почвенники*, як-от Достоевський, швидко дистанціювалися від цієї позиції після польського повстання 1863 р., боячись, що наголос на місцевих особливостях призведе до сепаратизму. Після 1864 р. Достоевський зміцнював свою віру у всеохопність російської культури, поєднуючи її з ідеєю російського православ'я як найвищої гочки людського розвитку.

Ліберальні мислителі теж потрапили в сильце експансіоністських схем та спасенних сценаріїв. Віссаріон Белінський сформував — цього разу на основі універсальних, Гегелевих принципів — теорію народності, яка визначила глобальну ієрархію народів і налягала на праві Росії — завдяки її расовій та культурній вищості — асимілювати їх. Цей аргумент на користь «прогресивної» російської асиміляційної політики поставав у різних контекстах протягом і XIX, і XX ст. У нього свято вірили такі російські ліберали, як Струве, і чимало більшовиків. Подібний до нього аргумент на користь прогресивного характеру великих національних держав і «реакційного» характеру малих прищепився й у марксистській традиції, і прикметно, що українські марксистки завзято боролися з ним⁵².

Росіяни, звичайно, запозичали свої аргументи про спасенний і прогресивний характер асиміляції в Європі, привласнюючи її претензії на те, що вона — основоположниця та природне джерело культурних процесів та новацій. Російська ідеологія взурувалася на ідеї гегемонії, які їх використовували західні імперіалістичні держави; якщо вони розводилися про історичні переваги і якості раси та інтелекту, культури і духу, які забезпечують їм постійну вищість над рештою народів, Росія, займаючи наприкінці XIX ст.

⁵⁰ Ibid. — P. 155.

⁵¹ Григорьев А. А. Вопрос о национальностях // Якорь. — 1863. — № 5. — С. 81; див.: DOWLER [1]. — P. 155.

⁵² Див.: ROSDOLSKY [1].

одну сьому частину земної поверхні, виправдовувала завоювання та асиміляцію сусідніх народів і територій, говорячи про ті самі переваги, але водночас заявляла, буцімто ті сусідні народи не мають своєї справді цікавої історії, бо були відрізані від світового історичного процесу. Крім того, росіяни часто мотивували свою потребу в територіальній експансії прагненням змагатися з Європою, утвердити своє право на імперію. За цим прагненням конкурувати крилося відчуття незахищеності перед лицем західних держав. За приклад тут можуть правити записи Достоевського за 1881 р. Він ретельно стежив за просуванням росіян у Середній Азії, а коли під ударами російського війська впала туркменська фортеця Геок-Тепе, написав, що Росія, нарешті, здобуде повагу Європи, якщо далі завойовуватиме Азію. Достоевський характеризував Азію як «вихід у майбутнє» для Росії, як «невідкриту Америку». Наступ в Азію забезпечить «нове піднесення духу та сили». А передусім Достоевський потай припускав, що «в Європі ми були поплічниками й раби, зате в Азії станемо господарями. В Європі ми були татарами, зате в Азії і ми європейці. Місія наша, наша цивілізаторська місія в Азії підкупить наш дух і втягне нас туди; хай би тільки почався рух». Він говорив про багатства — поклади металів, мінералів та вугілля — тих безмежних земель, що «одразу стануть російською землею всюди, де оселиться „урус“». Скорення Азії вразить європейців сильніше, ніж будь-який інший аргумент: «Європа хитра й розумна; вона одразу здогадається [на що ми наміряємось], і, повірте мені, миттю почне нас поважати!»⁵³

Переконаність, що культурна гегемонія — природжене право Росії, проявлялась у всіх расових, національних, релігійних, класових і гендерних теоріях, правила за основу широкого діапазону офіційних та неофіційних публікацій, які послідовно легітимували колонізаторські погляди. Консерватори, ліберали, радикали — всі намагалися зберегти цілість держави, поширити її кордони й вихваляли переваги асиміляції з боку вищої російської культури. Алфред Рібер писав: «Починаючи з Чернишевського, російські культурні діячі та політичні проводирі, окрім крайніх лівих, не мали антиімперіалістичних почувань,

⁵³ Dostoevsky [1]. — P. 1372—1373, 1376.

які можна було б порівняти з настроями в Західній Європі в середині ХІХ ст.»⁵⁴ Заява Олександра Герцена, що «Україну слід визнати за вільну й незалежну країну», яка з'явилась у тридцять четвертому випуску журналу «Колокол», опублікованому в Лондоні 15 січня 1859 р., становить один з украї нечисленних і просто дивовижних винятків із цього правила⁵⁵.

Навіть якщо деякі ліберали та радикали з позицій гуманізму засуджували насильство, властиве імперіям, «наслідки цього насильства, — як зазначав Георгій Федотов, — вважали за неминучі», так само, як асиміляцію визнавали за «неминучий результат цивілізації». То було тільки питання часу: «Ще півсторіччя — і вся Росія читатиме Пушкіна російською мовою... а всі етнографічні залишки стануть набутком музеїв та спеціалізованих журналів»⁵⁶. Але, додавав Федотов, нехтуючи імперською історією та питанням національностей, ліберальний табір поступився цариною російським націоналістичним інтерпретаціям. Через те не тільки ліберали, а почасти й революційна інтелігенція погоджувалися з «наївною ідеєю, мовляв, російська держава, на відміну від усіх інших західних держав, була збудована не насильством, а мирною експансією, не завоюванням, а колонізацією. Такі переконання типові для націоналістів усіх народів»⁵⁷.

Однак у ті часи минули увагою й значно глибші міркування. Один дописувач журналу «Колокол» характеризував уряд як вампіра, що ссе кров усіх неросійських народів, і вказував на зумисну політику денационалізації: «Наш уряд, що не любить чистих народностей, завжди намагався якомога більше змішати та перетасувати їх. Роз'єднані племена здебільшого лагідніші, і, здається, урядовий шлунок легше перетравлює мішану кров, вона не така ядуча»⁵⁸. Цей погляд, який невдовзі повторив Енгельс у своїх коментарях до ірландського питання, пов'язував внутрішній

⁵⁴ РІЕВЕР [1]. — Р. 334.

⁵⁵ ГЕРЦЕН [3]. — С. 274. Є й англійський переклад, див.: HERZEN [1].

⁵⁶ ФЕДОТОВ [3]. — С. 187.

⁵⁷ Там само. — С. 188.

⁵⁸ В-. [1]. — С. 1602.

деспотизм із гнобленням інших народів, наполягаючи, що властиві такій політиці насильство й цинізм неминуче відіб'ються на народі, який до них вдається, і розбестять його. Прагнення територіальної експансії цей дописувач вважав за свідчення інфантильності й незрілості бажань:

«Єдність агломерації, збереження її наростів, захист насилу проковтнутих неперетравлених шматків — усе це чуже й вороже щастю народу. В ім'я сильної непереможної імперії народ товчуть і обдирають; задля неї зберігають кріпацтво, бюрократію та примусову рекрутчину... Простолюди, ті цілковиті раби, позбавлений усіх громадянських прав, зате в ньому підживлюють чванькувате уявлення про непереможність Російської імперії, внаслідок чого в нього сформувалось і зарозуміле ставлення до іноземців, і догідливе схиляння перед непереможною владою»⁵⁹.

Аргумент, що така практична політика та ідеологічні виправдання імперіалізму зрештою завдали великої шкоди і росіянам, і українцям, не раз повторювали й оборонці національних прав України, починаючи з Михайла Драгоманова в 1870-х роках і закінчуючи В'ячеславом Липинським у 1920-х роках та Іваном Дзюбою в 1960-х. Відкидання навіть «шотландського варіанту», що забезпечив би часткове визнання українців та якусь «обмежену форму асиміляції», неминуче призводило до посилення зятого опору⁶⁰.

ЕКОНОМІЧНІ ВИГОДИ ІМПЕРІЇ

Ще у XVIII ст. історики спостерегли, що приєднання України було найважливішим чинником швидкого зростання могутності

⁵⁹ ГЕРЦЕН [2]. — С. 1375.

⁶⁰ МИЛЛЕР [2]. — С. 146, 154.

Росії⁶¹. У XIX ст. економічні мотиви завоювань часто формулювали у відвертій формі, про що, зокрема, свідчать подані вище коментарі Достоевського. Наприкінці п'єси, написаної 1845 р. і присвяченої завоюванню Сибіру, яке здійснив Єрмак задля імперії, Микола Полевой писав:

Одне орлине крило черкнуло
Діамантові гори багатой Індії.
Друге крило спочило на масивах океанської криги,
Потоки золота течуть з копалень та пісків Сибіру.
Башкир і перс, монгол, індієць і китаєць⁶².

Закликаючи до анексії Кавказу, один спостерігач писав 1862 р.: «Приєднається земля, багата металами, ужинками і скотарством»⁶³. На початку доби більшовицького врядування Енгельсові слова, мовляв, Росію слід згадувати тільки як країну, що «є володарем величезної кількості вкраденої власності», ще можна було процитувати на партійних з'їздах⁶⁴, а Михайло Покровський досліджував поважні економічні причини імперіалістичної експансії: «Якщо імперія Петра та Катерини знала тільки війни за торговельні шляхи, імперія Миколи I започаткувала добу воєн за ринки, один з яких, перський, дуже швидко майже повністю опинився в руках молодого російського капіталізму. У 1830-х роках уже мріялося про воєнний похід на Індію і здійснювалися практичні підготовчі заходи для загарбання всіх близькосхідних ринків»⁶⁵. Покровський

⁶¹ Німецький історик Й. Х. Енгель зробив цю заувагу у вид.: *Engel J. Ch. Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken.* — Halle, 1796. — Р. 194. Цит. за: Наливайко [1]. — С. 244.

⁶² *Полевой Н. Ермак Тимофеевич, или Волга и Сибирь.* — СПб.: К. Край, 1845. — С. 144. Цит. за: Bassin [1]. — С. 53. Згідно з режисерськими вказівками, наприкінці п'єси вмирущий герой мав виголосити свою промову й «замовкнути в екстазі».

⁶³ Рассуждение о пользах и невыгодах приобретения Грузии, Имеритии и Одиши, со всеми прилежащими народами // Чтения. — 1862. — № 2. — Ч. 5. — С. 87. Цит. за: Dзгува [1]. — Р. 75.

⁶⁴ Ibid. — Р. 25, 79.

⁶⁵ *Покровский М. Н. Россия.* — С. 75.

та пізніші історики пов'язували плани захопити Константинополь і чорноморські протоки з наміром забезпечити шлях для експорту зерна. Імперія вдавалася до великих зусиль, щоб заселити Чорноморське узбережжя й розвинути там сільське господарство. Невдовзі українські території стали відомі як житниця Європи, а з Одеси вивозили більше зерна, ніж із будь-якого іншого порту Європи. Торгівля відігравала величезну роль в імперській економіці, і тому збереження відкритого режиму судноплавства в Чорному морі й Дарданельській протоці стало одним із завдань внутрішньої та зовнішньої політики. Заклики завоювати Константинополь годі було відокремити від цього економічного імперативу. Завоювання Кавказу й Закавказзя теж було пов'язане з усвідомленою потребою розширити митні кордони Росії, а російську «духовну місію» в Афганістані й Середній Азії характеризували як прикриття для комерційної розвідки⁶⁶. Деякі імперіалісти навіть накидали оком на те, щоб вигнати з Китаю британців. Російський протекціонізм ХІХ ст., висновує Покровський, зіткнувся з англійською вільною торгівлею «майже на всій поверхні земної кулі»⁶⁷.

У контексті цього міжімперіалістичного суперництва варто пригадати, що приєднання України часто вихваляли як прелюдію до економічного процвітання, й водночас її можливу втрату часто характеризували як непоправний удар по імперській скарбниці та стратегічних геополітичних інтересах.

МАЗЕПИНЦІ, МАЛОРОСИ І ХОХЛИ

Андреас Капелер вважав, що треба розрізняти три варіанти ставлення до українців⁶⁸. Нелояльних українців, тих, кого в ХVІІ—ХVІІІ ст. вважали за бунтівників або підозрювали їх у проведенні незалежної зовнішньої політики та підтримці антиросійської орієнтації (пропольської, прокримськотатарської, протурецької й т. ін.), називали *черкасами*. Після повстання

⁶⁶ Там само. — С. 121.

⁶⁷ Там само. — С. 122.

⁶⁸ КАПPEЛЕР [1]. — С. 125—144. Див. також: КАПPEЛЕР [1].

Івана Мазепи 1708 р. їх усіх колективно затаврували як *мазепинців*. Цей термін відродили наприкінці XIX ст., коли прихильників національного руху назвали неомазепинцями.

Представників козацької еліти, яких не вважали загрозою й відтак зараховували до складу імперського дворянства, де на імперській службі вони мали змогу дертися вгору щаблями соціальної ієрархії, називали *малоросами*. Ці вірні слуги імперії, чії армії допомагали захищати та розширювати її кордони і які, тільки-но призвичаївшись та інтегрувавшись до дворянської верстви, помітно посприяли розвиткові імперської культури, вважали не за окрему етнічно-національну групу, а просто за колоритний регіональний варіант російського народу.

Хохли — третій термін, яким називають тип українців, — позначав невинний і нецивілізований селянський народ, якому бракувало політичного проводу і прав, тож він становив людський матеріал, що був об'єктом свідомої експлуатації з боку політичних еліт. Оскільки українська еліта втратила свою функцію місцевого проводу, вона або асимілювалася і зливалася з російською ієрархією, або опускалася на найнижчий соціальний рівень позбавленого всяких прав селянства, тобто *хохлів*.

Українці як народ, що його вважали расово, мовно та релігійно спорідненим з росіянами, не зазнавали дискримінації на індивідуальному рівні, бо росіяни завжди заохочували малоросів до асиміляції і сподівалися, що вони радо визнають її. Проте як етнос українців люто дискримінували в юридичному, соціальному та політичному аспектах, позбавляли їх навіть рідної мови, історії, ідентичності та назви, хоча такій дискримінації не підлягали народи, що були расово, конфесійно та мовно далекі від росіян. Отже, вибір перед українцями був такий: або повна асиміляція, або переслідування як мазепинців, або зневажений статус *хохлів*. Одне слово, двері для повної асиміляції були відчинені, проте відмова від такого запрошення підлягала найсуворішим карам.

Така концептуальна структура має значну евристичну вартість і дає змогу добачати нюанси при вивченні колоніального архіву. Вона допомагає пояснити начебто несумісні різновиди ставлення до українців як народу з боку імперських міфотворців, що могли

тракувати їх як «братів», засуджувати як дволичних і зрадливих та висміювати як неосвічених кріпаків. Українці могли поставати в літературі як почесні партнери в будівництві імперії (малороси), як зрадливі вороги (мазепинці) або як колонізовані маси (хохли). Отже, ця концептуальна структура давала змогу імперським адміністраторам та російським письменникам свободу дій в діапазоні від змалювання милої, колоритної спорідненої етнічної групи до зображення чи то брутального і незбагненого збіговиська терористів, чи то покірливого наївного селянства. Ці різні ідеологічні підходи виправдовували структуру нерівності в суспільстві й були спрямовані на підпорядкування людей імперським задумам.

СПРОТИВ ІМПЕРЬСЬКОМУ ДИСКУРСУ

На Україну, різні регіони якої цілі покоління прожили під владою поляків, росіян та австрійців, досвід політичного поневолення справив дуже глибокий вплив. Не одне покоління українських діячів культури ставало перед дилемою пристосовуватись до асиміляційного тиску чи опиратись йому. Українське письменство або вбирало, або трансформувало, або кидало виклик гегемоністським настроям, що виявлялися в сусідніх суспільствах та літературах. Ця спадщина взаємодії з панівною культурною силою — одна з визначальних рис сучасної літератури, бо потреба по-новому осмислити, що означає бути українцем, і досі спонукає до дискусій із гегемоністськими поглядами. Контраргументи проти російського імперського дискурсу можна підсумувати як сукупність заперечень: відкидання єдиної російської держави, що охоплює Україну та Білорусь, спростування претензій на існування якоїсь органічної російської нації, заперечення авторитарного імперативу, заперечення легітимності завоювання та поневолення України, відкидання ідеї, що союз України з Росією породжував чи породить економічне багатство. Найголовніші складники національного контрдискурсу свідчать про давнє існування протонаціональної свідомості, що переросла за нової доби у сильне національне почуття, наголошують на відчутті неперервності між поколіннями, культурній своєрідності країни та єдності її історії.

НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ

Розвиток романтичного націоналізму в першій половині XIX ст. не тільки породив політичні й літературні наративи, що формували імперське бачення та ідентичність російської національної держави, а й витворив в українському суспільстві контрдискурс національного самовизначення. Якщо російські письменники виражали національну свідомість імперської держави, польські та українські письменники «будували націю» в зовсім іншому розумінні: намагалися прищепити почуття гордості за свою історію та фольклор, «відродити» або «сформувати» національну свідомість бездержавного народу. Кожен із трьох культурних процесів мав свою динаміку: Росія консолідувала імперію; польське суспільство розвивало сепаратистську ідеологію, спрямовану на відновлення незалежної держави (яка в уяві поляків часто охоплювала й українські території); українська інтелігенція заходила створювати свідомий національний рух. Письменники прагнули репрезентувати кожен народ як культурну одиницю з її власною історією та унікальною ідентичністю й водночас утверджували вимоги культурної і територіальної цілісності.

Слід, проте, окреслити різницю між типами націй, що їх репрезентували росіяни, поляки та українці. Гегель та Енгельс характеризували народи, що мали, як, скажімо, поляки й росіяни, тривалу традицію незалежного державного життя, як «історичні»⁶⁹. В XIX ст. ці народи мали аристократію й диференційовану класову структуру і контролювали міста як на своїй етнографічній території, так і на землях, де українці становили більшість. Натомість українців, які в XIX ст. не могли покликатися на недавню традицію незалежного державного життя (чи незалежної історії), Енгельс характеризував як «неісторичний» народ. Для української минувшини були характерні великі розриви між різними історичними періодами; більшу частину своєї шляхти Україна втратила внаслідок русифікації та колонізації протягом XVII—XVIII ст., після того

⁶⁹ Про цю відмінність див.: Німка [2]. — С. 4—7. Про вживання цього терміна в Енгельса та в марксистській взагалі див.: Rosdolsky [1].

як козацькі повстання не спромоглися створити міцної життєздатної держави; в XIX ст. українці були переважно «селянським» народом. Отже, треба розрізняти «державні нації», як-от поляків та росіян (навіть якщо у випадку поляків державність була нещодавно втрачена) і «бездержавні народи», скажімо, українців. Представники російського та польського суспільств мали кращу освіту й набагато зрілішу національну свідомість. Отже, існувала велика різниця між способами, якими можна було репрезентувати вимоги інтелігенції кожного з цих трьох суспільств і проводити «дискусії». Росія, попри всю свою відсталість супроти Європи, мала в розпорядженні ресурси могутньої імперії. Колись сильна Польща мобілізувала впливову соціальну еліту, що присвятила себе відновленню польської державності. Україна, чії претензії на існування як політичної одиниці завзято відкидали і поляки, і росіяни, була змушена покладатися на тактику агітації та освіти, і здійснювала цю тактику нечисленна культурна еліта. Росія говорила з позиції сили, ба навіть гегемонії, Польща протягом більшої частини XIX ст. обстоювала свої інтереси, перебуваючи в ситуації політичної залежності, зате домінувала соціально, і то не тільки на власне польських землях, а й у Східній Галичині та Правобережній Україні, натомість Україна подала свій голос, перебуваючи на позиціях і політичної, і соціальної залежності.

Ева Томсон обстоює класифікацію націоналізмів, яка враховувала б відмінність між захисними та агресивними моделями. Прагнення «знати і плекати рідну історію та ідеалізовані традиції» слід відмежовувати від «самоутвердження через завоювання та придуршення традицій інших народів»⁷⁰. Більшу частину минулих двох сторіч українці трактували свій націоналізм як захисну позицію, десь так само, як Франц Фенон трактував націоналізм у своїй праці «Знедолені нашої планети» («The Wretched of the Earth»). То була реакція пригноблених на лихо колоніалізму. Сучасні політичні теоретики, скажімо Лейла Ганді, теж стверджують, що наукова громадськість Заходу часто недобачає цієї різниці: «Антинаціоналістичні фобії, властиві першорядним мислителям світу, та їхня готовність приписувати шовінізм утвердженням державності з боку бездержавних

⁷⁰ THOMPSON [1]. — P. 6.

або пригноблених імперіями народів були відлунням Гегелевого сприйняття «недостатності», характерної для всіх, крім наймогутніших, націоналізмів Європи»⁷¹.

Незначні переваги українці могли мати завдяки міжімперіалістичному та внутрішньоімперіалістичному суперництву. Російська імперія терпіла «лояльний» український патріотизм у 1820-х роках як складник своїх пошуків російської ідентичності, а після польського повстання 1830—1831 рр. — як спосіб підточити могутній польський вплив на правобережних територіях. Проте вже в другій половині сторіччя поширення сепаратизму почало непокоїти — видання українських книжок було або заборонене, або суворо обмежене Валуєвським циркуляром (1863 р.) та Емським указом (1876 р.), а національний рух був проголошений злочином⁷². Зате в Західній Україні такої відвертої заборони не було, бо Австро-Угорська імперія підтримувала кволий варіант українського руху як противагу польському впливу.

⁷¹ *Leela Ghandi. Postcolonial Theory: A Critical Introduction.* — New York: Columbia University Press, 1998. Цит. за: ТНОМПСОН [1]. — Р. 11.

⁷² Петро Валуєв, міністр внутрішніх справ, 30 липня 1863 р. видав таємний циркуляр, за яким було закрито всі українські недільні школи й заборонено всі україномовні видання, за винятком художньої літератури. Він заявив, що «ніякої окремої малоросійської мови не було, нема й не може бути, а діалект, який уживає простолюд в Україні, — «не що інше, як російська мова, зіпсута польськими впливами», що українські селяни розуміють російську мову краще, ніж українську, і що рух за мовні права криє в собі прагнення сепаратизму. Див.: Савченко [1]. — С. XVI. Таємним Емським указом, що його Олександр II підписав 30 травня 1876 р., заборона поглиблювалась — вже ніде не дозволялося викладати українською мовою, зі шкільних бібліотек були вилучені всі українські книжки та брошури, вчителів з українськими симпатіями попереводили до російських шкільних округів, а керувати українськими округами призначили росіян. Композиторів Лисенку заборонили публікацію збірки українських пісень, а його музичну партитуру до опери «Чорноморець» можна було опублікувати тільки без лібрето й без назви. Деякі з цих заборон Олександр II скасував 1881 р., дозволивши видавати словники, ставити п'єси й публікувати музичні композиції. Див.: Савченко [1]. — С. XXIV.

Протягом історичного розвитку України в ній не раз формувалися інтелектуальні еліти, що намагалися визначити й захистити свою окрему культурну ідентичність. Вони характеризували рідний край як країну, що має свою історію, й заперечували твердження провідних польських та російських культурних діячів, які більшу частину нового періоду представляли український національний рух — і Заходові, й самим українцям — як «вигадку», «змову» Німеччини, Австрії чи Османської імперії або як «вигадку» кількох честолюбних діячів. Ішлося, звичайно, про право України існувати в якості політичної одиниці, право, якого не визнавала військова, соціальна та економічна потуга репресивної російської держави. Крім того, в ХІХ ст. і представники царської влади, і слов'янофіли, як-от Микола Данилевський, і ліберали, скажімо, Белінський, запевняли, що Україна вже цілком асимільована. Не згадували навіть саму назву «Україна»; для офіційних потреб використовували слово Малоросія, зазвичай казали просто «Росія» (або «Русь»: адже вживання цієї назви мало додаткову перевагу злиття домосковської і немосковської історії в начебто нерозривне ціле з російською історією). Українські культурні діячі висували історичні контраргументи: вказували на ті періоди історії, коли Україна виступала як незалежна сторона в польсько-російсько-українському суперництві; українці також відігравали певну роль у формуванні поглядів на «іншого» та «свого» в літературах усіх трьох народів; українці мали окрему ідентичність, і невизнання цього викривлювало реальний образ польської й російської самототожності такою ж мірою, як і української.

Питання ідентичності найважче було з'ясувати саме в першій половині ХІХ ст., коли виявилось, що багато українських культурних діячів говорять російським голосом. Офіційна російська політика заохочувала розвиток гордоців за українську ідентичність (хай і як складову частину широкої імперської ідентичності) з метою протидії польським впливам, вона сприяла виданню книжок про українську історію та українських пісень, призначенню 1834 р. Михайла Максимовича першим ректором Київського університету й появи «українофільської» літератури російською мовою з виразними антипольськими

та антиєврейськими настроями. Утім доктрина офіційної народності зміцнювала ідею суто російської ідентичності, протиставленої ідентичності⁷³ «широкій», або імперській. Военні успіхи імперії у війнах із Туреччиною та Персією, а надто з Наполеоном 1812 р., заохочували письменників говорити про всевітню місію «Росії» і «російського народу» й пов'язувати з назвою «святая Русь» метафізичні, а то й містичні конотації. Вже в другій половині XIX ст. «Святая Русь» стала означати «велику» Росію, в лоні якої без усяких церемоній знайшли свою смерть українська та білоруська ідентичності. Юрій Луцький писав про два суперечливі стимули — толерований, кволий, лояльний місцевий український патріотизм і могутній, агресивний, державницький російський націоналізм, — які створювали тертя, що стало основою формування тодішнього чуття української ідентичності й розпалило «тихий вогонь національної свідомості»⁷⁴.

НЕПЕРЕРВНІСТЬ

За лояльною позицією багатьох українських патріотів XIX ст. крилися неприпустимі зв'язки з ранішими опозиційними настроями. Як зазначав Франк Сисин, напередодні XIX ст. Україна аж ніяк не була *tabula rasa* для будівництва нації: адже ще зберегалися рештки традиційної еліти і вона ще не втратила пам'ять про два політичні утворення XVIII ст., скасовані імперією: Запорозьку Січ та Гетьманщину⁷⁵. Пам'ять про колись окреме політичне утворення, що контролювало свою *patria*, батьківщину, живила серед нової інтелігенції опозиційні настрої й зародження антиімперіалістичних почувань. Культурні діячі XIX ст. могли знайти свідчення ранніх виявів української політичної свідомості в літописах XVIII ст., надто в літописах Григорія Граб'янки (1710 р.) та Самійла Величка (1720 р.), перевиданих у середині

⁷³ RIASANOVSKY [2], WHITTAKER [1].

⁷⁴ LUCKYJ [2]. — Р. 36—37.

⁷⁵ Див.: SYSYN [1], а також: SYSYN [2], CHYNCZEWSKA-HENNEL [1].

XIX ст.⁷⁶ Вони могли натрапити на ці свідчення в таких політичних документах, як анонімний твір 1750-х років «Про поправу становища», що обстоював національно-державну автономію як вимогу українського суспільства, а також «Супліка малоросійської шляхти» (1764), де запропоновано, щоб Росія та Україна були рівними партнерами, й висунуто вимогу шанувати юридичні угоди, що їх підписали колись цар і гетьман⁷⁷. Ця супліка закликала, наприклад, до високого рівня внутрішньої автономії, вільних виборів гетьмана, незалежності української судової системи, контролю над фінансово-бюджетними механізмами, територіальної цілості українських земель із чітко визначеними кордонами та митницями, вимагала не призначати російських священників, не обізнаних з Україною, повернути борги, які брала Росія під час російсько-турецьких та російсько-перської війн, заснувати університети, гімназії та друкарні. Інші приклади опозиційних та проукраїнських поглядів можна знайти серед освіченої шляхти, представниками якої були, зокрема, граф Олександр Безбородько, Григорій та Іван Полетики і Василь Капніст⁷⁸.

⁷⁶ Літопис Граб'янки «Дії презильной і от начала поляков кравашой небивалой брані Богдана Хмельницкого... Року 1710» вперше був опублікований повністю в Києві 1854 р. Літопис Величка «Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720», в 4-х томах опубліковано в Києві в 1848—1864 рр. Переклад сучасною українською мовою здійснив Валерій Шевчук: *Величко Самійло*. Літопис: у 2-х т. — К.: Дніпро, 1991.

⁷⁷ Див.: «Речь „О поправлении состояния Малороссии“» та «Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом».

⁷⁸ Протонаціональний контрдискурс можна додати в опозиційній стратегії Стефана Яворського за часів Петра I. Див.: *Шерех Ю.* «Стефан Яворський». Можна його бачити і в «Бендерській конституції» 1710 р. Пилипа Орлика і в документі, який Григорій Полетика 1768 р. передав «Комісії уложенія» Катерини II. Витяги з обох цих документів можна знайти у вид.: ЛІНДНЕЙМ, ЛУСКУЛ [1]. — Р. 53—64, 71—73. Полетика також написав «Історичну довідку про те, на якій підставі Малоросія була під республікою польською і згідно з якими угодами віддалася Російським державцям, та патріотичне міркування, яким чином можна б її нині влаштувати, щоб вона корисна могла бути Російській Державі без порушення прав її і свобод». Див. *Полетика.* «Историческое известие». «Оду на рабство» (1783) Василя Капніста теж інтерпретували як політичний протест.

Аналогічні погляди були висловлені і в літературі. Найвідоміші приклади — довжелезний вірш Семена Дівовича «Розмова Велико-росії з Малоросією» (1762), анонімна «Історія русів», написана, напевне, на початку XIX ст. й невдовзі поширена у вигляді численних списків, та «Енеїда» Івана Котляревського (1798—1842), яку охарактеризували як заклик до єднання української шляхетської еліти, «стовідсотковий аргумент на користь новітньої активної національної свідомості»⁷⁹. Пишучи українською розмовною мовою, Котляревський бачив перед очима неросійську аудиторію, зовсім іншу ідентичність зі своєю власною динамікою розвитку, чутливістю та горизонтом сподівань⁸⁰. Останнім часом цей твір інтерпретується як завуальована критика імперської політики⁸¹.

Навіть начебто аполітичні твори Григорія Сковороди можна тлумачити як своєрідну форму протесту. Його славетне бажання втекти від суєти цього світу та уникнути втрати ідентичності можна прочитати як неприйняття російського державницького націоналізму. «Не хочу за барабаном ити плѣнять городов, — писав він, — не хочу и штатским саном пугать мѣлочных чинов»⁸². Сильні антиімлітаристські та антиімперіалістичні настрої виражені в кількох віршах Сковороди: він уїдливо зауважує, що в пошуках миру «маршируют, разоряют города, цѣлый вѣк бонбандируют, но достанут ли когда?»⁸³ У творі Сковороди «Разговор о премудрости» Мудрість розповідає Чоловікові, що вона існує в усіх країнах. Коли Чоловік здивовано запитує, чи це означає, що Мудрість живе і в Китаї, і в інших «варварських» країнах, вона відповідає ствердно⁸⁴. Автор хоче сказати, що всі національні форми життя однаково цінні, бо вічне значення життя може виявлятися у кожній з них.

⁷⁹ Див.: Дівович [1]. Скорочений варіант опубліковано у вид.: Блещкий [1]. — С. 465—483. Див. також: История Русов; PAVLYSHYN [2]. — Р. 24.

⁸⁰ ГРАВОВИЧ [3]. — С. 80—81.

⁸¹ Див., напр.: *Сверстюк Є.* «Іван Котляревський сміється» (є й англійський переклад: *Ivan Kotliarevsk'yi is Laughing // SVERSTIUK [1].* — Р. 69—96; ШЕВЧУК [1].

⁸² СКОВОРОДА [1]. — Т. 1. — С. 59.

⁸³ Там само. — С. 72.

⁸⁴ Там само. — С. 84.

Віра Сковороди у потаємне внутрішнє світло, що забезпечує почуття ідентичності і є проводирем для кожної свідомості була імпліцитним відкиданням цивілізаційної місії та гегемоністських уявлень. І в своїх повчаннях, і в своєму житті Сковорода проводив контркультурну боротьбу проти духу свого часу з його «прагненням прибутків, влади... пожадливістю, зажерливістю, кар'єризмом, розкошами і світськими інтересами». Цьому всьому він протиставив чистоту серця, смирення і простоту⁸⁵. На тлі характерних для метрополії уславлень воєнних кампаній і зневаги до чужих земель у цих переконаннях відчувається відлуння підривних поглядів. Російські вчені, як зазначав Чижевський, цілковито нехтують українським контекстом, інтерпретуючи Сковороду зі слов'янофільської точки зору, доходять навіть до фальсифікації цитат⁸⁶. Чижевський наголошує, що джерела, на які спирався Сковорода (німецькі автори та антична література), його мова (модернізований варіант української церковнослов'янської мови, що правила за літературну у тогочасній Україні) та стиль — усе це визначає його як типового представника українського бароко.

Найголовніше тут — свідчення, що національна еліта дожила до нових часів і була спроможна, зіпершись на романтичний націоналізм, витворити нову ідеологію національної консолідації та відродження. В літературі вже зазначено, що в останні десятиріччя XVIII ст., коли була ліквідована автономія, козацька старшина стала надзвичайно активною в літературі, видавала часописи й газети, перекладала французьких філософів, античну літературу, наукові праці з географії та медицини⁸⁷. Український варіант церковнослов'янської мови вживали в Києво-Могилянській академії аж до запровадження там 1784 р. російської мови, а книжки, видані в Україні, використовували в навчальних закладах аж до заборони цих видань імператорським указом 1785 р. Саме лівобережна шляхта спромоглася зібрати кошти й заснувати 1805 р. Харківський університет, і ця подія справила глибокий вплив

⁸⁵ БАГАЛЕЙ, Миллер [1]. — С. 467.

⁸⁶ Чижевський [1]. — С. 174—179.

⁸⁷ Дзюба О. [1]. — С. 115—124.

на інтелектуальне життя початку XIX ст. Університетські викладачі в своїх програмах намагалися відобразити українські вигоди, стати помітними у сфері культури⁸⁸. Різні журнали та альманахи, видані в університетській друкарні, свідомо прагнули змалювати Україну у позитивних барвах. За перше десятиріччя існування університету видано 210 книжок — стільки, скільки на решті території імперії. Добір тем та мета досліджень, здійснюваних у перші десятиріччя XIX ст. (інколи ці дослідження коментувалися як «неусвідомлене» пробудження патріотичних почуттів, «нерозумний» поділ українського та російського народів і «лояльне» вивчення расових відмінностей та різного походження обох народів у працях Михайла Максимовича, Осипа Бодяньського, Миколи Костомарова та інших учених), свідчили про важливість культурно-політичних питань і, мабуть, були не такі невинні, як зазначали у своїх заявах їхні автори та вважали пізніші критики. Навіть вочевидь лояльні твори, якщо проаналізувати їх у світлі динаміки відносин імперії та поневолених народів, свідчать про глибоке занепокоєння поглядами імперії. На поверхні текстів, може, й не видно брижів незгоди, але їхні глибинні міфічні й метафоричні структури виражають сильні політичні почуття. Важко не погодитися з Сиповським, котрий, вивчаючи українські теми в російській літературі першої половини XIX ст., стверджував: поява антиімперської української літератури свідчила про вцілілу давню спадщину. Він вважав, що поява Шевченка — не просто початок, народження *ex nihilo* нової парадигми, а кульмінація притлумленої, заперечуваної, проте могутньої традиції⁸⁹.

⁸⁸ Статистичні дані про соціальне й національне походження університетських студентів у перші десятиріччя існування університету свідчать, що «практично всі українські студенти були або шляхтичами з Гетьманщини... або священицькими синами здебільшого з Правобережної України». Когут [2]. — Р. 115.

⁸⁹ Сиповський [1]. Україна. — С. 10—12. Це саме стверджував раніше й М. Дашкевич. Див.: Дашкевич Н. [1]. — С. 109.

Які б історичні та політичні інтерпретації не пропонували тогочасні інтелектуали, обговорюючи особливості української культури, в її своєрідності не сумнівалася ціла низка спостерігачів. Росіяни, німці, французи, британці та інші мандрівники XVIII—XIX ст. повідомляли про глибокі відмінності між росіянами та українцями. Відмінну українську історико-політичну ідентичність живила вітальна місцева народна культура, що пульсувала під самою поверхнею офіційно російського, імперського життя. За словами Мирського, «до впровадження централізаційних реформ Катерини українська цивілізація дуже помітно відрізнялася від великоросійської. Український народ мав свою багатющу скарбницю народної поезії, своїх професійних мандрівних співців, свій народний ляльковий театр, свої високорозвинені художні ремесла. Мандрівні дяки ходили по всій країні, церкви будували в «мазепинському» бароковому стилі. Єдиною розмовною мовою була українська, а москаль становив екзотичну постать, яку так рідко бачили, що це слово стало синонімом солдата»⁹⁰.

В Україні існувала широка мережа парафіяльних шкіл, у тих школах викладали дяки. Проте цю народну освітню систему, якої навіть близько не було в Росії, ліквідувала Катерина, коли скасувала козацький стан і закріпачила селян. Історик Дмитро Багалій підрахував, що співвідношення кількості шкіл до кількості населення в Україні 1732 р. було вищим, ніж 1884 р., і звернув увагу на тісний зв'язок між рівнем народної освіти та силою національної свідомості: протести проти реформ Катерини були сильніші там, де рівень освіти був вищий⁹¹.

60 Українські вчені наводили свідчення на користь існування окремої народної культури, аби зміцнити свої претензії на статус окремого народу. Микола Костомаров, Володимир Антонович та Михайло Драгоманов проаналізували опубліковану літературу,

⁹⁰ MIRSKY [3]. — P. 232—233.

⁹¹ БАГАЛІЙ [1]. — С. 192—193.

пісні, оповідання та п'єси і довели існування в XVII—XVIII ст. протонаціональної свідомості⁹². Твори мистецтва, скажімо зображення козака Мамає, що мали величезну популярність протягом сторіч, теж вважали за закодовану в символічній формі національну ідентичність та прагнення вижити⁹³. Вивчаючи обставини, які спонукали тих чи інших авторів зайняти проукраїнські антиімперські позиції, не слід забувати про вплив цієї загальнопоширеної, повсякденної культури. Розділені політичними кордонами, українці XIX ст. і далі могли впізнати свою спільну культуру, історію та відчуття тотожності, які згодом переросли у національний рух, що привів до створення держави в 1917—1919 рр.

Характер урядування на завойованих територіях, як і характер колоніалізму, можуть, звичайно, бути різними. Колонізація України мала дві характерні особливості. Перша з них — це належність українців до тих, хто мав вигоду від завоювань і заселень чужих територій. Як зазначав Драгоманов, політичні пісні свідчать, що українці підтримували антитатарську й антитурецьку воєнні кампанії та ототожнювали себе з цією боротьбою⁹⁴. Почасти це можна пояснити тим, що українці впродовж багатьох поколінь страждали від розбійних виправ і наїздів з Півдня, коли турки й татари забирали майно та полонених, а почасти тим, що вони сподівалися мати користь від імперських завоювань чорноморського узбережжя. Хоча дехто з українців справді мав користь, отримавши або заселивши нові землі, сотні тисяч селян та вільних козаків, тільки-но зникли турецька й татарська загрози, опинилися в іншій формі рабства — були закріпачені або страждали від накинутої системи царських військових поселень. Царській верхівці, за словами одного спостерігача, пощастило більше, ніж Англії, якій, щоб утвердити свої імперські амбіції, треба було мандрувати аж до Нової Південної Валії чи Голландії, якій доводилося

⁹² Див.: Драгоманов [3, 4, 6], Драгоманов, Антонович [1]. Всі ці твори передруковано у вид.: Драгоманов [8]. — С. 5—45, 46—59, 456—462. Див. також: Костомаров [2, 3].

⁹³ Див., напр.: Марченко [1]. — С. 16, 40.

⁹⁴ Драгоманов [6]. — С. IV.

купувати свою власну територію. Царський колоніалізм був експансією не тільки на заморські території, а й на сусідні землі⁹⁵.

Друга характерна риса колонізації українців полягала в накиданні, разом з колоніальною адміністрацією та економічним визиском, політики повної асиміляції «єдинокровного» народу. Повна асиміляція, за словами Івана Дзюби, була виправдана унікальною ідеологічною конструкцією: держава спершу визнавала сусідні народи за рівноправних громадян імперії й надавала їм усіх «прав». Тільки потім вона заходжувалася воювати з ними, «щоб будь-якими засобами прилучити до цієї рівноправності та цих прав. Наслідком цієї неповторної логіки було, зокрема, те, що всякий опір загарбникам наперед оголошувався «изменой отечеству»⁹⁶. Тактику, до якої вдавалися, щоб придушити, розбестити та денационалізувати поневолені еліти, Дзюба характеризував як «хитру, складну і гнучку». Держава користалася «гіпнозом всесвітньої і непереможної місії російського царизму („третій Рим“)» або ролі визволителя слов'янських народів від турків чи інших народів, а також запроваджувала політику «поділяй і владарюй», використовувала інформаторів, накидала русифікацію⁹⁷. Надто ефективним, на думку Дзюби, було поширення теорій спільної батьківщини та єдинокровності, які давали змогу таким російським шовіністам, як Михайло Катков, цей «вірний цербер самодержавства», та Василеві Шульгину, «символові антисемітизму і україножерства», вдаватися до особливої риторики братерства, любові й визволення, такої характерної для російського колоніалізму. Цей дискурс — частина макіавеллівського плану, за яким треба було підточити внутрішній опір — досить часто мав успіх⁹⁸.

Політико-ідеологічний контрдискурс національного опору є невіддільною частиною історії зародження й розвитку нової української літератури. Швидкий розвиток цієї літератури в ХІХ ст. Григорій Грабович охарактеризував як рух від підпільного існування в рукописній формі в перші десятиріччя спершу до статусу певного провінційного додатку до імперської літератури і,

⁹⁵ DEMIDOFF [1]. — Р. 253.

⁹⁶ DZIUBA [1]. — Р. 82.

⁹⁷ Ibid. — Р. 83—84.

⁹⁸ Ibid. — Р. 96, 66, 84.

зрештою, до диференційованої динамічної й самовизначеної сутності»⁹⁹. Грабович писав і про відкинута з самого початку імперську семантичну систему та нормативну поетику. У важливій статті про різні горизонти сподівань російських та українських читачів, він зазначав, що, попри широкий контекст, спільний з російською літературою, на основі якого виникла українська література, горизонти сподівань української та російської публіки дуже швидко почали розходитись. Українська самосвідомість як відомий росіянам факт і як внутрішнє самопочуття українців — це зовсім різні речі. Росіяни мислили неподільними монокультурними категоріями протягом усього сторіччя, й далі вважаючи українську літературу лише за літературний експеримент, «умную шалость», як назвав її Микола Полевой тоді, коли вона вже давно стала формою національного самоутвердження українців¹⁰⁰. Російські інтелектуали недооцінювали цю еволюцію українського письменства в окрему літературу. Причина полягала почасти в її забороненості, а почасти в політично зумовленій короткозорості: горизонти сподівань російських читачів у другій половині XIX ст. охоплювали позицію *nil admirari*, немає нічого чудового, і водночас широкі маси цієї самої публіки активно підтримували відмову уряду дозволити видання будь-яких книжок українською мовою та виживання цієї мови в суспільстві¹⁰¹. Одна з тез даного дослідження полягає в тому, що різні бачення, зумовлені тими різними горизонтами сподівань, були витворені двома суперечливими динаміками: з одного боку, імперсько-колоніальним моделюванням України, а з другого — створенням контробразів та конкурентних наративних структур. Відмова надати «літературного» статусу була спершу імпліцитно, а наприкінці сторіччя й експліцитно запереченням національного статусу. Існування певного роду праць — переважно освітніх, етнографічних, фольклорних та історичних — допускалося доти, доки їх вважали вкладом у мертву літературу. Тема смерті української літератури, української держави, а інколи

⁹⁹ ГРАБОВИЧ [1]. — С. 21.

¹⁰⁰ ГРАБОВИЧ [3]. — С. 46—137.

¹⁰¹ Там само. — С. 84.

й мови і справді була однією з провідних і в польських, і в російських романтичних творах. Протягом усього сторіччя різні політичні міркування — чи то свідомі, чи несвідомо засвоєні — й далі не допускали українську літературу до ролі серйозного інтелектуального посередника.

РОМАНТИКА ДВОЗНАЧНОСТІ

У цьому контексті конфліктних дискурсів та розмежовуваних національних ідентичностей, слід згадати і про поняття двозначності. Формування та змаловання національних ідентичностей у перехресних висловлюваннях про імперію — це складний і цікавий для дослідника аспект російської, польської та української літератур. Польська література «орієнталізувала» Україну, так само, як російська література орієнталізувала Кавказ і, певною мірою, Україну, аби зміцнити свої власні претензії на причетність до «цивілізованої» частини земної кулі та клубу народів-будівничих імперій. Проте труднощі, на які часто покликаються в дискусіях про польську та російську ідентичності, — це власні неоднозначні відносини поляків і росіян з Європою. Характерна для цих народів нестабільність у творенні власного образу зумовлена тим, що жителі західних країн, а часто й самі росіяни та поляки, вважали себе напівєвропейцями, або «орієнталами».

Власний образ візаві Західної Європи неминуче і якнайтісніше був пов'язаний із баченням себе візаві країн-сусідів. Починаючи з XVI—XVII ст., коли Польща й Росія вперше зіткнулися з «чужою» їм Руссю (Україною та Білоруссю), що лежала між ними, письменники різних народів спекулювали міфами та стереотипами ідентичності. Давні письменники розрізняли Русь, себто Україну, і Росію. Письменники XIX ст., відштовхуючись від цих давніх міфів і стереотипів, створювали канонічні літературні формули. Прикметно, що фокус уваги поступово зсунувся до бінарної опозиції між Польщею і Росією, а про українське суспільство воліли не згадувати. Міцкевич у своїх лекціях у Колеж-де-Франс, у своєму вірші «Дорога до Росії» (1832) і в III розділі поеми «Дзяди» (1832) подав

те, що Чеслав Мілош охарактеризував як «підсумок польського ставлення до Росії»¹⁰². Міцкевич описував Росію як геть чужу країну. Польсько-російські відносини були охарактеризовані на основі антиномій: добро і зло, віра та єресь, культура і варварство, свобода і деспотизм, дух і матерія¹⁰³. Якщо Польщу вважали за лідера серед свободолюбних народів, Росію зображували як всесвітню загрозу. Сутички між народами розв'язувалися у нещадний спосіб. «Комплекс Валленрода» (за назвою поеми Міцкевича «Конрад Валленрод», 1828) демонстрував модель поведінки, яка санкціонувала ненависть до ворогів і помсту. А з другого боку, ще за часів Катерини II російська література зображувала Польщу як не менш чужу та ворожу «гідру», тож годилося б, щоб її вбили якісь героїчні особи. Антипольські настрої в російській літературі стали надто виразними під час польських повстань 1830—1831 рр. та 1863 р. До XIX ст. польсько-російська ворожість була відображенням конкуренції імперських амбіцій двох держав, а після поділів Польщі вона свідчила про дві непримиренні національні свідомості.

Такі настрої безперечно впливали на російське й польське ставлення до України. Проте конкуренція за українську територію та спадщину стримувала і польських, і російських авторів від спроб поставити надто високий бар'єр між собою і «козацьким краєм». У період романтизму обидві літератури, фактично, створили українські школи, одомашнюючи таким чином українську історію та фольклор у своєму письменстві. У польській літературі такі автори, як Юліуш Словацький, Антоній Малчевський, Юзеф-Богдан Залеський і Северин Гоцинський, а також менш талановиті письменники — Тимко Падура (Томаш Падура), Томаш Олізаровський, Міхал Грабовський та Міхал Чайковський — писали на українські теми. У російській літературі українську школу репрезентували не тільки українці — Василь Наріжний, Василь Капніст, Орест Сомов

¹⁰² Цит. за: Там само. — С. 108.

¹⁰³ «Дорога до Росії» — перший із шести віршів, що йшли після I дії «Дзядів». Вайнтрауб охарактеризував його «основну ідею» наступним чином: «Життю в Росії бракує органічних якостей. Це аж ніяк не безперешкодний розвиток вільних людей. Там є щось не зовсім людське, тваринне чи механічне». WEINTRAUB [1]. — P. 183.

(псевдонім Порфирій Байський), Олексій Перовський (псевдонім Антоній Погорельський) та Микола Гоголь, — а й росіяни, скажімо, Кіндрат Рилєєв. Ці письменники загалом відкидали сепаратистські політичні вимоги, проте визнавали українську культурну ідентичність і намагалися вписати її в ширшу польську чи російську ідентичність.

Отже, літературний образ України мав украй двозначний статус у російській та польській літературах. Часом українців трактували як братню слов'янську культуру та народ, а інколи — як парость «великого» польського або російського народу. Слід також пам'ятати, що в XIX ст., як і протягом усього раннього періоду нового часу, індивіди ще могли жити у двох культурах, підтримувати подвійну ідентичність та лояльність. Напередодні доби романтизму який-небудь представник високого соціального стану міг висловлювати вірність двом (а то й більшій кількості) політично-національним громадам (широкій державній структурі та місцевому королівству). Отже, збережену в пам'ятках культуру якоїсь політичної нації-держави, скажімо, польсько-литовської Речі Посполитої або Російської імперії, можна було вважати за своєрідну *langue franche*, щось на кшталт середньовічної латини — засобу спілкування та спадщини більше ніж однієї держави. В певні історичні періоди українські культурні діячі розглядали вживання польської мови в Речі Посполитій та російської в царській імперії саме з таких позицій. Починаючи з XVII ст., коли українські церковники посунули в Московію і, фактично, стали керувати московським релігійним, освітнім та інтелектуальним життям, відбувалась українізація московської культури, наслідком чого стали спроби витворити спільну високу культуру на основі спільної літератури та ідеології. У XVIII ст., коли імперська Росія заходила розвивати високу культуру на основі російської розмовної мови та світської літератури, ту спільну високу культуру було піддано процесу русифікації¹⁰⁴. А проте у XVIII, а також у XIX ст. українці й далі могли претендувати на свій внесок до російської імперської

¹⁰⁴ Про «славено-російську» високу культуру, базовану на українському православ'ї й українському варіанті церковнослов'янської мови див.: Конут [3], незабаром вийде.

культури, не зрікаючись своєї українськості. Не можна вбачити в тому, що такі письменники, як Прокопович, Капніст і Гоголь, писали російською мовою, якусь однозначну заяву про ідентичність¹⁰⁵.

Проте в тридцятих роках XIX ст. ті, хто й далі намагався зберігати подвійну українсько-російську ідентичність, поставали перед дедалі тяжчим питанням, кому бути вірним. Юрій Луцький характеризував вибір, перед яким опинилися українці в першій половині XIX ст., як два полюси однієї дилеми: Гоголь чи Шевченко? Імперія чи Україна?¹⁰⁶ З посиленням асиміляційних тенденцій і дедалі помітнішим ототожненням імперського поняття політичної нації з єдиною етно-лінгвістичною або культурною нацією — російським народом, — щораз частіше почали з'являтися згадки про зникнення малоросійської ідентичності¹⁰⁷. Українські націоналісти реагували на таку ситуацію, дедалі палкіше закликаючи земляків відкидати імперську самототожність і писати рідною мовою задля створення своєї культурної нації, і сподівалися сформуванню зрештою якусь окрему політичну єдність. Як зазначав Григорій Грабович, лише наприкінці сторіччя відбулася переорієнтація на одномовні системи і прагнення створити «високе мистецтво» (яке давніше було прерогативою космополітичної, або «імперської» культури)¹⁰⁸. Такої самої моделі дотримувались і в Галичині, де панувала Австрія і де національний рух у XIX — на початку XX ст. дедалі категоричніше наполягав на виборі однієї позиції й таврував як відступників тих, хто, як-от Іван Вагилевич та Михайло Яцків, писав польською мовою¹⁰⁹.

¹⁰⁵ Про те, що конкретна мова не є остаточною детермінантою національного в літературі, див.: Грабович [4]. — С. 189—236.

¹⁰⁶ Лускы [2]. — Р. 7.

¹⁰⁷ Про поняття Малоросії див.: Конут [1]. Поступову зміну терміна «Русь» на «Россию» та «Малороссию» описано у вид.: Максимович [2]. Див. також: Грушевський [3]; *Соболев. «Великая, Малая и Белая Русь».*

¹⁰⁸ Грабович [4]. — С. 222.

¹⁰⁹ Про проблему самоідентичності у Вагилевича див.: Врощ [1].

Важливо зазначити, що таке схрещення політичної й культурної ідентичностей породжувало широкий спектр різних реакцій на поняття імперії та нації, які годі звести до спрощених формулювань. Переманювання до столиці українських церковників, культурних діячів та митців започаткував ще Петро I, продовжили його наступники, а тому чимало українців стали імперськими «російськими» письменниками. З'явилися і письменники, скажімо, Прокопович, Капніст, Гоголь, що виявляли прийнятну для влади подвійну ідентичність: у політичному аспекті були імперськими росіянами, а в культурному — українцями. Коли в XIX ст. асиміляційні процеси посилювалися, сформувалася тенденція руху до недвозначно російської ідентичності — і політичної, і культурної. Є дуже багато прикладів повільної асиміляції та денаціоналізації, переміщення через демаркаційні лінії, а інколи й повернення назад. Але тоді, коли багато осіб переймали російську (або, на Правобережній Україні, польську) ідентичність, деякі інші навпаки — міняли свою російську (або польську) ідентичність на українську, — факт, що приголомшував представників панівної культури, які претендували на більшу прогресивність та освіченість, а отже, могли асимілювати, та аж ніяк не бути асимільованими. Прикметно, що причини, які спонукали до вибору української ідентичності, були політичними: йшлося про ототожнення із селянством, з прихованим антиімперіалізмом та пробудженим націоналізмом. На Правобережній Україні Володимир Антонович і Тадей Рильський у 1860-х роках публічно продемонстрували свою позицію, змінивши польську ідентичність на українську. Микола Костомаров і Марко Вовчок (Марія Вілінська) — це визначні, хоч і неоднозначні, приклади зміни російської самототожності на українську. Таке перетворення національної та культурної належності — недосліджений здебільшого феномен, який вплинув на багатьох видатних осіб усіх трьох слов'янських груп. Існують і приклади комплексу Валленрода — коли індивіди приховували своє справжнє ставлення до влади, плекаючи думки про зраду й помсту. Василь Капніст, український шляхтич, що 1791 р. здійснив таємну місію до Берліна, просячи, щоб прусси допомогли скинути імперське ярмо в разі

російсько-пруської війни, — лише один із таких випадків¹¹⁰. Занепокоєність імперії цими притлумленими національними сподіваннями, виявлялась у літературних портретах ХІХ ст., зокрема зображенні Мазепи, найславнішого українського валленрода.

Ототожнення з часто зневаженою українською ідентичністю, яка не мала міцних позицій, було чимось на зразок ганебного тавра. Самозневага як наслідок інтерналізації класових, культурних та національних стереотипів протягом не одного сторіччя становила характерну прикмету творів українських авторів. Девід Фрик показав, як інтелектуалам ХVІІ ст., щоб досягти ідеального статусу «політичного поляка», треба було дистанціюватися від соціального образу «неполітичного» русинського неотеси і міняти позиції у конфесійних та культурних війнах¹¹¹. Ті культурні діячі, які критикували українців за брак самоповаги, оплакували втрату українського аристократичного прошарку, що працює на користь російської та польської культур. Пантелеймон Куліш зробив це у післямові до своєї «Хуторної поезії» (1882)¹¹². Іван Франко, Микола Хвильовий і Євген Маланюк перенесли аналіз національної самозневаги у свої літературні твори та полемічні праці.

Приклади плутання у власній ідентичності серед письменників теж дуже часто бентежили спостерігачів. Ці плутання вважали результатом різних форм маскування, переступлення та стирання меж між двома ідентичностями, мімікрії. Іван Франко, досліджуючи реакцію Івана Вишенського на польське культурне панування на початку ХVІІ ст., зібрав докази, які свідчили про типову реакцію підпорядкованого: русини навчилися «укривати в собі свої властиві думки, що іншого говорити і робити, а що іншого

¹¹⁰ Про місію Капніста див.: Конут [4]. — Р. 264—266. Пов'язані з цим питанням документи опубліковано й у вид.: Дашкевич Я. [1]. Опозиційні настрої збереглися і в родині. Драгоманов повідомляв, що наприкінці 1850-х років він читав списки заборонених віршів Шевченка в зібраннях дітей В. Капніста. Див.: Народ (Львів). — 1893. — 15 вересня. — № 18. — С. 195. Цит. за: Прийма [1]. — С. 62.

¹¹¹ Фріск [1].

¹¹² Див.: Куліш [2].

думати, причім з часом маска приростала до лица, так що чоловік і сам не знав, що в нім є настояне і правдиве, а що масковане»¹¹³. Письменники часто змішували у своїй творчості кілька протилежних дискурсів, і неузгодженість, яку можна добачити в їхніх творах, відповідає лініям зіткнення дискурсів. Один із висновків, якого в аналізі дискурсу дійшла феміністична теорія, полягає в тому, що «не слід вважати, ніби окремі суб'єкти просто прибирають ролі, визначені для них дискурсами: адже певні елементи, притаманні дискурсам, їх бентежать, деякі елементи тішать, а до інших вони підходять з відвертою критикою. Індивідуальні суб'єкти постійно порівнюють власні переконання з тим, як, на їхню думку, інші індивіди та групи розуміють їхню позицію. Таким чином, процес визначення своєї позиції в межах дискурсу ніколи не буває остаточно завершеним, а радше полягає в постійному оцінюванні та пригляданні до своєї позиції і, неминуче — в постійному змінюванні власного бачення власної позиції та широкого дискурсу загалом»¹¹⁴.

Письменники і тексти, проаналізовані в цій книжці, не раз слугуватимуть прикладом такої нестабільності у самовизначенні й у власній позиції.

Обидва найбільші дискурси, обговорювані тут, можна розглядати як формування того, що Марія-Луїза Прат назвала «зоною бойових дій», де «зустрічаються, і зчеплюються в боротьбі різні культури, які часто перебувають на вкрай асиметричних позиціях пана та підлеглого»¹¹⁵. Російсько-українські відносини були складними і взаємно впливовими. Хибно розглядати їх як просту модель вищій/нижчий, суто як стосунки володаря з підвладним. Присутність українців на різних рівнях імперської адміністрації, їхня участь і в українському, і в російському культурному житті означали, що ставлення українців до імперської культури коливалось у широкому діапазоні від згоди з асиміляцією в обмін на визнану роль молодшого партнера в розбудові імперії, через різні

¹¹³ Франко І. Іван Вишенський і його твори. — Львів, 1895. Перевид.: Франко [10]. — Т. 30. — С. 127.

¹¹⁴ Mills [1]. — Р. 97.

¹¹⁵ Pratt [1]. — Р. 4.

інші форми співіснування і аж до знятого відкидання чужої культури. А найчастіше то були складні відносини, коли задля виживання ішли на певний компроміс з імперією, і це давало змогу «місцевому» опорі виявлятися багатьма різноманітними способами в процесі творення культури.

РОЗДІЛ 2. ІМПЕРСЬКЕ ПРИКОРДОННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

ЗАВОЮВАННЯ СХОДУ: «АММАЛАТ-БЕК» (1832)

ОЛЕКСАНДРА БЕСТУЖЕВА-МАРЛІНСЬКОГО

Утвердивши свою владу в Криму та на Чорноморському узбережжі, Російська імперія почала завоювання Кавказу. 1816 р. губернатором і головним адміністратором Грузії та Кавказу було призначено генерала Олексія Петровича Єрмолова, героя війни з Наполеоном. Єрмолов став підкорювати гірські народи, з такою жорстокістю, що одержав прізвисько «Кавказький Кромвель». Війна була тяжкою, росіяни зустріли запеклий опір. З початку 1830-х років до 1859 р. гірські народи під проводом легендарного Шаміля стримували наступ двохсоттисячного війська — третину царської армії. Щорічні російські втрати становили від десяти до тридцяти тисяч убитих. Російські, польські та українські вояки дезертирували або перекидалися до ворога, а величезні військові витрати виснажили економіку¹. Зрештою 1859 р. Шаміль склав зброю, і тоді настав один з найпохмуріших періодів в історії російського імперіалізму XIX ст. — у вигнання та еміграцію до Туреччини виїхали близько 493 000 осіб². Один

¹ НАЛВАСН [1]. — Р. 53. Докладно про війну див.: ГАММЕР [1].

² КАЗЕМЗАДЕН [1]. — Р. 262.

російський офіцер писав: «То був похорон народу, що зникав... До покинутих родинних вогнищ приреченого на загибель черкеського народу прийшов великий російський народ... Бур'ян виполено, ростиме пшениця»³. То було ідеологічне формулювання, яке без жодних труднощів могло бути опубліковане в будь-якій газеті метрополії.

Кавказька війна мала глибокий психологічний вплив, посприявши започаткуванню етнографічних та політологічних студій і появі видатних літературних творів, починаючи з «Кавказького бранця» (1822) Олександра Пушкіна й закінчуючи «Хаджи Муратом» Льва Толстого (1904). Хоч офіційні кола в Санкт-Петербурзі применшували або заперечували факт насильства, заявляючи, ніби уряд тільки поширює християнство та вигоди стабільного врядування на Кавказі, чимало декабристів, засуджених до військової служби, дотримувались іншої думки. Їхнє ставлення до імперської експансії характеризують як «освічений колоніалізм». Засуджуючи агресивну колоніальну політику й обстоюючи натомість розвиток дружніх економічних та культурних взаємин, вони все-таки визнавали право Росії на експансію в регіоні, який вважали за *pars patriae*, частину вітчизни⁴. То було ставлення, яке могло засуджувати жорстокість поневолення гірських народів і водночас наполягати на тому, що їхнє поглинання необхідне для Росії. Така амбівалентність характерна й для літературних портретів гірських народів: з одного боку, їх вважали за шляхетних тубільців, що стануть відданими слугами імперії; з другого — змальовували як фанатиків, які вперто відмовляються визнати необхідність асиміляції. Бестужев-Марлінський передав цей дуалізм, пишучи приятелеві, що «вони були б чудовим народом, якби позубулися чуми, холери та магометанства»⁵.

³ Фадеєв Р. Письма из Кавказа к редактору «Московских ведомостей». — СПб., 1865. — С. 154. Цит. за: KAZEMZADEN [1]. — Р. 262.

⁴ HALVACH [1]. — Р. 53—54.

⁵ Ibid. — Р. 63.

Описи війни були відображенням поглядів на місію Росії як наддержави. Після війн з Наполеоном Російська імперія постала як наймогутніша країна Європи на суходолі і як арбітр у міжнародних справах. Культурні діячі усвідомлювали, що політичну силу Росії слід доповнити не менш блискучою культурною ідентичністю. Освічені росіяни знали впливовий твір «Про Німеччину» («De l'Allemagne», 1813) мадам де Сталь, у якому вона обстоювала думку, що література народу повинна відобразити його питомі риси та національний геній, а Йоган-Петер-Фридрих Ансильйон у своєму «Аналізі поняття національної літератури» («Analyse de l'idée de la littérature nationale», 1817) стверджував, що тільки цілком розвинені народи здатні мати справжню національну літературу. Яким у такому разі був національний геній Росії? Якою культурною стежкою він ішов? «Філософська епоха», як називали 1830—1840-і роки, шукала відповіді на це питання у творах німецьких романтиків, надто Шелінґа⁶. Запозичену з філософії Шелінґа романтичну ідею органічної цілості використовували для підтримки й ідеї експансіонізму, і теорії повільного, «природного» зростання; стверджувалося, що доля Росії, як доводять закони історії та її геополітичне становище, полягає в асиміляції південних та східних регіонів й одночасно у збереженні й поширенні власної культурної спадщини. Вважалося, що ці ідеї, в яких дехто бачив суперечність, можна примирити, накинувши російську культурну спадщину всім поневоленим територіям.

Чимало видатних людей вірило в ідею великої російської місії на Сході. 1810 р. граф Сергій Уваров у своєму «Проекті азійської академії» («Projet d'une acadesssmie asiatique») подав те, що згодом охрестили «класичним обґрунтуванням російського орієнталіста початку ХІХ ст.»⁷ Оскільки, стверджував граф, доля Росії полягає в тому, щоб бути посередником між Європою і Сходом, серйозне вивчення Азії вкрай необхідне і з політичних, і з цивілізаційних

⁶ WALICKI [2]. — P. 92.

⁷ SCOTTO [1]. — P. 247.

міркувань: «Jamais la raison d'état n'a été aussi bien d'accord avec les grandes vues de la civilisation morale» («Ще ніколи державні міркування не були в такій цілковитій згоді з величними поглядами моральної цивілізації»)⁸. 1833 р. Бестужев-Марлінський охарактеризував натуру Росії як «дволикого Януса», що «дивиться водночас на Азію і Європу; її спосіб життя сполучав осілу діяльність Заходу з кочовим неробством Сходу»⁹. Дехто вважав здійснення цієї східної місії передумовою майбутньої літературної величі Росії. Шевирьов писав, що «прагнення Росії до європейської слави не має жодного іншого шляху, крім на Схід... Тільки росіяни спроможні пояснити європейцям Схід, і вони справді створені, щоб бути посередником [між Сходом і Заходом]»¹⁰. Лермонтов відтворив той самий настрій у листі до приятеля напередодні свого від'їзду з Кавказу: «Мушу написати тобі про країну чудес, про Схід. Наполеонові слова втішають мене: «Les grands noms se fait à l'Orient [«Великі імена народжуються на Сході»]»¹¹. Такі особисті свідчення і відображали, й формували імперські настрої. Вони показують, як прагнення особистої слави злилося з усвідомленою потребою територіального зростання імперії і чому видавалося, що і це прагнення, й ця потреба залежать від поневолення того, що було назване «домашнім Сходом росіян»¹², та подальшої культурної взаємодії з ним. Територіальні набутки стали пов'язувати зі зміцненням національного та особистісного самоусвідомлення, а водночас із реалізацією обіцянки блискучої військової або літературної кар'єри.

⁸ Uvarov S. S. *Projet d'une académie asiatique*. — СПб., 1810, перевид.: Uvarov S. S. *Etudes de philologie et de critique*. — СПб., 1842. — С. 1—45. Твір мав величезний успіх. Уваров, що згодом став міністром освіти (1818—1855), передав примірники пані де Сталь і братам Шлегелям. Цей твір хвалили Наполеон і Гете.

⁹ MARLINSKY [1]. — Р. 150.

¹⁰ CHRISTOFF [2]. — Р. 19.

¹¹ МАНУЙЛОВ [1]. — С. 78

¹² Мирський, наприклад, живає цей термін у вид.: MIRSKY [1]. — Р. 132.

Розуміння взаємин зі східними народами як духовного відродження цілком могло покликатися на підтримку з боку Заходу, де зачарування Сходом було популярною літературною темою. В романтичній літературі його інколи пояснювали ідеєю моральної та культурної, хоч і не військової, вищості Сходу. Віктор Гюго у передмові до своїх «Східних мотивів» («Les Orientales»), що вийшли друком 1829 р., після успішної боротьби греків за незалежність від турків, і спричинили справжній фурор, заявляв, що «і для імперій, і для літератур Заходу Схід покликаний відіграти певну роль. Ще незабутня грецька війна спонукала всіх подивитися в той бік. Європейська рівновага, здається, от-от порушиться; європейський статус-кво, прогнивши аж до основи, вже тріщить поблизу Константинополя. Увесь континент тягнеться на Схід. Ми ще побачимо незвичайні речі. Давне азійське варварство навряд чи позбавлене видатних постатей, як гадає наша цивілізація»¹³.

ЗАХІД І СХІД В «АММАЛАТ-БЕКОВІ»

Бестужев — декабрист, якого цар за щире зізнання про його роль у повстанні винагородив дозволом публікуватися під псевдонімом Марлінський, — викристалізував у своїй прозі чимало з тих проорієнтальних поглядів¹⁴. Проживши два роки у вигнанні за участь у повстанні 1825 р., він, подавши рапорт, пішов служити на Кавказ, приєднавшись до багатьох своїх колишніх спільників¹⁵. Кавказькі оповідання Бестужева-Марлінського набули величезної популярності, зокрема «Аммалат-бек» (1832),

¹³ HUGO [1]. — P. 305.

¹⁴ Під час допиту Бестужев охарактеризував себе як покаянного та вірного слугу, якого збили на манівці фанатики: «Він покликався на патріотизм, вірність Вітчизні, цареві, родині Романових; на відданість церкві, Богові й народові. Він стверджував, що був патріотом, який збився з пуття, спробувавши служити Батьківщині революційним завзяттям, яке виявилось незрілим». Див.: ВАГВУ [1]. — P. 184.

¹⁵ Близько 65 офіцерів і трьох тисяч солдатів були заслані в Кавказьку армію. Див.: ФАДЕЕВ [1]. — С. 100.

«Мулла-нур» (1836), «Листи з Дагестану» (1831) і дев'ять етнографічних нарисів про Азербайджан (1834—1836)¹⁶. Він вивчив азеротюркську мову, яка була на той час найпоширенішою мовою регіону і яку росіяни-сучасники називали татарською, й мав добрі зв'язки серед місцевого населення. Як наймодніший письменник своєї доби, цей російський Кіплінг справив величезний вплив на армійських офіцерів, що вважали його за свого наставника, завдячуючи йому знайомство з регіоном. Широкий загал вбачав у його творах найкраще джерело автентичної етнографічної інформації та моторошних сюжетів. Один сучасник писав, що «публіка, фактично, зосередила свою увагу не на Пушкіні... Марлінський і далі вважався найславетнішим письменником наших днів»¹⁷.

Оповідання «Аммалат-бек» було найпопулярнішим серед усіх творів Марлінського. У ньому йдеться про долю Аммалат-бека, молодого мусульманського ватажка, що потрапив у полон, а згодом був помилуваний генералом Єрмоловим. Юнак приятелює з одним російським офіцером, лейтенантом Верховським, що береться за його перевиховання, даючи йому читати європейську літературу. Але земляки Аммалат-бека намовляють його повстати проти росіян. Він убиває Верховського й відтоді стає воювати з царським військом. Згодом Аммалат-бек ще й викопує поховане тіло і відтинає йому голову — такий страхотливий учинок, що його починає цуратися власний народ. Аммалат-бек умирає, розриваючись між двома цивілізаціями.

Ці події вміщено в рамки оповіді про конфлікт між «європейським» духовним світом (який репрезентує Росія) і світом «азійським» (тобто Кавказом), і це робить оповідання «типом твору, який вписується у міфологію імперіалізму»¹⁸. Марлінський,

¹⁶ Під такою назвою журнал «Библиотека для чтения» опублікував у ті роки такі нариси: «Прощание с Каспием», «Путь до города Кубы», «Горная дорога из Дагестана в Ширван через Кунакенты», «Последняя станция к Старой Шамахе», «Переезд от С. Топчи в Куткаши» та «Дорога от станции Алмалы до поста Мугансы».

¹⁷ Слова І. С. Тургенева, сказані 1836 р., цит. за: Бродский [1]. — С. 201.

¹⁸ LAUTON [3]. — Р. 39.

як доводить Лейтон, зображує Схід як край релігійного святенництва, работоргівлі, млосного неробства й політичного деспотизму, проте навіть не згадує про кріпацтво та деспотизм у Росії¹⁹. Мудрий Єрмолов сумнівається, чи відпускати йому Аммалат-бека, бо «...європейца можно убедить, усовестить, тронуть кротостью, привязать прощением, закабалить благодеяниями; но все это для азиатца несомненный знак слабости, и с ними я, прямо из человеколюбия, бываю жесток неумолимо. Одна казнь сохранит сотни русских от гибели и тысячи мусульман от измены».²⁰

Проте Верховський переконає генерала, що на юнака можна вплинути добротою та освітою. Навчання спершу начебто дає бажаний результат, поки учень вчиться «мислити» та усвідомлює з «описів землі», що «...татары занимают уголок света, что они жалкие дикари в сравнении с европейскими народами и что о целом составе их, не только об их наездниках, никто не думает, не знает, да и знать не хочет!»²¹. Щоденник, у якому герой нотує ці признання про вищість росіян, — це засіб, хоч і який непереконливий із погляду психології, зміцнення політичної ідеї, мовляв, імперіалістичний монолог нині вже ввійшов у свідомість місцевих жителів.

Критики звертали увагу на те, що в образі Аммалат-бека реалізовано всі орієнтальні стереотипи: він невинний і нетямущий (оповідач порівнює його з соколом, який не розуміє, навіщо його накривають запиналом, та конем, що не має уявлення, нащо його підковують)²², його поведінка невірноважена (спершу запальна й неконтрольована, згодом підозріла та підступна). Ці особливості духу та риси вдачі, що їх Верховський приписує всім гірським народам, були, як дізнаються читачі, «...всосанные с материнным молоком и с воздухом родины. Варварский деспотизм Персии, столь долго владевшей Азербиджаном, воспитал в кавказских татарах самые низкие страсти, ввел в честь самые презрительные

¹⁹ Ibid. — P. 41—43. Див. також: ЛАУТОН [5]. — P. 110—132.

²⁰ МАРЛИНСКИЙ [1]. — С. 14.

²¹ Там само. — С. 222.

²² ЛАУТОН [3]. — P. 44.

происки»²³. Ті самі риси, фактично, без жодних вагань були перенесені на увесь Схід. Верховський, готуючись покинути Кавказ, каже:

«Я очень рад, что покидаю Азию, эту колыбель народа человеческого, в которой ум доселе остался в пленках. Изумительна неподвижность азиатского быта в течение нескольких веков. Об Азию расшибились все попытки улучшения и образования; она решительно принадлежит не времени, а месту. Индийский брамин, китайский мандарин, персидский бек, горский уздень неизменны, те же, что были за две тысячи лет.... Мечи и бичи покорителей не оставили на них, как на воде, никаких рубцов; книги и примеры миссионеров не произвели ни малейшего влияния. Иногда они меняли еще пороки, но никогда не приобрели чужих познаний и доблестей. Я покидаю землю плода, чтобы перенестись в землю труда, этого великого изобретателя всего полезного, одушевителя всего великого, этого будильника души человеческой, заснувшей здесь неюю, на персях прелестницы природы»²⁴.

Лейтон зазначила, що цей уступ повторює стереотипні уявлення про Схід як щедрий рай, самицю, що породжує ледачий і чуттєвий народ, незмінну, блаженно-бездіяльну первісну культуру²⁵. Натомість Росія та Європа уособлюють працелюбність, винахідливість, творчість та змінність. Ця ідея не раз повторюється в усьому тексті, її висловлюють як солдати, так і сам оповідач. Скажімо, один з офіцерів застерігає Верховського: «Аммалат все-таки азіатець, а это слово — аттестат»²⁶. Слово «азіат», повторюване, наче мантра, щоразу з новим відтінком

²³ Марлинский [1]. — С. 232.

²⁴ Там само. — С. 264—265.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. — С. 271.

значення, витворює й гомогенізує образ тубільця у мові військово-колоніальної адміністрації. Ту саму ідею вписано і в структуру оповідання: виродження та зашкарублість раси виправдовують імперське завоювання та владу, проте — натякають читачеві — світогляд місцевих жителів настільки відрізняється від світогляду росіян, що інтеграція буде тривалим процесом, який вимагатиме великої обережності.

Верховський уславлює далекоглядність Петра I, що вирвав Росію з цього Сходу й поставив перед нею мету подолати східне варварство: «Я бродил по следам великого *Петра*, я вообразал его, основателя, преобразователя юного царства, на сих развалинах дряхлеющих царств Азии, из среды коих вырвал он Русь и мочной десницею вкатил в Европу. Какой огонь сверкал тогда в орлином взоре его, брошенном с выси Кавказа! Какие гениальные думы звездилась в уме, какие святыя чувства вздымали геройскую грудь! Великая судьба отечества развивалась перед его очами, вместе с горизонтом; в зеркале Каспия зрелась ему картина будущего благоденствия России, им посеянного, окропленного кровавым его потом. Не пустые завоевания, но победа над варварством, но благо человечества были его целию»²⁷. Цей уступ відображує погляд декабристів на літературу як на громадянське служіння — прищеплення чуття патріотичного обов'язку та національних гордоців — і мимовільний захват (який в оповідача у творі Марлінського межує з обожненням) і перед Петром, і перед Єрмоловим²⁸.

А проте найцікавіше в цьому оповіданні — двозначність у згадках про кордон між Європою і Сходом. Кавказ традиційно вважали за межу між Європою й Азією²⁹. Споглядаючи руїни муру Олександра Великого, Верховський помічає, що мур раптом уривається, неначе будівельник не був певен, куди його далі будувати. Цей епізод порушує питання, де насправді починається Схід,

²⁷ Там само. — С. 235.

²⁸ Кертис писав, що в багатьох аспектах «погляди Єрмолова на військові справи були близькі до поглядів декабристів, хоча він вочевидь не мав зв'язків із ними і таки справді був надто вірний присязі, щоб схвалити їхнє повстання». CURTIS [1]. — Р. 22.

²⁹ Про кордон між Європою і Азією див.: BASSIN [2].

а також розкриває невпевненість Росії в усвідомленні себе як країни, що географічно й культурно простерлася на двох континентах. Бестужев-Марлінський, як і решта тогочасних російських письменників, пише про *mission civilisatrice*, цивілізаційну місію Російської імперії на Кавказі, але протиставлення Європи і Сходу зображує амбівалентно. Іронія в тому, що Олександр Македонський споруджував оборонну лінію проти північних варварів, захищаючи південну цивілізацію грецької імперії. У творі Марлінського цивілізований Захід зіткнувся з варварським Сходом, що стоїть по інший бік муру. Крім того, Верховський — це внутрішньо розшарпаний колонізатор-невдаха, що переживає кризу ідентичності.

Реальний кордон був хисткою зоною зіткнення та симбіозу культур, де тубільці «цивілізувалися», а росіяни «отубілювалися». Той край характеризували як осередок «демографічної рухливості, переходу з одного табору в інший, поділу культур, економічної взаємозалежності», і це спричиняло низку «взаємодій, навернень, прилучень до культури та відступів від неї»³⁰. Сам Єрмолов, «найжорстокіший і найшовіністичніший російський „герой“ на Кавказі, був „одружений“ із трьома мусульманками»³¹. Отже, оповідання Марлінського можна інтерпретувати як алегорію до принади і страхіть такого змішування, де побіжно згадується точка зору місцевого населення.

В оповіданні ми спершу бачимо сумніви у вірі в справжню «цивілізаційну» місію, а потім віднову тієї віри. Колонізованому підданому дозволено говорити про відмінні культурні норми, і найсміливіше говорить про них Ахмет-хан, протестуючи проти понижень, яких завдав якомусь мусульманинові один російський офіцер; Ахмет-хан дорікає своїм одновірцям, що вони пасивно спостерігають, поки «...вашего брата запрягают в ярмо... когда вам в глаза смеются над вашими обычаями, топчут под ноги вашу веру! И вы плачете, как старые бабы, вместо того, чтобы мстить, как прилично мужам! Трусы! трусы!»³²

³⁰ BARRETT [1]. — P. 600—601.

³¹ Про жінок Єрмолова див.: БЕРЖЕ [1].

³² МАРЛИНСКИЙ [1]. — С. 172—173.

Хоч Аммалат-бек змінюється, мов Отелло, через особисті обставини (надто кохання до чарівної Селтанет) та слабкість характеру, суть полягає в тому, що така зміна стається в атмосфері расизму і знущань, створеній завойовницьким військом. Це стає очевидним з листа офіцера, що описує плондрування сіл, з запальних промов горян, які закликають своїх земляків повстати, і з жорстокості Ермолова. Чимало таких спостережень та міркувань були вилучені з першого видання твору, і їх так і не відновили повністю в наступних виданнях³³. Саме досвід поневолення дає Аммалатові змогу інтерпретувати розмови Верховського як ще один аспект офіційної політики, спрямованої на залякування місцевого населення. Його реакція цілком співзвучна з голосом його народу, який виступає проти колоніального панування.

Отже, невдала спроба Верховського перевиховати місцеву еліту не тільки свідчить про величезну прірву, яка простерлася між Заходом і Сходом, а й дозволяє припустити, що завоювання з допомогою збройної сили тільки збільшує ту прірву. В оповіданні подано дві стратегії «одомашнення» тубільців: просвітництво Верховського і терор Ермолова. Погляди Верховського на те, як слід ставитися до кавказьких народів, може, як підказують читачеві, і гуманніші, проте вони неминуче виявляються хибними: вбивство цього офіцера означає, що тубілець, який зумів набути ледве помітного полиску цивілізації, знову стає дикуном. Це вбивство можна інтерпретувати і як неминучу реакцію місцевого населення на царську загарбницьку брутальну політику. Аммалат, зрештою, приєднується до джихаду, підтверджуючи пророцтва Ермолова.

Особиста трагедія Аммалат-бека посилена його увіруванням в російську вищість, котре принижує й каструє його. Сміливий і кмітливий, вправний у воєнному мистецтві, фізично привабливий та вірний у коханні, він утримує симпатію читачів аж до вбивства. Та, знову втікши в гори, Аммалат уже духовно надламаний,

³³ Слова Аммалат-Бека про жорстокість царської політики, портрет Ермолова як героя-завойовника та кілька інших місць були вирізані цензурою. Див.: МАРЛИНСКИЙ [1]. — С. 404. Про цензуру див.: ВАГВУ [1]. — Р. 313—316.

ізолюваний, він є подвійною жертвою: прищеплення європейських вартостей позбавило його культурної ідентичності, а воєнна виправа спустошила його рідний край. Молодий ватажок став парією й серед росіян, і серед рідного народу.

Лейтон вказала на двозначні підтексти, що виявляють неусвідомлену привабливість двох аспектів «орієнтального» характеру: нестримний еротизм і несамовите насильство. «Дагестанські дикунки», які втілюють ці риси, «правлять за таємний ідеал, що суперечить усталеним цінностям християнської Росії»³⁴. Скажімо, порядність у коханні, яку виявляє Верховський, прикро контрастує із палкою, інстинктивною реакцією *Naturmensch*'а, дитини природи, чие розуміння людської натури багатше, ніж у витонченого, але соціально скутого офіцера. Десь таким самим способом автор розкриває і потаємну привабливість того, що, на його думку, є схильністю тубільців до насильства. Місцева спортивна розвага, яка полягає в тому, щоб шаблею чи кинджалом відтяти воліві голову, і в якій досягають успіху Єрмолов та його вояки, стає приводом для уславлення вояцького мачизму й ототожнення війська з насильством і кровожерністю. Лейтон припускає, що воли тут символізують тубільців як жертв воєнної різанини.

Оповідання Марлінського мали глибокий вплив на читачів. Чимало чоловіків були в такому захваті від них, що записувалися до війська, сподіваючись повоювати й «випробувати свою сміливість на легендарних кордонах Азії»³⁵. Привабливість оповідань великою мірою полягала в тому, що вони стиха підточували протилежність між цивілізацією і дикунством, тож еротизм і насильство «варварської» Азії можна було романтизувати. Та навіть штовхаючи читачів на такі переступи, автор не забуває про заспокійливі картини цивілізаційної місії Росії. Як і в багатьох інших характеристиках «цивілізації», що воює з «варварством», тут цивілізацію зобов'язують дорівнятися до варварства в насильстві та жорстокості, запозичити в нього, якщо необхідно, його рішучість і життєву снагу.

³⁴ LAYTON [3]. — P. 46.

³⁵ Ibid. — P. 51.

Марлінський інсценував різні позиції в межах практики колоніалізму, моделюючи для різних читачів різні настрої та інтерпретації³⁶. Хоч в оповіданні показано збентеженість російських офіцерів, які стали свідками жорстокості Єрмолова, Вельямінова, Граббе та інших командирів, автор наприкінці утверджує чимало упереджень, якими керувалися ті генерали, та погоджується з їхніми цілями. Є переконливі історичні свідчення, що Єрмолов «поставив перед собою мету знищити будь-яку неросійську народність у країні»³⁷. Він та його послідовники відчували, що нещадне насильство — єдиний вибір. Вони були переконані, що «страх і жадібність», як пояснював цареві генерал Циціанов, — «дві головні причини всього, що тут діється»³⁸. Велика більшість тих, кого називали «людьми суворовської школи» (Суворов — цей легендарний генерал Катерини II, набув лихої слави на Кавказі, вирізвавши кочовиків ногайців, які відмовилися переселитися на Волгу), несхитно дотримувалися погляду, що «азіатів» можна зрозуміти тільки силою, а тих небагатьох, як-от, скажімо, попередника Єрмолова генерала Миколу Ртищева, хто неохоче вдавався до суворих заходів, «таврували», за словами Беделі, «як слабких і нездалих»³⁹. Дуже мало російських авторів критикували Єрмолова. Марлінський у своєму творі критикує його у прихованій формі, драматизуючи сутичку між насильством Єрмолова та християнським милосердям Верховського, проте зрештою він таки примириться з неминучістю й необхідністю насильства.

³⁶ Є припущення, що в голові автора співіснувало кілька різних поглядів, і він створював кілька персонажів, які виконували різні функції й були призначені для різних аудиторій. Див.: Вагву [1]. — Р. 14—15.

³⁷ *Есадзе Семен*. Историческая записка об управлении Кавказом. — Тифлис, 1907. — С. 35; цит. за: Гаммер [1]. — Р. 30. Беделі дотримувався того самого погляду: «Головна ідея Єрмолова полягала в тому, що увесь Кавказ повинен стати складовою частиною Російської імперії, що існування незалежних або напівнезалежних держав місцевого населення, і то будь-якого характеру, байдуже, християнських, мусульманських чи поганських, у горах чи на рівнині, несумісне з гідністю й честю його володаря, безпекою і добробутом його підданих». Vaddeley [1]. — Р. 99.

³⁸ Цит. за: Ibid. — Р. 65.

³⁹ Ibid. — Р. 99.

Неоднозначність поведінки Марлінського підтвердила його таємнича смерть. Письменник загинув у бою 7 липня 1833 р. за обставин, які багатьох схилили до думки про самогубство. Добровільно зголосившись воювати в лісі, де засіли черкеси, він і спіткав там свою смерть. Його тіла так і не знайшли, і тому поширилися чутки, наче він і далі живий, бореться в лавах тубільців і живе з тубільними жінками. Були навіть припущення, мовляв, Шаміль — це насправді Марлінський. Ці гіпотези свідчили, наскільки читачів приваблювала ескапістська фантазія нестримної агресії та еротизму⁴⁰. Їх можна вважати й за свідчення захвату перед народжуваною імперською ідентичністю, бо незмірні простори Росії, що розкинулася на двох континентах, її рухомі та розмиті кордони, невиразні демаркаційні лінії й почуття обраності, — мовляв, саме провидіння обрало Росію, щоб та пояснила Європі таємниці Азії, — все це збуджувало й породжувало захопливе прагнення переступати межу закону та гуманності в ім'я національного й особистісного самоусвідомлення.

ПОЕТИКА НАРУГИ Й КАЯТТЯ: МИХАЙЛО ЛЕРМОНТОВ

«Я чую, як усюди розмовляють мовою філософії, і всюди я бачу, що гноблення — звичайнісінька річ».

*Маркіз де Кюстін,
під час своєї подорожі до Росії 1839 р.*

Лермонтова заслали на Кавказ 1837 р., після поширення його вірша на смерть Пушкіна. Перед загрозою розжалування до статусу простого солдата, що, за словами одного письменника, «автоматично позбавляло дворянського статусу та піддавало ризику зазнавати тілесних покарань та інших страхітливих кар»⁴¹, Лермонтов

⁴⁰ Міркування про вплив смерті Марлінського на інтерпретацію його творчості див.: ВАРВУ [1]. — Р. 279.

⁴¹ ВАРВУ [1]. — Р. 64.

перепросив царя й зізнався, що поширювати вірш йому допомагав його приятель Раєвський, якого через це відправили на заслання. Добувшись трохи згодом до свого полку, Лермонтов писав засланому Раєвському: «Я вже запланував подорожі до Мекки, до Персії... Залишилося тільки попросити дозволу піти з Перовським у похід на Хіву»⁴². Лермонтову не дозволили приєднатися до невдалої воєнної експедиції генерала Перовського до Середньої Азії, під час якої загинули майже всі її учасники і яку назвали «однією з найневдалих імперських авантур царя»⁴³, проте сміливість цієї заяви доводить, що Лермонтов, як і багато інших офіцерів, вважав, що короткочасна служба на Кавказі — це прийнятний спосіб очистити заплановану репутацію й водночас мати вигоду від імперського наступу на Схід⁴⁴.

Кар'єризм, фінансові мотиви та ідея військової служби були нерозривно пов'язані⁴⁵. Офіцерський кар'єризм був, фактично, одним з вирішальних чинників війни: «Коли скінчилися війни з Наполеоном, російським офіцерам дуже рідко підвищували чин, проте гірські війни давали їм нагоду набагато швидше підніматися кар'єрними щаблями, і вони шкодували, що війна вже закінчується»⁴⁶. Лермонтов мав палке бажання належати до вищих кіл. Граф Володимир Соллогуб писав, що поета вигнали з верхнього прошарку петербурзького суспільства, «проте він любив його й марив ним, хоч і підсміювався з нього»⁴⁷. Верещагіна, тітка поета, бачила,

⁴² Лист написано в листопаді-грудні 1937 р. Див.: Мануйлов [1]. — С. 89. Цит. за: KELLY [1]. — Р. 83.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Генерал Володимир Волховський, ще один колишній декабрист, вважав, що «два чи три місяці у складі експедиції проти горян для Лермонтова могли бути найкращим способом стерти всі спогади про свої *faux pas* (хибні кроки)». Мануйлов [1]. — С. 82—83. Цит. за: KELLY [1]. — Р. 67.

⁴⁵ У листі від 19 червня 1833 р. до своєї довіреної особи Марії Лопухіної молодий письменник писав: «Досі я жив задля літературної кар'єри, а тепер я став воїном. Можливо, це найкоротший шлях. Якщо він не допоможе мені досягнути моєї першої мети, можливо, це буде остаточний розв'язок».

⁴⁶ TILLET [1]. — Р. 28.

⁴⁷ Соллогуб [1]. — С. 490.

що його фінансове становище не дозволить йому належати до того верхнього ешелону: «Ці люди приймають або багатіїв, або можливо-владців, а Міша надто бідний для них. Чого вартий його прибуток у двадцять тисяч, коли тут замало і стотисячного: адже вони вважають його «une petite fortune» [«маленьким»]»⁴⁸. Отож військову кар'єру — яку Лермонтов назвав «шляхом нечестя та глупоти» — поет вибрав з необхідності⁴⁹. Однак у ній були і свої плюси. Як письменник Лермонтов міг допікати тому *beau monde*, який прогнав його, разючими картинами війни. Крім того, його вдачі була властива войовничість, навіть певна риска жорстокості, що виявлялись у його сварках з товаришами, любові до кулачних поєдинків, які він влаштовував серед своїх селян⁵⁰, та в жорстокому ставленні до жінок. Найвідоміший приклад цієї останньої риси характеру — цькування та приниження Катерини Сушкової, якій він помстився за те, що колись вона відмовилася кохатися з ним. Інші два приклади варті згадки з огляду на поєднання сексизму з владою. Перший приклад (дуже часто про нього й не згадують) — це один з ранніх листів поета до Раєвського, де він нарікає, що його життя в селі дуже нудне й він не може мати нормальних статевих стосунків: «<...> не могу, потому что девки воняют»⁵¹. Другий приклад — гусарська поезія 1832—1834 рр., яку Лермонтов присвятив походенькам своїх приятелів-офіцерів. Найвідоміший серед тих віршів — «Уланша» (1833—1834) — розповідає про групове зґвалтування, коли жінка, яку вже годі впізнати, лишилася побита й подерта, а веселе товариство вранці посунуло собі далі. Увесь жарт у вірші будується довкола безсилої жінки; вояки скористалися ситуацією задля особистої втіхи⁵². Цей вірш можна інтерпретувати

⁴⁸ МАНУЙЛОВ [1]. — С. 96. Цит. за: KELLY [1]. — Р. 107

⁴⁹ Лист від 19 червня 1833 р. до Лопухіної.

⁵⁰ Лермонтов був свідком кулачних боїв із самого малку. Див.: ЛЕРМОНТОВ [1]. — Т. 3. — С. 595.

⁵¹ Лист до С. Раєвського від 16 січня 1830 р.

⁵² Ейхенбаум, говорячи про Лермонтова з суто формальних позицій, пропонує читачам трактувати гусарські вірші поета, як і його громадянські теми, просто як невдалі твори. Гусарські вірші охарактеризовано як радше порнографічні, ніж еротичні: «Еротика відрізняється від порнографії тим, що знаходить дотепні алегорії та каламбури

як засвоєння воєнного насильства, визнання його необхідності і, зрештою, звільнення від його наслідків.

НАРУГА

Головна тема у творчості Лермонтова — панування: одного індивіда над іншим (здебільшого — чоловіка над жінкою), держави над колонізованим народом, могутньої природної сили над слабшою силою. Кохання до жінок пов'язане з контролем над ними, так само як захват перед дикими горянами невіддільний від думки про поневолення їх. Розповіді письменника про спокушання, гвалтування, викрадення, кохання, відштовхування та розлуки на кордонах імперської експансії — пов'язані чи то з жінками, як у розділах «Тамань» і «Бела» з роману «Герой нашого часу» (1841), чи то з хлопцями, як, скажімо, у творах «Ізмаїл-бей» (1832), «Боярин Орша» (1842) та «Мцирі» (1840) — можна інтерпретувати як еротизацію насильства й алегорію до імперсько-колоніального ставлення, яке щоразу призводить до насильства та руїнації.

Теми кохання та поневолення Лермонтов цілком міг брати з самої воєнної реальності: інколи полонених жінок продавали як рабинь або віддавали російським офіцерам, тож на зимових квартирах «принаймні для офіцерів, приклад яким подавав сам головнокомандувач, час минав досить мило в товаристві місцевих жінок»⁵³. Сам генерал Єрмолов, як уже згадувалося, тримав трьох

для найвідвертіших ситуацій, і саме в цьому полягає її літературна вартість. Оскільки вся поезія загалом — це мистецтво алегоричного вислову, такого, щоб сама матерія слова стала відчутною в усіх її виявах, то цілком зрозуміло, що еротична тема, будучи забороненою темою, яка не має ніяких узаконених поетичних штампів для свого вираження цікавить поета як суто літературна, стилістична проблема. Саме такою є «Орлеанська дівка» Вольтера та «Гавриїлада» Пушкіна. А в Лермонтова ситуація інша: у його віршах замість алегорій і каламбурів ми бачимо просто непристойну термінологію, грубість якої не створює жодного враження, бо це не художній засіб». Зейхенбаум [1]. — С. 119.

⁵³ BADDELEY [1]. — P. 145.

мусульманських наложниць і став батьком доньки, «що все своє життя була об'єктом цікавості та проці для російських офіцерів, які проїздили повз її село»⁵⁴.

У літературі сексуальне поневолення колонізованих і завойованих жінок часто репрезентує відносини між імперією та завойованою територією. Серед таких жінок у творах Лермонтова можна назвати черкеску Белу, грузинку Тамару з «Демона», українську ундину з «Тамані» та литвинку з однойменної поеми. Ці жінки, чіх чоловіків усунено зі сцени, вже колонізовані політично, за словами Енн МакКлінток, вони «стали доступними для гри в сексуальне завоювання», будучи «живою плоттю національного тіла, розкритого та оголеного для хтивих обіймів»⁵⁵. Образи цих непокірних, принаймні попервах, а часто й небезпечних жінок є прикладами еротики тілесно-політичної нарути та прикордонними знаками імперії. Хоч якими загрозливими можуть бути такі зіткнення для російського вояка, він у будь-якому разі належить до завойовницького війська. Герої Лермонтова граються в сексуальне завоювання, майже не знаходячи в ньому духовної втіхи: або їм вреші-решт відмовляють у коханні, якого вони прагли, або ж вони з'ясовують, що самі неспроможні кохати.

Такі зіткнення з завойованими народами — це закодовані свідчення денаціоналізації корінної еліти. Царська політика якраз і мала на меті принадити представників місцевих еліт на російську службу, щоб вони могли стати «просвітителями» у рідних країнах. Лермонтов підтримував стосунки з «просвіченими» місцевими, скажімо, кабардинцем Шорою Ногмовим — колишнім муллою, що став офіцером Кавказько-Гірського напівескадрону. Поет навіть вивчав східні звичаї, спілкуючись із такими людьми, спробував опанувати азеротюркську мову («татарську», як він казав) і ознайомився з місцевим фольклором та літературою. Улюблена сюжетна структура в його творах — конфлікт лояльностей, породжений тим, що особа прожила якийсь час у ворожому таборі. Його герої та героїні тимчасово опиняються на «іншому» боці національно-культурних кордонів. В поемі «Ізмаїл-бей» ідеться

⁵⁴ GAMMER [1]. — P. 311.

⁵⁵ McCLINTOCK [2]. — P. 364.

про черкеського хлопчика, якого батько послав до Росії, щоб він там дістав освіту і пройшов військовий вишкіл. Як і Аммалат-бек Марлінського, він повертається, щоб очолити гірські племена в боротьбі проти російського війська. Після того, як Ізмаїл-бей вбиває брата, сповнившись підозр щодо його російського минулого, при ньому знаходять пасмо білявих кіс і хрест Св. Георгія (пожадану імперську відзнаку за хоробрість у бою). Таким чином з'ясовується, що Ізмаїл-бей мав двозначні національні почуття та релігійні погляди.

Імперське військо з його кодексом нещадного насильства й абсолютної вірності імперії було першою інстанцією знеособлення та денационалізації. Всі інші почуття годилося приховувати. Маскування стало такою поширеною рисою у творах Лермонтова, що видається мало не природним станом. Ті, хто не вміє ховатися і виявляє свої справжні почуття, гинуть. Ізмаїл-бей, як і юнак-сирота з поеми «Мцирі», та інші герої в творах Лермонтова, які втратили рідну землю внаслідок імперської експансії, вдає, ніби мислить себе росіянином, проте він прожив серед росіян так довго, що великою мірою втратив свою рідну ідентичність. Подібним чином сюжет будується і в творах, де описано західні прикордоння імперії. У поемі «Литвинка» (1830) йдеться про викрадену красуню, яка зрештою уникає полону (і шлюбного, і національного) та вбиває в бою того, хто ув'язнив її: поневолювача свого народу. В поемі «Боярин Орша» Арсеній, якого виховав Орша, теж перекидається на польсько-литовський бік і вбиває на полі бою свого колишнього господаря. Коли герой довідується про смерть своєї коханої у в'язниці боярина Орші, життя для нього втрачає будь-який сенс. Його найкращі почуття знецінюються, й він бачить перед собою тільки кар'єру жорстокого найманця:

Теперь осталось мне одно;
Иду! — куда? не все ль равно,
Та иль другая сторона?⁵⁶

⁵⁶ Лермонтов [1]. — Т. 3. — С. 311.

Утрата коріння й ненависть — це трагічна імперська спадщина і на західному, і на східному фронті.

Однак російські офіцери могли повертатися до своєї культури і коріння, практично без жодного впливу перебування в чужому середовищі. Один з останніх творів Лермонтова «Кавказець» (1841) — це короткий прозовий нарис про ветерана війни, що після довгої служби на прикордонні начебто набув гібридної ідентичності. Але з'ясовується, що цей культурний трансвестит — позер. Культурно-расова ідентичність, принаймні в росіян, залягає набагато глибше: Лермонтов припускає тверду, неподільну сутність під поверхнею будь-якої набутої екзотичності⁵⁷.

Ці нарративні структури свідчать, що поет дивився імперськими очима. Його більш-менш прихильне зображення місцевих повстанців було традиційною романтичною симпатією до волелюбних розбійників, запозиченою в Байрона й Вальтера Скота. В таких віршах, як «Кинджал» (1837) і «Поет» (1838), висловлюється думка, що армії й самій не завадила би пристрасність горян, аби «загартувати» її характер. Лермонтов, як і Марлінський, захоплюється відважним, безжальним тубільцем, його варварською енергією та мачизмом, що вигідно контрастує із розніженим, «цивілізованим» суспільством метрополії. Кавказ, як випливає з тексту, мав стати живильним джерелом для росіян, що мусили скористатись енергією колоніальної війни для віднови своєї сили. Трофейний кинджал у руках поета символізує привласнення через завоювання. Один історик писав, що «зброя для горян була не просто практичною необхідністю; вона була їхньою гордістю і символізувала відвагу та свободу. Зброю передавали від батька до сина, її вважали найдорожчим надбанням чоловіка. Отже, роззброєння було страхітливим приниженням»⁵⁸.

⁵⁷ Заперечення роздвоєності має свою історію. Гальперин, говорячи про середньовічні російські твори, писав: «У російської аудиторії сформувалася любов до казок зі «східними» декораціями, але сам Схід з огляду на релігійні причини був неприйнятним». HALPERIN [1]. — P. 124. У своїй «Поетиці» (с. 11—13) Лихачов теж міркував про парадокс, що східні літератури не спромоглися проникнути в староруську літературу.

⁵⁸ GAMMER [1]. — P. 114.

Головна ідея Лермонтова полягала в тому, що в майбутньому опір приречений, імперія переможе. Ось як починається третя частина поеми «Ізмаїл-бей»:

Смирись, черкес! и запад, и восток,
Быть может, скоро твой разделит рок,
Настанет час — и скажеш сам надменно:
Пускай я раб, но раб царя вселенной!
Настанет час — и новый грозный Рим
Украсит Север Августом другим!⁵⁹

КАЯТТЯ

А проте Лермонтов, як і Марлінський, добре знав про жорстокість війни і одним з перших описав її в уступах, що стали широко відомими як закиди імперській політиці. Слова, вкладені у вуста черкеса в поемі «Ізмаїл-бей», як і монолог розгніваного тубільця в Марлінського, виражають докір імперській писі:

За что завистливой рукой
Вы возмутили нашу долю?
За то, что бедны мы, и волю,
И степь свою не отдадим
За злато роскоши нарядной;
За то, что мы боготворим,
Что презираете вы хладно!
Не бойся, говори смелей:
Зачем ты нас возненавидел,
Какою грубостью своей
Простой народ тебя обидел?⁶⁰

⁵⁹ ЛЕРМОНТОВ [1]. — Т. 3. — С. 235.

⁶⁰ Там само. — С. 227.

Потрібна була неабияка сміливість, щоб перед лицем громадської свідомості, автоматизованої державною пропагандою, змалювати війну такими демістифікаційними словами:

Горят аулы; нет у них защиты,
Врагом сыны отечества разбиты...
Как хищный зверь, в смиренную обитель
Врывается штыками победитель,
Он убивает старцев и детей,
Невинных дев и юных матерей...⁶¹

Цей опис уже близький до визнання права горян на самооборону й відкидання ідеологічного постулату, мовляв, війна репрезентувала боротьбу проти «дикунства», «бандитизму» і «зради». Такі рядки принаймні на мить підточували те, що Дзюба назвав «класичним протиставленням, характерним для російської духовності», — протиставленням вітчизни (Росії) і ворога (войовничих горян та всіх нескорених народів), міняли позиції так, що вітчизною горян ставав Кавказ, а ворогом — Росія⁶².

Міркуючи про наслідки битви на річці Валерик, у якій брав участь Лермонтов, оповідач запитує:

И с грустью тайной и сердечной
Я думал: жалкий человек.
Чего он хочет!.. Небо ясно,
Под небом места много всем,
Но беспрестанно и напрасно
Один враждует он — зачем?⁶³

Сьюзен Лейтон стверджує, що цей вірш свідчить про глибоко розколоту ідентичність, приховану за начебто успішною інтеграцією автора у військо. На її думку, ці рядки характеризують стан

⁶¹ Там само. — С. 235.

⁶² Дзюба І. [3]. — С. 93.

⁶³ «Я к вам пишу: случайно! право...» (1840) // Лермонтов [1]. — Т. 2. — С. 95.

шоку і відчуження після споглядання убивств: «Ліричний герой Лермонтова розуміє війну радше як убивство, ніж як мачизм, запальний тільки тоді, коли на його руках з'являється кров; і тому після битви він утрачає зв'язок зі своїми товаришами»⁶⁴. Поета мучить почуття власної провини, і він пише те, що, фактично, є сповіддю й самоосудом. Змальовуючи події у природному середовищі («под небом места хватит всем»), поет припускає, що вчинено наругу над самою землею.

Можливо, така інтерпретація роздвоєної ідентичності офіцера-поета вже трохи перебільшена. Момент каяття — це лише наляк на реалії війни та породжені нею почуття. Анрі Труая писав, що племена «вирізали жінок та дітей, які не мали сили відступати разом з ними. Часто, щоб помститися, вони калічили полонених і відсиляли їх, закривавлених, назад, до російських ліній. Доведені до відчаю такою нелюдськістю... росіяни й собі страчували поранених». Один свідок тих битв повідомляв, як «щоденними трофеями були кілька тіл горян, голови яких відтинали й загортали в ряднину. За кожну голову генерал Вельямінов дасть три карбованці, а черепа пошлють до Академії наук»⁶⁵. Генерал Григорій Засс теж збирав голови тубільців, настромляв їх на палі навколо свого будинку, а деякі посилав анатомам до Росії й до Берліна⁶⁶. Вельямінов був вільнодумцем, чий моральні та релігійні погляди сформувалися під впливом французьких енциклопедистів, його улюбленими книжками були «Жиль Блаз» і «Дон-Кіхот». Ермолов теж славився своїми ліберальними поглядами та вільним духом, тому декабристи й призначили його головою свого тимчасового уряду, який мав утворитися після того, як вони захоплять владу. Проте на сповненому небезпек театрі воєнних дій, де правил цивілізованої поведінки ніхто не дотримувався, ці генерали нещадно, обраховано й продумано руйнували села і знищували вороже населення.

⁶⁴ LAYTON [5]. — P. 225.

⁶⁵ Цит. за: ТРОУАТ [1]. — P. 141.

⁶⁶ Лорер Н. И. Записки декабриста. — М.: Гос. экономическое изд., 1931. — С. 214. Цит. за: LAYTON [5]. — P. 108.

Сам Лермонтов виявляв мужність на полі бою, і його ім'я двічі подавали в рапорті для нагороди, проте обидва рази йому відмовили. Під його командуванням був підрозділ, що складався з козаків, татар і кабардинців, причому всі воювали не вперше, знали партизанську війну й уславилися відважністю й недисциплінованістю. Генерал-майор барон Россильє охарактеризував їх як брудних, неголених, недбало одягнених людей, що бралися до найнебезпечніших завдань: «Лермонтов зібрав зграю мерзенних горлорізів. Вони зневажали вогнепальну зброю, вештались ворожими селами, вели партизанську війну і пишалися своїм *«Лермонтовським полком»*⁶⁷. У фронтових сутичках поет пізнав недозволені принади світу, де панує насильство, де всіляким покидькам, за словами Мері Дуглас, «дали дозвіл влаштувати засідки, грабувати і гвалтувати». Таку антисоціально поведінку навіть захочували: адже то був «належний вияв їхнього маргінального становища»⁶⁸. Ці особи, яких спершу відторгло суспільство, дістали змогу інтегруватися назад, але вже в новому статусі. Отже, маргінальність, сегрегація та реінтеграція стали моделлю, за якою працював колоніальний дискурс⁶⁹.

СТИХІЙНА СИЛА

Проте жодне почуття провини не похитнуло поетової віри в необхідність та легітимність імперського завоювання. У віршах, які зазвичай входили до антологій, — «Бородіно» (1837), «Батьківщина» (1841) та «Суперечка» (1841), — патріотизм поєднувався з обстоюванням державництва. «Суперечка» поєднує те, що називають «панахидою по прадавній свободі незалежних народів Кавказу»⁷⁰ з виправданням російської агресії на Близькому Сході як історичної неминучості. Фактично, саме ця історична неминучість лежала в основі Лермонтових поглядів на національне

⁶⁷ TROYAT [1]. — P. 211.

⁶⁸ Douglas. Purity and Danger. — London: Routledge and Kegan Paul, 1966. — P. 79. Цит. за: McCLINTOCK [2]. — P. 25.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ KELLY [1]. — P. 136.

визволення. У квітні 1841 р. поет приніс «Суперечку» до слов'янофіла Юрія Самаріна й попросив його передати вірш редакторові «Москвитянина», останнього в ряду періодичних видань, яким можна було закинути ліберальні чи революційні погляди. Припускали, нібито Лермонтов почув від Олексія Хомякова, що смирення — характерна російська філософія, і що Лермонтов, передаючи вірш саме Самаріну, хотів заперечити таке слов'янофільське розуміння історичної місії та культурно-політичної ідентичності Росії⁷¹. Хомяков, проте, не критикував завойовницьку місію Росії, а вірш Лермонтова — не заперечення поглядів Хомякова, а згода з ними. В «Суперечці» йдеться про боротьбу двох культур — європейської та азійської. Росія тут «посувається на Схід як утілення європейської культури та промислової доби», як частина «неминучого і природного плину історії»⁷². Симпатію до опору місцевих народів цілком затьмарює державницький егоїзм та воля російської нації. Хоч акценти в Лермонтова і Хомякова різні, ідея завоювання силою та асиміляції — спільна. У «Батьківщині», що, як стверджував Ейхенбаум, була відповіддю на «увесь політичний світогляд» Хомякова⁷³, поет пояснює, що любить Росію не за її воєнну славу, куплену кров'ю, і не за її стародавні традиції, а «органічно й мимовільно», як пише Ейхенбаум, такою, як вона є⁷⁴. Цю ідею наприкінці твору імпліцитно виражає й шпаркий російський народний танок. Для Росії природно бути собою, і поет стверджував, що збагнув це на Сході. В розмові з Андрієм Краєвським він сказав: «Нам треба жити власним незалежним життям і внести своє самобутнє у загальнолюдське. Чого це ми завжди повинні тягнутися за Європою і за французьким? Я чималого навчився в азіатів і хотів би прозирнути таємниці азійського світогляду, зачатки якого і для самих азіатів, і для нас ще мало зрозумілі. Проте, повір мені, там, на Сході, заховані великі сокровення»⁷⁵.

⁷¹ ЭЙХЕНБАУМ [1]. — С. 123.

⁷² Там само.

⁷³ Там само. — С. 121.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Висковатов П. А. М. Ю. Лермонтов: Жизнь и творчество. — М.: Изд. В. Ф. Рихтера, 1891. — С. 368. Цит. за: ЭЙХЕНБАУМ [1]. — С. 123.

У цих словах православ'я й релігійне месіанство не наголошені, проте віра в російський народ та утверджувальна, асиміляторська ідея обох згаданих віршів — ті самі, що й у Хомякова. «Бути собою» для Росії означало бути імперією, яка загарбує територію та культурні скарби. Лермонтовську Росію зображено як могутню, впевнену в собі цивілізацію, що розвиває близькі стосунки з культурно привабливим, проте політично незначущим Сходом. Лермонтову, як і офіцерам-декабристам, що служили на Кавказі трохи раніше, може, й не дуже імпонували ідея месіанства та шовінізм, проте він поділяв експансіоністські погляди.

Утім з огляду на характер і біографію Лермонтова на гадку спадає ще одна інтерпретація. Коли універсалізм доби Просвітництва відійшов у минуле, постала нова активна форма російського націоналізму. Вона була викликом реакційній політиці «офіційної народності» Миколи I, протиставлячи його обережному політичному курсові жорсткий націоналізм і утверджувальну, інтервенційну закордонну політику. Марк Бессин писав, що «прагнення експортувати національний і, зрештою, політичний вплив, сплелось з самою структурою російського націоналістичного мислення 1840-х років» і що це прагнення «стало однією з найважливіших причин націоналістичної опозиції «офіційній народності»⁷⁶. Безглуздий консерватизм за царювання Миколи I можна було б охарактеризувати як неспроможність достатньою мірою дбати про національні інтереси. З такою вдачею і становищем, як у Лермонтова, він міг бути солідарним з тією опозицією.

Спіраючись на «Натурфілософію» Шелінга, Лермонтов зображував імперію як стихійну силу, як творчу боротьбу протилежностей. І надзвичайні природні сили, і могутніх особистостей можна було трактувати як такі, що належать до якоїсь вищої сфери, де не існує моралі і правил звичайної людської поведінки⁷⁷.

⁷⁶ BASSIN [1]. — P. 48.

⁷⁷ Цей німецький романтик писав, що суть речей у фактичному поєднанні сил, — крім нього немає нічого. Він висунув постулат конфлікту, властивого природі, що, перешкоджаючи її продуктивності, повсякчас спричиняє формування життя і мислення. До того ж Шелінг у своїй філософії бачив тождність між нашим розумом і довоколишньою природою: «Система природи є водночас і системою нашого розуму». Див.: BOWIE [1]. — P. 39.

Наполеон, цей великий будівничий імперії, є прикладом такої надлюдської сили і власного закону. Гюго, якого боротьба греків за незалежність переконала, що задля справедливості можна вдаватися до жорстоких повстань, написав пеан будівничим імперій у передмові до своїх «Східних мотивів»: «Слід пам'ятати, що саме воно [давнє східне варварство] породило єдиного колоса, якого це сторіччя могло протиставити Бонапартіві, якщо Бонапарт узгали міг мати собі рівню; той геніальний чоловік, і турок, і татарин, — це, фактично, Алі-паша, що поряд з Наполеоном — однаково, що тигр поряд із левом, гриф поряд з орлом». Схід у цьому уступі постає як майстер сили та завоювання. Віктор Гюго вважав, що міжімперська конкуренція й політичне насильство в глобальному масштабі підлягають законам природи, — законам, яким безглуздо опиратися.

Оскільки і Пушкін, і Лермонтов жили в такому філософському контексті, аж ніяк не дивно, що вони не виявили ніякої симпатії до польського повстання 1830 р. Пушкін у своїй поемі «Полтава» трактував імперське панування над Україною як подарунок провидіння, а Лермонтов на початку поеми «Мцирі» стверджував, що Грузія як російський протекторат процвітає «за гранью дружеских [російських] штыков». Крім того, у вірші «Останні входи» (1841) Лермонтов уславив Наполеонову велич і подав симпатичний, «наполеонівський» портрет Івана Грозного у поемі «Боярин Орша». В цій поемі поет змальовує царя, правління якого вважають за початок імперської експансії Московії, у позитивному ракурсі. Белінський був глибоко зворушений поемою і надто зацікавився особистістю Івана Грозного, назвавши його «пропащим янголом», що заслуговує нашої симпатії⁷⁸.

Образ імперії як стихійної сили можна прочитати й у віршах Лермонтова, присвячених природі. Ці вірші мають характерну структуру: тиша і спокій, виникнення конфлікту й віднова рівноваги за підтримки якоїсь могутнішої сили. За приклад тут може правити вірш «Дарунки Терека». У цьому творі свободолюбний потік розбурхує спокійне Каспійське море, але потім змушений

⁷⁸ *Белінський В.* Полное собрание сочинений. — Т. 4. — С. 505, 517. Цит. за: Эйхенбаум [1]. — С. 84—85.

скоритися йому. У вірші йдеться про вічні відносини спонуки та реакції, коли активні, але слабкі сили кидають виклик могутнім, підштовхуючи їх до дії, а згодом, коли їхня енергія виснажить, згасають. Ця боротьба відбувається на високому рівні абстракції, в аморальному царстві, де пристрасть і насильство не потребують виправдання. Нав'язані абстракції — розміри, життява снага і свобода — завжди, як зазначала Сьюзен Гау, освячували імперські звитяги, створюючи враження, що йдеться про «долю нації або раси, певну місію, щось неминуче, динамічне, не породжене людською діяльністю, а зрушене якоюсь надлюдською життєвою силою»⁷⁹. Звичайно, від таких абстрактних міркувань уже недалеко до прямого виправдання політичного насильства, і це визнавали й самі романтики, яких тому й цікавили похмурі природні явища. Шеллінг писав: «Коли розкриваються, вихлюпуючи зло, безодні людського серця й постають ті страшні думки, які годиться навіки поховати серед ночі та мороку, — тільки тоді ми справді знаємо, які можливості криються в людині і яка її справжня природа, полишена власній волі»⁸⁰. Ці зауваги, як зазначив Ендрю Бові, «можна застосувати до Конрадового «Серця п'їтьми», де Курц якраз і прагне дізнатись, «які можливості криються в людині»⁸¹.

У четвертому розділі повісті «Аммалат-бек» Бестужев-Марлінський змалював річку Терек та її перетворення з несамовитого потоку у горах на вгамовані тихоплинні води в долині. Лермонтов у вірші «Дарунки Тереку» називає цю річку джерелом дарів, потоком, що живить могутнє море. Цей вірш має виразний політичний підтекст. У ті часи російські імперські сили зміцнювали свою владу на Каспійському узбережжі, будуючи низку фортець, що мали відрізати від моря гірські народи. Несподіванки, які чаїв у собі Терек, можна було вважати за метафоричний образ тубільного опору, що зрештою провокував широкомасштабну реакцію з боку царського вояцтва і призводив до поневолення горян. Цей вірш міг бути й алюзією до пушкінового послання «Наклепникам Росії» (1831),

⁷⁹ Howe [1]. — P. 27.

⁸⁰ Цит. за: Bowie [1]. — P. 114.

⁸¹ Ibid.

в якому поет порівнював малі народи зі «слов'янськими струмочками» й передбачав, що їх поглине «русское море».

Проте ставлення Лермонтова до імперських завоювань було неоднозначним, і це може показати антиколоніальне прочитання двох його творів: оповідання «Тамань» і поеми «Демон».

ТАМАНЬ ЯК КОЛОНІЗОВАНА УКРАЇНА

Тамань у відомому однойменному оповіданні Лермонтова — це, по суті, загадкова колонізована ідентичність. Цю легендарну Тмутаракань ще за сивої давнини, в X ст., завоював князь Святослав, батько Володимира Великого, а до складу Російської імперії вона ввійшла лише за царювання Катерини II. Тамань зберегла на собі відбитки культур, які одна за одною колонізували її: грецької, татарської, української та російської. Коли Лермонтов писав цей твір, Тамань була осідком Чорноморського козацтва, тих решток Запорозького війська, які переселила Катерина, доручивши їм охороняти узбережжя. Едвард Деніел Кларк, що подорожував тими місцями на початку XIX ст., охарактеризував козаків-чорноморців як «нишніх господарів краю»⁸². Він спостеріг і ворожість та почуття майже кастової відмінності між ними і місцевими російськими поселенцями⁸³. Чорноморське козацтво пам'ятало зруйнування Січі 1775 р. і тримало образу. Чимало козаків спершу втекли на Дунай,

⁸² CLARKE [1]. — P. 331. Сумароков теж називає їх «привілейованими власниками місцевості». Сумароков [1]. — Т. 2. — С. 136. Измайлов характеризує Тамань як край, що його Катерина «віддала під їхнє врядування». Измайлов [1]. — Т. 4. — С. 12. Шостак пише про чорноморське козацтво як про «малоросів», що зберігають «звичаї свого рідного краю», й підтверджує, що Тамань перебуває «під їхньою владою». Шостак [1]. — С. 82—83.

⁸³ CLARKE [1]. — P. 167, 282—285. Сумароков теж ясно висловлюється про їхню ідентичність: «Чорноморські козаки нічим не відрізняються від малоросів. У них ті самі голені голови, те саме вбрання, ті самі запаски на жінках, та сама мова («наречіє»), ті самі охайні хатки, та сама повільність і ті самі звичаї; одне слово, це ті самі малороси, тільки з шаблями». (Сумароков [1]. — С. 139).

заснувавши Дунайську Січ, де вони жили під турецькою протекцією і лише згодом, під час другої хвилі переселення, перебралися в Тамань і на Кубань. Крім того, імперія й далі ставилася до них із підозрою. Козаки, які у XVIII ст. були джерелом опору імперському врядуванню, тепер мали боронити східні кордони імперії, і то почасти тому, що тут у них було набагато менше шансів утекти за кордон. Отже, ідентичність Тамані була неоднорідною. Ворожість, яку в оповіданні миттю інстинктивно відчув російський зайда-офіцер, відтворено, мабуть, історично точно, бо її породжувала загадкова й нескорена місцева ідентичність, у якій поєдналися і українські, й татарські риси, а також приписані їй незбагненні східні особливості⁸⁴.

Кількома штрихами в оповіданні охарактеризоване й містечко. Це найдальша точка, прикордоння, край відомого імперії та контролюваного нею світу, географія урвищ, узбереж та обривів. Із цим межовим статусом тісно поєднані ще дві риси: пов'язаність Тамані з ніччю та небезпекою. Містечко, як одразу стає зрозуміло, — це загадковий осередок нічних, таємних обгородок, де діють заборонені, чужі, можливо, навіть окультні сили. Внаслідок поєднання ворожості та неприязні з надприродним злом містечко стає небезпечним для російського офіцера, кожен крок для нього ризикований, адже можна накласти головою. Цей чужинець, закинений сюди військовою службою усупереч власній волі, опинився серед місцевого люду. Небажане знайомство, від якого не втечеш. Сутичка, що стала результатом цієї напруги, виявилась майже фатальною й занастила життя кільком місцевим контрабандистам⁸⁵.

Місцева мова українська. Сліпий хлопчик розмовляє нею з офіцером. А проте, коли офіцера немає поряд, він чудово розмовляє й російською. Його мати теж вдає глуху, але виявляється, що вона

⁸⁴ Сумароков пише про переїзд із Керчі до Тамані як про подорож у п'ять із половиною годин з Європи до Азії (Сумароков [1]. — С. 124). Измайлов теж описує той край як сполучну ланку між Європою та Азією (Измайлов [1]. — Т. 3. — С. 261).

⁸⁵ Измайлов, з чим твором Лермонтов міг бути знайомий, теж писав про Тамань як про загадкове місце, де з-під землі тече нафта й береться вогнем, як про гору Етну чи Везувій, що повсякчас ховається в туманах (Измайлов [1]. — Т. 4. — С. 6—11).

напрочуд добре чує й усе розуміє. Ці люди можуть існувати в лоні російської культури і водночас становити частку злочинного й потенційно нелояльного світу беззаконня, вони наділені небезпечним умінням усе розуміти, тоді як їх не розуміють. Дівчина начебто запрошує офіцера на побачення, але насправді хоче втопити його. Всі три персонажі вдаються до ошуканства. Образи сліпого хлопчика, старої жінки та дівчини можна інтерпретувати як деформовану, ослаблену структуру неповного суспільства. Його чоловіки — десь інде, а ті, хто лишився, борються за виживання, вдаючись до будь-яких доступних їм засобів: цураються чужинців, ошукують їх, а коли треба — вбивають.

Офіцер-оповідач змальовує позбавлений чоловіків світ цього форпосту словами, які Микола Данилевський згодом використає для виправдання імперських завоювань: то було не здорове тіло, а zdeформоване і скалічене. «Признаюся, — каже він, — я маю велике упередження проти всіх сліпих, кривих, глухих, німих, безногих, безруких, горбатих і т. ін.» Він гадає, ніби існує зв'язок між фізичним та духовним каліцтвом: втрата якогось члена або чуття, на його думку, неможливе без втрати якоїсь людської риси. Отже, Тамань, як і її жителі, — це фізично й духовно скалічене застия. Двозначний прикметник «нечисте» тут ужито для характеристики і зовнішнього образу Тамані, і її духу.

Зайду-офіцера дезорієнтує здебільшого те, що його не пускають до місцевого світу. Більма на очах хлопчика не дають зазирнути малому в душу, стара відмовляється від спілкування, дівчина говорить загадками. Брак знайомих символів, як-от ікон на стінах, непокоїть. Його єдина безпека — це зброя, але, зрештою, в нього крадуть навіть її.

Ставлення офіцера до дівчини символізує його ставлення до колонізованого регіону. Вона є антропологічним іншим: загадкова, з екзотичною зовнішністю, облеслива, краса її незвичайна. Проте її треба скорити й подолати, бо її спокусливе запрошення — пастка. Офіцер характеризує її так, як описував би гарного коня, повного снаги та здоров'я, котрий, однак, потребує приборкання. Образ цього витвору природи породжений захватом романтичної літератури перед *Naturmensch*'ом. Він перегукується з описами кавказьких племен та їхніх вродливих жінок в інших тогочасних російських

художніх творах. Офіцер спершу думає про дівчину, як про Міньйону Гете, миле гарне дитя, яке він може врятувати від нещасливого життя і яке було б йому віддане. Як і Бела з однойменного оповідання Лермонтова, вона збуджує й вабить його. Але, на відміну від пасивної Бели, ця дівчина запрошує на побачення й розставляє пастку. Сподівання на сексуальну пригоду лишаються марними.

Янко, будучи спільником дівчини, виявляє не менше завзяття та відвагу. Автор пише, що на голові у хлопця татарська шапка, проте під шапкою в нього характерна козацька зачіска. Така зовнішність свідчить про неасимільовану і татарську, й українську ідентичність. Його робота полягає в тому, щоб, уникаючи імперської берегової варти, переправляти товари через протоку, яка зв'яже його з чужими землями й незаконною діяльністю. Дівчина покидає Тамань разом із хлопцем, після того як виявилось їхнє контрабандистське ремесло, а офіцерові пощастило, коли його намагалися втопити.

Наприкінці оповідання офіцер, усвідомивши ситуацію, шкодує, що порушив непевне існування громадки, з якою зіткнувся і членів якої називає «чесними контрабандистами», він висловлює бюрократичну зневагу до жалюгідного життя простолюду, яке він збаламутив, служачи імперії: «Да и какое дело мне до радостей и бедствий человеческих, мне, странствующему офицеру, да еще с подорожной по казенной надобности!» Це останнє речення виражає іронію його становища. Він репрезентує нещадну силу, що незумисне калічить і розбиває життя місцевого люду. Про наслідки своєї пригоди він, може, й пошкодує, але людські почуття не можуть стояти на заваді військовому обов'язку, — обов'язку, що, за його словами, звільняє його від співчуття до тих, чие життя опинилося під загрозою. В цьому оповіданні українська іншість (у даному випадку одне з поселень Чорноморського козацтва) накладається на чужість прикордонного форпосту, виражаючи двозначне ставлення оповідача до утвердження імперської влади. Схему, де після спокушання ідуть докори сумління та напівщире самовиправдання, перенесено тут на українську колонію.

ІМПЕРСЬКИЙ ДЕМОН

Бестужев-Марлінський, як зазначає Лейтон, вказував на непослідовність російської культурної міфології, коли писав про ангела смерті в раю й натякав на наближення російської національної трагедії. На думку Лейтон, він ставив такі питання: «Чи можна вбивствами прокладати шлях до саду воскресіння й оновлення?» і «Чи потрапимо ми в рай, винищуючи тубільців?»⁸⁶ Але саме Лермонтов найкраще розкрив цю теми у поемі «Демон», над якою він працював більшу частину свого життя. Дія остаточного варіанта відбувається на Кавказі, в поемі йдеться про те, як Демон зачаровує і спокушає беспорядну дівчину. Цю поему часто критикували за поверховість, стверджували, начебто нагромадження риторичних ефектів приховує брак філософської і психологічної глибини. А втім, не раз зауважували, що чимало митців, зокрема Врубель, Олександр Блок і Борис Пастернак, відчували нездоланну привабливість поеми⁸⁷. Мирський вважав, що причина полягає в «незвичайності поетичного звертання, який чують якщо не критики, то поети». Це, писав він, «трагедія індивіда, що протиставив себе суспільству та людству й намагається подолати свою трагічну й нестерпну самотність романтичним поєднанням у коханні з іншою людською істотою»⁸⁸. Ще одне пояснення сили поеми полягає в тому, що вона передає на неусвідомленому рівні тривожні, заборонені почуття: захоплення імперською владою і провину за участь у завойовництві. За цією оболонкою, стверджував Мирський, «ховається те, що навряд чи можна назвати інакше, ніж реальною присутністю демонів»⁸⁹. Якщо читати поему у світлі колоніальної експансії, вона спонукає до роздумів про дилеми влади.

Демон має двозначну природу. Цей деміург — ані янгол, ані страшний гість із пекла. Він — ані день, ані ніч, ані світло, ані пійма. Здається, його вигнано з якогось первісного благословенного

⁸⁶ LAYTON [5]. — P. 229—230.

⁸⁷ MIRSKY [2]. — P. 12—13.

⁸⁸ Там само. — P. 14.

⁸⁹ MIRSKY [1]. — P. 136.

стану, хоча його характеристику можна інтерпретувати або як «вигнаного духа», або як «духа вигнання». Він блукає просторами, сіючи зло, де тільки ступить, проте не має втіхи від своїх невинних діянь. Всепереможним, але безрадіним поглядом він озирає всю велич підвладної йому землі. Побачивши Тамару, Демон закохується⁹⁰. Аби здобути її кохання, він пропонує не щастя, а вищу перспективу, царство, де індивід стоїть над особистим горем і тішиться перевагами влади.

Поява Демона та його красномовство спантеличують Тамару, яка вважає його пропозицію спокусливою, але все одно її не полишає тривога. Попри всю її невинність, Тамару охарактеризовано як «грішницю», сповнену «злочинних думок», недосягну для «чистих радощів». Її душа молиться Демонові. Ці її вагання, а також Демонове прагнення любові та змін на мить породжують надію на спільне щастя. Демон готується змінити своє життя, але коли він бачить янгола-охоронця, що погрожує забрати від нього Тамару, в ньому прокидається насильство, його долають ревності, ненависть і прагнення влади.

Демонові претензії на Тамару спираються на те, що він вже знає її:

Оставь ее, она моя!
Явился ты, защитник, поздно,
И ей, как мне, ты не судья.
На сердце, полное гордыни,
Я наложил печать мою;
Здесь больше нет твоей святыни,
Здесь я владею и люблю!⁹¹

⁹⁰ Даючи своїй героїні таке ім'я, Лермонтов спирався на історичні дані та легенди. Панування цариці Тамари, яке почалося 1184 р., було найславетнішою добою в історії Грузії, коли країна пишалася багатством та розквітом мистецтв, то був один з піків її розвитку. Найбільшою кризою під час владарювання Тамари була спроба її чоловіка-росіянина, Георгія Боголюбського, з яким вона розлучилася 1188 р., захопити владу.

⁹¹ ЛЕРМОНТОВ [1]. — Т. 3. — С. 472.

Коли Тамара запитує Демона, хто він, той відповідає, перераховуючи спокуси і вартість влади. Тамара благає його не використовувати владу задля зла. Тоді Демон присягає відкинути помсту й гордості та обіцяє зробити її царицею світу: вона дивитиметься без жалю та співчуття на землю, де немає справжнього щастя й вічної краси; вона житиме в царстві, далекому від дрібних людських пристрастей, на основі яких велика драма історії набирає монументальних контурів; вона житиме в багатстві, зі знаннями і слугами. Але ціна за це — перетворення надії і пристрасті на красу, застиглу, наче в мавзолеї. Демон переконує Тамару, але його обійми виявляються фатальними: отрута проникає в її груди, обертаючи дівчину на людську подобу з безживного мармуру. На думку одного критика, пробуджена сексуальність Тамари «збезчещує її»; з її еротичними бажаннями в оповіді з'являється «тінь морального розкладу»⁹². Хоча ця інтерпретація переконлива, її автор не взяв до уваги, що зло тут визначене поєднанням імперської влади з еротикою. Демон не просто позбавляє Тамару незайманості, а спокушає її нездійсненною пропозицією поділити владу.

Деякі слова та вчинки Демона, яким закидали брак психологічної мотивації, сприймаються вірогідніше як голос реальної політики чи оманливе оспівування імперської слави та могутності. Скажімо, оті псевдомотиви Демона, як і мотиви імперії, звучать виправдано у мові міжнародної дипломатії: раціональне обґрунтування дій — просувати власні інтереси («національну безпеку») та відсунути конкурентні держави. Принади, які пропонує Демон, можуть спокусити навіть святого, і Демон вочевидь розуміє, що Тамарина мовчанка означає згоду. Бажання цієї могутньої істоти, як і бажання імперії, штовхають до дій і структурують дії. Підпорядкованій жінці лишилося тільки спостерігати. Рішення Тамари й собі скористатися перевагами імперської влади зумовлює зміну в її особистості, духовне зубожіння та ізоляцію. Саме таку ціну доводиться платити за бажання бути колабораціоністом.

Красномовним є той факт, що Демон влаштує вбивство нареченого Тамари, усунувши таким чином місцевого й легітимного претендента на її кохання. Хай там як, та нас переконано,

⁹² LAYTON [2]. — P. 205.

що в патріархальному грузинському суспільстві її віддано в шлюбне рабство. Отже, капітуляцію героїні перед могутнім та освіченим деспотизмом (як у поемі Пушкіна «Полтава») можна виправдати з позиції імперського Демона: адже це розширення її вбогих перспектив.

Поему «Демон» інтерпретували як алегорію боротьби добра і зла, а мотивацію дій критикували за те, що вона затемнює цей алегоричний фокус. А одному коментаторові хотілося, щоб Янгол і Демон боролися за перемогу в присутності Тамари, котра спостерігала б за їхньою битвою, тож її рішення в такому разі безперечно було б свідомим вибором, зробленим із надією врятувати Демона⁹³. Але така інтерпретація поеми знищує ледь помітний підтекст, який стоїть за еротизацією насильства: розуміння, що імперії не тільки силують, а й спокушають. А ті, для кого цей твір Лермонтова — питання теодицеї, доводили, що поема висвітлює «важливу і складну тему» в «інтелектуально вбогому контексті»⁹⁴. Демон, за словами критиків, «поводиться цілком як гусарський офіцер», що вганяє за жіночками, проте тужить за тихими radoщами раю; що не завжди такий непримиренний і зухвалий, і вже навіть знудився робити саме зло. Однак його поведінка набуває певного сенсу, якщо розуміти образ Демона як утілення імперського прагнення влади, а Тамару — як символ краю, котрого добувається імперія.

Пасторальні начала, що їх репрезентує Тамара, — кохання, органічна спільнота, природа, — це основні об'єкти завоювання та його неминучі жертви. Тільки після смерті, коли Янгол-охоронець несе її на небеса в своїх обіймах, Тамара визнає, що Демон — дух пітьми. Завдяки моральній чистоті Тамари Господь прощає її. Демон, не задовольнивши свого бажання, проkliнає долю. Такий кінець критикували за непослідовність: адже раніше Демон не використовував своєї влади, щоб заволодіти Тамарою, а Янгол-охоронець не втручався, щоб урятувати її. Але така критика забуває про те, що «завжди „любимш“ те,

⁹³ Шан-Гирей А. П. «М. Ю. Лермонтов». Цит. за: ЛЕРМОНТОВ [1]. — Т. 3. — С. 648.

⁹⁴ GARRARD [1]. — P. 100—101.

чого жадаєш»⁹⁵. Навіть найдеспотичніша влада віддає перевагу не запобігливим лестоцям, а добровільній, зміцненій ідеологією підтримці: «Фіміам набридає ідолові» як писав Кюстін⁹⁶. Північний дискурс прагне гегемонії без використання сили. А проте монологічне одноголосся, якщо його вже досягнуто, призводить до духовного зубожіння і втрати ідентичності: капітуляція перед могутністю Демона неминуче отруєє засліплену жертву.

Лермонтов у своїх творах часто вдається до питання насильства, гвалту або спокуси. Як і в грецьких міфах, цей учинок часто пов'язаний з улещуванням, звабою та оманюю. У творчості Лермонтова таке завоювання іншого завершується поразкою: не породжує нової любові, не здатне справді поєднати людей, і наслідком стає гірке каяття. Поетичну велич Лермонтова значною мірою можна пояснити саме таким ясним розумінням психології влади, надто влади коїти зло, і це почасти відчував Бодлер, пишучи, що цей російський письменник — один з небагатьох поетів, якого він ушанував би у своєму пантеоні. Печорін, герой роману Лермонтова «Герой нашого часу», якраз і є прикладом вивчення психології влади. Він трактує усі людські відносини як політичні, відкидаючи можливість рівноправ'я: «...я к дружбе неспособен: из двух друзей всегда один раб другого, хотя часто ни один из них в этом себе не признается; рабом я быть не могу, а повелевать в этом случае — труд утомительный, потому что надо вместе с этим и обманывать... Первое мое удовольствие — подчинять моей воле все, что меня окружает; возбуждать к себе чувство любви, преданности и страха — не есть ли первый признак и величайшее торжество власти?»⁹⁷ Саме в цих поглядах на фетишизацію влади, зв'язку між еротикою та насильством і суперечливим прагненням відчувати взаємність і кохання — напруга й трагічний пафос цієї поеми Лермонтова.

Творчість письменника була відлунням того, що відбувалось у суспільстві, бо він спирався на поширені дискурсивні методи, що відображували той спосіб, у який режим облещував, умовляв та дисциплінував своїх культурних діячів, спокушав їх

⁹⁵ RESHETAR [1]. — P. 152.

⁹⁶ CUSTINE [1]. — P. 121.

⁹⁷ ЛЕРМОНТОВ [1]. — Т. 4. — С. 368, 401; LERMONTOV [1].

колабораціонізмом, участю в реалізації імперських проєктів. Поет спирається на тогочасну політичну й філософську літературу, запозичивши, наприклад, у Просвітництва погляд на Східну Європу як на деспотичний, відсталий «Схід»⁹⁸. Де Кюстін, описуючи свою подорож по Росії 1839 р., використовував багато схожих образів і термінів для характеристики Росії, царя, деспотизму й самодержавства; він розглядав політичні проблеми на основі дуже близьких філософських концепцій і теж оперував такими поняттями, як доля і природні сили. На думку де Кюстіна, росіян («Північ», якщо дотримуватися тодішньої термінології) наче гнала якась сила: «Не будучи прив'язаними ні до людей, ні до речей, доброхіть покидаючи край, де вони побачили світ, ці народжені для навал та інтервенцій люди постають такими, немов їм судилося мчати з полюса вниз, у часи та епохи, призначені Господом, щоб приборкати та освіжити раси Півдня, палені вогнем з небес і вогнем своїх пристрастей»⁹⁹. Не дивно, що цей француз інакше поставився до такого освіження, коли зайшла мова про Західну Європу. Наприкінці книжки він писав: «Якщо росіяни повернуть проти Заходу ті армії, які успішно використовують проти Азії, це означатиме, що вони забули, що той спосіб дій, у який вони наступають на калмиків, є злочином проти людства, якщо його спрямувати проти вже давно цивілізованих народів»¹⁰⁰.

ПОЕТИКА МЕСІАНСТВА: ОЛЕКСІЙ ХОМЯКОВ

«Я б захопив планети, якби міг».

Сесіл Родс

Властиві XIX ст. ліберальні ідеали індивідуальної свободи та соціального прогресу прекрасно суміщалися з вірою у колонізаційну місію, і це довів аналіз творчості Бестужева-Марлінського й Лермонтова. А консервативний слов'янофільський табір, відданий

109

⁹⁸ Обговорення такого уявлення про Східну Європу див.: WOLFF [1].

⁹⁹ CUSTINE [1]. — P. 85.

¹⁰⁰ Ibid. — P. 347.

традиції й ідеям вищості православної віри, ще меншою мірою сторонився підтримки імперських цілей¹⁰¹. Твори ранніх слов'янофілів були охарактеризовані як «перший вияв російського націоналізму»¹⁰², а поезія Олексія Хомякова є однією з його найбезсоромніших маніфестацій. Хомяков був затятішим націоналістом, ніж такі «романтики слов'янофільства», як Іван Киреевський та Костянтин Аксаков. Анджей Валіцький називав його «шовіністом... захопленим яскравими картинами воєнних перемог і російської величі»¹⁰³. Починаючи з першого вірша — «Послання до Веневітінових» (1821), — у якому Хомяков запевняє, що він «серцем и душой среди войны кровавой» на боці православної Греції супроти турків, провідною темою у творчості цього поета стала боротьба за справу всього слов'янського світу та Росії. До кінця 1830 р., як писав один коментатор, «Хомяков у своїй ліриці не присвятив Росії жодного рядка, який не був би пов'язаний із її воєнною славою, а до 30-х років Хомяков оспівує не так велич Росії, як своє прагнення воювати»¹⁰⁴.

Російсько-турецька війна 1828 р., у якій брав участь цей поет, надихнула його створити перший поетичний маніфест. Польське повстання 1830 р. спонукало його скласти «Оду», в якій він критикував польських відступників, що підняли зброю проти своїх братів слов'ян. Цей вірш закінчується видом «нового века чудес», коли слов'янські орли «мощную главу склоняют пред старшим Северным орлом» — Росією, що, за словами одного критика, виступає в ролі «великого брата, який захищає менші слов'янські народи»¹⁰⁵.

¹⁰¹ Достоевський, як і Данилевський, вважав, що асиміляцію неправославних європейських народів можна виправдати релігійними причинами. Він писав, що причина дегенерації Європи полягає в тому, що «римокатолицизм, який давно продав нашого Христа задля панування на землі, який спонукав людство відвернутися від себе, а отже, став головною причиною європейського матеріалізму та атеїзму Європи, цілком природно, що цей католицизм породив у Європі і соціалізм». DOSTOEVSKY [1]. — P. 1210.

¹⁰² CARTER [1]. — P. 16.

¹⁰³ WALICKI [3]. — P. 186.

¹⁰⁴ Щеглов [1]. — С. 14—15.

¹⁰⁵ CHRISTOFF [1]. — P. 34.

Орел як символ державної влади був використаний при підписанні Переяславської угоди 1654 р., а у XVIII ст. він уже став од-нозначним символом царату. Хомяков використав цей образ у вірші «Орел» (1832), який є кодом до його політичного ідеалу слов'янського світу. В цьому вірші він закликає могутнього російського «славян полунощных орла» не забути «о младших братьях», що страждають від утисків у багатьох регіонах; у південних краях, на берегах далекого Дунаю, під Альпами й під Карпатами та на Балканах. Іван Дзюба зазначав, що підтримка з боку Хомякова визвольної боротьби болгар, сербів та хорватів, яку він згадує у вірші, не поширювалася на визвольну боротьбу поляків, українців та білорусів. Одне слово, бурхливі революції можна було вітати тільки за кордоном, і то всюди, де вони були «вигідні з погляду великодержавної, православно-націоналістичної стратегії»¹⁰⁶. А у своєму вірші «Джерело» (1835) Хомяков, використавши ще одну провідну імперську метафору — море або потік, — змальовує Росію як чисте джерело, що б'є безперестану й вирує дедалі глибшим і сильнішим потоком. Поет вірить, що цей потік, ставши могутньою річкою, неминуче розліється на всі боки, і тоді чужоземні народи линутимуть до його розмитих берегів як до джерела оновленого духу. У вірші «Росії» (1839) Хомяков притишив цю оптимістичну візію засторогою, що в минулому занепали ще більші імперії, ніж Росія. Тому вона не повинна забувати, що її сила полягає в православної місії: «все народы обнял любовью своей», імперія може дати їм «таинство свободы» і «сиянье веры». Тут православ'я постає як екстраполяція Хомякового націоналізму і править за виправдання експансії. У вірші «Київ» (1839) поет трактує це місто як джерело «російського» православ'я та осереддя всіх «російських» традицій, провіщає відвоювання західноукраїнських земель Волині й Галичини. На його думку, «меч и лезть, обман и пламя их похитили у нас», а тепер «их ведет чужое знамя, ими правит чуждый глас». Вони повернуться, почувши бойовий поклик Києва, наче «отторженные дети», що вертаються до «отца родного».

¹⁰⁶ Дзюба І. [2]. — С. 117—118.

У вірші «Росії» (1854) Хомяков вітав Кримську війну, яку також з ентузіазмом підтримували і слов'янофіли Костянтин та Іван Аксакови¹⁰⁷. Якщо Костянтин Аксаков у своєму «Орлі Росії» висловив думку, що межею імперії має бути завойований Стамбул-Константинополь, то сподівання Хомякова на визволення південних слов'ян спонукали його закликати до російського воєнного наступу далеко за межі цього міста — до Егейського моря. У вірші «Росії» воєнний конфлікт названо «бранью святою», яку провадить Господом «обраний народ». Ця грандіозна експансіоністська місія, як відчуває Хомяков, може виявитись не під силу Росії, бо на ній лежать «ужасные грехи». Поет вважає, що соціальні лиха, надто кріпацтво, а також «безбожная лесь» і «тлетворная ложь», можуть зробити її нездатною виконати своє покликання, і ця думка породила бурю критичних відгуків. Хоча тогочасна громадська думка та деякі пізніші коментатори стверджували, ніби цей вірш свідчить про критичне ставлення поета до Росії, та насправді це була хибна інтерпретація намірів поета. За словами Валіцького, Хомяков гадав, ніби Росія — «обрана країна; сам Господь покликав її на священну війну, тож перемога буде за нею»¹⁰⁸. Хомяков закінчує вірш закликом до Росії схилитися перед Господом, а потім підвестись і кинутися «в пыл кровавых сеч». Варто зазначити, що участь поета у війні була не тільки суто риторичною: під час цієї воєнної кампанії він винайшов та вдосконалив рушницю, збудував фабрику для її виробництва й безкоштовно пропонував її російському урядові для озброєння піхоти¹⁰⁹.

У своєму наступному вірші — «Розкаяній Росії» — Хомяков у формі апології російського суспільства намагався відповісти своїм критикам після скандалу, спричиненого його віршем «Росії». У ньому він висловив думку, що бажаного духовного перетворення це суспільство вже досягло. Росію поет змалював як страшного «ангела Бога с огнесверкающим челом», якого народи закликають іти вперед — «в душе любовь, в деснице гром» — і визволити своїх слов'янських братів.

¹⁰⁷ Див.: *Константин Аксаков. «Орел России»; Иван Аксаков. «На Дунай! туда, где новой славы...»* (1854).

¹⁰⁸ WALICKI [3]. — P. 186.

¹⁰⁹ АРСЕНЬЕВ [1]. — С. 14.

Прикметно, що Хомяков глибоко цікавився всією стратегією імперської експансії. В листах він характеризує постанову Івана Грозного посуватися на захід як помилку. Цар, на його думку, після успішного завоювання Казані мав рухатися далі на схід, оскільки, як висловився поет, «християнські та освічені народи можна пов'язувати угодами», «натомість мусульманські та кочові народи завжди будуть ворогами Росії з огляду і на їхню віру, і на їхні кочові беззаконні звичаї»¹¹⁰. Хомяков ретельно вивчав російські воєнні кампанії на Сході і стверджував, що експансіоністські зусилля імперії слід зосередити саме там. 1853 р. у листі до О. М. Попової він писав:

«Уся розповідь про Бековича, так само як і про польсьство італійця, і той страх, який навіювала Росія на всю закаспійську область, доводять, на мою думку, велике і споконвічне наше засліплення. Вся увага наша постійно була спрямована на справи Європи; істинні вигоди наші спонукали нас до активніших дій на Сході, що дістався б нам дуже легко. Туди треба було (і можна було) відсунути козацтво, зовсім недоречно на Дону. Звичайно, це була б справа тиха й майже невимушена. Персія була б постійно у наших руках і т. ін. Мораль такого поширення не менш очевидна, ніж справедливість завоювання Алжиру, і десть за одне сторіччя в нас у Каспійській області вирости б власне російські сили, що, звичайно, допомогли б нам... упоратися з Кавказом, надто з його лівим флангом, що завдає нам такого великого клопоту. Петро, здається, розумів справу, але його система втягнула нас надто глибоко в міжусобиці Європи й притлумила наші природні інстинкти»¹¹¹.

У «Єрмаку», своїй першій п'єсі, написаній у 1825—1826 рр. в Парижі, проте опублікованій лише в 1832 р., Хомяков розповідає про завоювання сибірських народів за царювання Івана Грозного.

¹¹⁰ Хомяков [2]. — Т. 3. — С. 49.

¹¹¹ Там само. — Т. 8. — С. 206; курсив в оригіналі.

Він показує у п'єсі, що дух кожного народу «жертвы требует кровавой», щоб примирити чужі землі зі своїм правом¹¹². Це ціна, якої вимагає історія. Росія дорого заплатила за Іванове завоювання Казані, і від неї обов'язково вимагатимуть не менш високої плати й за Сибір. В розв'язці п'єси Єрмак гине від рук місцевих жителів, проте цей покидьок, колишній злочинець умирає з радістю, забезпечивши собі помилування та місце в російській історії. Його останні слова і останні слова п'єси такі: «Сибири боле нет: отныне здесь Россия!»¹¹³

Можна лише дивуватися, читаючи, як Хомяков інколи заперече завоюницьку природу цієї експансії і заявляє натомість, що Росія була продуктом «органічного, живого розвитку; її не збудували, — вона виросла»¹¹⁴. А часом він висловлює переконання, що сама ідея завоювань і слави була чужою російському народові, який тільки «думав про [свій] обов'язок, про священну війну»¹¹⁵. Ця ідея органічного зростання імперії як природного розширення російського панування довела, на його думку, що тільки росіяни розвивалися без внутрішньої боротьби та іноземних впливів, і тому «їхні моральні чесноти набагато вищі від чеснот найкращих областей будь-якої країни землі»¹¹⁶. Тільки росіяни, не заплямовані чужоземними ересьями, були готові нести євангеліє православної освіти за кордон. Такі погляди, характерні для романтичних націоналістів, згодом повторювалися в багатьох інших ситуаціях.

¹¹² Хомяков [4]. — С. 267.

¹¹³ Там само. — С. 277.

¹¹⁴ Хомяков [2]. — Т. 1. — С. 425.

¹¹⁵ Там само. — С. 499; курсив в оригіналі.

¹¹⁶ Там само. — С. 243. Аргумент, що Росія збільшувалася «природно», без завоювань, згодом висунув і Данилевський у своєму творі «Росія і Європа». Він використав метафору органічного зростання й говорив про східних слов'ян як про частини єдиного організму (с. 21—24). Достоевський теж говорив про єдність свідомості та духу росіян, під якими він розумів усіх східних слов'ян (Dostoevsky [1]. — С. 933—934). І Данилевський, і Достоевський ішли за Хомяковим, поєднуючи заяви про мирний характер Росії з закликами до воєнних дій.

Українці, на думку Хомякова, занадто довго були відрізані від джерел правдивої віри. Хоча Хомяков захоплювався войовничістю запорозьких козаків, вважаючи її результатом фанатичної відданості православ'ю, він мислив категоріями російської монолітності. Цей письменник вважав українців за «органічну й невіддільну частину єдиного православного російського народу з, можливо, деякими діалектичними відмінностями розмовної мови»¹¹⁷. Асиміляторські погляди Хомякова вирізнялися непоступливістю, тож можна було сподіватися, що він негативно реагуватиме на будь-яку українську політичну діяльність, нібито присвячену сепаратизмові. Дізнавшись про арешт Шевченка та Кирило-Мефодіївського братства, він 30 травня 1847 р. написав листа, який нагадує реакцію Белінського на ту саму звістку: «Малоросів вочевидь тіпає політичне безумство. Як прикро й гірко бути очевидцями такої глупоти та відсталості. Коли соціальне питання тільки-но порушене і не лише не розв'язане, а й близько не підступає до розв'язку, люди, начебто розумні, хапаються за політики!.. Не знаю, якою мірою була злочинною омана бідолошних малоросіян, а знаю, що глупота [*бестолковость*] їхня вкрай очевидна. Доба політики минула. Киреевський писав про це ще два роки тому, а люди й далі розводяться про старі дріжджі»¹¹⁸.

Кристоф охарактеризував цей лист як приклад нещирості, яка розгнівала Герцена та інших опозиціонерів. У ньому Хомяков намагається не дорікати українським патріотам за їхні сепаратистські й лівацькі погляди, за «головне», як писав Кристоф, а натомисть звертає увагу на те, що вони віддають перевагу питанням політичним, а не «соціальним», хоча останні, як мав би розуміти Хомяков, були невіддільні від питання про самодержавство¹¹⁹. Хомяков у цьому листі зневажливо характеризує українське братство як провінційний феномен: застаріле, несамостійне та незначуще, воно й досі ремигає те, про що писав Киреевський «ще два роки тому». Він не припускає навіть можливості існування

¹¹⁷ Дзюба І. [2]. — С. 57—58.

¹¹⁸ Русский архив. — 1879. — Кн. 3. — С. 327—328. Цит. за: Дзюба І. [2]. — С. 36—37.

¹¹⁹ CHRISTOFF [1]. — Р. 91—92

національного виміру української політики й не визнає легітимності будь-якої національної боротьби в межах імперії.

Проектуючи таке бачення Росії в минуле, він припускає існування якоїсь монолітної «Русі» (до складу якої як молодший партнер входить і Україна), котрій судилося розширюватися до своїх «природних кордонів» та виявляти свої «природні інстинкти». Отже, героїчне завоювання та асиміляція малих народів — одна з головних тем Хомякова. На відміну від Лермонтова, він не оплакує трагічної втрати людських життів під час воєнних дій. Хомяков зосереджується на справедливості завоювань та славі, яку можна здобути у бою. Один російський критик писав: «Хомяков ні разу не засудив війну як метод розв'язку життєвих суперечностей; війна завжди була для нього злом, проте злом необхідним, освяченим Господом і державою. Гармонію він уявляв собі тільки в межах Росії, яку обступили здебільшого ворожі (неправославні) народи; в ідеалі Хомяков мріяв про перетворення всієї планети на православний світ, але цей процес, на його думку, мав бути тривалим, пов'язаним із гігантськими воєнними катаклізмами. Отож, попри всю огиду Хомякова до війни, він ніколи не засуджував її з етичних чи естетичних міркувань і пропонував тільки один паліатив: милосердя до переможених»¹²⁰. Тому оспівування війни в Хомякова дуже часто не пов'язане з жодною огидою чи відчуттям, що збройний конфлікт — це зло; вкрай рідко він вважає за необхідне притлумити інстинктивний людський протест: «Частіше войовничий пафос його нічим не затьмарений»¹²¹.

Піднесений тон гімнів, у яких Хомяков оспівував велич Росії, нагадував офіційні царські прокламації, «геополітична» хвороблива зосередженість на привабливих точках земного обширу, проведення аналогії з Римом, Альбіоном та іншими великими державами — все це свідчить про цілковите самоототожнення цього автора з імперською могутністю. Через це дуже важко не інтерпретувати його розуміння соборності в релігійній сфері та спільноти (*общинности*) в соціальній сфері як націоналістичну спробу зафіксувати ідеологічну єдність і протидіяти можливості конфлікту в унітарній

¹²⁰ Егоров [1]. — С. 13.

¹²¹ Дзюба І. [2]. — С. 269.

державі. Хомяков схвалює культурні запозичення, поки російський «організм» виявляється здатним абсорбувати і трансформувати запозичений матеріал. Для нього є аксіомою те, що російський народ та його православна віра будуть асиміляційною силою, яка зробить державу гомогенною. Хоча російські слов'янофіли й розводилися про федералізм, вони мали на увазі не народовизвольний республіканський федералізм, який обстоювали Шевченко та решта кирило-мефодіївських братчиків, заарештованих 1847 р., а про романтизований варіант російського імперського месіанства, і тому можна вважати, що він суперечив республіканському федералізмові, був чужий йому¹²².

Поетія Хомякова дає змогу з'ясувати його погляди на російський національний характер та місію Росії. Ці погляди засвідчують дивне чергування двох начебто несумісних підходів: пасторального й мілітарного. Росія — це мирна ідилічна й водночас могутня та агресивна країна. На думку Бердяєва, це вияв фундаментальної дихотомії, властивої месіанству Хомякова. З одного боку, російський народ лагідний, а з другого — саме ця риса забезпечує йому привілейоване становище серед інших народів, роблячи його найвідповіднішим для завоювання й асиміляції своїх сусідів: «У Хомякова лагідність народу чергується зі співом «Гром победы, раздавайся». Хомяков хоче переконати нас, що російський народ не войовничий, але він сам, типовий росіянин, сповнений войовничого духу, і це зачаровує. Він відкидає спокуси імперіалізму, але водночас прагне панування Росії не тільки над слов'янськими народами, а й над усім світом»¹²³. Бердяєв із розумінням писав про «неминучість» суперечності, коли народ, який виявляє найбільше смирення, водночас повинен найдужче собою пишатися («самый гордый»). Він доводив, що тут не може бути «раціонального» пояснення, такий стан треба просто «визнати й жити з ним»¹²⁴.

Одним з найблискучіших ідеологічних витворів Хомякова був образ бідного та неосвіченого народу й матеріально відста-
лої духовно розвиненої країни, якій судилося завоювати світ.

¹²² Єкельчик [2]. — С. 55.

¹²³ Бердяєв [1]. — С. 220.

¹²⁴ Там само.

Поєднання скромності (походження, манер і духу) з могутністю (військовою, фізичною та ідеологічною) сплалося в ототожнення Росії з Христом. Цей «цар», змальований у вірші «Широка, неозора...» (1858) як «кволий, блідий, з рибалками навколо», все одно завоює землю. Цей образ згодом широко експлуатуватимуть, і, можливо, найпромовистіше це робитиме Достоевський, а також Олександр Блок у своїй поемі «Дванадцять» (1918).

Месіанський аспект поглядів Хомякова мав своїх шанувальників і за його життя, і згодом — в особах Данилевського й Достоевського, а після революції 1905 р. він набув нової популярності. В емігрантських колах у 1920—1930-х роках існував, за словами Валіцького, «відвертий культ» Хомякова¹²⁵. Проте цей поет і мислитель мав і своїх критиків. У російській літературі образ воєнного насильства в деяких творах Бестужева-Марлінського та Лермонтова можна вважати співвідносними із творчістю Хомякова. Тому нема чого дивуватися, що Шевченко вкрай неприязно ставився до властивого Хомякову поєднання слов'янофільства з агресивною імперською політикою. Принциповий антиімперіалізм українського поета був антитезою до поглядів Хомякова¹²⁶.

Прикметно, що Хомяков, як і Белінський, критикував Шевченка, навіть не читавши його. Белінський, як побачимо згодом, вважав, що поезія, яка ображає царя, має бути примітивною та вульгарною, а Хомяков висловив думку, що політична діяльність Кирило-Мефодієвського братства нецікава й «відстала». Якщо інтертекстуальність — це один з дискурсивних механізмів, який породжує зміни дискурсу, то російський дискурс, відгородившись

¹²⁵ WALICKI [3]. — P. 181.

¹²⁶ Шевченко зустрівся з С. Шевирьовим, Аксаковими, Хомяковим, Погодіним та іншими на обіді, який 25 березня 1858 р. влаштував на його честь Максимович. Шевченко відмовився писати для їхнього журналу «Русская беседа». Францев доводив, що Шевченко та Кирило-Мефодіївське братство перебували під сильним впливом Хомякова, використовуючи як доказ один процаристський вірш, який він приписував Шевченкові, й силкувався довести, що ідея Хомякова об'єднати всіх слов'ян під проводом росіян була привабливою і для братства, і для всіх слов'ян. Див.: Францев [1]. У творі Івана Дзюби «У всякого...» Шевченка і Хомякова найдокладніше зображено як антиподів.

від протиставлених йому висловлювань українських авторів, обмежив царину легітимованої експресії. Прийнятними полюсами були тільки романтичний націоналіст і ліберал, або слов'янофіл і західник. Натомість радикальна критика колоніалізму була загнана у сферу невизнаного й нечитаного. Промовисте свідчення: Белінський заявив, що не читав би Шевченків «Сон», навіть якби ця поема була доступна. Такі висловлювання про Шевченка й Кирило-Мефодієвське братство і з консервативних слов'янофільських позицій, і з ліберальних західницьких позицій були спробою маргіналізувати контрдискурс. Дискусію про ідентичність України і слов'янофіли, і західники оцінили як периферійну й не допускали жодних обговорень щодо її політичних прав. Якщо українці читали російську літературу й були змушені реагувати на імперський дискурс, українському контрдискурсові, надто в його найвиразніших та найвпливовіших виявах, відмовляли в розгляді та оцінці, тому він був змушений розвиватись як забронований підпільний контрдискурс.

РОЗДІЛ 3. УКРАЇНА В РОСІЙСЬКОМУ ІМПЕРСЬКОМУ ДИСКУРСІ

ВІДКРИТТЯ УКРАЇНИ:

РОСІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА МАНДРІВ НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

У перші десятиріччя ХІХ ст. російські читачі вважали Україну за недавно приєднаний, більш-менш незнайомий край. Росіяни у своїх подорожніх нотатках могли або перетворювати її на якусь екзотичну країну, або одомашнювати, і те саме в ту епоху відбувалося з Кавказом, Сибіром та Польщею. Описи мандрів, роблячи Україну, її народ, культуру та історію доступними для інтерпретаційного ока подорожнього з метрополії, подаючи її як «незану й невідому»¹, відкривали українські теми для різноманітних спекуляцій: географічних, антропологічних, етнографічних та історичних. Як зазначав Саїд, пишні експресивні формули, які використовує література мандрів, можна вважати за провідні в розвитку колоніального канону².

Оповідна література мандрів, присвячена Україні на початку ХІХ ст., коливається між неприязними та захопленими оцінками, а також свідчить про створення образу водночас і чужого, і знайомого. Україна в цій літературі інколи ототожнена з іншістю, властивою польській культурі, а інколи — з самою російською культурою.

¹ HOOPER [1]. — Р. 35.

² SAID [3]. — Р. 99.

Зображуючи українську іншність, автори мали змогу щедро запозичувати готові міфи та стереотипи, давно вживані в описах Польщі. Правобережну Україну, яка перейшла до Росії після поділу Польщі 1793 р. і де й далі домінувала польська шляхта, чимало мандрівників все одно вважали за переважно польський край, і тому описи польської іншності дуже часто правили, фактично, за неусвідомлений вияв ворожості до культурних відмінностей України. В першій половині XIX ст. такі описи неодмінно слугували тлом для будь-яких дискусій про українську своєрідність.

Польська іншність

Польська та російська культури ввійшли в тісний контакт наприкінці XVIII — на початку XIX ст., коли в результаті поділів Польщі великі маси росіян і поляків стали близькими сусідами й підтримували особисті зв'язки. Польські повстання 1794 р., 1830—1831, 1863—1864 рр. і війна 1812 р., коли чимало поляків воювали на боці Наполеона, були причиною того, що «польське питання» й далі турбувало російських державних діячів. Письменники змальовували здебільшого негативні образи поляків. Вацлав Ледніцький у 1930-х роках писав, що «ідеологи, які репрезентували російську національну свідомість, знаходили в акті морального приниження поляків і Польщі своєрідне моральне снодійне: цим приниженням вони притлумлювали в собі та своєму суспільстві голос сумління, який не могла не пробудити кривава несправедливість, заподіяна Польщі»³. Натомість російська інтелігенція говорила про придушення польського руху як про прикрий, але необхідний політичний захід: тільки єдина слов'янська держава, стверджували вони, має домінувати в Східній Європі, і тому в інтересах усього слов'янського світу треба ліквідувати польського конкурента. Над стереотипним зображенням поляка як інтригана й бунтівника, яке переважало в XIX ст., давно вже працювала державна пропаганда⁴. З часів Катерини II Польщу в літературі часто

³ LEDNICKI [2]. — P. X.

⁴ ORLOWSKI [1]. — P. 49.

зображували як зрадливу революційну «гідру», латинізованого ренегата слов'янського світу. Такі видатні літературні постаті, як Гаврило Державін, Іван Дмитрієв, Василь Петров, Михайло Херасков, Василь Рубан, Іполіт Богданович та Іван Крилов, писали оди, які оспівували експансію імперії коштом Польщі та придушення польського повстання 1794 р.⁵ На початку ХІХ ст. колишню Річ Посполиту називали «старою Польщею» (згодом цю назву використав і Федір Достоєвський), асоціативно пов'язуючи її з далеким минулим, якому немає вороття⁶. Польща, яку вже не вважали ані Заходом, ані постачальником західних ідей, втратила свій по-ваб як країна високої культури, і тепер її сприймали просто як територію на шляху до Європи, яка з міркувань безпеки вимагала негайної політичної та військової консолідації. У своїй «Записці про стародавню й нову Росію» (1811) Карамзін висловив думку, що Польщі не може бути «ні в якій формі й ні під якою назвою. Самозбереження — найвищий закон у політиці»⁷. А в своєму «Кредо російського громадянина» (1819) він протестував проти будь-яких пропозицій надати Польщі конституцію, яка, на його думку, відродить ідею відновленої польської держави: «Поляки ніколи не були ані нашими щирими друзями, ані вірними союзниками... Необхідно цілком придушити мрії про віднову незалежності Польщі в її колишніх кордонах... Віднова Польщі означатиме падіння Росії»⁸.

Набагато прихильніше ставилися до Польщі такі письменники, як Олександр Бестужев-Марлінський, Петро Вяземський, Олександр Герцен і Микола Чернишевський. А проте Марлінський, що приятелював з польськими шляхетськими родинами з Полоцька та Мінська і мав славу мало не полонофіла за своє

⁵ Державін у своєму вірші «На здобуття Варшави» (1794) уславив поразку польського опору, назвавши генерала Суворова «Геркулесом», що залишав «тіла ворогів і лаври на своєму шляху». Поет охарактеризував Варшаву як «зрадницю», де «орел тепер сидить на лихій гідрі». Про ставлення російських письменників до Польщі див.: ORŁOWSKI [1]. — Р. 39—49.

⁶ Ibid. — Р. 9.

⁷ РІПЕС [1]. — Р. 145.

⁸ КАРАМЗИН [1]. — Т. 1. — С. 65—66.

досить позитивне зображення польської шляхти в оповіданні «Вечір біля Кавказьких вод 1824 року» (1830) та в повісті «Наїзди, повість 1613 року» (1831), з обуренням говорив про повстання 1830—1831 рр. «Поляки, — казав він, — ніколи не були щирими приятелями росіян... Росіяни завжди добре ставилися до польського народу, врятувавши його від дальших утисків з боку польських панів, а поляки все одно не люблять росіян, я навіть не знаю чому»⁹. Він висловив сподівання, що криваве придушення повстання «назавжди» притлумить польську бунтівничість. Бестужев, як і багато його співвітчизників, не міг собі уявити, щоб Росія не втратила владу над Польщею. Навіть Петро Вяземський, який у 1818—1821 рр. жив у Варшаві, перекладав Міцкевича й Красінського й мав такі широкі контакти з поляками, що росіяни звинувачували його, ніби він дивиться на світ «польськими очима», після 1830 р. переглянув свої ліберальні погляди й цілковито відкинув їх у 1863 р. Він вирішив, буцімто поляки нездатні до незалежного державного життя, бо їм бракує політичного реалізму.

Повстання 1830—1831 рр. викликало в Росії цілу хвилю антипольських писань. Серед тих, хто долучив свій голос до цього хору огудників, були такі видатні поети, як Василь Жуковський, Олександр Пушкін, Федір Тютчев та Олексій Хомяков. Пушкін і Жуковський опублікували разом брошуру з назвою «На штурм Варшави», оспівавши поразку повстанців¹⁰. Пушкін помістив там свого вірша «Наклепникам Росії», в якому провіщає, що всі слов'янські річки зіллються в російське море, а також вірш «Бородінська річниця», де він висміював погрози Заходу, вітав капітуляцію Варшави як новий російський «тріумф» і запевняв читачів, що «Польши участь решена». Внеском Жуковського була його «Стара пісня на новий лад», у якій він із захватом писав про «наши мстительные бомбы», які, немов вогненні згустки крові, падають дощем «на кипящий бунтом град». У «Російській славі» (1831), ще одному вірші з тих часів Жуковський радісно споглядав минулі перемоги

⁹ Цит. за: КЕРІНСЬКИЙ [1]. — Р. 203.

¹⁰ На взяття Варшави. Три стихотворения В. Жуковского и А. Пушкина. — СПб.: Воен. тип., 1831.

Росії, надто над «зрадливим, ворожим поляком». Криваву різанину у Варшавському передмісті Празі 1794 р. він у цьому вірші ретроспективно трактує як помсту історії за давню польську зневагу та лихе ставлення до Московії.

Тютчев у своєму вірші «На штурм Варшави» (1831) унікав тріумфального пафосу названих вище поетів, але наголошував на історичній і політичній необхідності скорення Польщі. Її державність мала стати жертвою на вівтарі слов'янської єдності й російської безпеки. Тютчев дивився на Польщу крізь призму слов'янофільських концепцій, бачив у ній «орла одного племені», що відродиться в єдності з Росією. Ця ідея вирішального та остаточного історичного тріумфу над Польщею як відплати з боку російської цивілізації відображена в багатьох тогочасних творах про Дмитра Самозванця, претендента на російський трон (що мав польську підтримку) за часів смути на початку XVII ст.¹¹ В найславетнішому творі, присвяченому цим подіям, — п'єсі Пушкіна «Борис Годунов» (1825), — обидві національні культури інтерпретовані як контрастні, кожна з них має різне походження: російська культура сягає корінням у давньо-слов'янську народну культуру, а польську культуру зображено як феодальний витвір, денаціоналізовану латино-католицьку цивілізацію Заходу. Цю фундаментальну різницю традицій трактовано як причину споконвічного конфлікту між двома народами й державами¹².

¹¹ До найвідоміших творів належать «Борис Годунов» (1825) О. Пушкіна, роман «Димитрій Самозванець» (1830) Ф. Булгаріна і «Димитрій Самозванець» (1831—1832) О. Хомякова, проте після першого поділу Польщі цю тему використовували дуже часто. Див. також: «Димитрій Самозванець» (1771) О. Сумарокова, «Димитрій Самозванець» (1804) В. Наріжно-го, «История в лицах о Димитрии Самозванце» (1835) М. Погодіна, «Милославский, или русские в 1612 году» (1829) М. Загоскіна і «Наезды, повесть 1613 года» (1831) О. Бестужева-Марлінського.

¹² DWORSKI [1]. — P. 93, 121; LEDNICKI [1], КУШАКОВ [1].

Російські мандрівники, що відвідували Україну в перші три десятиріччя XIX ст., часто перебували під впливом такого ставлення до Польщі. Їхні висловлювання про Україну, що варіюються в широкому діапазоні й присвячені відмінним рисам країни, народу та культури, правлять за приклад політичної міфології та стереотипізації, що полонили уяву жителів метрополії. У світлі сучасної постколоніальної теорії ці тексти можна прочитувати як сукупність тропів, що зображують цю країну і народ як незріле суспільство, котре, однак, є придатним матеріалом для будівництва імперії. Подорожні нотатки належали передусім перу представників російської аристократії та дворянства. Починаючи з «Подорожі в південну Росію» (1800—1802) Володимира Ізмайлова, «Дозвілля кримського судді, або Другої подорожі в Тавриду» (1803—1805) Павла Сумарокова і «Славних бубнів за горами, або Подорожі моєї десь кудись 1810 року» (1811, 1870) князя І. М. Долгорукого й закінчуючи «Поїздкою до Харкова» (1830) Івана Сбітнева, «Подорожніми нотатками Вадима» (1834) Вадима Пассека і «Подорожжю через південну Росію, Крим та Одесу» І. С. Всеволожського¹³, вся література мандрів неодмінно зображувала Україну як чужий, екзотичний край, який треба пояснити російським читачам. Дехто з авторів навіть подавав словнички з перекладом українських слів. Сумароков був настільки вражений відмінностями зовнішності, звичаїв, одягу й мови, що, тільки-но перетнувши кордон з Україною, вигукнув: «Чи це справді імперське прикордоння? Чи я вступаю до іншої держави?»¹⁴ Через двадцять п'ять років Іван Сбітнев повторював: «...родюча Україна, край, що так відрізняється від наших місцевостей мовою, звичаями, одягом і навіть самою зовнішністю людей, їхнім життям, сільським господарством і землею»¹⁵. Визнання чужості краю, тільки недавно приєднаного до імперії, трапляються

¹³ «Славні бубни» Долгорукого, хоч вони і написані 1811 р., повністю опубліковано тільки 1870 р.

¹⁴ Сумароков [1]. — Т. 1. — С. 45.

¹⁵ Сбитнев [1]. — С. 222.

і в тих авторів, що писали про місто та життя шляхти (школи, шпиталі, театри, розваги і звичаї панів), і в тих, хто описував життя простолюду¹⁶.

Відчуваючи потребу протидіяти польському впливові, надто на Правобережній Україні, царський уряд підтримував дослідження малоросійської ідентичності, і тому аж ніяк не дивно, що українську іншість часто подавали як залишковий польський вплив або польську спокусу. В деяких нотатках Правобережжя просто називають Польщею або країною, де живуть поляки, козаки, малоросійські селяни та інші народи. Відколи Катерина II приєднала цю територію, її вважали за польську; польська шляхта володіла більшістю земель, і їй дозволили робити кріпацтво ще нестерпнішим. Шляхта відмовлялася визнавати існування

¹⁶ Князеві Долгорукому мало що нагадувало про російське дворянське й міське життя (Долгорукий [1]. — С. 64). Левшин пише про величезну різницю між росіянами та українцями у своїх «Отрывках из писем о Малороссии» (с. 35). Схожими є спостереження численних закордонних подорожніх. Німець Й. Г. Блазіус писав: «Майже в усіх духовних якостях українці є прямою протилежністю росіян». VLASIVUS [1]. — Р. 326. Й. Г. Коль, ще один німець, писав: «Якщо колосальній Російській імперії коли-небудь судилося розпастися, майже немає сумніву, що малороси сформуєть окрему державу. Вони мають свою власну мову, свою власну історичну пам'ять, дуже рідко змішуються або укладають шлюби зі своїми московськими володарями, а їхня кількість сягає понад десять мільйонів. Можна сказати, що їхній національний кістяк становить сільська шляхта, яка досі була джерелом будь-якого значного політичного руху». КОНІ [1]. — Р. 528. Англієць Е. Д. Кларк писав, що малороси «цілковито відрізняються від жителів решти Росії... Вони є набагато шляхетнішою расою, міцніші й гарніші, ніж росіяни, і вищі від них в усьому, що може піднести один гурт людей над іншим. Вони охайніші, працьовитіші, чесніші, чемніші, сміливіші, гостинніші, щиріші у своїй побожності і, звичайно, не такі забобонні». CLARKE [1]. — Р. 170. В кількох місцях Кларк описує взаємне чуття культурної відмінності росіян від українців (CLARKE [1]. — Р. 167, 282—285). Р. Лаел, ще один англійський мандрівник, характеризує перетин кордону з Україною як «перехід до нової країни». На його думку, «вищий стан цивілізації малоросів можна пояснити тільки тим, що вони не *adscripti glebae* (кріпаки), а також їхнім особливим способом мислення, який породжує і плекає незалежність духу». LYALL [1]. — Р. 62—63.

на Правобережжі українського народу та культури. Тому російські мандрівники, не знавши попередньої історії Правобережжя, схилилися до думки, що вони вступають у польські землі. Таке сприйняття, фактично, переважало протягом усього ХІХ ст. Микола Тургенєв вважав, що Київ — частина Росії, а Поділля — частина Польщі; 1859 р. Іван Аксаков написав свого «Листа з Польщі», видавши себе за польського письменника і вказавши як поштову адресу місто Житомир. Знання історії та етнографії цього краю було таким мізерним, що навіть у 1880-х роках Драгоманов нарікав:

«Коли на початку царювання Олександра ІІ настала в Росії ліберальна відлига, великоросійські кола, що й досі дають через столиці сигнали громадській думці, налаштувалися прихильно до польських прагнень, і, не знаючи докладно кордонів справжньої Польщі, були ладні визнати за Польщу все, що не було великоросійськими, за винятком, звичайно, тих країв, до володіння якими надто вже звикла російська держава, а саме: Лівобережної України, яку саму звикли в Росії називати Малоросією, та Новоросії, про яку вже ніхто й не знав, що вона були заселеною й до Катерини ІІ і мала назву «Вольностей Війська (або Товариства) Запорозького». Тільки Київ, — цей всеросійський Рим, — породжував деякі сумніви в російському літературному товаристві, але край на захід від Києва воно цілком було готове визнати за Польщу»¹⁷.

Через те перші російські спостерігачі часто чітко відмежовували Лівобережну Україну від Правобережної. Простий *raison d'état* правив за найвищий аргумент на користь приєднання Правобережної України до Росії. Скажімо, Карамзін покликався на династичні претензії та право завоювання, аби утримати ці та інші західні території в межах імперії. Коли йшлося про Лівобережну

¹⁷ Драгоманов [1]. — С. 171.

Україну, головним аргументом була споріднена ідентичність. І навіть тоді, коли історія та етнографія Правобережжя стали краще відомі, для обґрунтування претензій на цю територію використовували той самий аргумент про схожість ідентичності.

У літературі мандрів перших трьох десятиріч XIX ст. повстання Хмельницького 1648 р. часто використовували як доказ, що «Малоросія» однозначно виступала проти польського панування та чужої їй польської культури. Подальший тривалий зв'язок з Україною і поступове приєднання етнічних українських земель до імперії теж висували як доказ не тільки того, що Україна є більш стравним Іншим, ніж її західний сусіда, а й того, що за своєю суттю вона є російською. Хоча «давню Україну» почасти характеризували як країну з культурою, що зазнала значних західних впливів, її, як і «давню Польщу», наполегливо репрезентували як анахронізм¹⁸. Відкриття спільного народного коріння, яке тогочасна Україна поділяла з Росією, часто трактували як свідчення «природності» її союзу з Росією. Високу культуру України XVII—XVIII ст. часто вважали за штучно накинуту згори, за польський вплив, тож українське суспільство означили як народну культуру. Відтоді його високою культурою мала бути тільки культура імперської Росії.

Російські мандрівники початку XIX ст., помітивши відмінні зовнішність, звичаї та манери українців, закликали писати і про них в якійсь уявній географії імперії, і цей заклик вітали й деякі українські автори, прагнучи, щоб їхні неповторний характер і самобутні риси отримали визнання. Українець Орест Сомов, який прибув до Петербурга 1817 р. і якого можна назвати прихильником «панросійської» національної ідентичності, 1823 р. привітав Пушкіна, кажучи, що поет репрезентує «всі області країни» — від Балтики до Кавказу. Імплицитно проводячи аналогію між літературною та політичною асиміляцією, він радив письменникам і далі завойовувати відлеглі регіони для російської літератури

¹⁸ Про це свідчить сам вибір термінології. «Малороссия» стала найуживанішим терміном, а назву «Украина» ще вживає Кіндрат Рилеев у поемі «Войнаровский» (1825) на позначення автономного політичного утворення.

й культури, звертаючи особливу увагу на «квітучі сади щедрої України, прегарні береги Дніпра, Псла та решти річок Малоросії... Навіть безлісі степи мають свою поезію: там можна знайти чабанів і пастухів, які не бачать своїх домівок усе літо, а блукають з отарами по долинах; відірвані від суспільства, вони заручені з тишею; баский кінь та вірний пес — їхнє улюблене товариство»¹⁹.

Якщо українці, скажімо, Сомов, вітаючи такі описи своєї країни, прагли заявити про унікальну та ближчу до природи ідентичність, аніж метропольна, російських мандрівників часто непокоїла така екзотика і зв'язок з природою, вони відчували себе чужими поруч з нею. Долгорукий відверто розповідав про неросійський характер території, про те, як незатишно почувався, «перебуваючи у чужій країні», і припускав, що це почуття виникло завдяки одній «простій» причині: «Я вже не розумів народної мови; місцеві люди розмовляли зі мною, відповідали на мої запитання, але не зовсім розуміли мене, тоді як я вимагав перекладу трьох слів із кожних п'яти. Не заходячи в лабіринт подробиць та витончених міркувань, ми тільки висловимо просту ідею, з якою, гадаю, чимало людей погодиться: там, де місцева говірка [наречіє] перестає бути зрозумілою для нас, закінчуються межі нашого рідного краю і, на мою думку, навіть нашої Батьківщини»²⁰.

Уявлення про іншість, яка чинить опір, доповнювали часті свідчення про глибокий місцевий патріотизм. «Малороси, — писав Володимир Измайлов, — люблять свою вітчизну та її славу, бо їхнім вухам давно вже знайомі імена, слава яких завжди була тісно пов'язана з патріотичним обов'язком. Вони пам'ятають, що самі захищали свою вітчизну від численних ворогів»²¹. Крім того, ці спостерігачі інколи напрочуд щиро описували нелюбов українців до росіян. «На жаль, — писав Левшин, — мушу наприкінці вам розповісти про їхню ненависть до великоросів. У цьому ви й самі

¹⁹ Сомов О. О романтической поэзии // Труды высочайше утвержденного Вольного общества любителей российской словесности. — 1863. — № 24. — С. 135—136. Цит. за: Кирилюк [1]. — С. 8—9.

²⁰ Долгорукий [1]. — С. 64.

²¹ Измайлов [1]. — Т. 1. — С. 85—86; Левшин [1]. — С. 41. В обох текстах є твердження, що селяни палко люблять свою батьківщину.

можете легко пересвідчитись, бо часто можна почути, як вони кажуть: „Добрий чоловік, але москаль“»²². Мандрівники стверджували, що населення відмовлялося розуміти російську мову. Іван Сбітнев писав: «Місцеві не люблять москалів та людей із Задесення, або литвинів, як вони їх називають, і глузують із них. Побачивши, що москаль чи литвин проїжджає повз них, вони кидають свою працю й заводять яку-небудь глузливу чи сатиричну пісню, спрямовану проти цих зайд, супроводячи її гучним реготом та протяглими зойками»²³. Пассек повідомляв, що з 1709 р., коли Петро I розмістив на Україні п'ятнадцять полків, роздавав землі офіцерам російського війська, а згодом переселив на ці землі російських кріпаків, почалися конфлікти, які скидалися «не на родинну сварку, ні! То була боротьба двох рас!»²⁴ Долгорукий теж усвідомлював, що тисячі російських кріпаків, переселених на землі, де «з прадавніх часів» жили українці, спричинили «величезні труднощі та ускладнення»²⁵.

ПАНОПТИЧНИЙ ЧАС

І культура, і мова України були предметом спекуляцій. Інколи їх вважали за якийсь прикрий покруч польських та російських елементів. Скажімо, Долгорукий висловив цю думку, побувавши на уніатській церковній відправі²⁶. Українську мову теж іноді характеризували як діалект польської мови²⁷. Набагато частіше

²² Левшин [1]. — С. 47.

²³ СБИТНЕВ [1]. — С. 244.

²⁴ ПАССЕК [1]. — С. 131.

²⁵ ДОЛГОРУКИЙ [1]. — С. 242, 264.

²⁶ Він писав: «Я не люблю уніатської служби. Коли сказати просто, вона ані те, ані се — трохи від нас і трохи від папства. Погодьмося, що все в цьому світі може мати подвійний вияв, навіть у природі, але крім віри, яка всюди, хай там як, є однакова для кожного, і сукупність її обрядів повинна відповідати її оригіналові». Долгорукий [1]. — С. 216.

²⁷ Микола Греч писав: «Малоросійське *наречіє* виникло й розвинулось під тривалим польським впливом у Південно-Західній Росії і його навіть можна назвати регіональним варіантом польської мови». Див.: Греч [1]. — С. 12.

лунали припущення, що це діалект російської мови, занечищеної домішками польської. Проте загальна тенденція в перші десятиріччя XIX ст. — це формування погляду, що і культура, і мова України є архаїчними формами російської мови та культури. Дехто, як-от Даль, навіть доводив, що українська мова найкраще зберегла «повну, первісну простоту і силу» російської мови і вважав, що слова української мови треба вживати в сучасній російській мові, щоб збагатити її й наблизити до її первісних, народних джерел²⁸. А такі журнали, як «Маяк» і «Москвитянин», доводили, що українська мова є найкращим засвідченням російської народності, бо вона ближча до народного духу. Тому вони вітали принагідну публікацію творів українською мовою, вважаючи їх за суто лінгвістичний експеримент, дослідження давньої парості російської мови, — парості, що швидко асимілювалася й невдовзі мала зникнути зовсім. Позиція таких ліберальних періодичних видань, як «Отечественные записки», була, по суті, такою самою. Отже, і консерватори, й ліберали відкидали ідею, що українською мовою можна створювати власне українську сучасну літературу.

Причину такого ставлення можна додати в тому, що і мову, й культуру України розуміли на основі того, що Енн МакКлінток охарактеризувала як творення «паноптичного» часу, згідно з яким «весь часу проектували на весь простору, тож історія ставала глобальною. Коли постав соціальний дарвінізм, цей таксономічний проект, який спершу застосували до природи, перенесли на історію культури»²⁹. Українську мову здебільшого розуміли як голос російської минувшини, застиглий у його первісній, фольклорній чистоті. Звісно, ні про яке повернення до таких давніх часів не було й мови, вони просто нагадували про минувшину, якою слід насолоджуватися, мов споминами дитинства, за її зникненням шкодували, так само як шкодували тогочасні письменники-сентименталісти за відходом доби, коли панувала сільська простота.

²⁸ Северная пчела. — 1835. — № 17. Цит. за: Волинський [1]. — С. 208.

²⁹ McCLINTOCK [2]. — P. 37.

Дискусія про українську мову, як з'ясувалося невдовзі, спричинилася до формування двох протилежних поглядів. З одного боку, були ті, хто вбачав у ній давній діалект, який зникає і вивчення якого виправдане з наукових міркувань. А з другого — ті, хто захищав спроможності цієї мови й бачив можливості її літературного розвитку. Такі українці, як Григорій Квітка-Основ'яненко, що публікувалися в перших харківських часописах — «Украинский вестник» (1816—1819) та «Украинский журнал» (1824—1825) — і різних тогочасних альманахах та писали статті до російських журналів, не тільки взялися до завдання подати значно позитивніший образ своєї мови та культури, ніж той, який створювали російські журнали, а й доводили, що українська мова має право бути засобом літератури³⁰.

ПРИРОДНИЙ РАЙ

Іншість та екзотика мали і свої позитивні сторони. Їх часом вівтали як збагачення культури імперії, яка пишалася своїм недавно набутим статусом наддержави і яка й далі розвивалася і вважала себе молодого, а отже, здатною поглинати з різних джерел нові враження. Якщо Кавказ називали російським Алжиром, Україну найчастіше характеризували як другу Італію, як рай або як Аркадію³¹. Назва «друга Італія» асоціюється з краєм із теплим кліматом і буйною рослинністю. Недавно завойоване Чорноморське узбережжя називали найекстравагантніше — «найкращими й найродючішими землями Росії»³². Відповідно до *théorie des climats*, популярної в Росії в перші десятиріччя XIX ст., цей природний рай зображували як край, що породив естетично обдарований народ, який любить музику та пісні, й художників, які з насолодою змальовують красу тієї землі. Простолод змальовували в оточенні

³⁰ Про дискусії про мову й літературу див.: Волинський [1], Лускун [2].

³¹ Це порівняння вперше, мабуть, трапляється у вид.: Маркович [1]. — С. 59. Чорноморське узбережжя названо «Російською Італією» у вид.: Всеволожский [1]. — С. 81.

³² Шостак [1]. — С. 33.

сільської ідилії: цей народ ліричний та емоційний; його житла вихваляли за охайність і внутрішнє оздоблення, яке вирізнялося смаком; ним захоплювалися за його барвисті мистецтва й ремесла, його щирі побожність, вишукані манери, чесність, гостинність і вірність патріархальним традиціям³³. Найпоширенішим сентименталістським мотивом тієї доби був образ шляхетного й невинного селянства, не зіпсутого контактами з розбесливим впливом міського життя. Такий образ обдарованого від природи і простого народу навіть спокусив Карамзіна ввести до свого «Пантеону російських авторів» (1801—1802) майже вигаданого Семена Климовського, чий портрет та біографію він помістив у списку двадцяти письменників, починаючи від легендарного середньовічного Бояна і закінчуючи Ломоносовим. Карамзін був переконаний, що цей «малоросійський козак і поет» написав «багато гарних віршів, не дотримуючись, проте, якогось певного розміру». Карамзін приписав йому широко відому народну пісню й так оцінив його: «Учений від природи, він, на жаль, був дилетантом у питаннях мистецтва». Карамзін закликав російських авторів, поміщених у тій книжці, не соромитися у своєму товаристві й Климовського³⁴. Такі коментарі свідчать про зверхню, але пильну зацікавленість у тому, щоб фольклорна спадщина українців (цього, за словами Пушкіна, «племени поющего и пляшущего»³⁵) увійшла до народної скарбниці Росії.

³³ Таку модель описав Ізмайлов у своїй «Подорожі» (1800), де відчувається сильний вплив Руссо. Див. надто с. 51—54, 59, 87—91. Бантиш-Каменський повторює чимало цих стереотипів у розділі, присвяченому етнографії України. Він зображує землю настільки багатою, що вона не потребує угноєння, і це давало змогу малоросам працювати менше, ніж їхнім північним сусідам. «Добродушність і простота» — це «визначальні риси його малоросійського характеру», хоча малороси можуть бути лукавими й гордими. Вони сміливі й саможертвні в битві; «малороси палко люблять музику». Бантыш-Каменский [1]. — С. 464.

³⁴ Карамзин [1]. — Т. 2. — С. 464. Прізвище Климовського стало популярним після того, як О. Шаховський зробив його героєм своєї п'єси «Козак-віршувальник» (1812).

³⁵ Пушкин [2]. — Т. 7. — С. 345.

АНАХРОНІЧНИЙ ПРОСТІР

Запропонований тип пасторальної ідилії, що подавався як подорож краями минувшини, один дослідник назвав анахронічним простором³⁶. Україна як «Російська Італія»³⁷ правила й за сцену величної середньовічної минувшини Росії, і за її давніший невинний образ. «Малоросія, — писав один подорожній, — це край, де постали *перші елементи* нашої вітчизни, в ній уперше засяяло світло християнства»³⁸. Інший мандрівник писав, що країна нагадує йому «патріархальні, щасливі часи»³⁹. Але як місце походження цей троп внутрішньо суперечливий — тут наявний конфлікт між уславленням величного віднайденого минулого на території, що тепер видається напівчужим краєм, та утвердженням на іншій землі вищої сучасності. Цю суперечність розв'язано запровадженням подвійного фокусу: висловом пошани до середньовічної землі, де вперше з'явилися здорові парості російської культури, і одночасним уславленням зрілого розквіту цієї культури в Москві та Санкт-Петербурзі⁴⁰. Все те в місцевій культурі, що можна було поглинути з допомогою тропів паноптичного часу та анахронічного простору, ототожнювалося, таким чином, з атавізмом, кумедною дивакуватістю або безнадійною провінційністю.

³⁶ Див.: МСКЛИНТОСК [2]. — Р. 40—42.

³⁷ Цю назву вжито кілька разів, скажімо у вид.: С. Н. Русалки до добра не доведут. Малороссийская быль // Дамский журнал. — 1828. — 23.16. — С. 134.

³⁸ ПАССЕК [1]. — С. 113.

³⁹ Шаликов [1]. — С. 144. Свою книжку Шаликов починає словами: «Changeons de lieu pour nous défaire du temps» («Поїдьмо в інший край, щоб опинитися в минувшині»).

⁴⁰ Цей дуалізм очевидний у Пассек [1], де в першій частині йдеться про велич Росії й неминучість імперії, а в другій зосереджено увагу на славній історії України та її національній відмінності.

ЗАГАЛЬМОВАНИЙ РОЗВИТОК

До характеристики України та українців майже завжди долучали ремарку про властивий їм примітивний та нерозвинений варіант російського Я. Просвітництво вже витворило головні концепції, спрямувавши погляди дослідників на минуле, що передувало теперішньому, на варварство під поличком цивілізації. Вольтер у своєму «Досліді звичаїв» переніс козаків у сиву давнину: «Їхнє життя таке саме, як і життя стародавніх скіфів і татар на берегах Чорного моря. Північ і Схід Європи (*l'orient de l'Europe*), вся ця частина світу й досі селянська: це образ так званих героїчних сторіч, коли люди, обмежені в необхідному, грабували те необхідне у своїх сусідів»⁴¹. Гіббон теж запевняв читачів, що «сучасне обличчя [України]... — це точна копія прадавнього, бо в руках козаків вона й далі лишається в природному стані»⁴². На початку ХІХ ст. російські мандрівники, дотримуючись духу сентименталізму, бачили цю «відсталість» у позитивному світлі. А проте вихвалання простих звичаїв і щирості легко перетворювалися на критику наївності та зневагу до відсталості. Найвиразніше такий зсув акцентів можна спостерігати в описах, які нагадують про брак високої культури: «Суспільство розвинуло дух, але не піднесло його до того, що можна було б назвати рівнем інтелектуального розквіту, який у бесіді вимагає витончених почуттів та розумних ідей, філософії й чарівливості, в дотепях — аттичної солі та Вольтерового уїдливого гумору, іскорки завзяття Дідро, а в мові — делікатності Расіна... Місцеве життя обмежене повсякденним хатнім клопотом і тими умовами, за яких людина вбачає своє щастя в цьому світі в задоволенні перших потреб та в незначному використанні своїх здібностей»⁴³. Про українців, як і про їхню мову та культуру, казали, що вони у стані загальмованого розвитку. Це твердження невдовзі стало часто повторюваною формулою: народ був просто

⁴¹ Voltaire. *Essai sur les mœurs // Œuvres complètes de Voltaire*. — Vol. 3. — Paris: Chez Furne, 1835. Цит. за: WOLFF [1]. — С. 298.

⁴² ГІББОН [1]. — Р. 6.

⁴³ ИЗМАЙЛОВ [1]. — Т. 1. — С. 200—202.

фольклорною масою, так само як його культура вважалася суто фольклорною культурою, бо, на відміну від росіян, українці не спромоглися сформуванати життєздатної політичної та соціально-економічної надбудови. Як зазначено вище, мандрівники немов забували про, скажімо, українське бароко XVII—XVIII ст., а будь-які свідчення високого розвитку українського мистецтва вони приписували польській культурі й зазвичай ігнорували свідчення давнішого незалежного політичного та соціально-економічного розвитку України.

Жителів російської «Італії» можна було дуже легко перетворити зі шляхетного селянства на відстале, обернути українофільство на українофобію. Опис дивних звичаїв інколи тлумачили як «віру в стародавні забобони», спадщину життя, що минуло не так на лоні природи, як у безодні невігластва. Один автор так характеризував малоросів: «Їх даремно називати цілковитими невігласами, бо це майже варвари. Звичайно, вони простакуваті, не люблять багато говорити і навіть до особистих образ довгий час ставляться досить спокійно»⁴⁴. На думку цього автора, народ — це просто герої «чарівних еклог», які перебувають на тій стадії людського розвитку, коли люди «більше переймаються природою й собою»⁴⁵. Одне слово, створений штамп полягав у тому, що це народ, який не еволюціонував і, на відміну від росіян, зберіг незмінним патріархальний спосіб життя. Так само, як захоплення Азією на початку XIX ст. (репрезентоване *chinoiserie*, модою на китайські письмена та мистецтво) швидко поступилося відразу до начебто очевидної стагнації й застигlosti Сходу, ставлення до України швидко перейшло від захвату екзотичністю до зверхності і зневаги з огляду на її нерозвиненість.

Спокійний, простий, неотесаний український народ, що жив близько до землі впродовж багатьох поколінь, майже незмінно

⁴⁴ С. Н. [1]. — С. 134—135.

⁴⁵ Там само. — С. 136.

знавав критики з боку метропольних мандрівників за неробство. То була риса, на яку вперто покликалися, вигадавши її, щоб довести нижчість українців від росіян, а імпліцитно її подавали як причину неспроможності українців мати свою державність⁴⁶. Найдавніші з цих подорожніх нотаток були написані невдовзі після запровадження кріпацтва на недавно приєднаному Правобережжі та його поширенні на Лівобережжя. Чимало козацьких родин були закріпачені, тож опір такому поневоленню став досить поширеним. МакКлінток, характеризуючи ситуацію в Англії, писала, що дискурс неробства є, власне, дискурсом про працю, який «використовують, щоб розрізнити бажану і небажану працю. Примус до праці, був, коли сформулювати точніше, тиском, спрямованим на зміну традиційних трудових звичаїв. Протягом аграрної революції і війни з халупами тогочасні звіти Міністерства сільського господарства вихваляли обгородження земель та відбирання економічної незалежності в нижчих соціальних верств, бо така політика змушувала сільськогосподарських робітників працювати щодня цілісінський рік»⁴⁷. Російське дворянство, і здебільшого з тих самих причин, було, здається, стривожене наявністю відносно заможного сільського населення, яке уникнуло кріпацтва. Безперечно, про українське село ніколи не писали як про місце, де панують злидні і занедбаність. Навпаки, зовнішній вигляд українського села незмінно вихваляли, вважали його кращим від вигляду російського села, ставлячи його за взірець охайності, заможності та порядку⁴⁸. Але оскільки з ідеологічних причин ці атрибути не можна було приписувати ніяким рисам характеру місцевого населення, їх найчастіше пояснювали як щасливу географічну випадковість: природа благословила українців напрочуд родючою

⁴⁶ Виявилось, що це тривкий стереотип. Антон Чехов в листі до Максима Горького від 18 січня 1899 р. написав: «Я хохол і тому страшенно ледачий».

⁴⁷ МакКлінток [2]. — Р. 253.

⁴⁸ Ізмайлов, наприклад, перетнувши кордон, запитує одного українського селянина, чому, «хоча ви не заможніші за інших людей, ви живе-те так охайно, так добре, настільки краще, ніж наші селяни?» (Измайлов [1]. — Т. 1. — С. 55). Йому відповіли, що вони ошадливі й допомагають одне одному (с. 56—57).

землею, яка вимагала небагато зусиль, щоб виростити врожай, а якби цю землю обробляв якийсь працьовитіший народ, урожаї були б ще вищі⁴⁹. Сбітнев, автор «Поїздки до Харкова» (1830), теж зазначає, що якби Україна була автономією і нею управляли корінні жителі, вони неадекватно використовували б переваги її клімату та географічного становища⁵⁰. Таку аргументацію можна простежити ще від Просвітництва, яке десь такими самими словами говорило про всю Східну Європу загалом. Писав про це й Гіббон: «Радше родючість краю, ніж праця його жителів, забезпечувала слов'янам сільський достаток»⁵¹.

Розповіді про неробство, яке вважали притаманним усьому народу, часто супроводжували образи тварин. Павло Сумароков писав: «Характерна для цих людей повільність, що виявляється і в їхній ході, і в їхніх діях, походить, гадаю, від того, що вони з давнього-давня тримали волів, тих ледачих створінь, від яких набрались такого поведження»⁵². А Долгорукий давав такий коментар: «Віл — це живий образ хохла, що є таким самим бидлом [скотен] і ледарем. Якщо вола не поганяти, він день і ніч стоятиме на одному місці»⁵³. Осип Бодяньський, український видавець подорожніх нотаток Долгорукого, дав уїдливу примітку до цього уступу: «Проте не меншим [бидлом], ніж великорос, що часто живе в надто тісній близькості зі своєю худобою»⁵⁴. Інші автори приписували неробство південному кліматові⁵⁵. Ледачу, терплячу, але здатну, коли поганяють, до тяжкої роботи вдачу українців вважали добрим потенціалом за умови, що будівничі імперії будуть нею керувати.

⁴⁹ ПАССЕК [1]. — С. 144.

⁵⁰ СБИТНЕВ [1]. — С. 216.

⁵¹ ГИВОН [1]. — Vol. 2. — P. 591.

⁵² СУМАРОВОК [1]. — Т. 1. — С. 64.

⁵³ ДОЛГОРУКИЙ [1]. — С. 59.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ КОВАЛЕВСКИЙ [1]. — С. 48.

КРАЙ ПІТЬМИ

Існують паралелі між російським поглядом на Україну й на Азію, а деякі тексти містять прямі вказівки на зв'язок між Україною та Азією. В 1826—1830 рр. часопис «Отечественные записки» публікував серію оповідань та подорожніх нотаток про «екзотичні» країни, і назви цих творів були такі: «Киргизський бранець», «Башкирська повість», «Калмицька повість», «Татарська повість». У 1830 р. видавець Павло Свиньїн помістив одне з українських оповідань Микли Гоголя й дав таку спрямовану на екзотизацію характеристику українців: «Своєю зовнішністю малороси ближчі [ніж великороси] до чудових жителів Азії», вони скидаються на азіатів «рисами обличчя, поставою, статурою, лінощами й безтурботністю вдачі», проте «малороси... не мають тих бурхливих, неприборкуваних пристрастей, властивих вірним ісламу; флегматичне недбальство, здається, править їм за захист від прикрих клопотів, і досить часто з-під їхніх густих брів спалахує полум'я, проблискує сміливий європейський розум, а їхні груди виповнюють палка любов до вітчизни й несамопиті почуття, вбрані в первісну простоту»⁵⁶. Таке привласнення просвітницького дискурсу про орієнталізм ототожнило Україну з Кавказом як російським «Сходом», прикордонням, яке треба приборкати, цивілізувати та експлуатувати. В межах цього дискурсу спостерігачі з метрополії могли створювати відповідну до їхніх поглядів антропологію покірного народу, з якого буде добрий робітник.

Приклад вочевидь расистського ставлення, який, фактично, міг би бути уривком Конрадового «Серця п'їтьми», зустрічаємо в нотатках Долгорукого. Князь пише: «Хохол, здається, створений природою, щоб орати землю, пріти, смажитися на сонці й ходити увесь вік із засмаглим обличчям. Сонячне проміння обпалює його так, що він сяє, ніби покритий лаком, і вся його голова міниться жовто-зеленими барвами; він, проте, не нарікає на таке рабське становище, бо не знає нічого кращого. Я розмовляв із ним. Він знає свій плуг, вола, скирту, горілку, і цим обмежується його

⁵⁶ Свиньин П. // Отечественные записки. — Квітень 1830. — Т. 120. Цит. за: Звенияцкий [1]. — С. 172.

лексикон. Якщо хохол скаржитися на умови свого життя, причину такого невдоволення слід шукати в жорстокості пана, бо хохол охоче терпить будь-яку долю й будь-яку працю. Проте його слід увесь час підганяти, бо він дуже ледачий: разом зі своїм волом він засинає і прокидається п'ять разів за хвилину. Принаймні це те, що я спостеріг, і, наважуся припустити, що якби цей увесь народ не був зобов'язаний своїм панам, які через свої добрі манери, зичливо ставляться до нього й шанують його людяність, хохла було б важко хоч як-небудь відрізнити від негра: один пріє над цукром, другий над збіжжям. Дай їм, Боже, обом доброго здоров'я!»⁵⁷

Природу тут трактують як один з чинників поневолення, бо вона, за словами Кондорсе, стала «спільником у злочині політичної нерівності»⁵⁸. Звичайно, до спостережень Долгорукого не потрапило ніякої інформації про опір населення закріпаченню. Через сто років радянський історик Михайло Покровський дивився на тогочасну українську історію й писав, що країна була перетворена на «фабрику з виробництва зерна», а панські маєтки — на «подобу амазонських плантацій», де роль чорних рабів відігравали недавно закріпачені селяни⁵⁹.

Ці тексти розкривають подвійне ставлення до природи й селянства. Мандрівник, з одного боку, зворушений видовищем природної краси й заздрить близькості селян до землі, а з другого — підтримує потребу експлуатації і природи, і фізичної праці селян. Скажімо, в розповідях Ізмайлова є захоплений опис природної краси, серед якої автор мріє сховатися від штучних насолод міста і присвятити себе невигадливому сільському життю. Такі почуття, проте, мають свій протилежний вияв у не менш захоплених риторичних звертаннях до Петра I, «царя-митця», який опанував «науку» врядування і якого всякчас прославляють як приборкувача природи. «Там, де дикість колись приховувала красу природи, писав Ізмайлов, де ревіли річки, шуміли непрохідні ліси, нині квітнуть міста, храми й сади»⁶⁰. Долгорукий захоплюється незіпсованою красою,

⁵⁷ Долгорукий [1]. — С. 242—243.

⁵⁸ Цит. за: GOULD [1]. — Р. 21.

⁵⁹ РОКРОВСКИЙ [1]. — Р. 99.

⁶⁰ Ізмайлов [1]. — Т. 1. — С. 251—252, 280.

але ще більше він схвалює експлуатацію природних ресурсів, а його найбільші жалі пов'язані з видовищем невикористаних природних багатств. На його думку, саме прозорливість Катерини та розум Потьомкіна добачили необхідність обробляти українські землі: «Коли Катерина засипала болота та рила канали в Петербурзі, Потьомкін на іншому краю землі знайшов незайману землю й посадив у степу сади! Встроміть палик у землю, й через рік він, як жезл Аарона, вкриється зеленню й дасть плід. Смільність у веденні господарства якого-небудь заможного власника не менш дивовижна, ніж природа в руках свого мудрого Творця»⁶¹. Така характеристика відображує казковий потенціал родючої землі, яку повинна експлуатувати самодержавна влада. Це свідчить також і про широко відому тенденцію фемінізувати колонізовану територію як незайману землю і, вдаючись до сексуального образу країни як пасивної й покірливої молоді жінки.

МЕТА ІСТОРІЇ

Росіян у російській літературі мандрів неодмінно характеризували як вищих від українців своєю «наполегливістю, привітливостю та жвавістю»⁶², а тому здатних до розвитку та змін. Найочевидніший приклад такої вищості забезпечувала історія, надто перемога в Полтавській битві 1709 р., а сама Полтава стала місцем прощі майже для всіх російських мандрівників. Коли не брати до уваги самого Києва, Полтаву найчастіше згадували як місцеву туристичну пам'ятку, яка пропонувала відвідувачам необхідний момент особистого знайомства з історією й нагоду поклонитися величі Петра I та імперії⁶³. Водночас Полтава правила за метафору долучення допетровської історії України до російської історії. Отож сентиментальні мандрівники описували прощу до Полтави як подорож, що викликає почуття піднесеності, — аналогічне

⁶¹ Долгорукий [1]. — С. 184.

⁶² Ковалевский [1]. — С. 48.

⁶³ Див., напр.: Измайлов [1]. — С. 68—73, 234—253; Шаликов [1]. — С. 97—100.

до того, яке відчували романтики, споглядаючи Кавказькі гори. Скажімо, Долгорукий писав, що під час церемонії вшанування перемоги він у пориві впав на коліна, думаючи про полеглих у битві вояків⁶⁴. Кульжинський писав, що, наближаючись до Полтави, щасливий прочанин відчуває хвилювання: «Навіть повітря пахне російською славою. Подорожній пожадливо шукає слідів великого Петра»⁶⁵. Таким чином, події 1709 р. в цих оповідях мають велике символічне значення: засвідчують вищість російської культури, позначають момент, коли Росія позбулася чужоземних впливів та підтверджують право Росії привласнювати українську історію — як історію свого власного «стародавнього» Риму і як історію своєї мальовничої «Італії».

Українці теж долучилися до цієї символічної історіографії і створили свій власний популяризаторський дискурс. З-під пера згаданого вище Кульжинського, що був гімназійним учителем Гоголя, виходили екзальтовані описи України, ці характерні для ХІХ ст. еквіваленти подорожніх брошур, а споживати їх мали в імперських столицях. В одній він наполягав: «Для росіянина непростенно не навідати Києва, не побачити Полтави»⁶⁶. Ще одна оповідь — Є. Ковалевського, начебто українця, що подорожував по Україні 1819 р., — подає стереотипний образ добродушного, музично обдарованого — проте ледачого — селянства, яке живе в буколічному раю. Але автор гаряче наполягає на тому, що лінощі характерні тільки для «простолуду, та аж ніяк не для інших суспільних станів»⁶⁷. Згадує він і про схильність українців до літератури та мистецтв:

«Через кожні тридцять—сорок верст ви натрапляєте на містечко, де знайдете гостинних людей, чепурненьку школу й не так уже рідко міського

⁶⁴ Долгорукий [1]. — С. 73.

⁶⁵ *Кульжинский I*. Сочинения. — СПб., 1850. — С. 207. Цит. за: Сиповський [1]. — С. 24.

⁶⁶ Измайлов ще казав: «Жоден росіянин не повинен померти, не побачивши бодай раз у житті Полтавське бойовище». Див.: Измайлов [1]. — С. 237.

⁶⁷ Ковалевский [1]. — С. 49.

поета, чия муза служить для складання весільних епіграм, урочистих од на честь уродин, іменин і т. ін. Він пише елегії для закоханих і вшановує померлих, складаючи залежно від гонорару короткі або довгі епітафії. Одне слово, цей поет виконує всі обов'язки, які у великих містах поділені між багатьма версифікаторами. Не маючи конкурентів, він спокійно править своїм невеличким Парнасом і, хоча його слава, може, й не виходить за межі міських мурів, він не боїться рецензій та газетярів, живе, не відчуваючи письменницьких заздрощів, і вмирає, лишаючи свій віршувальний дар улюбленому синові»⁶⁸.

Цей уступ рекламує Україну як химерне, ідилічне, безтурботне місце відпочинку або край, куди можна переселитися. Автор наслідує метропольні погляди, пишучи, що постійний приплив звиклих до тяжкої праці «північних» переселенців з Росії, разом із впливом «матері праці — необхідності», позбавить місцевих селян їхніх ледачих звичок⁶⁹. Перед нами знову-таки портрет слухняної робочої сили, політичної стабільності та економічних перспектив.

Отож більшість подорожніх нотаток подають подвійну картину. Українську культуру водночас зображують і як незнайому, і як цілком упізнавану російську, а населення України репрезентують як часом вороже, але в принципі лояльне, ба навіть покірне. Таке дихотомічне зображення має глибоке коріння і в польській літературі, що з середини XVII ст. описувала Україну як небезпечне, але казково багате «прикордоння». Від належного Гійому де Бопланові опису (1651) землі «*de merveilleuse fertilit*» («незвичайно родючої») та «*un Boulevard inexpugnable contre la puissance des Turcs, et la violence des Tatares*» («несхитного бастіону супроти могутності турків і насильства татар») до роману Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем» (1885) такий образ України панував

⁶⁸ Там само. — С. 52.

⁶⁹ Там само. — С. 49—50.

у польському письменстві⁷⁰. Російська література мандрів витворила аналогічну систему образів, відображуючи закладений глибше політичний дискурс. Політичну стратегію імперії, спрямовану на приєднання України, недвозначно сформулювала ще Катерина II на початку свого царювання. У своїх численних таємних документах вона визначила політику «найлегшими способами довести [українців] до того, щоб вони русифікувалися й перестали б дивитися як вовки в ліс»⁷¹. Вважаючи Україну за складову частину Росії, зміцнюючи абсолютизм і розширюючи імперію, імператриця намагалась уникнути можливої реакції опору. Її пропаганда вдавалася до риторики раціоналізму і просвітництва, прикриваючи нею централістичні наміри. Згадані документи — промовисте свідчення продуманого плану найповнішої експлуатації української землі і робочої сили, фінансів і військових ресурсів і водночас поступової та послідовної ліквідації всіх слідів автономії. І справді, найповнішу експлуатацію ресурсів висували як виправдання необхідності скасування всіх рештків автономного врядування⁷². Дозволяли вдаватися до найширшого діапазону тактичних засобів, — від надмірних лестоців до брутальної сили, —

⁷⁰ БЕАУПЛАН [1]. — Р. 35.

⁷¹ Секретнейшее наставление Императрицы Екатерины II князю Александру Вяземскому (1764) // История правительствующего сената за двести лет, 1711—1911 гг. — Т. 2. — СПб., 1911. — С. 795. Це місце звучить так: «Мала Росія, Ліфляндія та Фінляндія — це провінції, якими урядують згідно з конфірмованими їм привілеями; порушити їх усі одразу було б украй непристойно, але ж і називати їх чужоземними й поводитися з ними на такій самій основі є більше ніж помилка, а можна назвати з вірогідністю глупотою. Ці провінції, також Смоленську, слід найлегшими способами привести до того, щоб вони русифікувалися й перестали б дивитися, як вовки в ліс». Цит. за: Струкевич [1]. — С. 26. Див. також імператрицине: Наставление, данное гр. П. Румянцеву при назначении его Малороссийским генерал-губернатором, с собственными прибавками Екатерины II // Сборник РИО. — Т. 7. — Спб., 1871. — С. 376—391. Ці документи обговорено у вид.: Струкевич [1]. — С. 17—28.

⁷² Цей аргумент ясно сформульовано в записці до Катерини II про Малоросію, яку склав, напевне, Тешлов, статс-секретар Катерини: «Секретнейшие примечания». — С. 29.

аби перемогти місцеву опозицію чи залякати її в ім'я адміністративної однорідності та політичної безпеки.

Проте імперській експлуатації заважало окреме соціально-політичне життя України та її автономні права. Імперські стратеги ще з 1760-х років звинувачували вільне пересування української робочої сили (що не знала кріпацтва, аж поки його не запровадила Катерина II), приписуючи їй «пияцтво, лінощі та бурлакування»⁷³. Вони нарікали, що українське право дозволяло «критикувати кого кому заманеться»⁷⁴. Григорій Теплов назвав закон, який не дозволяв цареві роздавати українські землі іноземцям, «цілком республіканським» і наполягав, що «жоден гетьман» з 1657 р. аж до часів Івана Скоропадського «не цурався зради або принаймні намагався зраджувати»⁷⁵. Катерина II та її радники зафіксували різні форми опору імперському врядуванню. Сама імператриця говорила про «внутрішню ненависть» українців до росіян, що «й собі звикли виявляти виразу зневагу до малоросіян»⁷⁶. Спершу вона обмежила владу козацької старшини, панівного військового класу в Україні, а потім звернула свою увагу на незалежність Запорозької Січі, під юрисдикцію якої підпадало чимало земель, заселених втікачами від польського та російського кріпацтва. Катерина усвідомлювала, яким політичним викликом імперській владі була ота економічна незалежність. Вона писала: «Запровадивши своє власне сільськогосподарське виробництво, вони зменшили свою залежність від нашого трону»⁷⁷. Російсько-турецька війна 1768—1774 рр. ослабила Запорозьку Січ, бо одинадцять тисяч козаків брало участь у воєнних діях, а населення було змушене утримувати царське військо й виконувати примусові роботи. Було дуже багато скарг на розграбування та спустошення селянських земель, визиск та закріпачення населення.

⁷³ «Секретнейшие наставления». Цит. за: Струкевич [1]. — С. 19.

⁷⁴ Там само. — С. 24.

⁷⁵ Там само. — С. 24.

⁷⁶ Там само. — С. 25.

⁷⁷ Центральний державний історичний архів України. — Ф. 54. — Ор. 3. — Спр. 8658. — Арк. 2. Цит. за: Струкевич [1]. — С. 71.

Російських офіцерів звинувачували в тому, що вони поводяться «майже так, як на завойованій землі»⁷⁸. Зрештою, відчувши в собі достатньо сили, 1775 р. Катерина II зруйнувала Січ.

У 1880-х роках Михайло Драгоманов стверджував, що політика поступової ліквідації української автономії, знищення її слідів та посилення русифікації була зумисною та свідомою. Почалася вона за царювання Катерини і тривала протягом усього XIX ст. Коментуючи таємні інструкції (1764 р.) імператриці про русифікацію України, він писав: «Ми є свідками, як ці слова стали гаслом Каткових, Самариних, Аксакових та основою цілої низки державних заходів централістичного й русифікаційного характеру»⁷⁹. На останніх сторінках опозиційної анонімною «Історії русів», досить поширеної в перші десятиріччя XIX ст., сказано, що урядову політику Катерини здійснювали під гаслом: «Недокінчене завершуємо!», тобто це було усвідомлене накидання та зміцнення імперської влади, яке розпочав ще перший імператор. Саме на тлі цієї тривалої імперської політики і слід розглядати літературу першої половини XIX ст.

Тогочасні подорожні нотатки були текстами майже енциклопедичного характеру, а їхні автори намагалися виправдати приєднання цього краю та народу до імперії і трактували українську культуру й історію як її органічну складову частину. Тогочасна художня література використовувала образи, витворені подорожніми нотатками, а деяким з них судилося стати стереотипами в літературі, журналістиці й науці. Існує думка, що тодішні російські часописи були «українофільськими»⁸⁰ і що значення України можна було, як зазначав Девід Сондерс, інтерпретувати по-різному:

«Відповідно до вподобань автора, Україна могла правити за приклад або середньовічності, або первісної простоти природного стану, або прадавніх традицій свободи від гамівної сорочки сучасного суспільства. Отже, Україна давала поживу

⁷⁸ СТРУКЕВИЧ [1]. — С. 71.

⁷⁹ ДРАГОМАНОВ [1]. — С. 160.

⁸⁰ BUSHKOVITSH [1]. — Р. 340.

для міркувань і консерваторам, і лібералам. З огляду на такий широкий спектр інтерпретацій та на присутність українців у Росії, які могли задовольняти російську цікавість і сприяти дискусіям, аж ніяк не дивно, що українська тема посідала чільне місце в російській літературній діяльності на початку XIX ст. Навпаки, то був природний наслідок попереднього політичного розвитку й точних культурних зацікавлень»⁸¹.

Це твердження слушне тільки певною мірою. В ньому не згадано про те, чого уникали в літературних описах України, і знехтувано закладений глибше гомогенізаційний дискурс, який витворював образ покірного краю та народу — чудесного матеріалу для асиміляції. Російські династичні націоналісти (скажімо, Фаддей Булгарін, Микола Греч та Осип Сенковський), романтичні націоналісти (як-от Михайло Погодін і Степан Шевирьов), слов'янофіли і західники інтерпретували Україну по-різному, проте всі погоджувалися з необхідністю та неминучістю зростання імперії й культурної асиміляції. Крім того, українофільство, як і феномен орієнтофільства в різних його виявах, вітало засвоєння «чужих» культурних рис тією мірою, якою вони відроджували і зміцнювали завойовницьку культуру. Тому в розповідях про Україну її відмінність незмінно поєднувалася з проповідями імперської історіографії. Як і «жителів Сходу», українців називали незайманим, свіжим народом, «що розвивається», проте, запевняли читачів, дійшовши зрілості, цей народ нічим не відрізнятиметься від росіян. Скажімо, киян Ізмайлов характеризував як людей, що живуть «за часів юності людського роду». Він висловив жаль, що «просвітництво» принесе «розбещеність»⁸². З точки зору самого Просвітництва цю рису вважали неминучою ціною поширення раціональності, прогресу й цивілізації. Ізмайлов закінчив свою розповідь про Україну викриттям агресивної поведінки запорожців, що були для нього символом усього атавістичного в українському характері. Але агресивність засуджувалась тільки доти, доки вона

⁸¹ SAUNDERS [1]. — P. 148.

⁸² ИЗМАЙЛОВ [1]. — Т. 1. — С. 210—212.

не ставала складовою частиною імперської військової машини. Після того як запорожці йшли на імперську військову службу, їхня схильність до насильства стала позитивним атрибутом: «Переможні руки Росії знайшли їх у глибинах Січі й підпорядкували варварство героїзмові»⁸³.

Вважалося, що імперія принесла просвітництво і прогрес примітивній, зародковій цивілізації, яка не мала надії на незалежне існування. Споглядаючи Батурин, столицю Гетьманської України, Сбитнев пише про зміни, запроваджені російським урядуванням: «Незначні переваги, що їх мали давніше малороси, поступилися нині добробутові всієї країни, поширеному на всі соціальні верстви. Цією країною керували примхи людей, що не завжди були освічені та зичливі, тож вона б і досі була пустою, осідком невігластва»⁸⁴. Така просвітницька риторика передбачала, що прозірливий деспот має право нести світло цивілізації та вигоди прогресу відсталим народам, бо він асимілюватиме їх задля їхнього ж добра. Цікаво, що цей пасаж все одно містить невдоволене визнання колишньої культурної вищості та заможності України, а привласнення цих надбань подається як поширення «переваг» на всі суспільні верстви в межах імперії.

Імперські режими, як зазначає постколоніальна теорія, прагнуть легітимізації всіма доступними способами. Ашис Нанді, пишучи про характер британського колоніального зіткнення з індійською культурою, вказує на те, що розбіжності та невизначеність в оцінках були зумисною тактикою⁸⁵. Гомі Бгабга теж вважав, що «амбівалентність є однією з найголовніших дискурсивних та психологічних стратегій дискримінаційної влади»⁸⁶. Російський колоніальний архів — як адміністративні документи, так і літературні тексти, які їх підтримували, — засвідчує непослідовність, а більшість коментарів із цього архіву, було опротестовано. Українські письменники часто реагували на те, що вони вважали дезінформацією та упередженням. Скажімо, Іван Котляревський

⁸³ Там само. — С. 269.

⁸⁴ СБИТНЕВ [1]. — С. 216.

⁸⁵ NANDY [1]. — Р. 80—81.

⁸⁶ ВНАВНА [3]. — Р. 66.

у своїй п'есі «Наталка-Полтавка» (1819) дав відповідь на зображення українського фольклору, історії та мови в таких популярних водевілях, як «Козак-віршувальник» О. Шаховського, що був уперше поставлений у Санкт-Петербурзі 15 травня 1812 р. Вибірний у п'есі Котляревського нарікає, що «москаль взявся по-нашому і про нас писати, не бачивши зроду ні краю і не знавши обичаїв і повір'я нашого». Українці вважали, що такі зображення, як у Шаховського, карикатуризують їх. Григорій Квітка-Основ'яненко, Левко Боровиковський та інші письменники в 1830-х роках почали писати українською мовою з виразною метою відкинути звинувачення, ніби їхня мова годиться тільки для опису комічного та вульгарного й нездатна виражати витончені почуття. Тієї пори з'явилося дуже багато творів на українські теми, написаних російською мовою. Дехто з авторів переймав спосіб мислення авторів подорожніх нотаток, розглянутих вище, а інші відкидали його і створили протилежні літературні образи, що разом становлять контрдискурс.

ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ: РОСІЙСЬКІ ТВОРИ ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

«Нам, на відміну від греків та римлян, не треба вдаватися до байок і вигадок, щоб піднести наше походження. Слава була колискою російського народу, а перемога — оповісником його існування».

Микола Карамзін,
«Про любов до вітчизни й гордість народу» (1802)

Російська історична література початку ХІХ ст. відчувала потребу втягнути Україну в рамки свого імперського нарративу. 1802 р. Карамзін в одній статті назвав історичні теми, які, на його думку, були важливими й вартими того, щоб над ними попрацювали російські митці. Перша серед них — штурм Казані, а остання — заснування Москви. Решту тем дібрано з історії Київської Русі та подій

на русинській (українській і білоруській) території. Міфічні структури, запропоновані для таких наративів, не менш промовисті, ніж географічне переважання України в побажаннях Карамзіна. Надто його розчулювала історія Рогніди:

«Хто, не відчувши жалю, може уявити прекрасну й нещасну Рогніду, що їй через велике лихо, яке спіткало її, дали зворушливе ім'я Гореслави? Володимир сплюндрував її батьківщину, повбивав її братів та батька-матір і взяв цю доведену до відчаю полонянку собі за дружину. Вірною любов'ю князь ще міг би завоювати ніжне жіноче серце, але, задовольнивши свою хіть, він надумав позбутися дружини. Тоді її принижене кохання відновлює в пам'яті всі лихі вчинки жорстокого й невдячного Володимира, й Гореслава, покріплена вченням своєї поганської релігії, згідно з яким помста належить до чеснот, вирішує вбити Володимира. Він востаннє приходить до неї й засинає в її теремі, вона бере ніж, — забарилась, — і князь, прокинувшись, видер їй із тремтячих рук убивчу зброю. Тут Гореслава у несамотньому відчаї перечислює всі свої кривди і його жорстокості... Мені здається, ніби бачу перед собою Володимира, приголомшеного і нарешті зворушеного; бачу нещасливу Гореславу, в нестямі, з розпущеними косами, нічний одяг у безладді... Володимир... слухає Рогніду з такою увагою, яка свідчить, що її слова вже глибоко зворушили його серце. Я гадаю, що сей предмет зворушливий і живописний»⁸⁷.

⁸⁷ Карамзин Н. М. О случаях и характерах в Российской истории, которые могут быть предметом художеств // Вестник Европы. — 1802. — № 6.24. — С. 289. Цит. за: SEGEL [1]. — Vol. 1. — P. 464—465.

Образ Рогніди як непокірної колонізованої жінки не раз використовували в літературних творах перших десятиріч XIX ст.⁸⁸ Рогніда, будучи жіночим відповідником міфу про Мазепу, посилювала імперські страхи перед неприрученими, недостатньо асимільованими жертвами завоювань і постійною загрозою зради. В різних варіантах цього сюжету Рогніду зображували як жінку, яка прагне вбити чоловіка, аби помститися за свою сплюндровану батьківщину — Полоцьк. Увагу здебільшого зосереджували на приголомшливій глибині обману і прикидання. Ізмайлов, коментуючи цей епізод, дивувався, як «рука, що ніжно пестила» князя, могла тримати над ним ножа, що її «очі, де колись іскрилися кохання та ніжність», могли палати «несамовитою люттям»! В його переказі легенди володар спершу засуджує Рогніду на смерть, а потім, після благань їхнього сина, — «заручника їхнього колишнього кохання», прощає її⁸⁹. В іншому варіанті Володимир убиває її батька й коханця, але той помирає з останнім проханням на вустах: нехай Рогніда піде в обійми Володимира⁹⁰. Ідея ясна: завойоване слов'янське князівство можна показати як край, що добровільно погоджується на лояльність.

Тогочасне значення таких алегорій будівництва імперії стало очевидним у вигаданих розповідях про події української історії XVI—XVII ст., що почали з'являтися 1816 р. й набули популярності в 1830-х роках. Їхніми улюбленими темами були війни Богдана Хмельницького, гайдамацькі повстання та Іван Мазепа. Перші дві події оспівували як народні повстання проти

⁸⁸ Силуваний шлюб і вбивство чоловіка, яке скоює дружина, — поширений мотив у фольклорі й середньовічній літературі. Він є й у візантійській традиції («Стратегеми» Поліена), і в Норвегії (сага про Олафа та Гудруну). Вальтер Скот використав його в «Ламермурській нареченій» (1819). Як ми бачили, це ще й тема поеми Лермонтова «Литвинка».

⁸⁹ Измайлов [1]. — С. 148—151.

⁹⁰ Див.: *Арцыбашев Н.* Рогнеда. — СПб.: Тип. Департамента Народного просвещения, 1818. Про інші варіанти цієї історії див.: *Вельтман О.* Святославич, варяжий питомец, диво времен Красного Солнца Владимира. — М., 1835; *Соловьев Ф.* Разрушение полоцкого княжества (Историческая повесть из времен Владимира I) // Северное сияние. — 1831. — С. 7—32; *Загоскин М.* Аскольдова могила. — М., 1833.

жорстокого і гнобительського польського панування. Ці твори були сповнені антипольських і проросійських асиміляторських настанов, розповідали про нелюдську поведінку поляків і виправдовували зраду Хмельницького⁹¹. Натомість тема Мазепа була пов'язана з осудом бунту, автори наголошували на культурній вищості Росії й перевагах царського врядування⁹². Загальники, до яких вдавалися, характеризуючи Мазепу в численних розповідях про події 1708—1709 рр., становлять своєрідний додаток до зображень польської підступності у творах про Дмитра Самозванця. Українське населення та козаків загалом зображували як вірнопідданих імперії. Мотиви повстання, якими керувався Мазепа (як і мотиви Хмельницького в неприхильних до нього польських розповідях), характеризувалися як особиста вендета, помста за образи. У вчинкові зради важливу роль відігравали й іноземні інтриги: польський двір, єзуїтський вплив, прагнення окатоличити країну або передати її під владу поляків — усе це характеризувало наміри Мазепа як зрадливого чужинця. Названий «українським Макиавеллі», Мазепа водночас і по-диявольському

⁹¹ До творів про Хмельницького належать: *Глинка Ф. Зиновий Богдан Хмельницький, или Освобождение Малороссии // Глинка Ф. Письма к другу.* — Т. 3. — СПб., 1816; *Гребенка Е. Богдан, поема. Сцена из жизни малороссийского Гетмана Зиновия Хмельницкого.* — СПб., 1843, а також: *Чайковский, роман // Отечественные записки.* — 1843. — Т. 27. — С. 185—227; Т. 28. — С. 5—79; *Кузмич А. Зиновий Богдан Хмельницький, роман.* — Спб., 1846. Гайдамацькі повстання зображено у творах: *Рилеев. «Гайдамак»* (1825); *Сомов Орест. «Гайдамак. Малороссийская быль»* (1826), та «Гайдамак. Отрывок из малороссийской повести» (1827); *Костомаров Н. «Сава Чалый»* (1838); *Квитка Г. «Предание о Гаркуше»* (1841). Деякі аспекти цієї історичної літератури обговорено у вид.: *Гравович [2].* — Р. 369—416.

⁹² До найвідоміших творів, присвячених Мазепі, належать: *Аладин Е. Кочубей. Историческая повесть* (1827); *Пушкин А. «Полтава»* (1828); *Кульжинский И. Казацкие шапки // Дамский журнал.* — 1829. — Т. 27. — С. 81—87; *Булгарин Ф. «Мазепа»* (1833—1834); *Бороздна И. Золотая гора, или я тебя выручу. Малороссийское предание // Утренняя заря.* — 1840. — С. 99—115; *Сементковский Н. «Кочубей, генеральный судья. Историческая повесть»* (1845). Тему Мазепа обговорено у вид.: *Гравович [2].* — Р. 417—457.

хитрий, і нещадний деспотичний володар, якого ненавидить народ.

Такий наратив про Мазепу можна тлумачити і як алегорію: як минувшину Росії, її колишнє невинне Я, репрезентоване простолодом, який слушно боїться заневищення вестернізованою, латинізованою польською культурою «неприродно» прищепленою йому згори. Отже, простолод привітав ліквідацію цієї загрози й повернення до «всеросійського» лона. Єдиний твір, що істотно відступає від такої схеми, — «Мазепа» (1833—1834) Булгаріна. Булгарін, поляк, який у 1812 р. воював проти Росії, а потім дезертирував і зробив собі літературну кар'єру в Росії, задумав свій твір як відповідь на пушкінську «Полтаву», що, як йому здавалося, була несправедливою до гетьмана. В передмові автор стверджує, що він прагне дослідити «політичний характер» Мазепи, якого він називає «одним з найрозумніших магнатів своєї доби»⁹³. Булгарін зображує гетьманський двір не тільки як західне, а й як вишукане оточення, що підтримує тісні контакти з Польщею та іншими європейськими державами. Козацька старшина, на думку Булгаріна, була одностайно проти злиття з імперською Росією й завзято опиралася царським втручанням у місцеві справи. Навіть вороги Мазепи — Полуботок і Палій — фанатично обстоювали права країни. Крім того, Мазепа та його старшина виявляли велику політичну мудрість, що й робило їх впливовою політичною силою. У творі Булгаріна непоміченим залишилося тільки те, що автор характеризував гетьманову політику як послідовний і неухильний рух за незалежність. Гетьман у книжці Булгаріна вочевидь визнає, що в новій унітарній державі Петра I немає місця для української автономії, а звідси й випливають його спроби налагодити зв'язки, які створять дипломатичний простір для потрібних йому маневрів.

Стратегія і дипломатія гетьмана так поглинають увагу читача, що ледь не зводять нанівець процаристську спрямованість твору. Визнавши таку небезпеку, оповідач пропонує пояснення хибної незалежницької політики. По-перше, Малоросія мала слушні причини уникати тісного союзу з Росією, бо імперія «була

⁹³ Булгарін [1]. — С. 369.

тоді не такою, як тепер»: бояри та намісники, що їх посилав цар, плондрували країну «незгірше від татар»; у Росії не панував закон і не було «жодної причини заздрити росіянам»⁹⁴. Переваги імперії, її «простори, могутність, сила та освіченість» стали очевидними тільки недавно. По-друге, і це головне, незалежність України була нежиттєздатна: країна неминуче втягувалася б у тісний союз чи то з Польщею, чи то з Росією й перетворилася б на пішака в руках інших держав. Україна могла тільки вибрати, хто стане її господарем. У романі «далекозорий і тямущий» Мазепа визнає цю ситуацію і прагне Україну пов'язати з Польщею, щоб вона правила за бастіон Європи від «росіян і татар»⁹⁵. Іронія в тому, що Булгарін, поляк-ренегат, виступає тут речником династичного самодержавства (на відміну від виборної польської монархії) і зв'язків «крові та віри», що пов'язують Україну з Росією⁹⁶.

Крім того, Булгарін заявляє про начебто властивий українцям анархічний імпульс, який перешкоджає їм, як і полякам, розвинути стабільну форму врядування. Булгарін був одним з перших авторів, які досліджували анархічну «філософію» запорожців, показану в романі як упивання необмеженим насильством, нестримне пияцтво та сексуальність, що чергувалися з дотриманням суворого дисциплінарного кодексу під час воєнних походів. Українське суспільство, представлене передусім козаками, складається, як і польське суспільство незалежних шляхтичів, з непокірних — соціальних угруповань, які вперто відмовлялися припасуватися до імперської структури. Мазепа прагне приборкати отамана Палія, якого породила дестабілізована міжнародна ситуація і чий ідеї козацької волі («вольности») — саме беззаконня. На тлі антипольських та антиєврейських погромів Палія Мазепине прагнення утворити стабільний національний уряд видається привабливою альтернативою. Ідея Булгаріна полягає в тому, що зрештою тільки деспотичне й нещадне Петрове врядування здатне забезпечити необхідні контроль і стабільність.

⁹⁴ Там само. — С. 439.

⁹⁵ Там само. — С. 484.

⁹⁶ Там само. — С. 560.

Але читач завдяки авторові все-таки добре усвідомлює патріотичні мотиви Мазепи та старшини й починає розуміти, що Україна — поважний гравець у міжнародних справах. Як головний ідеологічний маніфест Мазепи Булгарін подає славетну Мазепину пісню «Ой біда, біда чайці небозі», в якій наголошено на труднощах оборони внутрішньо поділеної та географічно незахищеної *patria* від сусідніх держав, і це думка, яку цілковито підтримує решта козацьких ватажків⁹⁷.

Мотиви Рогніди і Мазепи свідчать про страх перед прихованим внутрішнім ворогом. Навіть Україна, що видавалася лояльною, скореною та прирученою країною, всякчас могла вибухнути незадоволенням. Отже, в імперській уяві через близькість з Україною малювалися моторошні картини. Одним з найстрашніших було повстання, яке часто пов'язували з відродженням Запорозької Січі. І справді, існували зв'язки між грандіозним Пугачовським бунтом 1773 р. і військовим табором запорожців на пониззі Дніпра. Чимало бунтівників були колишніми запорожцями, засланими до Сибіру після повстання 1768 р., а наприкінці й сам Пугачов, передчуваючи поразку, намагався знайти собі притулок на Січі. Січ і далі приваблювала солдатів і селян-втікачів, що зміцнювало її опірність імперії. Друге повстання на Січі вибухнуло 1774 р. Ходили чутки, що то мала бути друга Коліївщина, спрямована цього разу проти Російської імперії. Хоча про те, як зруйновано Січ, а козацьку старшину заарештовано й заслано, російська література ніколи навіть не згадувала, ті події були добре відомі в Україні й викликали обурення. Петро Калнишевський, останній кошовий отаман Запорозької Січі, що вдало захищав Січ від імперських зазіхань, 1776 р. був засланий у монастир на Соловецьких островах, де його двадцять шість років тримали в кайданах у підземеллі у два метри завширшки і три метри завдовжки. Коли 1801 р. Олександр нарешті амністував його, кошовий пішов у ченці того монастиря й помер 1803 р., доживши до 110 років. У перші

⁹⁷ У 13-му розділі поеми Мазепа і Полуботок обговорюють стратегію. Булгарін повідомляє читачів, що цю розмову опубліковано в «Історії» Бантиша-Каменського. Див.: Булгарін [1]. — С. 560.

десятиріччя ХІХ ст. спогади про Січ були ще свіжі, а створення Чорноморського козацтва, що в 1790-х роках становило частину суворовського війська, знову розпалило ідею заснування національних збройних сил.

Неперервні повстання підживлювали вимоги політичної автономії. Реакцією на запровадження кріпацтва в Україні були народні бунти, а такий легендарний герой, як Семен Гаркуша, український Робін Гуд, зумів, маючи народну підтримку, воювати понад десять років (1772—1784 рр.). Коли Олексій Аракчев 1816 р. став формувати в Україні військові поселення, зігнавши в них понад 350 000 державних селян, це призвело до низки бунтів, що тривали з 1818 по 1820 р. Одне слово, недавня історія Січі й селянське невдоволення створили серед народу чутливу основу для автономістської ідеології, що була відображена, спершу приховано, а потім у відкритій формі, у творах Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка, Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка та інших письменників, які часто обирали своїми темами історичні народні повстання.

Фантастична література, породжена романтизмом і часто поєднана з історичною літературою, звернулася до багатого й давнього українського фольклору, вбачаючи в ньому, здається, невичерпне джерело міфів і легенд. Україну вважали за край відьом і чарів, магії і скарбів, давніх ритуалів і заборонених знань. Фольклор, попри всю його привабливість, зображували то як небезпечний та окультний, то як безневинний і знайомий, і це був ще один дуалізм, що спричинився до поділу фантастичної літератури на два напрями: готична література та комедія. До першого напрямку належать твори про причаєне зло, надприродні сили й жорстоку помсту, як-от, скажімо, оповідання Гоголя «Страшна помста», однак твори такого характеру містили й натяки на нерозв'язані соціальні конфлікти. Коли відійшов романтизм і зникли загрози повстань та політичного сепаратизму, в російській літературі про Україну почав переважати другий напрям. Він пов'язаний із деякими фантастичними творами Івана Кульжинського, Григорія Квітки-Основ'яненка, Євгена Гребінки та Миколи Гоголя, і це все українці, що писали російською мовою й зображували цю країну як чарівну й анахронічну, далеку від міського життя та освіченого сучасного суспільства. В цих описах

Україну асоційовано не тільки з минувшиною та сільським життям, а й з усім забобонним, застарілим і відсталим.

Цей літературний край населяє ексцентрична провінційна шляхта, яку можна вважати за втілення стереотипів, витворених авторами подорожніх нотаток та історичної літератури⁹⁸. Це панство інколи зображене як зашкарублі реакціонери, простосерді традиціоналісти, а інколи — як кумедні *raisonneurs*, резонери, і всі ці літературні портрети захоплювали читачів та критиків з метрополії, що сприймали ті комічні образи як запевнення в гомогенізованому культурному баченні та централізованій політичній ідеології. Тогочасна Україна, хоч яка дивовижна була її минала історія і хоч які мальовничі були її народні обряди, мала в їхніх очах статус відсталої провінції.

Два письменники, що запровадили українську історію в російську літературу, заслуговують на особливу увагу: Орест Сомов, що писав з 1826 по 1833 р., і Євген Гребінка, чії твори виходили з 1835 по 1846 р. У своїх творах ці автори намагалися знайти місце для української історичної ідентичності в межах російської імперської уяви. Сомов під впливом романтизму писав оповідання про таємниці та жахіття, що або спиралися на український фольклор, як-от, скажімо, «Київські відьми» (1833), або відбувалися в українському історичному контексті, наприклад «Полонений турок» (1831) і «Гайдамака» (1825). Автор у цих оповіданнях розглядає присутність в Україні Іншого — і того, що піддається асиміляції, і непіддатливого. Ця відображена в художніх творах Україна населена багатьма народами — поляками, євреями, а також турками. Полонений турок наприкінці однойменного оповідання відмовляється, коли йому трапляється шанс, повертатися до Туреччини, стає православним християнином і вербується до царського війська. Проте інші ідентичності асимілювати важче, а надто — єврейську. В оповіданні «Гайдамака» зображено колоритного розбишаку, який, щоправда, далекий від брутальних звичаїв злочинців,

⁹⁸ Див., напр.: *Кульжинский* І. «Федюша Молитовский» (1833) та «Эмерит» (1836); *Квитка* Г. «Пан Халявский» (1839); *Гоголь* Н. «Миргород» (1835); *Кулиш* П. «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» (1843).

а скидається своїми манерами радше на придворного. Сомов характеризує євреїв як чужу групу, що в минулому служила польським гнобителям, а тепер приховує неприязнь до козаків; їхня пропольська орієнтація та комерційні інтереси конкурують з інтересами козаків, і тому євреї — потенційні зрадники. Але набагато важливіше те, що Сомов використовує цей свій антисемітизм для створення контрастного образу української вірності росіянам та їхньої культурної спорідненості з ними.

Ту саму тему зради розвиває далі Євген Гребінка в повісті «Ніжинський полковник Золотаренко (історична бувальщина)» (1842) та романі «Чайковський» (1843). У повісті йдеться переважно про підступність поляків, а в романі — про підступність євреїв. Дія обох творів відбувається в легендарній минувшині, під час козацько-польських війн XVII ст. Роман «Чайковський» надто цікавий своїми описами козацького життя. Розповідь Гребінки почасти спирається на родинні легенди (його мати була нащадком історичного сотника Чайковського), а почасти — на історичні джерела, які стали доступні нещодавно, мета її — подати героїчний образ українського суспільства в його боротьбі з поляками на заході і татарами й турками на півдні. Цей твір мав велику популярність — Іван Франко писав, що це була улюблена лектура «галицько-руської молодіжі 60-х і 70-х років»⁹⁹.

У романі проведено виразну культурну демаркаційну лінію між, з одного боку, українцями та росіянами, а з другого — рештою народів. Обидва табори можна розрізнити за їхніми звичаями, обрядами та вірою. Ненависть єврейки Рухлі до українців цілком вмотивована — її родина стала жертвою погрому, який учинили козаки, забравши двох її дітей — Теклю (Тетяну) і Герцика. Ця колишня жорстокість козаків, як дають зрозуміти читачеві, призвела до створення п'ятої колони в межах їхнього власного суспільства. Аби вижити, Герцик був змушений приховати свою ідентичність і вдавати, ніби він німець і вірний приятель Чайковського. Зрештою він намагається вбити й самого Чайковського. Рухля, вбрана як циганка, блукає козацьким краєм у пошуках своїх дітей. Вона вдає, ніби зцілює хворих, а фактично використовує кожну нагоду, щоб дати отруту

⁹⁹ Франко [3]. — С. 94.

жертвам, які ні про що не підозрюють. Отже, євреїв зображено як по-таємних ворогів (Рухля, Герцик), шпигунів (Гершко) і чужі елементи, які неможливо успішно інтегрувати до суспільства (безталанна Текля, що гине з розпуки). Карнавал наприкінці роману (як і відьомський шабаш у «Київських відьмах» Сомова) зводить до купи німців, євреїв, поляків, циган і чортів, натякаючи, що ці групи — вічні аутсайтери, які й далі приховують свої справжні ідентичності та наміри.

Український світ зображено як грубе провінційне суспільство, що призвичаїлося викорінювати і знищувати зраду і пристосувалося до тієї прірви, яку утворюють релігійні й культурні відмінності. Роль українців у боротьбі з нелояльністю була вкрай важлива для держави: вони вміли викривати зрадників (Герцика, «циганку», Гершка) й відбивати напади татар, турків і поляків. Таким способом православне слов'янське суспільство воїнів довело свою вартість для будівничих імперії. Автор у романі використовує такі «аргументи», як єдинокровність, спільна віра та спільні культурні риси. Але найважливіший «аргумент» історичний: українці вже зробили свій важливий внесок, захищаючи кордон між православними слов'янами та іншими, ворожими цивілізаціями. Автор доводить, що Україна, як свідчить її бурхлива історія, відіграла життєво важливу функцію в захисті кордонів імперії від чужинецьких навал. Іншими словами, для козаків насильство стало захисною бойовою позою, побічним продуктом спрямованої проти них агресії.

У романі, проте, є й сувора критика козацької спільноти, у якій панує насильство. Автор схвалює дозволене й необхідне використання сили під час охорони кордонів цієї військової спільноти, але з тексту можна висувати, що між окремими видами насильства не існує абсолютної різниці, ба більше, між ними навіть є тривожна взаємопов'язаність. Ми бачимо, що для деяких запорожців насильство стало своєрідною розвагою, й вони заохочують молодь випробувати свій дух у грабінницьких нападах на сусідні польські землі; бачимо насильство, до якого вдаються як до помсти, наприклад у випадку погрому колишніх гнобителів — поляків і євреїв; а також насильство, спрямоване на жінок. У романі показано, що насильство, зрештою, йде по колу, завдаючи шкоди геть усім. Жорстокий погром і викрадення двох дітей, яких згодом

продали, повертається, немов привид, і не дає спокою українцям: Герцик ошукує і мало не знищує родину Чайковського. Женоненависницькі звичаї войовничого козацтва занастали дружину Чайковського, яка помирає, нарікаючи на черствість свого чоловіка. Мало не гине й Тетяна, бо запорожці, виявивши жінку серед свого товариства, ладні її вбити. Січова молодь виводить Тетяну з табору, не даючи таким чином фанатичним запорожцям скривдити її. Женоненависництво, звісна річ, згубне й для чоловіків: Чайковський набагато чутливіший, ніж дозволяє йому визнати його ідентичність мачо.

Головна проблема полягає в тому, щоб стримувати насильство і вдаватись, у разі потреби, до його м'якших форм. З застосуванням сили проти жінок і дітей вочевидь годі миритися, і сцени такого насильства розраховані на те, щоб вразити читачів. Це насильство не лишилося без покарання, бо його наслідки стали згубні й для його виконавців, і тут найяскравіший приклад — Рухля. Розвінчанню її циганської ідентичності передую важливий уступ про людське зло і згубний дух помсти. Автор говорить про важливість подолання агресивних тваринних інстинктів та ненависті, що існує «навіть серед освічених верств». Він застерігає: якщо якась пристрасть, «особливо помста», бере гору над індивідом, тоді людина здатна поводитися гірше від «тигрів і гримучих змій» і «здатна вразити навіть уяву»¹⁰⁰. Слід зазначити, що Рухлю, хоча вона й признається у своїх злочинах, не карають, а лише проганяють зі словами: «Не нам тебе судити; Божий суд над тобою»¹⁰¹.

В епілозі розказано про смерть останнього живого нащадка Чайковського через багато років після змальованих подій, у 1820-х роках, на перському кордоні, де він вірно служив в російському війську. Давній родинний маєток, що ожив ненадовго під час «останньої турецької кампанії», тепер уже спустошений. У старовинну міську церкву влучила блискавка й вона згоріла дощенту. Сучасний візник, з яким зустрівся автор, нагадує своїм виглядом про змішування давнього запорозького світу й нової Росії, про гібридну ідентичність, яку витворила нова імперська держава: він має довгі

¹⁰⁰ ГРЕБЕНКА [1]. — С. 160.

¹⁰¹ Там само. — С. 165.

запорозькі вуса, широкі козацькі шаровари, російський армяк і червону московську сорочку.

У сукупності ці всі факти свідчать про розрив зв'язків з минулою, відкинення давніх військових звичаїв і спробу позбутися «духу зла», асоційованого з військовим устроєм, мстивістю й насильством. «Чайковського» Гребінки можна поставити поряд із «Гайдамакою» Сомова не лише тому, що автори обох творів мовчки погоджуються з російською гегемонією, а й через те, що обидва використовують той самий, прихований у контексті аргумент на користь приєднання України. Ксенофобія й антисемітизм пов'язані з проросійською позицією, за них Україні обіцяють партнерство у розбудові нації та держави. Епілог «Чайковського» свідчить, про успішну інтеграцію українців, тоді як поляки та євреї такого успіху не матимуть ніколи.

У своїй віршованій п'єсі «Богдан» (1843), написаній тоді ж, коли й повість «Чайковський», Гребінка подає насильство, властиве повстанню Хмельницького, як спонтанний природний феномен, як події, спричинені кривдами, що їх зазнав український народ протягом століть польського панування, і санкціоновані природним правом. Євреї тут допомагають полякам-гнобителям. Прикметно, що в другій половині п'єси автор береться до ідеологічного виправдання інтеграції України з Росією. Висунуто вже знайомі аргументи про єдинокровність, спільну віру та історію, а мовчазну згоду з російською гегемонією символізує біблійний образ Йосифа, якому, зрештою були змушені скоритися одинадцять братів. Повторено й штамп про Росію як «царство без кордонів», що охоплює всі частини світу і об'єднує всі слов'янські народи. Проте мотивація останнього кроку героя — підписання Переяславської угоди 8 січня 1654 р. — зіткнулася з певними труднощами. Тут цей крок пояснюється втомою народу від війни. Щоб переконати народ у легітимності угоди, гетьман вдається до механічних маніпуляцій: він розсилає бандуристів і сліпих кобзарів, аби ті прихилили населення. Коли ті проштовхуються крізь юрбу, щоб прочитати оголошення, перший коментар такий: «Ох, який крижаний холод! Цей холод називають московським». Простолюд навряд чи колись бачив бодай одного москаля, і тільки один чоловік, належний до гетьманського почту, сказав, що чув

їхню мову. Покладаючись на його запевняння, люди ладні визнати, що мова, зовнішність і віра росіян такі самі, як і в них. Але найприкметніша тут заключна метафора про двох орлів. Старший із двох братів-орлів лишавсь, як сказано, вдома і набирився сили. А менший орел ще замолоду полетів у чужі краї. Коли старший брат наздогнав його, то побачив, що той украй виснажений, оточений ворожими воронами, йому загрожує смертельна небезпека. Останні слова п'єси — «Братья обнялись родные / И сильны опять, / Как великая Россия / Да Украина-мать!» — породжують в уяві образ двох переплєтених орлів або двоголового орла на імперській корогві. Цей образ натякає на партнерство, хоч і нерівне, між братами. Україна, може, часом і потребувала допомоги старшого й дужчого брата, але вона воювала на кордоні в набагато тяжчих битвах, набагато давніше й боролася набагато довше, тож тепер могла забезпечити ті політичні та воєнні навички, яких потребувала держава, що здобувала нові території. На сторожі кордонів царства східних слов'ян Україна добре знала чужі світи. Останні рядки теж нагадують читачам, що не Росія, а Україна була коліскою східнослов'янської цивілізації. Невідповідність полягає в тому, що Гребінка поєднує претензії на старшість України («мати») зі статусом молодшого, «слабшого брата».

Віршована драма «Богдан» і роман «Чайковський» зображують Україну як органічну частку імперії, чий союз із Росією був результатом не насильства, а природної спорідненості, і чия ідентичність вимагала визнання в межах імперії. І Сомов, і Гребінка теж вдавалися до пропаганди: переконували у перманентності цього союзу, заспокоювали тривогу з приводу насильства та зятятості тубільців і вимагали, щоб у межах імперського самообразу на українців теж звертали увагу.

МАЗЕПА: «ВОЙНАРОВСЬКИЙ» (1825) КІНДРАТА РИЛЄЄВА І «ПОЛТАВА» (1828) ОЛЕКСАНДРА ПУШКІНА

На час декабристського повстання 1825 р. російська література, яка оспівувала імперську експансію, мала вже довгу традицію і свій власний кодекс тем і тропів. Вона злилася з просамодержавним дискурсом, який заперечував легітимність місцевих автономій і республіканських сподівань. Прикладом цього дискурсу є «Історична вистава з життя Рюрика» (1786) Катерини II; в цій п'єсі імператриця засуджує новгородського вождя Вадима як честолюбного претендента на законну владу Рюрика, в якому авторка вбачала свій ідеал освіченого монарха. Наприкінці п'єси Вадим навколішки приповзає до Рюрика і присягає в довічній вірності. Михайло Херасков у своїй п'єсі «Цар, або порятунок Новгорода» (1800) теж зображує Вадима як терориста й пише, що Новгород був урятований від «жахіть анархічного врядування». У своїй «Росіаді» (1778), цій спробі створити національний епос, Херасков описує штурм Казані, коли цар Іван Грозний 1552 р. відбирав це місто в татар. Поема, написана під час російсько-турецької війни, коли Катерина намагалася захопити Крим, зображує татар як жорстоких гнобителів Росії¹⁰². У своєму творі «Марфа-посадниця, або скорення Новгорода (історичне оповідання)» (1802), що започаткував тогочасну російську історичну белетристику, Карамзін розвиває ту саму тему. На протипагу таким поглядам, сформувалася література, яка критично зображувала царську політику. До неї належать ода Олександра Радищева «Вольність», написана 1783 р. й опублікована почасти 1790 р., трагедія Якова Княжніна «Вадим Новгородський» (яку відмовилися ставити 1789 р. з огляду на початок Французької революції, проте 1793 р. п'єсу опублікували), де героя зображено як республіканця й захисника громадянських прав, та ода Пушкіна «Вольність» (1817). Патріотична українська література, яка захищала місцеві демократичні права, принаймні на перший погляд мала

¹⁰² Переклад див.: SEGEL [1]. — Vol. 2. — P. 106—122.

бути природним союзником цієї ліберальної тенденції. «Оду на рабство» (1783) Василя Капніста, яку загалом інтерпретують як протест проти кріпацтва, запровадженого на Україні указом Катерини II від 3 травня 1783 р., можна розглядати і як захист місцевих прав¹⁰³. У 1820-х роках читачі, знайомі з творами декабристів, які оспівували свободу індивіда та політичні свободи, вважали новгородське віче та українського виборного гетьмана за приклади демократичної традиції, яку ще можна відновити. Крім того, Україна мала багату літературу й фольклор, присвячені героїчній боротьбі проти чужоземного панування. В перші десятиріччя XIX ст. стали доступними літописи та думи XVII—XVIII ст., а також такі трактати, як «Історія русів» (опублікована 1846 р., проте відома й давніше у списках). Ці твори сприяли зміцненню образу України як свободолобного краю, що всякчас повставав проти чужоземних тиранів та гнобительського соціального устрою¹⁰⁴.

Рилеев був знайомий із більшою частиною цієї літератури завдяки своїм контактам з українськими вченими. Він використав узагальнений образ боротьби України за соціальну й національну свободу, пишучи поезію, пронизану громадянським духом,

¹⁰³ Оду Капніста надрукували в цензурованій формі 1801 р., але її не дозволили опублікувати в його вибраних творах 1849 р. Капніст мав контакти з пруською владою, намагаючись знайти підтримку відокремлення України в разі європейської війни (див. розд 1, прим. 110). Георг Заке доводив, що темою оди було скасування української автономії. Див.: Саске [1]. Луцький стверджував: «З оди цілком зрозуміло, що кріпацтво — не єдина тема. Капніст кілька разів згадує про поневолення рідного краю... й не полишає сумніву, що не тільки українські села, а й міста та увесь народ були поневолені державною владою». Луску [2]. — Р. 79.

¹⁰⁴ Сисин писав: «Ті, хто доводив, що українські історики XIX ст. передусім намагалися надати повстанню [1648—1649 рр.] національного забарвлення й зображували Хмельницького як національного проводиря, не дуже уважно читали Граб'янку (1709), Величка (1720) і п'єсу «Визволення України від польського поневолення паном петьманом Богданом Хмельницьким» (1728)». Див.: Sysyn [2]. — Р. 166. Про елементи національної свідомості в ранніх історичних працях див.: Sysyn [1].

яка мала прислужитися справі декабристів¹⁰⁵. До творів, які найдужче захоплюють читачів, належить його поетична творчість двох останніх років життя, присвячена головно українській тематиці, а найвідомішими поетичними маніфестами Рилєєва стали поеми «Войнаровський» (1825) і «Наливайко» (1825).

Проте використання української історії як джерела визвольної міфології зіткнулося з кількома труднощами. Передусім Рилєєв лише поступово й почасти відкидав імперську ідею державного патріотизму. Його глибока повага до Державіна й захват перед «Історією держави Російської» Карамзіна, дев'ятий том якої надихнув його написати свої «Думи» (1822—1823), свідчать про вагання між тим, що Нестор Котляревський назвав «дозволеним кодексом громадянської моралі» й «найщирішою вільнодумною поезією»¹⁰⁶. Проте оригінальність Рилєєва полягає в тому, що, говорячи про Україну, він вочевидь пов'язував демократичні й національні права. В поемі «Войнаровський» він схвалює сподівання України на автономію й надає легітимності антиімперським, антиросійським поглядам. Щоправда, не можна сказати, що поет однозначно дотримувався такої позиції, а проте в цій поемі вона така несхитна, що автора, який був одним з керівників декабристського повстання, можна вважати за представника антиімперіалістичного напрямку в російській літературі.

Рилєєв у поетичних творах двох останніх років свого життя оспівує свободу та спроби повалення тиранів і в Росії, і в Україні. Чи були схожими волелюбні рухи цих обох країн? Чи можна їх було примирити з ідеєю об'єднаної імперії? Царська цензура гадала, що ні. Перша публікація «Войнаровського» в 1825 р. мала в тексті кілька купюр і примітки редактора. Але навіть у такому вигляді поема приголомшила читачів. У XIX ст. її не дозволяли перевидати, а через сорок років по смерті Рилєєва Петербурзький цензурний комітет і далі не давав дозволу на публікацію збірника творів поета, і то на тій підставі, що поема

¹⁰⁵ Вплив України на Рилєєва обговорено у вид.: Маслов [1]. — С. 251—322.

¹⁰⁶ Котляревский Н. [1]. — С. 125.

«Войнаровский» «надто яскраво нагадує про колишній незалежний статус» України¹⁰⁷.

Через століття, після революції 1917 р., Володимир Винниченко нарікав, що російський лібералізм закінчується там, де починається українське питання. Проте звертання Рилєєва до демократичних, республіканських принципів свідчить, що Росія була готова порушити ті політичні та психологічні табу. Цю думку підтверджують і політичні погляди Рилєєва, що відкидав Пестелеві ідеї централізації, вбачаючи в них небезпечний бонапартизм, а також у тому, що він поступово відійшов від уславлення таких будівничих імперії, як Іван Грозний та Петро I, і пройнявся симпатією до тих, хто боровся з імперією, — Мазепи й Войнаровського. В останні місяці свого життя Рилєєв працював над філософськими віршами, присвяченими споконвічному бунтові свободи проти деспотизму. В одному з них, названому «Дух часу, або Доля людського роду», він змальовує падіння людства зі стану «дикої свободи» в рабство й деспотизм, за якими йшло поступове визволення під час Реформації і Французької революції. У завершальному розділі поет мав описати боротьбу «народів проти царя», що приведе до союзу релігії, моралі та політики¹⁰⁸. Таке визнання національних прав як невід'ємного аспекту політичної моралі, поєднане з великою цікавістю до постаті Мазепи, становило сміливий виклик усталеним уявленням.

Цікавості Рилєєва до України сприяло його перебування в Україні з 1816 по 1820 р., і саме тоді він одружився з дівчиною з українського шляхетського роду з Острогоська, території, на якій жили українські козаки. Навіть дані перепису 1897 р. засвідчують, що той край на дев'яносто відсотків був українським¹⁰⁹. Багатьох місцевих жителів Катерина II обернула в кріпаків лише після 1783 р. Живучи в Острогоську, Рилєєв їздив до Харкова

¹⁰⁷ O'MEARA [1]. — P. 327.

¹⁰⁸ РЫЛЕЕВ [1]. — С. 412.

¹⁰⁹ Ця територія була такою переважно (і то свідомо) українською, що після революції 1917 р. Центральна Рада розглядала проект створення з неї української землі, яка називалася б Подон. Див.: Животко [1]. — С. 10.

й до Києва, зав'язав контакти з місцевими інтелектуалами, і то саме тоді, коли серед письменників, етнографів та істориків швидко зростав інтерес до України. Харківський університет, заснований 1805 р., публікував розвідки про Україну в часописах «Украинский вестник» та «Украинский журнал». У 1819 р. був опублікований «Досвід збирання старовинних малоросійських пісень» М. Цертелева, а 1822 р. — «Історія Малої Росії» Бантиша-Каменського¹¹⁰. Завдяки своїм контактам з культурними діячами Рилєєв мав змогу прочитати й неопубліковану «Історію русів»¹¹¹.

Місцевий люд знав про зустріч Петра I з Мазепою в Острогозьку, чув про це й сам поет. У своєму ранньому вірші, присвяченому цій події, — «Перша зустріч Петра Великого з Мазепою», — де гетьман якщо не зовсім позитивний, то принаймні загадковий і романтично привабливий. Проте, зображуючи Мазепу в поемі «Войнаровский», Рилєєв пориває з давньою імперською традицією демонізації цієї постаті¹¹². В поемі йдеться про повстання проти Петра I з точки зору гетьманового небожа Войнаровського, що був засланий до Сибіру. І Мазепа, і Войнаровский — українські патріоти, які прагнуть відновити давні свободи своєї країни. Видно, що їхній союз із Карлом XII був умотивований законним бажанням захистити українську автономію від усе частіших зазіхань на її права з боку Росії¹¹³.

¹¹⁰ Бантыш-Каменский [1].

¹¹¹ Маслов [1]. — С. 260.

¹¹² Про імперські варіанти зображення Петра й Полтавської битви див.: RIASANOVSKY [1]. — Р. 3—85; PAULS [1]. Про «Мазепу» Рилєєва див.: Ходоров [1]. — С. 121—141.

¹¹³ Важко погодитися з твердженням Луцького, мовляв, поема «не порушує питання, яке найдужче цікавило українців: проблему національної війни за визволення, яку вів Мазепа проти Петра» (Luckyj [2]. — Р. 83). Саме так і розуміли поему царські цензори та широкий читацький загал. Український історик і поет М. Маркевич написав захопленого вірша до Рилєєва, подякувавши йому за поему й додавши: «Дух Полуботка ще живий у нас». Див.: Якушкин [1]. — С. 599. Полуботок був наступником Мазепи на посаді гетьмана і нескитно обстоював автономні права України.

Серед коментаторів стало звичним твердження, буцімто Рилеєв довільно поводився з історичними джерелами, аби виробити патріотичну мотивацію дій Мазепи¹¹⁴. Але ті джерела відкриті для різних інтерпретацій. Розповідь Рилеєва безперечно відрізняється від історіографії Карамзіна та висновків Бантиша-Каменського. Проте в «Історії» Бантиша-Каменського подано так багато документів Мазепиних часів, зокрема гетьманові листи та вірші, що ці матеріали дають підстави впевнено стверджувати: читачі самі були здатні сформувану свою думку про цього діяча та його наміри¹¹⁵. Історичні джерела, як-от «Історія русів» та поезія Мазепи, свідчили на користь патріотичних поглядів гетьмана. Маслов зазначає, що польські письменники, з якими підтримував знайомство Рилеєв, теж були позитивної думки про Мазепу¹¹⁶. А найважливіше те, що тогочасні погляди української шляхти та інтелігенції свідчать про широку підтримку Мазепи як захисника автономії¹¹⁷.

У поемі Рилеєва гетьман, як згодом і самі декабристи, не певен у своєму успіху, бо його не розуміє власний народ. Незважаючи на тиск і можливі наслідки, Мазепа переконаний, що давно сподіваною нагодою повстати треба скористатися. Мазепа й Войнаровський висловлюють палку любов до рідної землі, під якою вони розуміють усю Україну. В тексті вжито й назву Україна, бо ж ідеться якраз про те, щоб відрізнити її від Росії. Полтавську битву Войнаровський охарактеризував як втрату «отчизны» й «родини». Назву Україна вжито тринадцять разів; слово «родина» та похідні від нього — вісімнадцять разів; «земляк» та похідні від нього — три рази; «гражданин» — двічі. Всі ці слова формують позитивну семантичну групу. Слово «русский» вжито один раз для характеристики ворога в бою; «москаль» та похідні від нього — двічі,

¹¹⁴ Див.: О'МЕАРА [1]. — Р. 187.

¹¹⁵ Про листи Мазепи див.: БАНТЫШ-КАМЕНСКИЙ [1]. — С. 574—577. Автор подав у примітках і патріотичний вірш Мазепи, умови Переяславської угоди 1654 р., листування українських проводирів з іноземними королями і дипломатами та інші матеріали.

¹¹⁶ Маслов [1]. — С. 300—302.

¹¹⁷ Там само. — С. 261—265, 296, 302—304.

обидва рази в тісному зв'язку зі словом «враг». Україну зображено як національно-політичне утворення з правами на незалежне існування. Мазепа каже:

И Петр, и я — мы оба правы:
Как он, и я живу для славы,
Для пользы родины моей¹¹⁸.

Але критиків, звичайно, бентежив не брак історичної точності. Відступи від історичних фактів набагато очевидніші у Пушкіновій «Полтаві», присвяченій тій самій темі. Кохання Мазепи й Кочубеєвої доньки, що стало центральним епізодом у поемі Пушкіна, насправді скінчилося ще 1704 р., тоді як Пушкін писав, що все діялося 1708 р., за зовсім інших обставин. Джон П. Полз у своїй праці «„Полтава“ Пушкіна» зазначив серед іншого, що звинувачення в кровозмішанні, головне в поемі Пушкіна, було неправдою: «Історична Мотрона ніколи не була коханкою Мазепи, бо, згідно з історичними даними та його власним листом до неї, він відіслав її назад до батьківського дому разом із царським представником полковником Анненковим того самого вечора, коли вона прибула в його замок». Але Пушкін вирішив знехтувати цими фактами¹¹⁹. А проте не так історичні деталі, а сама інтерпретація історії, ідея легітимності України як історико-політичного утворення викликала навколо поеми Рилєєва стільки суперечок. Історіографія поета, фактично, набагато ближча до історіографії «Історії русів». Рилєєв, як і автор «Історії русів», визнає легітимність повстання, схожими словами характеризує він політичну дилему Мазепи, що змушений використати один іноземний «деспотизм» проти іншого, а також мотиви Мазепиною повстання.

Рилєєв зосереджується на втраті Україною суверенітету і свободи, на тому, що завойований народ має право обуритись і повстати. Використання насильства з боку Мазепи — обрахований і політично виправданий засіб, до якого вдається панівний клас від імені народу. Така політика перетворює повстання на бунт

¹¹⁸ РЫЛЕЕВ [2]. — С. 208.

¹¹⁹ PAULS [1]. — P. 28.

аристократії, а не на масові заворушення, — декабристи теж боялися, що їхнє повстання може призвести до того народного шаленства, яке породило терор Французької революції. Така інтерпретація, фактично, узгоджується з сучасним науковим аналізом намірів гетьмана¹²⁰.

Як не раз зазначали дослідники, образ гетьмана в поемі Рилеева великою мірою запозичений у Байрона, це помітно у зовнішньому портреті бунтівливого героя, в його харизматичній, незбагненній для сучасників вдачі, в ностальгійних картинах утраченої свободи (які нагадують поему Байрона «Гяур»). Рилеев наслідує Байронового «Мазепу» й тоді, коли пише про зустріч гетьмана з молодою козачкою. Проте російський поет робить дівчину не тільки вродливою та палкою: це шляхетна духом патріотка, що стоїчно терпить злигодні заслання й приховує своє горе від москалів, тож «враги страны ее родной» не мають нагоди потішитись. Як і решта повстанців, вона політично свідомо, «гражданка», а для Рилеева така характеристика — найвища відзнака.

Позитивний образ Мазепи, Войнаровського й повстання загалом було таким рішучим розривом з іконографічним зображенням Петра та подій 1709 р., що один критик у захваті написав: «У тогочасній російській поезії було, звичайно, дуже мало людей, здатних принизити Петра й піднести «бунтівника» і «зрадника» Мазепу¹²¹. Таке трактування героїв не могло не викликати заперечень. У першому виданні поеми перед текстом були подані дві біографії: Мазепи, яку написав О. Корнилович, і Войнаровського, що належала перу Бестужева-Марлінського. Обидва декабристи найбільше критикували героїчне зображення персонажів, а передусім — еретичне припущення, буцімто бунт репрезентує національно-визвольну боротьбу: «Нице, дріб'язкове честолюбство спонукало його до зради», — писав Корнилович¹²². Поема була опублікована з цензурними купюрами, але водночас і з промовистим ідеологічним коментарем. Скажімо, рядки «брошен в дальние снега / За дело чести и отчизны» було інтерпретовано так: «Ось як Войнаровський виправдовує злочин,

¹²⁰ SUBTELNY [2]. — P. 1—36.

¹²¹ Цейтлин [1]. — С. 68.

¹²² РЫЛЕЕВ [1]. — С. 189.

покараній справедливо й нещадно». Рядки «Что ты, при случае, себя / Не пожалеешь за Украину» породили такий коментар: «Марний клопіт! Великий перетворювач Росії [йдеться про Петра I] подбав про майбутнє України». Слова Мазепи: «Успех не верен, — и меня / Иль слава ждет, иль поношене!» — зіткнулися з таким спростуванням: «Якою славою вкрив би себе Мазепа, якби був союзником Петра в безсмертній битві під Полтавою! Яка ганьба вкрила його за те, що він зрадливо покинув переможні лави Петра!» На слова Мазепи: «И Петр и я — мы оба правы: / Как он, и я живу для славы, / Для пользы родины моей» — була така відповідь: «Це голос нерозумного відчаю Мазепи після його поразки під Полтавою. Яке дивовижне зухвальство — порівнювати себе з Петром». Вираз «враг страны своей родной» був інтерпретований як «татари й поляки»¹²³.

Відтоді ціла низка коментаторів дотримувалися цього самого підходу. 1908 р. Нестор Котляревський у своїй розвідці писав, що в Рилєєва в цьому випадку вибір борців за національну свободу був «не зовсім вдалий»¹²⁴. Котляревський, як і решта критиків, воліли характеризувати українську боротьбу як битву «за віру і свободу», тобто використовувати термінологію, яка уникала будь-якого національного виміру¹²⁵. Згідно з одним свідченням, сам цар Микола висловився про зображення Мазепи в поемі Рилєєва, що начебто Пушкін розумів Мазепу й Карла XII краще, ніж Рилєєв, а Войнаровський був «просто авантюристом», проте цар вважав, що в поемі є чудові віршовані рядки. Красномовним доказом солідарності всіх російських антисепаратистів є те, що редактори радянського видання цього твору (1934), тобто за доби, більш-менш прихильної до Рилєєва, висловили свою цілковиту згоду з поглядами царя Миколи¹²⁶.

Імперська схема мислення, згідно з якою українці мають ту саму мову й те саме расове та культурне походження, що й росіяни, і зазнають швидкої, незворотної асиміляції, не лишала ніякого простору для сепаратизму. Тому аж ніяк не дивно, що поема Рилєєва породила сильну реакцію якраз щодо питання легітимності сепаратизму.

¹²³ Там само. — С. 616.

¹²⁴ Котляревский Н. [1]. — С. 112.

¹²⁵ Там само. — С. 96, 113.

¹²⁶ РЫЛЕЕВ [1]. — С. 616—617.

Найславетнішим прикладом цієї реакції стала поема Пушкіна «Полтава». Це нове підтвердження імперської телеології з боку Пушкіна привітали з чуттям полегкості: адже труднощі якраз і полягали у визначенні місця України в імперії та в її поставлених під сумнів зв'язках з російською ідентичністю.

Пушкін, пояснюючи повстання Мазепи, дотримується імперської традиції: відсуває національну боротьбу в далеке минуле, вважаючи її за пройдений, тепер уже беззмистовний історичний етап; наголошує на особистих амбіціях гетьмана; приглушує його патріотичну та визвольну риторику. Якщо твір Рилеєва зосереджений на втраті Україною суверенітету й давніх свобод, то структура Пушкінової «Полтави» спрямована на віктимізацію Кочубея та його доньки. Поема починається й закінчується долею цих двох постатей, що сплатили найвищу ціну за кохання Мазепи до своєї хрещениці, молодшої від нього майже на п'ятдесят років. Цей любовний сюжет охарактеризований як безсоромний (з огляду і на його неприродність, і на суперечність із православною релігією, яка забороняє шлюб із хрещеником чи хрещеницею), становить своєрідну паралель із національним питанням і править за коментар на нього.

Вродлива українська дівчина відмовила залицальникам і з України, і з Росії. Вона спокушена й занапашена непідвладною розумові егоїстичною пристрастю сімдесятирічного гетьмана. Згідно з Пушкіновим розподілом семантичних полів, Мазепа втілює все давнє й застаріле, тоді як реформаторський геній Петра персоніфікує все енергійне і спрямоване в майбутнє. Такий розподіл повторює традиційне протиставлення давнього і нового, яке утвердив Феофан Прокопович, перший панегірист Петра, невдовзі після Полтавської битви і яке згодом трансформувалося у безсмертний образ першого імператора як героя Просвітництва¹²⁷. Хай там як, а минувшина, як переконує Пушкін читачів, була «кривавою» порою «полону».

¹²⁷ Канонічну імперську позицію відображували такі твори: *Прокопович Ф.* «Епиникіон» та «Панегирикос, или слово похвальное о преславной над войсками свейскими побеле» (1709), «Слово похвальное о баталии Полтавской...» (1717); *Сладковский Р.* «Петр Великий, героическая поэма в VI песнях» (1803); *Шихматов С.* «Петр Великий, лирическое песнопение в 8 песнях» (1810).

Мазепу показано як мстиву, хитру і зрадливу людину. Він спритно маніпулює почуттями своєї коханки й молодих патріотичних гарячих голів, які «забули» угоду Богдана Хмельницького з Росією, що, як стверджує автор, поклала край пануванню іноземців на Україні. Мазепа скаче верхи на чолі свого війська, немов демонструючи своє омолодження. А проте боротьба з «самодержавным великаном» нерівна: цар святкує видатну перемогу, одну з найвирішальніших у європейській історії. Пушкін створює еротично навантажену наративну структуру, змальовує зіткнення політично безсилою Мазепою та його запальних молодих патріотів з могутнім і зрілим Петром, що лиш один і знає, як вишколити і спрямувати Україну (Пушкін віддає перевагу назві «Малоросія») на шлях, який судився їй долею.

В епілозі до «Полтави», як і в епілозі до «Кавказького бранця», Пушкін змальовує історію боротьби в елегійних тонах. «Імперський поет *par excellence*», як охарактеризувала Пушкіна Гокенсон¹²⁸, висловлює судження: за століття, яке минуло з часів Полтавської битви без кривавих конфліктів, примусу та спустошень, тільки Петро «воздвиг, герой Полтавы, огромный памятник себе». Праведні Кочубей та Іскра, які спробували виказати Мазепу Петрові I й були страчені, спочивають у мирі на цвинтарі коло церкви, а прадавні дуби розповідають про їхню славу. Натомість могила гетьмана давно забута й не збереглася. Про нього згадує тільки російська православна церква, щороку оголошуючи йому перед вірними анафему. Про долю «грішної» Кочубеевої доньки лиш інколи наспівають сліпі бандуристи. Як і в переважній частині колоніальної літератури, жінка править за символ країни. В Пушкіновій поемі героїню спіткала кара за те, що її привабила постать гетьмана, чия могутність виявилась ілюзорною (адже вона залежала від царя) й була використана задля ганебної мети, а також за те, що вона знехтувала відданого молодого залицяльника при Мазепоному дворі, що загинув у битві, воюючи на боці Петра. Звідси випливає, що правильним вибором була б поміркована позиція підпорядкованості та вірності царизмові.

¹²⁸ HOKANSON [1]. — P. 341.

Таким чином, Пушкін відкидає сепаратистські мрії як ретроградну й антипросвітницьку і безнадійну спробу оживити зниклу державу — аномальне явище, що не лишило сліду в сучасному політичному житті. Символ гетьманської влади — бунчук — разом з кунтушем, який підв'язує гетьман, характеризують його як опереткову, напівазійську постать¹²⁹, на відміну від європеїзованого, «разумного» Петра. Вважаючи величезні втрати, пов'язані з політикою Петра, виправданими, Пушкін у поемі оспівує імперіалізм, переконуючи, що Україні добре ведеться під російським пануванням. Як і Полонський у вірші «Імеретин» (1850), Пушкін закликає неросіян бути вдячними за політичні свободи та економічні вигоди, які вони мають від свого зв'язку з Росією¹³⁰.

Пушкін з великою втіхою зазначив, що одна українська народна пісня засуджує гетьмана, проте він помилився, стверджуючи, що прочитав її у збірнику «Малоросійські пісні» (1827) Максимовича. Там не тільки немає цієї пісні, а подано дві пісні самого Мазепи: «Ой біда, біда чайці-небозі» та «Дума про гетьмана Мазепу». Ця друга пісня доводить, по суті, що захист *patrie* був основною метою гетьмана, тож Булгарін та інші автори використовували цю пісню, щоб заперечити інтерпретацію Пушкіна,

¹²⁹ Ці слова турецького походження.

¹³⁰ Яків Полонський у вірші «Імеретин» стверджує, що Росія дала народу безпеку й «повну свободу». Вірш закінчується так:

Рубли в карманах завелися,
Висят замки на сундуках,
И с песнями до Кутаиса
Мы русских возим в каюках.

Цю саму ідею висловлено і у віршах «Над руйнами в Імеретії» (1850), «В Імеретії» (1850) та «В Імеретії» (1848). В останньому вірші ми бачимо гірського «демона злого», що закликає росіян пробивати дороги крізь скелі, споруджувати греблі на річках, будувати міста і збирати плоди. Ось як характеризує його автор: «Ужасный дух, от каждого пигмея / Готов он требовать гигантского труда!» Русь, на його думку, досі, на жаль, надто зайнята завоюваннями, щоб «развить и жизнь, и мысль на царственных могилах» і задовольнити гірського духа. Полонский [1]. — Т. 1. — С. 64—65.

яка, на їхню думку, тривіалізувала мотиви Мазепи¹³¹. Максимович вилучив пісні Мазепи з нового видання свого збірника (1834) й поставив замість них пісню, що засуджувала Мазепу¹³².

Розповідь Пушкіна про події, пов'язані з Мазепою, прикметна цілою низкою замовчувань. Як і в усіх подальших літературних описах, у цій поемі не згадано про звірства 1708 р., коли Петро I вирізає усіх жителів Батурина, тодішньої гетьманської столиці. Були дощенту знищені палац, архіви, арсенал, млини і все майно, а близько восьми тисяч чоловіків, жінок і дітей були вбиті, щоб залякати населення, змусити його до покори¹³³. Не згадав Пушкін і про те, що історичний Войцеховський (прототип Войнаровського) разом з Пилипом Орликом писав проект конституції України, який обмежував повноваження володаря, і ця обставина зацікавила Рилєєва та інших декабристів.

Кінець поеми Пушкіна теж спонукає думати, що ритуальна демонізація Мазепи через оголошення йому анафема виправдана. Поема, ймовірно, була ще відповіддю на поему Міцкевича «Конрад Валленрод», популярну в Росії. Те, що Пушкін мав такі негативні почуття до Мазепи, а проте вважав за необхідне відповісти на зображення героїчного зрадника в творах Рилєєва й Міцкевича, свідчить про потребу вигнати дух сепаратизму й затаврувати «комплекс Валленрода»

¹³¹ У народній пісні про Мазепу сказано:

У Києві на Подолі
Порубані груші
Погубив же пес Мазепа
Невиннії душі.

Максимович хибно приписав пісню «Ой біда, біда...» Богданові Хмельницькому. На цю тему див.: Прийма [1]. — С. 25—26. Про розповідь Максимовича, як він 1829 р. дав пісню про Мазепу Пушкінові і як той запам'ятав поданий вище уривок, див.: Заславский [1]. — С. 60—61.

¹³² Автентичність цих пісень сумнівна, так само як і мотиви прихильників Палія. Драгоманов вважав, що нижчі класи симпатизували Палієві, який був вірний Петрові, проте зазначає, що більшість пісень приписують перемогу під Полтавою Палієві, а не Петрові, й додає, що Палій допомагав цареві, бо був певен, що українців звільнять від оподаткування та рекрутських наборів. Див.: Драгоманов [6]. — С. XI—XII.

¹³³ Наслідки повстання охарактеризовано у вид.: Грушевський [2].

як гідний зневаги¹³⁴. Огида, яку відчував Пушкін, працюючи над поемою, є, напевне, симптомом прихованого дискомфорту, пов'язаного з небажанням миритися з українськими претензіями на автономію. Говорячи про Україну, російські інтелектуали зображували імперію як західну «цивілізаційну» державу, якій дозволено придушувати національний опір в ім'я модернізації та соціальних реформ. Європейські ліберали дотримувалися десь таких самих поглядів на завоювання: Алексіс де Токвіль, як зазначав Саїд, не бачив суперечності між, з одного боку, підтримкою американської демократії, а з другого — правом Франції завоювати Алжир¹³⁵. Дискомфорт, який відчував Пушкін, пишучи «Полтаву», почасти спричинений, як можна здогадатися, тим, що він не міг обернути гетьмана на *Naturmensch*'а, чий політичні вимоги можна легко відкинути. Поширений образ гетьмана, який утверджувала російська література, — це образ дуже метикованого, по-диявольському хитрого політика та спокусника, котрий десятиліттями ошукував царя. Як символ прихованої аристократичної опозиції самодержавству Мазепа репрезентував цінності, які, за інших обставин, приваблювали б декабристів та Пушкіна. А проте

¹³⁴ Пушкін писав: «Якою огидною для митця є постать Мазепа. Немає жодного витонченого або шляхетного почуття. Жодної втісної риси. Підступність, ворожість, зрада, хитрість, боягузтво, насильство... Я написав «Полтаву» за кілька днів; я б не зміг сидіти над нею довше, мусив би закинути її». Пушкин [1]. — С. 409. Цього листа не публікували в подальших виданнях «повних» або «вибраних» творів Пушкіна. А там, де він таки з'являвся, вирізали останній абзац, що містив поданий вище текст.

¹³⁵ Він критикував нелюдське ставлення американців до індіанців та негрів-рабів, проте підтримував приборкання тубільних племен в Алжирі в 1830-х і в 1840-х роках. Саїд писав: «Усі були приголомшені, читаючи слова Токвіля про Алжир: ті самі норми, які він засуджував з гуманних міркувань як американську нелюдськість, він підтримував, коли йшлося про дії французів. Не те що Токвіль цього не аргументував, але то були непевні й недолугі виправдання, які мали мету дати волю французькому колоніалізму в ім'я того, що сам автор називав національними гордощами. Різанина нітрохи не зворушувала його; мусульмани, казав він, належать до нижчої релігії, і тому їх треба дисциплінувати». Див.: Саїд [4]. — Р. 92. Саїд зазначає, що й належні Джонові Стюарту Міллу «похвальні ідеї про демократичні свободи в Англії», на думку самого автора, «не стосуються Індії» (с. 93).

імперська солідарність брала гору над симпатією до неросійської еліти.

Антисепаратистська пропаганда не просто увійшла в літературу, а посіла одне з чільних місць у культурних та релігійних ритуалах. Після відступництва Мазепи Петро влаштував вибори нового гетьмана — Івана Скоропадського. Цар стратив Мазепу *in absentia* під час докладно розробленої церемонії й започаткував пропагандистську війну, на яку відповіли прихильники Мазепи, поширюючи антиросійську і прошведську контрпропаганду, «маскуючись як купці, бандуристи або жебраки»¹³⁶. Петро влаштував ту церемонію 10 листопада 1708 р., дізнавшись про спробу Мазепи відокремити Україну від Росії, і звелів, щоб гетьманові щороку оголошували анафему в усіх православних церквах. Таким чином, найтяжчий гріх сепаратизму відтоді відтворювали щороку як постійний релігійний та літературний спектакль. Анафему з Мазепи офіційно знято й дозволено молитися за його душу 12 липня 1918 р. на церемонії, що відбулася в соборі Св. Софії в Києві з наказу гетьмана Павла Скоропадського, голови нової української держави, що постала на руїнах імперії. В 1930-х роках Російська православна церква відновила щорічні прокльони Мазепі, а також решті еретиків та відступників від православ'я, оголошуючи їх у першу неділю великого посту¹³⁷.

Протягом XIX—XX ст. письменників закликали створювати літературні еквіваленти анафеми Мазепи та канонізації Петра. Від російських патріотів сподівалися, що вони вшановуватимуть цю центральну подію імперської історії, а Пушкінова поема слугувала заохоченням. Ставлення до Полтавської битви, Петра та Катерини стало визначальним в кодексі імперіалістичних поглядів, критерієм лояльності автора. Подібно до ритуалів церковників, письменники знов утверджували поділ на «священне» і «нечестиве» в російській культурі, дозволене й недозволене в російському мисленні. Насильство, до якого вдавались, утверджуючи різницю між «священним» і «нечестивим», свідчить про зіткнення двох глибоко антагоністичних культурних моделей. Те, що Пушкін

177

¹³⁶ SUBTELNY [1]. — Р. 133.

¹³⁷ ВІНТОНЯК [1]. — С. 69.

санкціонував цей розкол і щедро використовував репертуар обов'язкових політичних поглядів та символічних форм, однозначно свідчить про його належність до імперського кодексу.

З іншого боку, повстання Мазепи завжди мало величезне значення для українських націоналістів. Разом зі створенням середньовічної Київської держави, повстанням Хмельницького 1648 р. і національним відродженням на початку XIX ст., що його надихав романтизм, це повстання — одне з найважливіших історичних нагадувань про зміцнене прагнення України досягти політичної й культурної незалежності.

УКРАЇНА МИКОЛИ ГОГОЛЯ

Для багатьох читачів оповідання Гоголя 1830—1840-х років були остаточною кодифікацією літературного образу України, що підсумувала й завершила розвиток цієї літературної теми в російському імперському дискурсі. Про Гоголя часто писали, що він відійшов від свого зв'язку з Україною, відкрив у Росії ширші обрії та багатші перспективи і, в останні роки своєї творчості, утверджував всеросійську, імперську ідентичність. Проте ідентичність Гоголя була темою кількох аналітичних розвідок, які заперечували цю інтерпретацію й доходили висновку, що повна метаморфоза в імперського росіянина ніколи й не відбулася і що така спроба самоперетворення виявилася травматичною¹³⁸.

Думки українця Гоголя видаються певним відлунням думок поляка Булгаріна, що характеризував польське суспільство як приречений устрій із нерозв'язними внутрішніми суперечностями, який потребує зведення на своїх руїнах нової ідентичності, хоч як, можливо, прикро землякам змиритися з такою необхідністю. У своєму творі «Звільнення Трембовлі» Булгарін закликав зблизити польську та російську ідентичності: «Прелестные

¹³⁸ Див. зокрема вид.: LUCKYJ [2]. — Р. 88—127; GRABOWICZ [2]. — Р. 1; Мандельштам. О характере. — С. 70—125; Звисяцковский [1]. Найбезкомпромісніший вияв цього погляду див.: Маланюк [1].

россиянки! Ваша история изобилует доблестными подвигами ваших соотечественниц. Не стану повторять оных: теперь познакомьтесь с героическими деяниями соплеменных вам славянок, обитающих в стране, орошаемой величественною Вислой... ныне вы составляете одно семейство, имеете одного отца, ваши дети и братья навеки соединены узами взаимного счастья. Вы должны знать и уважать друг друга: история послужит к сему руководством».¹³⁹

«Тараса Бульбу» (1834, 1843) Миколи Гоголя інтерпретували подібним чином — як поступ місцевої ідентичності на шляху до повної інтеграції. Тому й зображення козацької минувшини України в цьому творі трактували як заперечення іншості. Коли дотримуватися такого погляду, авторська оповідь вигідно протиставить патріархальні й республіканські традиції козацтва чужоземним і монархічним елементам, що з'явилися в українському житті разом із польською культурою. Козацька республіка, обстоюючи свої свободи, віру та патріархальні звичаї, взяла гору над класово розшарованою польсько-литовською Річчю Посполитою, що спиралася на класові привілеї та нерівність. Тих, хто, як Андрій, перекинувся до поляків, убивають. Ця антипольська розповідь про українську історію початку XVII ст. зображує Україну радше як органічну спільноту, ніж політичну систему, і це напрочуд добре засвоїла імперська ідеологія. Белінський висловив характерне редукаціоністське й захоплене твердження, мовляв, Гоголь «вечерпав... усе історичне життя Малоросії і в химерному художньому творі навіки сформував її духовний образ: саме так скульптор передає в мармурі риси людини й дає їм безсмертя»¹⁴⁰. Несамовитість запорожців, дикість з огляду на незапам'ятну давність описаних подій і антипольський та антиєврейський дух самої оповіді аж ніяк не вважали загрозою; навпаки, оскільки насильство було спрямоване проти «інших», цю несамовитість трактували як чесноту. Запорожців із властивим їм «бурхливим» завзяттям, так само як і мусульман з їхніми «дикунськими» чеснотами росіяни цілком могли вважати за своє «сурогатне Я»¹⁴¹.

¹³⁹ Цит. за: Звиняцковский [1]. — С. 80.

¹⁴⁰ Белинский [2]. — Т. 6. — С. 661.

¹⁴¹ LAYTON [1]. — P. 87.

Така інтерпретація, проте, оминає декілька непевних місць у повісті Гоголя. Зрештою, чимало запорожців прагнуть замиритися з поляками. Січ успішно прищеплює свою ідентичність старшому синові Бульби, проте молодший син перекинувся до ворога. Крім того, Січ — це тільки військова організація, а не все суспільство. Адже воїни кінець кінцем потребують реінтеграції в суспільне життя. Запорожці Гоголя, як і солдати Лермонтова, постають перед труднощами повернення до родини та сільського чи міського життя. А на глибшому рівні в повісті «Тарас Бульба» йдеться про нерозв'язний конфлікт між славетною запорозькою вояцькою ідентичністю і стабільною соціальною системою навколо неї. Саме це й перетворює повість на значно глибше висвітлення проблем ідентичності, ніж загалом визнають дослідники.

У кінці твору показано, принаймні на поверхні, що ці конфлікти були розв'язані появою російського царя. В останньому розділі другої редакції (1843) про козаків сказано, що вони б'ються за «православную русскую веру», «русскую силу» і «русскую землю». Таким чином, їхнє православ'я втягнуто в імперську ідеологію. Проте дуже рідко згадують, що цих слів та абзаців, де йшлося про царя, бракувало в першій редакції твору (1834), де сказано, що мета війни з Польщею — визволення України. Цю згадку про Україну вирізано з редакції 1843 р., яка стала остаточною¹⁴². Зв'язок між вірністю православ'ю та вірністю цареві був, звичайно, анахронізмом, бо ж у повісті зображено часи, які передували добі Богдана Хмельницького. Але така паралель становила неодмінний елемент імперської міфології, до якої був змушений пристосуватися письменник. Інтеграцію з Росією подано і як розв'язок конфлікту України з Польщею, і як розв'язок внутрішньої соціальної боротьби на Україні. Крім того, це ще й лояльна відповідь Гоголя на звинувачення українців у підступності. Звиняцьковський висловив думку, що письменник не був певен, що робити з некерованістю Бульби та його фанатичною вірою в насаджуване мечем православ'я. Наприкінці він «подарував його [Бульбу] імперії» бо вірив в необхідну дисциплінарну та регуляційну силу імперського врядування: «Він поєднав дві досі непоєднані теми:

¹⁴² Гоголь [1]. — С. 349, 166.

тему «природної», «дикої» Малоросії — цього, як і Кавказ, волелюбного (і саме тим серцю російського інтелігента милого) краю — з темою імперського патріотизму»¹⁴³. Лояльне зображення українського козацтва правило й за відповідь Булгаріну, який у романі «Дмитро Самозванець» (1830) охарактеризував козаків XVII ст. як здебільшого антиросійських та пропольських за своїми настроями, що вони були змушені піти на союз з Москвою внаслідок релігійних переслідувань.

У першій редакції повісті «Тарас Бульба» (1834) дія відбувалася наприкінці XVI ст., коли, як сказано, «тільки-но народилася» ідея Брестської унії, хоча в одному місці згадано про «суворе XV ст.». Така сама плутанина є й у другій редакції, де автор знову подає подвійні часові рамки: період «боротьби в Україні з приводу унії» і «суворе XV ст.»¹⁴⁴ У першій редакції ясно сказано, що Тарас пішов на військову службу за королювання Стефана Баторія, який запровадив реєстрове козацтво: «Когда Баторий устроил полки в Малороссии и облек ее в ту воинственную артиллерию, которою сперва означены были одни обитатели порогов, он [Тарас] был из числа первых полковников»¹⁴⁵. У другій редакції вже не згадувалося, що запорожці були союзниками польського війська. Натомість козаки, усупереч історії, стали свідомими захисниками російської держави. Відповідний пасаж у другій редакції звучить так: «Когда бранным пламенем объялся древлемиренный славянский дух и завелось козачество — широкая, разгульная замашка русской природы»¹⁴⁶. Хоч у другій редакції й далі трапляється назва Україна, Гоголь використовував термін «южная первобытная Россия», описуючи ту територію. Таким чином, Бульба, що в першій редакції почав свою кар'єру зі служби польському королю, який завдав поразки царю Іванові Грозному і обступав облогою Псков, постає у редакції 1843 р. як «російський» лицар. Результатом цієї операції стало зменшення ролі України як політичного чинника та об'єкта міжнародних відносин. Країна перетворилася на хаотичну,

¹⁴³ Звиняцковский [1]. — С. 204.

¹⁴⁴ Гоголь [1]. — С. 283., 46.

¹⁴⁵ Там само. — С. 146.

¹⁴⁶ Там само. — С. 46.

нестабільну зону воєнних конфліктів, яка потребує твердої руки. Друга редакція закінчується передсмертними словами Бульби (які нагадують закінчення п'єс про Єрмака, написаних Хомяковим та Полеєвим у 1832 та 1845 р.): «Уже и теперь чуют дальние и близкие народы: подымается из Русской земли свой царь, и не будет в мире силы, которая бы не покорилась ему!...»¹⁴⁷ Отже, висновок тут такий: порятунок України залежав від династії Романових, яка прийшла до влади у 1613 р. і поклала край «смути». Бульба гине розп'ятим на пагорбі, щоб усі могли його бачити. Його прилюдні муки — це героїчна смерть старої України і пророча візія нової імперської ідентичності. Нехтуючи всі свідчення про конфлікти та ідеалізуючи співпрацю України й Росії, Гоголь написав твір, що гармоніє з самообразом царату як захисника православ'я й відповідає імперському літературному етикетові. Другий варіант повісті засвідчує зміну національного самовизначення Гоголя. Пізній Гоголь дав російській читацькій аудиторії нові горизонти сподівань, де Росія «немислима без України», де імперія постає могутньою і тріумфальною саме тому, що їй тепер належить Україна¹⁴⁸.

Уявлення про слов'янський народ на прикордонних територіях, який формувався у постійній боротьбі за виживання, дає змогу авторові ототожнити українців з тим, що приваблювало тогочасну російську публіку в образі кавказьких горян. У своїй статті «Погляд на утворення Малоросії» (1932) Гоголь характеризує «все її [України] життя як боротьбу». Цей войовничий народ, як і його сусіда-«горянин», був сформований природним середовищем, «прегарними вільними степами», що «тягнуться вздовж усього Дніпра». «Тільки народ, що має життєву снагу й силу характеру», міркує Гоголь, шукав би таких величних краєвидів, або, можливо, «тільки дивовижні, напоєні відвагою краєвиди» могли сформувати такий «відважний, палкий, наділений силою характеру [*характерный*] народ». Приписуючи Україні позитивні «азійські» риси, Гоголь заперечив давніші стереотипи, які зображували українців як пасивних, млявих, ледачих, і створив набагато привабливіший образ

¹⁴⁷ Там само. — С. 172.

¹⁴⁸ ГРАБОВИЧ [1]. — С. 106.

їхнього характеру та історії. То була імпліцитна реакція на загальнопоширений образ України як природного раю, що нині перетворився на нудний і банальний міф, та подальший розвиток цього образу. Кульжинський, гімназійний учитель Гоголя, сприяв утвердженню того давнього образу у своїй повісті «Малоросійське село» (1827), яка починалася так: «Під лагідним небом Малоросії кожне село — невеличкий рай». Екзотичне зображення українців у «Записках про батьківщину» Павла Свиньїна було другою мішенню Гоголя. У своїх оповіданнях зі збірок «Вечори на хуторі біля Диканьки» (1831—1832) та «Миргород» (1835) письменник і підтримував, і заперечував цей погляд¹⁴⁹. З одного боку, ці оповідання подавали комічний образ «провінцій», який дуже цінували російські читачі; Пушкін писав: «Всі зраділи цьому жвавому описові племені, яке співає і танцює, цим свіжим картинам малоросійської природи, цим веселощам, простодушним і водночас лукавим»¹⁵⁰. З іншого боку, вони відкривали наявність «української душі», що опирається асиміляції «російською» ідентичністю, і тому твори Гоголя стали взірцем неподатливості української ідентичності і символічного зображення імперського нестравлення. Якщо Шевченко вказував на непримиренність українських та російських інтересів, то Гоголь намагався залагодити конфлікт між «двома душами». Його нездатність розв'язати цей конфлікт закодована у тій неоднозначності та непевності, з якою він змальовує картини нерозвиненого українського суспільства. Люстрацією до цього твердження може бути криза влади у двох його оповіданнях: «Ніч перед Різдом» (1832) і «Страшна помста», в яких письменник намагається визначити історичне прокляття України¹⁵¹.

¹⁴⁹ Одне з них, «Бісаврюк, або Вечір напередодні Івана Купала», було опубліковане в журналі «Отечественные записки» на початку 1830 р. Після того, як у квітневому випуску Свиньїн охарактеризував українців, Гоголь постановив більше не друкуватися в цьому журналі і у «Вечорах» глумився з того опису Свиньїна. Див.: Звиняцковський [1]. — С. 169—172.

¹⁵⁰ Пушкін А. // Современник. — 1836. — Т. 1. Перевид.: Пушкін [2]. — Т. 7. — С. 345.

¹⁵¹ У подальших коментарях я скористався обговоренням цих оповідань у: Grabowicz [2].

В оповіданні «Ніч перед Різдом» чорт, що відвідує сільську громаду, скидається на губерньського стряпчого в мундирі. Його зовнішність тривожна й чужа: свиняче рило іноземця («совершенно немец»), російська борідка і хвіст. Будучи символом влізливого, накинутого ззовні бюрократичного врядування, він прагне перешкодити звичайним християнським обрядам і намагається підточити освячені віками релігійні традиції. Оповідання починається з того, що чорт викрадає місяць, аби перешкодити традиційному святкуванню Святвечора з кутею та колядуванням (і кутя, і колядки — це вияв національно-культурної солідарності та ідентичності). А втім, чорт — не єдине, ба навіть не основне джерело влади. Сільські проводирі (дяк, сільський голова, багатий місцевий козак, купець та решта, що мали святкувати разом Святий вечір) репрезентують друге джерело влади. Чорт намагається перешкодити їхній зустрічі, розбиваючи ногами замети і влаштувавши хуртовину, щоб ніхто нікуди не міг дістатися. Проте й місцеві представники влади теж мають дуже обмежені повноваження. Скажімо, Чуб, багатий козак, що за давнього устрою був би захисником та управителем громади, зображений як слабкодух і боягуз. Третє джерело потенційної влади — відлюдькуватий старий запорожець, що колись служив у Запорозькому війську. Тепер він осів на землі: гладкий, ненажерливий і ледачий, він використовує нині традиційне запорозьке знання чарів задля буденних цілей: велить вареникам стрибати в миску зі сметаною, а потім летіти йому до рота. Четверте джерело влади репрезентує вдова Солоха, відьма, що спілкується з чортом і чия сексуальна привабливість забезпечує їй цілковитий контроль над дяком, заможним козаком і сільським головою. Крім того, є ще син Солохи, коваль Вакула — силач з неабияким художнім талантом. І, нарешті, є гарна, але пуста Оксана, в яку закоханий Вакула. Вона глузливо обіцяє вийти за нього заміж, якщо він дістане їй царичині черевички. Різницю між реальною та ілюзорною владою визначити важко. «Чудно устроено на нашем свете! Все, что ни живет в нем, все силится перенимать и передразнивать один другого». Чи то йдеться про моду, поведінку чи сан, «...все лезет в люди!»¹⁵²

¹⁵² Гоголь [2]. — С. 104.

Влада більш-менш розподілена між традиційним сільським начальством, імперськими бюрократами та громадою жінок і хліборобів. Чуб відмовляється слухати поради та накази (залишки його гордої козацької спадщини), проте ним легко маніпулюють чорт і Солоха. Таким чином доведено слабкість традиційного козацького джерела влади. Чоловічість цього колишнього керівного класу воїнів, який репрезентують Чуб, Свербигуз і Запорожець (відомий як Пузатий Пацюк)¹⁵³, поставлено під сумнів. Не маючи ні фізичної краси, ні статевої привабливості, вони репрезентують кастроване українське чоловіцтво, позбавлене своєї традиційної соціальної ролі, суспільство, де бракує мачизму й домінують жінки. Ці постаті є свідченням кризи українського самоврядування. Проте й імперсько-бюрократичного чорта теж зображено дурнуватим. Прагнучи помститися Вакулі за ненависне йому церковне малярство, він пошивається в дурні, змушений везти на своїх плечах коваля до іншого джерела влади — в Санкт-Петербург.

Тут, у величному, осяяному вогнями місті, де ночі яскравіші, ніж дні в Диканьці, знову постає плутанина з приводу зовнішніх прикмет та реальності влади. Вакулі кожен перехожий видається або засідателем, або бургомістром, або комісаром. Перелякавшись, він наказує чортові повести його до запорожців, що, як він знає, добулися до міста, просячи аудієнції в імператриці. Ці «земляки», на думку яких він покладається й порадами яких сподівається скористатися, вочевидь усвідомлюють свій принижений статус у межах імперського контексту. Властивий їм комплекс меншовартості виявляється в їхніх кумедних спробах розмовляти російською мовою і вдавати перед прибульцем столичних завсідників. Запорожці вдягають Вакулу в козацький стрій і беруть його з собою. Оскільки світло та височінь асоційовані зі владою, яскраво освітлені сходи, якими вони йдуть на зустріч із Катериною II в кульмінаційній сцені, свідчать про їхню близькість до найвищого політичного авторитету. Блискучий Потьомкін велить запорожцям просити про створення військового формування з решток Січі. Простершись перед імператрицею, вони згадують про свою вірну службу у війнах проти татар і турків та під час завоювання

¹⁵³ Пацюк — тут: кастрований кабан (Ред.).

Криму 1783 р. Коли запорожці вже ладні просити про створення військового формування, Вакула падає навколішки і, цілковито відступивши від теми, попросив пару імператрициних черевичків. Катерина, здивована такою відвертою простодушністю, задовольняє прохання, і втішений Вакула повертається в село.

Тим часом у селі й далі триває святкування Різдва. Всі зрадили, почувши, що повернувся Вакула, а його кохана Оксана, донька багатого козака, погоджується вийти за нього заміж. Коли Вакула стає навколішки перед Чубом, водночас просячи дозволу взяти собі за дружину його доньку й каючись за те, що бив його, боязкий Чуб тепер уже улещений і заспокоєний. Хоча він не мав ніякої реальної влади, його традиційний статус у громаді слід поважати, так само як зберігається повага до козацтва і в традиційному етнографічному символізмі: Вакула розмальовує хату молодят козаками верхи на конях, з люльками в зубах.

З оповідання можна зробити висновок, що давні джерела влади зазнали кастрації: українську мову та символи українського врядування трактують у Санкт-Петербурзі лише як оперетковий фарс¹⁵⁴. Катерина звертає увагу на «простодушие» народу. Запорожці, що приїхали до столиці, взираються на цю характеристику й надзвичайно вправно розігрують свою головну роль вірних провінціалів. На свою аудієнцію з Катериною вони йдуть у суто ревізитному барвистому народному вбранні, демонструють свої грубі манери й промовляють тільки українською (дарма що знають, хоч і поганенько, російську мову). Наполягання запорожців на вживанні «мужицкого наречія» перед Катериною дивує Вакулу, котрий, проте, одразу здогадується, що це елемент етнографічної вистави, відповідність ролі, яку вигадали в столиці і якої сподіваються від них. «Хитрий народ! — думає Вакула. — Мабуть, недарма він це робить». За такої ситуації розігрування ролі — це, маска, водночас і накинута, і використовувана, за словами Люс

¹⁵⁴ Тієї доби з'явилася, фактично, й українська опера «Черевики». Українець Храповицький, особистий секретар імператриці, 12 червня 1786 р. зазначив у своєму щоденнику, що під час читання для Катерини московських газет анонс опери «Черевики» спонукав до розмови про значення цього слова. Див.: Звinyaцковский [1]. — С. 28.

Ірігарей, щоб «перетворити певну форму підпорядкування на утвердження»¹⁵⁵. Насправді під час реальної аудієнції, про яку згадує цей епізод, козаки отримали дозвіл на полк, і ця подія мала велике символічне значення для українського суспільства. Боротьбу за збереження бодай подоба колишнього військового формування привітали на той час кілька провідних постатей¹⁵⁶. Гоголь трактує цей епізод як фарс на відновлення колишньої української ідентичності в контексті сучасних владних відносин.

Серцевина громади та остаточне джерело влади переноситься наприкінці повісті на щасливих молодят — Вакулу й Оксану — і їхню нещодавно народжену дитину. Зіткнення чоловічої та жіночої ролей, козацької та селянської ідентичностей скінчилося тут плідним союзом. Намальовані козаки, що прикрашають їхню хату, інтегрують легендарну історичну минувшину в теперішнє повсякдення хатнього затишку. Родина Вакули, таким чином, є представником осілої спільноти. Цей позитивний образ коваля є реакцією на два російські стереотипи: «ленивого хохла» та «удалого козака». Вакула і не ледачий, і не відірваний від громади. Диканька (тобто «дика місцина») — це ані прикордоння, де орудує спрагле крові напівдикі козацтво, ані рай. Чорти та відьми,

¹⁵⁵ IRIGARAY [1]. — Р. 76. Див. також: Внавна [2].

¹⁵⁶ Чорноморське козацтво (спершу назване Військом вірних козаків) було створене, фактично, 1787 р. із залишків січовиків, а їхнім почесним головнокомандувачем став князь Потьомкін, руйнівник Січі. Йому дали запорозьке ім'я Грицько Нечеса. Нагла смерть Потьомкіна поставила існування війська під сумнів. Військо послало до Петербурга Антона Головатого з проханням про офіційну реєстрацію козацтва та виділення йому території. Походивши з міністерства до міністерства, він при всіх козацьких регаліях зненацька постав перед імператрицею в Літньому саду, впав навколішки й закричав: «Стій, Мати!» — й попросив її покровительства над Чорноморським козацьким військом. Імператриця підписала потрібні документи, звелівши війську боронити Чорноморське узбережжя. Саме цим випадком і скористався Гоголь для своєї сцени в Петербурзі. Про Головатого написав Квітка-Основ'яненко у своїй записці «Головатий» (1839), яка справила таке сильне враження на Шевченка, що він у захваті написав йому вірш «До Основ'яненка». 1792 р. Чорноморське козацьке військо було переведене на Кубань.

які начебто заправляють цим краєм, мають лагідну вдачу, і їх контролює соціум.

У цьому оповіданні Гоголя є важливі підтексти. У науковій літературі вже зазначено, що Пушкін, характеризуючи українців як «племя поющее и пляшущее», цитував, фактично, Катерину II¹⁵⁷. Саме цей образ і відтворюють запорожці та Вакула, які не розчаровують сподівань, а досконало грають роль екзотичних тубільців. Таке прикидання — це ще й риса поведінки Тараса Бульби: він знає латину й вивчав античних авторів, але зумисне применшує рівень своєї освіти. Тут є завуальоване нагадування не тільки про те, що аж до другої половини XVIII ст. Україна була набагато освіченішим суспільством і російським джерелом класичної науки та європейських впливів, а й про неприпустимість такого факту¹⁵⁸. Таким чином, тут сміються почасти з імператриці, і утнули цей жарт саме ті, хто зобов'язаний виконували роль простаків. Ще один дестабілізаційний елемент можна додати в перемозі Вакули над німецько-російським чортом-стряпчим. Адже, зрештою, саме коваль перехитрував чорта, змусив його возити себе й виконувати свою волю. Демонічний чужинець-бюрократ не контролює українське суспільство, яке зберігає широкий ступінь автономії, він сповнений життєвої сили і вміє перемагати зло і ворожість.

В оповіданні «Страшна помста» (1832) йдеться про лихі вчинки чаклуна з XVII ст. Його теж змальовано як чужинця. Відвикнувши від козацького харчу за двадцять один рік перебування на чужині, він відмовляється пити мед і горілку, віддаючи перевагу

¹⁵⁷ Звиняцковский [1]. — С. 164.

¹⁵⁸ Розповідаючи про рівень освіти в Україні, часто покликаються на Павла Алепського, що подорожував з антиохійським патріархом Макарієм по Україні та Росії в 1652—1660 рр., зауваживши не тільки високий рівень письменності, а й величезну культурну різницю між двома країнами. Про Україну він писав: «По всій країні... ми помітили прегарну рису, що викликала в нас подив: всі вони, з невеликими виїмками, — навіть більшість їх жінок і доньок, уміють читати, знають порядок церковних відправ і церковний спів! Священники вчать сиріт і не лишають їх блукати невігласами по улицах». Грушевський [1]. — С. 977. Аналіз тексту Павла Алепського див. на с. 966—1010. Англійські переклади опускають цю та іншу інформацію про Україну. Див.: АЛЕРРО [1], RIDDING [1].

«якійсь чорній воді», тобто каві) і, за словами його зятя Данила Бурульбаша, «в нього не козацьке серце». Невдовзі з'ясовується, що цей чаклун змовляється з поляками, які хочуть перекрити шлях на Запорозьку Січ і відновити на Україні своє панування. Давно вбивши свою дружину, він намагається наслати лихі чари, щоб контролювати душі своєї доньки Катерини та її родини. Викритий як чаклун і зрадник, він зазнає поразки в битві, коли з польським військом нападає на Данилів хутір. Але гине він тільки тоді, коли убиває свого зятя, доньку та онука.

У цьому оповіданні, а також у незакінченому романі «Гетьман» (1831—1832), що теж є розповіддю про трагедію, повну фантастичних жахів, Гоголь намагався визначити національне прокляття. Золота доба козацького врядування минула, нарікає Данило: «Порядку нет в Україні: полковники и есаулы грызутся, как собаки, между собою. Нет старшей головы над всеми. Шляхетство наше все переменило на польский обычай, переняло лукавство... продало душу, принявши унию»¹⁵⁹. В епілозі бандурист піснею переповідає історію цієї боротьби. Він розповідає легенду, що править за ключ не тільки до цього конкретного сюжету, а й до теми історичного прокляття в творчості Гоголя. Згідно з цією легендою, за давніх часів, коли Степан, князь Семиградський панував і над Україною, й над Польщею, були собі два козаки: Іван і Петро, що «жили... як брат із братом» і все своє майно ділили навпіл. Коли, служачи у війську, Іван під час війни з турками спромігся полонити пашу, то зажив собі великої слави, й король подарував йому землі за Карпатами, якими Іван одразу поділився з братом, віддавши йому половину. Але Петро, заздрячи Івановій славі, зіпхнув Івана та його малого сина у прірву, загарбав собі всю землю й жив у розкошах аж до смерті. Бог визнав, що Петро скоїв великий гріх і сказав Іванові вигадати покарання. Помщаючись за цю «юдину» зраду, яка позбавила Івана «його чесного роду й потомства на землі», Іван просить, щоб нащадки самого Петра не мали щастя, щоб усіх їх занапастив страшний злочинець, якого потім кинуть у провалля разом з усіма Петровими нащадками, де вони довіку гризтимуть його. Іван просить, щоб сам він верхи на коні піднявся на верхівку

¹⁵⁹ Гоголь [2]. — С. 169.

найвищої гори, звідки можна буде тішитися муками Петра. Господь задовольняє це бажання, проте не пускає Івана до раю: він приречений лишатися в Карпатах як постійний, мовчазний свідок мук свого брата.

Найочевидніший історичний підтекст тут такий: Стефан Баторій запровадив реєстрове козацтво, і це сталося, як написав Бантиш-Каменський у своїй «Історії», 1576 р.¹⁶⁰ Разом з поляками, реєстрові козаки успішно воювали проти турків та інших ворогів Речі Посполитої. В оповіданні Гоголя незвичайний вершник велетенських розмірів знищує чаклуна — цього грішного хижака — одного дивовижного дня, коли люди в столиці, в Києві, раптом змогли бачити всю Україну від Криму й Чорного моря аж до Карпат. Цей вершник, що є відповіддю на польський міф про Вернигору — міф про відроджену Польщу, — символізує об'єднану українську ідентичність, що помстилася колишнім польським гнобителям.

Прогнавши польського брата, що тепер уже навіки ослаблений і не може знову завоювати чужий край, українці все одно неспроможні заснувати життєздатне політичне утворення. Саме в цьому й полягає їхнє прокляття. Петрове покарання «найстрашніше». Він хоче, як і поляки в Україні в ХІХ ст., відновити свої колишні позиції, проте не може. Але Іванова радість від споглядання такої неспроможності, — теж прокляття. Він, зрештою, лише статуя, немічний образ свого колишнього Я, страхітливий вершник із заплющеними очима. Цю апокаліптичну картину, виставлену високо вгорі на всезагальний огляд, так само як і образ розп'ятого Бульби, можна трактувати як символ політичної трагедії України: це неповноцінне, сповнене внутрішніх конфліктів політичне утворення, яке не здатне функціонувати як слід.

¹⁶⁰ Бантыш-Каменский [1]. — С. 81—83. Там ідеться також і про молдавського господаря Петра VI, Івана Підкову та його брата Шаха. Мабуть, ця оповідь теж справила враження на Гоголя. Ще одне можливе джерело, яким міг скористатися Гоголь, — популярний вірш початку ХVІІІ ст., де Польщу зображено матір'ю трьох дітей: Ляха, Руса і Литви. Лях і Литва вбили свого брата Руса, завдавши горя матері — Польщі. Цей вірш можна знайти у вид.: Дзевєрін [1]. — С. 248, 564—565.

Сутичку між Петром та Іваном можна також інтерпретувати як аллюзію до Петра I та Івана Мазепу, що (мабуть, відповідно до статей Переяславської угоди 1654 р.) мали «ділити все навпіл». Якщо українська сторона виконувала свої зобов'язання, російська вимагала все собі. Хай там як, ця легенда характеризує глибоко розколене суспільство, прокляте історією, трагічно роздерте між Лівобережжям і Правобережжям, між російським і польським пануванням, нездатне сформувати незалежну державу. Можна висувати, що безконечна громадянська війна в Україні навіки скалічила її.

Розповівши цю легенду, сліпий бандурист почав співати веселих пісень, але і молодь, і старі не могли отямитись і далі думали про «страшну подію, що трапилася в давнину»¹⁶¹. Ця оповідь як міф про походження, як спроба зрозуміти й пояснити національну історію породила гучний резонанс і викликала реакцію у багатьох письменників¹⁶².

Опис родин у творах Гоголя є також метафоричним поясненням історії та розвитку України. Едвард Саїд писав про важливість переходу від «синівства» (родинних відносин) до «усиновлення» (неродинних відносин) у вікторіанській культурі XIX ст.¹⁶³ Там, де «синівство» натрапляло на перешкоди або виявлялося неможливим, його можна було компенсувати «усиновленням», приєднанням до якоїсь великої інституції та її гасел; дуже часто це була імперська бюрократія та її звичаї. Всі оповідання Гоголя (за винятком кохання Вакули й Оксани) завершуються невдалою побудовою родинних відносин. Розв'язком у такій ситуації стає поєднання родинних стосунків з імперською владою, найочевидніше виражене наприкінці повісті «Тарас Бульба». Проте на шляху такого «усиновлення» існують, звичайно, перешкоди, і одна з найбільших полягає в тому, що українське суспільство — це суспільство жінок, яким належить головна роль у збереженні й передачі

¹⁶¹ Гоголь [2]. — С. 168.

¹⁶² Шевченко відповів поемою «Великий льох», зобразивши двох «Іванів» і охарактеризувавши кастроване суспільство як беззахисне жіноцтво. Пантелеймон Куліш у романі «Чорна рада» (1863) подав протилежний опис козацької історії.

¹⁶³ Saïd [5]. — P. 19.

традицій і забезпеченні таким чином неперервності родинного устрою («синівства»). Жінки репрезентують могутній тиск традиційних звичаїв і національної культури, спрямованих проти імперського усиновлення. Отже, оповідання Гоголя містять у закодованій формі протиставлення української та імперської позицій у вигляді дихотомії чоловік/жінка, хліборобів і воїнів. Воїна можна набагато легше залучити до імперської структури, тоді як жіноче суспільство лишається непоступливим і засвідчує існування глибшої, не такої податливої ідентичності. Ці опозиції були відомі Гоголю зі вступу Максимовича до збірки українських народних пісень (1827), де козацькі вояцькі звичаї охарактеризовано почасти як азійські нашарування на автохтонну культуру: «Хоробрість у наїздах, нестямне забуття у веселошах та безтурботна ледачкуватість під час миру — це все риси диких азіатів, населення Кавказу, яке неминуче спадає на гадку навіть сьогодні, коли придивитися до одягу і звичаїв малоросіян». Духовні риси «автохтонного» слов'янського народу, на думку Максимовича, зберегли жінки, які часто жили окремо від своїх безжурних чоловіків-козаків і присвячували свій час «мирним обов'язкам хатнього, сільського життя»¹⁶⁴. Саме цю концепцію дихотомної ідентичності й розвинув Гоголь як головну для розуміння українського характеру.

Існує також думка, що барокова спадщина, у яку закорінена творчість Гоголя, проявилася в тому, що письменник поєднував такі дихотомії, використовуючи тропи і загальники, що виявляли схожість у протилежностях: *discordia concors*¹⁶⁵. Тож згідно з цією думкою, у своїх творах Гоголь стримує конфлікти, вибудовуючи, у подібності до барокової, образну симетрію, врівноважуючи антагонізми та антитези. У творах Гоголя культура та ідентичність України передається як цінна та автономна частина в межах панівної імперської структури. Наприкінці,

¹⁶⁴ Максимович [3]. — С. IV—V.

¹⁶⁵ Про вплив бароко на Гоголя див.: ШНАПІРО [1]. Шапіро зазначає (с. 16, 40—105), що протягом усього життя Гоголь пожадливо читав українську церковну барокову літературу, і стверджує, що, характеризуючи своїх персонажів — козаків, євреїв, поляків, — Гоголь використовував стереотипи народного вертепу та лубочної літератури.

схилившись перед неминучим, він примирюється з підпорядкованим статусом України.

Й. Мандельштам одним з перших припустив, що конфлікт між малоросіянином та росіянином у Гоголі ніколи не був розв'язаний. В усіх його творах, стверджував він, існує глибоке, причаєне відчуття зла, руйнівної та розбесливої імперської хвороби, що виявляється у зневазі до підвладних, зображенні помпезних, зарозумілих володарів та чужоземних зайд, а також невідступне відчуття розладнаності суспільства. Мандельштам вважав, що славетне признання Гоголя, коли він заявив, що не знає, яка в нього душа — «хохлацкая или русская», — пов'язане з думкою письменника, мовляв, його непривабливі герої — частина його душі: «Про мене багато говорили, розглядаючи деякі мої сторони, але основної сутності моєї не збагнули. Її чув лише Пушкін. Він мені казав завжди, що ще в жодного письменника не було цього дару зображати так яскраво ницість (пошлость) життя... І так, ось в чому моє основне достоїнство, але достоїнство це, повторюю, не розвинулось би в мені з такою силою, якби з ним не поєднався мій власний стан душі і моя власна душевна історія»¹⁶⁶. Гоголь приніс до Санкт-Петербурга українську свідомість, структури мислення та почуття, які були глибоко критичні до російського суспільства й на основі яких будувалося усе його творче життя¹⁶⁷. Хоча з плином років Гоголь мав уже досить широкі знайомства серед російських інтелектуалів, був, як писав Мандельштам, «куточок Гоголевої душі, куди він нікому не дозволяв заглядати, де він жив винятково життям малоросіянина, де почувався вільним, нескутим, щирим і — творчим»¹⁶⁸. Свою антипатію до росіян Гоголь

¹⁶⁶ Цит. за: Мандельштам [1]. — С. 198.

¹⁶⁷ Про походження родини Гоголя говорять дуже рідко. І по батьківській, і по материнській лінії його рід можна простежити вглиб віків до Михайла й Петра Дорошенків та Івана Скоропадського, всі вони були гетьманами. Один член його родини був страчений царатом, інші померли у в'язницях або були заслані до Москви. В рідних місцях Гоголь мав тісні родинні зв'язки з кількома видатними полтавськими сім'ями, скажімо, Троцинськими та Лукашевичами, що виявляли прихильність до автономії. Див.: Оглоблін [1].

¹⁶⁸ Мандельштам [1]. — С. 202.

почасти висловив у листах до Максимовича та інших своїх кореспондентів. Але набагато важливіше те, що він непрямом визнав її і в своїх творах. На думку Мандельштама, «Гоголь інколи намагався якщо не приховати свою національну своєрідність, то показати, що він був росіянином у широкому розумінні. З листа, процитованого вище, видно, що він не хотів бути більше «малоросом», ніж «росіянином», проте є свідчення на користь того, що його «племенная особенность» — не тільки головний імпульс його творчості: він плекав її та часто демонстрував»¹⁶⁹. Письменник ніколи не припиняв звертатися до українських тем і аж до смерті робив нотатки, плануючи нові оповідання. Здається, ніби напруга, породжена зіткненням двох ідентичностей, давала йому такий потрібний для нього творчий стимул. Тому Гоголь і не міг, і не хотів відщуритися своєї малоросійської душі, байдуже, жив він у Петербурзі чи в Італії. На перетині колоніального та антиколоніального дискурсів його геній маневрував між ними обома.

МАЛОРОСІЯ ВІССАРІОНА БЕЛІНСЬКОГО

Біографи вважали Віссаріона Белінського (1811—1848) за «батька російського лібералізму» та вестернізованого критика російської відсталості. А про російський націоналізм Белінського та його погляди на російську гегемонію не писали майже ніколи. А коли й згадували, що він зневажав та паплюжив українське письменство й нападав на народжуваний український національний рух, то зазначали, що це разючі винятки в його творчому житті, присвяченому боротьбі з інститутами монархії, кріпацтва і православ'я в ім'я радикальних реформ. Ворожість Белінського до українського письменства пояснювали його-таки теорією історії, яка передбачала створення новітньої інтернаціональної культурної спільноти й не визнавала ніяких місцевих особливостей. Згідно з цим аргументом, Белінський дотримувався «прогресивного погляду на світову історію та культуру»

¹⁶⁹ Там само. — С. 203.

та схвалював «універсалістську інтерпретацію гегельянства, яка майже не лишала місця для плекання національних традицій, чи то російських, чи то українських»¹⁷⁰. Відкидання більшої частини української культури спиралося не на «простий російський націоналізм», а на принципову підозру до «національних культур», і російської, і української. Таку інтерпретацію теорії народності Белінського спростовували критики, які вбачали в його творчості не послідовне заперечення всіх націоналізмів, а дуже різне ставлення до українського та російського народів¹⁷¹.

Дуже важливим питанням є утвердження еволюційної, «дарвінівської» ієрархії народів. Белінський палко сподівався доби раціоналізму, коли різні народи, поєднавши свої індивідуальні риси, зможуть збудувати загальнолюдську культуру. Проте Белінський твердо дотримувався думки, що тільки деякі народи мають «індивідуальний» характер і тільки їм судилася така честь. Решту народів чекало забуття. Догматична ієрархізація народів спонукала Белінського визнати, що українці не можуть досягнути високої історичної мети, а отже, повинні зректися національної боротьби та асимілюватися¹⁷². Але чому українці такі приречені? Якими були критерії Белінського при визначенні статусу народу?

Белінський вважав, що світова історія рухається від стадії народу до стадії нації, а потім до рівня «органічної єдності», коли пануватиме розум. Коли соціально-політична організація перебуває на стадії народу, люди діють бездумно, ними керують звичаї, а їхня культура статична. Стадія нації починається тоді, коли утворюється вищий клас, який забезпечує рушійну силу змін і швидкого прогресу. На основі цих поглядів Белінський оцінював розвиток російської нації. А проте коли глянути на ці критерії національності крізь призму такої теоретичної переорієнтації, як постколоніалізм, формування суб'єкта світової історії видається раціоналізацією статусу «великого (тобто імперського) народу» та запереченням статусу суб'єкта для «малих» народів. Пояснення, чому Белінський із таким запалом паплюжив і український рух,

¹⁷⁰ BUSHKOVITSH [1]. — P. 359, 361.

¹⁷¹ Зокрема див.: RUTHERFORD [1], SWOBODA [1].

¹⁷² RUTHERFORD [1]. — P. 500.

і антиколоніальну поезію Шевченка, полягає в отій вірі в ієрархію народів та імперську місію Росії. Як зазначав Аполлон Григор'єв у своїй прозірливій статті 1861 р., поява Шевченка дискредитувала історіографію Белінського, а також викрила його імперіалістичні погляди. Стаття Григор'єва привернула увагу до віри Белінського в централізацію, до його орієнтації на розростання держави, до відкидання всього спонтанного і природного (яке він пов'язував з минувиною) та уславлення таких постатей, як Іван Грозний і Петро I (якими він захоплювався, бо ті, мов повитухи, неминуче мусили обрубувати пуповину історії)¹⁷³.

Белінський орієнтувався на ті народи, які розвинули складну новітню культуру, державну структуру та армію. Ці умови належності до еліти самоутверджених народів тісно пов'язані між собою. Брак бодай однієї з них можна використати як «доказ», що народ утратив своє право на існування. До народів, що їх найчастіше із захватом згадує Белінський, належать британський, французький та німецький. Принагідно він називає ще й голландців та шведів, а інші пошановує за певні конкретні досягнення. Але часто всі ті країни об'єднані назвою «європейські», і це слово править за показник культурної своєрідності, політичної могутності й асиміляційної сили. Успіхи цих країн у підпорядкуванні, формуванні й дисциплінуванні населення дають їхнім народам право називатися «націями».

Згадки Белінського про будовання націй серед інших народів здебільшого зневажливі. Чехи, як йому здається, можуть становити виняток, проте спроби болгар будувати культуру та націю він вважає за сміховинні. А щодо народів, які опинилися під російським скіпетром, Белінський не має жодних сумнівів: інтереси «світової історії» роблять їхню асиміляцію, хоч з яким насильством і лихом вона пов'язана, абсолютно необхідною. Проте найвиразніше такі погляди проступають у частих висловлюваннях Белінського про «азійські» народи, з яких китайці та перси є найкращим прикладом. На його думку, вони ніколи не розвинуться до націй у тому значенні, якого він сам надає цьому слову, а будуть і мусять бути колонізованими й цивілізованими. Натомість

¹⁷³ Григор'єв [1]. Про Шевченка йдеться на с. 574.

російський народ, раз по раз стверджує Белінський, збудував могутню імперію й приєднався до клубу «націй». Аби зберегти цю позицію й конкурувати з іншими «націями», російське суспільство повинне відповідати сучасним вимогам — бути культурно й політично незалежним і могутнім у військовому аспекті. Будь-який відступ членів суспільства від виконання цієї місії національної величі — у формі туги за колишньою селянською ідилією чи прагнення аристократичного космополітизму — неприпустимий. Селянство має дисциплінуватися та модернізуватися десь так само, як Петро I вишколив і модернізував вищі класи. Треба мобілізувати всі прошарки суспільства. Культурна й політична місія, яку Белінський покладав на країну, вимагала культивування національного Я. Отже, модернізаційна вестернізація означала для Росії заклик позбутися залишків феодалізму й коритися своїй долі великої держави.

У такому контексті Азія стає метафорою не просто всього периферійного та відсталого, а й усього, що буде асимільованим в унітарну імперську схему. Це твердження слухне й тоді, коли йдеться про інтелектуальні тенденції: «Лиш у якомусь Дагестані, — пише Белінський, — і досі ще можна говорити про боротьбу з класицизмом і романтизмом... І не дивно: Дагестан — це Азія!»¹⁷⁴ Слушне воно і в політиці. «Азія» — це російське Інше, і Росія має право ставитись до нього так само, як великі «нації» Європи ставилися до колонізованих народів:

«Тубільці Африки — це ледачі, схожі на тварин недолугі створіння, яким судилося довічне рабство та праця під палицею і страшні муки... Бідолашні сини Америки навіть сьогодні такі самі, якими їх відкрили європейці. Втративши страх перед вогнепальною зброєю, цим голосом сердитих богів, і навіть самі навчившись користуватися нею, вони відтоді анітрохи не стали ближчими до людини, і ми повинні шукати дальшого розвитку людської субстанції в Азії. Саме тут закінчилося створення,

¹⁷⁴ Белинский [1]. — Т. 1. — С. 114.

природа завершила своє коло й дала шлях новому, суто духовному розвитку — історії. Тут людство знову поділилося на раси, й кавказьке плем'я — це його розквіт»¹⁷⁵.

Аргумент тут полягає в тому, що сфера російської колонізації — азійські тубільці — має більший потенціал, ніж африканські, північноамериканські та австралійські тубільці, яких колонізували західноєвропейці. Але й азійські тубільці репрезентують замкнену, статичну спільноту, позначену браком свідомості, характерної для тієї стадії розвитку, коли формується народ. «Азіати» живуть за умов монотонної культури: «Нерушливість і закам'янілість поєдналися з Азією, немов дух із тілом»¹⁷⁶. І так було завжди: «Навіть за поганських часів, в античному світі, характер Європи був протилежністю характерові Азії»¹⁷⁷. Якщо спрямувати на ці народи просвітницькі зусилля, вони будуть змарновані, бо «вади китайців і персів сплавилися з їхнім духом: просвітництво лише зробило б їх хитрішими, підступнішими та розбещенішими»¹⁷⁸.

Таким чином, критерії визначення членства в імперському клубі суто расистські. Аби затерти думку, що Росія й сама була «азійською» та сформувалася великою мірою під східним впливом, Белінський визначає важливу й незаперечну різницю між природженими рисами, які він характеризує як національну сутність (залежну передусім від крові, раси, географії і клімату), та історично набутими рисами. Такий поділ йому дуже вигідний, бо свідчить про справедливу сутність російського народу. Поділ давав змогу й пояснити, чому росіяни зуміли стати великою державою, асимілювавши інші народи, а тепер стоять на порозі створення великої культури. Відсталість — це просто «татарство», щось вроджене, що поступово зникає. Проте інші народи, яким бракує цієї «величної сутності», не зможуть здійснити перехід від народності до нації: «Щоправда, якщо є народи з величними

¹⁷⁵ Там само. — С. 239—240.

¹⁷⁶ Там само. — Т. 5. — С. 103.

¹⁷⁷ Там само.

¹⁷⁸ Там само. — С. 131.

сутностями, то є й народи з незначними сутностями, і якщо перші народи незмінні та уникають волі однієї людини, байдуже, хоч яка вона могутня, другі народи можна знищити дуже легко, а то й випадково, навіть їхніми власними руками, а не тільки волею генія, і тому з цих народів жоден геній нічого не зможе витворити: *лучшее, что можна сделать из свекловицы, это голову сахара; бессмертный пам'ятник можна спорудити тільки з граніту, мармуру чи бронзи*¹⁷⁹.

Покликаючись на ідею якоїсь вищої національної сутності, Белінський має змогу звалювати провину за відсталість Росії на «азійство», водночас заперечуючи, що це «азійство» становить неодмінний складовий елемент масиву російської культури. На його думку, ні російське селянство, ні вищі класи не є «азійськими». Адже інакше не було б великого російського народу. Отже, його сучасна військова та політична могутність править за виправдання колишніх і теперішніх агресій. Белінський, висуваючи цю органічну теорію історичного розвитку Росії, бачить, як скіпетр майбутньої національної величчї переходить з однієї епохи в іншу. Діалектика, яку він простежує, — це позбування чужоземних впливів, завоювання неросійських територій та придушення місцевого опору, і все це веде до імперського синтезу. За цією схемою всі неєвропейські раси були зведені до нижчого статусу. Європейські «нації» зробили вирішальний крок до зрілості й розкрили свою внутрішню вищу сутність на початку нового часу: «Відкриття Америки, винахід пороху та друкарства були для людства зовнішніми стимулами руху від юності до зрілості, за якої ми живемо сьогодні»¹⁸⁰.

Російським учасником цього прориву був Петро I. Захищаючи російських царів і законність їхніх завоювань, Белінський вочевидь пов'язує західництво, євроцентризм та імперіалізм. Він захищає не тільки прозахідну політику Петра I (нове вбрання, голені бороди, освітню політику), а й насильство всіх царів, починаючи з Івана Грозного, брутальність їхніх завоювань та людські жертви під час будівництва Санкт-Петербурга. У своїй статті про Петра I він називає ці риси вирішальним для будівництва могутньої військової держави, яка, по суті, заявила про свою появу тільки 132 роки

¹⁷⁹ Там само. — С. 124.

¹⁸⁰ Там само. — Т. 1. — С. 241.

тому, коли Петро завдав поразки Швеції¹⁸¹. Таке насильство цілком виправдане, бо альтернативою була залежність: зв'язок із Європою, за словами Белінського, був би близьким до «зв'язку Індії з Англією»¹⁸². Уявлення про метафізичну національну сутність та ідея унікальної російської місії ставлять Белінського по один бік з російським націоналізмом і деякими принципами офіційної народності та слов'янофільства, навіть якщо він відкидає будь-яку ідеалізацію селянських чеснот, релігійних традицій і селянських громад. Але слід, мабуть, наголосити не на «реакційному» характері цих поглядів (хоча тут можна пригадати, що твори Белінського з 1837 по 1840 р. Віктор Террас охарактеризував як «елейні вірнопідданські, патріотичні та монархічні виливи»¹⁸³), а на їхньому логічному місці в телеології: рухові до статусу великої нації. Хоча Белінський відкинув свій політичний консерватизм, він зберіг телеологію. За словами Терраса, «у філософському аспекті» він «усе своє життя був гегельянцем»¹⁸⁴.

Теоретизування про імперію та расовий поділ перегукуються з класичним тропом колоніального дискурсу гендерній репрезентації завоювань. Промовистий приклад такої репрезентації можна побачити в рецензії Белінського на роман Лермонтова «Герой нашого часу», коли він пише про спробу Печоріна домогтися полонянки Бели. Белінський вихваляє правдивість і «ніжність» цієї сцени. Він вважає, що підпорядкування жінки чоловічій агресії виправдане й санкціоноване і природою, і колоніальними відносинами¹⁸⁵.

¹⁸¹ Там само. — С. 141.

¹⁸² Белинский [2]. — Т. 5. — С. 142.

¹⁸³ TERRAS [1]. — Р. 61.

¹⁸⁴ Ibid. — С. 62.

¹⁸⁵ Белінський стверджує, що погляди Максима Максимича репрезентують «найточніше розуміння моралі і звичаїв диких черкесів». Див.: Белинский [2]. — Т. 4. — С. 208. Пишучи про безпорадні намагання Бели уникнути обіймів Печоріна, він аж скрикує: «Яка мила *грациозна* риса характеру, і водночас яка вірність природі! Природа ніколи собі не суперечить». Белинский [2]. — Т. 4. — С. 213. Далі критик доводить, що закоханість Бели в Печоріна та його охолодження до неї є не менш неминучими внаслідок «природності» нерівноправних колоніальних відносин.

Яке ж місце України в цій схемі? За Белінським, вона не була «азійською», але й не мала «величної сутності». Промовиста фраза про буряк (Україна була осередком виробництва цукру з цукрового буряку) в попередній цитаті цілком передає його ставлення до України¹⁸⁶. Україна, раз по раз наголошує критик, — це селянство. Вона має селянські чесноти, громадські й релігійні традиції допетровського суспільства, проте не витримала вирішального випробування, не створивши життєздатної держави й не породивши свого Петра I. Це просто добрий потенційний матеріал для будівництва російської нації та держави.

Та хіба перша руська держава була не в Києві? Щоб уникнути обговорення цих історичних труднощів, Белінський применшує значення спадщини Київської Русі та вплив Візантії. Візантія могла тільки навчити «моди чорнити зуби, білити обличчя й вибирати очі ворогам і злочинцям»¹⁸⁷. Белінський заходить навіть так далеко, що розробляє теорію північних і південних рас, категорично приписуючи російську історію до північної: «Всі південні народи значно відрізняються від північних... Зрештою, північні народи лишили південні далеко позаду за рівнем художніх, наукових та цивілізаційних досягнень... погляньмо в цьому світлі на Росію. Її колискою був не Київ, а Новгород, звідки, через Володимир, вона рухалася до Москви»¹⁸⁸. Таким самим способом Белінський применшує значення гетьманської держави, культурної вишості України над Росією в XVII — на початку XVIII ст. і вплив України на Росію. Белінський мислить в рамках двох ідей — імперської держави та російського етносу, — й поєднує їхню історію, щоб пояснити, як органічна ідея величної російської сутності поступово набуває гегемонії.

У своїй найбільшій статті про українську історію, написаній як рецензія на «Історію Малоросії»¹⁸⁹ Миколи Маркевича, Белінський наполягає, що Україні завжди бракувало чинників, необхідних

¹⁸⁶ Цю фразу випущено в Резерфордському перекладі даного уступу. Див.: RUTHERFORD [1]. — P. 505—506.

¹⁸⁷ БЕЛИНСКИЙ [2]. — Т. 5. — С. 129.

¹⁸⁸ Там само. — С. 125.

¹⁸⁹ МАРКЕВИЧ [1].

для побудови нації: могутньої сутності, свідомої еліти, великого проводиря та стимулу розвивати новітню цивілізацію. Богдан Хмельницький, як справді видатний державний діяч, усвідомив неможливість незалежного існування України. Присуд історії, як бачив його Белінський, полягав у тому, що Росія мала цілком поглинути Україну. Нехтуючи високим рівнем письменності в Україні та її значним культурним розвитком у десятиріччя, які передували імперському пануванню, Белінський спромігся вибудувати таку ж теорію, як західні будівники імперій, коли ті були найменше схильні рефлексувати: «Злившись навіки з єдинокровною їй Росією, Малоросія відчинила до себе двері цивілізації, освіті, мистецтву, науці, від яких доти непереборною огоорожею відмежовував напівдикий побут її. Разом з Росією перед нею тепер велике майбутнє»¹⁹⁰.

Російська культура першої половини XIX ст. була «українофільською» тією мірою, якою кохалася в екзотичних темах, героях та сюжетах, що тішили не тільки росіян, а й поляків і західноєвропейців¹⁹¹. Україну, як ми бачили, зображували як прикордоння з колоритною, драматичною й героїчною історією. Та оскільки це все сприймали як історію далекої минувшини, українофільство було не страшнішим за єгиптоманію на Заході після наполеонівських війн. Російська культура могла собі дозволити українофільство в тому самому значенні, в якому тодішня західна культура була «орієнтофільською». Поки українське питання видавалося політично розв'язаним, «любовна інтрижка» могла тривати далі. Тією мірою, якою культурне українофільство сприяло уславленню та розбудові російської нації й держави, воно цілком узгоджувалося і з династичним, і з романтичним націонал-імперіалізмом.

Те, що російська та українська ідентичності можуть бути несумісними, поступово стало очевидним після арешту 1847 р. Кирило-Мефодіївського братства та революцій 1848 р. З огляду на те, що Белінський міркував про культуру та націю, він відчув таку небезпечну можливість раніше, ніж більшість інших

¹⁹⁰ Белинский [2]. — Т. 7. — С. 64—65.

¹⁹¹ Bushkovitch [1]. — P. 340.

спостерігачів. Він, безперечно, передбачав, що поступки у сфері культури призведуть до посилення вимог політичної автономії. Щоправда, Белінський заявляв, що його слова — це голос розуму. Андреа Резерфорд пише, що «було б некоректно пов'язувати Белінського з царською політикою примусової русифікації України. Натомість його теорія провіщала, що українці добровільно вирішать стати росіянами в культурному аспекті, визнаючи, як і Хмельницький, що вони можуть увійти в цивілізацію тільки тримаючись за полу Росії. Цей прогноз — прямий наслідок переконання, що статус нації — неодмінна передумова цивілізованості. З огляду на цю думку цілком природно сподіватися, що люди вибиратимуть націю, яка має кращі передумови для розвитку цивілізації»¹⁹². Таке твердження справді висували кожної історичної доби ті «просвітителі», які прибирали собі роль речників імперських «цивілізаційних» місій. Як зазначив Альберт Мемі у своїй праці «Колонізатор і колонізований», ліберальні й радикальні критики імперії губляться, коли колонізований відмовляється брати участь у просвітницькому проекті, який розробила панівна нація. З появою Шевченка Україна не тільки довела, що має одного з найвидатніших поетів слов'янського світу, а й спростувала всю теоретичну структуру Белінського. Гнівна й брутальна реакція Белінського аж ніяк не характерна для прибічника поміркованих дискусій. Видається, ніби це голос заперечення й розчарування, голос політично нерозумної людини. «Це плем'я, — писав він про українців, — може мати тільки народні пісні, але не може мати поетів, а ще менше — мати великих поетів»¹⁹³. Такі сильні й зворушливі антиімперіалістичні поетичні твори, як «Кавказ», «Сон», «Великий льох», поширювались тоді у списках. Після арешту та заслання Шевченка Белінський писав у листі до Анненкова від 1—10 грудня 1847 р.: «Я не читав цих пасквільів, і ніхто з моїх знайомих не читав їх (це, до речі, доводить, що вони аж ніяк не злісні, а просто тупі й банальні), але я переконаний, що пасквіль на імператрицю має бути вкрай огидним... Шевченка

¹⁹² RUTHERFORD [1]. — P. 512.

¹⁹³ Белинский [2]. — Т. 5. — С. 330—331.

заслали на Кавказ солдатом. Мені не шкода його; якби я був суддею, я б учинив не менше»¹⁹⁴.

Саме такою і є, як не раз зазначено, логіка належної Белінському теорії нації. Проте мало хто помічав, що ця логіка пов'язана і з імперською міфотворчістю, до якої був причетний письменник. Белінський кривив душею, пояснюючи в цьому самому листі, що його неприязнь до Шевченка зумовлена тим, що такі поетичні закиди, накликаючи гнів уряду, ставлять під ризик прогресивний рух. Консерватор Хомяков сказав про ту саму подію щось дуже схоже. В обох випадках ми бачимо однаковий хід думок: обидва культурні діячі вважали, що будь-який вияв українських національних почувань має реакційний характер. Таке ставлення мало своє коріння в імперській телеології, якої дотримувалася більшість російських письменників.

«Українофільство» було прийнятним для Белінського, так само як і для широкого загалу, поки воно відповідало основній історичній схемі. Белінський вже вказав, якою мусить бути прийнятна теорія української історії, й почасти завдяки своєму величезному впливові визначив параметри, в межах яких мали функціонувати чимало стереотипних літературних образів України та українців. Найголовніша його вимога полягала в тому, що українську історію слід завжди розглядати в межах російської історії. Шістнадцять із двадцяти сторінок його рецензії на твір Маркевича «Історія Малоросії» схожі на частину розлогої дисертації про мету й методологію історика. На відміну від статті про Петра I, де критик зосередився на диференціації російської ідентичності й антитезах, пов'язаних з її становленням, тут він наголошує на синтезі. Основна думка полягає в тому, що Україні не можна дозволяти функціонувати як незалежному суб'єктові. Кінець історії України — її об'єднання з Росією — постійно мусить пам'ятати кожен історик, який розглядає цю тему. Російська історія — це велика

¹⁹⁴ Там само. — Т. 12. — С. 440. Шевченка заарештовано 5 квітня 1847 р., і, за вироком, він мав служити солдатом в Оренбурзі. Микола I поставив його під найсуворіший нагляд, заборонивши писати й малювати. «Пасквіль», про який ідеться, — це поема «Сон», один з найвидатніших антиімперіалістичних творів Шевченка.

річка, що дедалі глибшає та ширшає; Малоросія — це доплив. Таке привласнення української історії було, як не раз зауважено, досить поширеною тенденцією. Пушкін, написавши рецензію на антиросійську «Історію русів», створив свою «Полтаву». Гоголь потішив російську публіку «Гарасом Бульбою». Деякі відмінності можна було прощати, поки письменники дотримувалися загальних телеологічних імперативів.

У рецензії на книжку Маркевича Белінський заперечив, що гетьман і запорозька старшина становили колись народ чи державу: то була «якась дивна громада на азійський манір»¹⁹⁵. Оскільки українській історії бракувало як проводирів, так і поривань до статусу нації, криваві повстання в Україні можна охарактеризувати тільки як погроми. Така інтерпретація «героїчної» історії України стала в Белінського стереотипом і дуже скидається на описи пов'язаного з насильством та кровною ворожнечею мусульманського бандитизму в літературі, присвяченій Кавказу. У своїй рецензії на поему Шевченка «Гайдамаки» (1841) Белінський зосередився на нападах на євреїв і гвалтуванні їхніх доньок. Критик писав: «Козак знав у житті тільки дві втіхи: різанину й горілку» — й раз по раз повторював фразу «сповнена дикої поезії», пишучи про історію країни¹⁹⁶.

Були, проте, описи України та українців, що їх Белінський незмірно вихваляв. Ніщо його так не тішило, як образ вірної імперії патріархальної української шляхти, який змалював Квітка-Основ'яненко. Його «Пан Халявський» здобув найтеплішу похвалу, бо, на думку критика, письменник висміяв дивні та безнадійно застарілі традиції старої України й висловив думку, що єдину надію на прогрес дають тільки нові імперські структури. Опис гетьманського періоду у творі Квітки він зрозумів як картину «невігластва, лінощів, пожадливості й забобонів», не помітивши, що цю повість можна інтерпретувати як моральну сатиру¹⁹⁷. Критик шукав підтвердження своїх переконань, що українці — селянський народ, що гетьман і запорозька старшина — це тільки «мужицька

¹⁹⁵ Белинский [2]. — Т. 7. — С. 61.

¹⁹⁶ Там само. — С. 62.

¹⁹⁷ Там само. — Т. 4. — С. 399.

демократія» і що малорос — наївний і простодушний, яким можна легко маніпулювати: характер малоросів — «патріархально-простодушний, нездатний до високоморальних вчинків та розвитку»¹⁹⁸. Отже, українська література неодмінно має бути низькою, тематично обмеженою, вбогою на ідеї та художні якості, нецікавою для освічених людей. На думку Белінського, найталановитіші й найчестолюбніші українські інтелектуали повинні добровільно обрати асиміляцію. Альманах «Ластівка», який 1841 р. видав Гребінка, надихнув Белінського на ядучий коментар: «Красне письменство, яке відгонить *простоватостью* селянської мови й тупістю селянського розуму».

Отже, «ліберальний» націоналізм Белінського брав активну участь у захисті та функціонуванні імперської влади. Цей критик виявляє егоїстичні ілюзії й авторитарні риси, властиві метропольному культові розуму та просвітництва, який Габермас охарактеризував як «знеособлене використання влади»¹⁹⁹. Отже, характеристика Белінського як послідовного борця з націоналізмом потребує перегляду. Його прихильність до інструментальної теорії нації, повага до «залізних законів» соціального розвитку та утвердження раціональності раз по раз обертаються на виправдання *raison d'état* російських національних інтересів. Белінський, як і решта представників прогресивних рухів у Європі, вдавався до «діалектики просвітництва», аби таврувати малі народи як «реакційні». Саме цей різновид ліберального націоналізму, поєднаного з імперіалізмом, він прищеплював своїми творами, які пожадливо поглинала прогресивна молодь. Серед його спадщини є не тільки славетний лист до Гоголя 1847 р., що став євангелієм російських революціонерів, а й визначення України та українців, що відіграло важливу роль у російському ліберальному та радикальному мисленні. Згодом український ліберал Михайло Драгоманов писав, що російські революціонери починають свою

¹⁹⁸ Там само. — С. 62, 63. Навпаки, Юрій Липа, натомість, інтерпретував цей твір як крик розпачу з приводу звиродніння української козацької старшини та втрати в неї національної політичної свідомості. Див.: Липа [1]. — С. 121.

¹⁹⁹ НАВЕРМАС [1]. — Р. 44.

кар'єру як радикали, але часто закінчують як деспоти, котрі рятують «єдність держави» — те, що вони вважали за абсолютно необхідне для захисту «свободи і прогресу», — від сепаратистських загроз, які вони трактували як вияви реакції²⁰⁰.

Існує думка, що були й психологічні причини, які сформували погляди Белінського. Ісая Берлін зазначив, що цей завзятий західник «в емоційному аспекті був росіянином глибше й нещасливіше, ніж будь-хто з його сучасників, не розмовляв жодною іноземною мовою, міг вільно дихати тільки в Росії й почувався жалюгідним і переслідуваним за кордоном»²⁰¹. Саме емоційний націоналізм, здається, лежить в основі моралізаторського запалу Белінського та його віри в прогрес, — націоналізм, який багато чим завдячував вірі в консолідаційну і спасенну силу імперії.

²⁰⁰ Драгоманов найповніше викладає цей аргумент у своєму творі «Историческая Польша». Див.: Драгоманов [1]. — С. 215—220.

²⁰¹ BERLIN [1]. — Р. 179.

РОЗДІЛ 4. БОРОТЬБА З ІМПЕРІАЛІЗМОМ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

НАРОДЖЕННЯ КОНТРАКУЛЬТУРИ: ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО

Критики довго не могли дійти згоди щодо Квітки-Основ'яненка. З одного боку, його одразу приписували до табору імперської лояльності, його ідеологію й поетику трактували як реакційні. З другого боку, Квітчину прозу вітали як наріжний камінь національного контрдискурсу, що своїм значенням не поступається творчості Івана Котляревського. Повторюючи присуд Івана Франка, і Микола Зеров, і Дмитро Чижевський наголошували на реакційному консерватизмі Квітки. На їхню думку, поетика письменника була застарілим відлунням західноєвропейського сентименталізму, а його пасторальний образ України служив імперським «загальноросійським» проектам, заперечуючи реальність національного та соціального гноблення¹. Зеров писав: «Державний устрій вкладається у нього [Квітки] в формули патріархальних та домініальних відносин... У протилежність Котляревському Квітка рішуче не знав і не бачив *соціального зла*»².

208

¹ Див.: Зеров [5]. — С. 172—201; Зеров [3]. — С. 54—66; Чижевський [1]. — С. 420—431.

² Зеров [5]. — С. 179.

Ці критики інтерпретували ставлення Квітки до місцевої української реальності як зневажливе: в літературі він зображував відсталий, буфонадний провінціалізм: «Пан Хаяльський», — писав Зеров, — це «набір не завжди смачних анекдотів про малоросіянина-провінціала»³. Зеров був ладен припустити, що Квітка має українську свідомість, але вважав її «примітивною», переобтяженою етнографічними та фольклорними формами⁴. Друге, набагато позитивніше ставлення до Квітки-Оснoв'яненка найкраще репрезентують такі постаті, як Агапій Шамрай, Микола Плевако, Павліо Петренко і, нещодавно, Григорій Сивокінь, які визначали Квітчине місце в межах іншої динамічної системи — національно-культурного відродження⁵.

Шамрай знайшов пояснення суперечливого збігу імперської лояльності й національної утверджувальної ідеї в законах мистецтва, які, на його думку, працювали всупереч волі самого автора. Цей критик оцінював Квітку десь так само, як Маркс — Бальзака: як реакційного монархіста, який, проте, писав краще, ніж сам здогадувався. Згідно з цією тезою, Квітка-Оснoв'яненко та подібні до нього вірнопідданські постаті працювали на користь українського руху, не усвідомлюючи ясно, якого напрямку він набирає. «Попри їхнє бажання», пише Шамрай, консервативні письменники 1820-х та 1830-х років «стали революційним національним фактом, провісниками національного відродження... Ідеологічно, ці «вірні сини» російського самодержавства, наші перші письменники, навіть не уявляли, що їхні невинні анекдоти та ідилії стануть зброєю в боротьбі з царатом»⁶.

Консервативна ідеологія Квітки проявляється у його міркуваннях про власні літературні амбіції та в «Листах до люб'язних земляків» (1839). У цих листах він спробував переконати своїх земляків, що зі світом загалом усе гаразд і що головна причина

³ ЗЕРОВ [3]. — С. 65.

⁴ ЗЕРОВ [5]. — С. 199, 217.

⁵ ШАМРАЙ [2]; ШАМРАЙ [1]. — С. 61—64; ПЛЕВАКО [1]; ПЕТРЕНКО [1]; СИВОКІНЬ [1]. — С. 76—114.

⁶ ШАМРАЙ [2]. — С. 66.

селянських злиднів — алкоголізм⁷. З цих сторінок Квітка постає як людина, що непохитно вірить у монархію, кріпацтво та патріархальний устрій, має глибокі релігійні почування й визнає соціальну нерівність та особисті невдачі за Господню волю й вочевидь не відчуває суперечності між захистом місцевої гвірки і державним патріотизмом.

Віра в політичний та моральний устрій, визначений Господом, — один з ключів до філософської позиції Квітки. Справедливу невидну руку Господа він бачить усюди: ті, хто живе відповідно до мудрих правил природи (Божого створіння), морально здорові, а ті, хто суперечить цим правилам, дурні й лихі. Модель співчування знедоленим і висміювання негідних можна використати для класифікації його творів, які поділяються на сентиментальні оповідання, що навчають жити праведно та у згоді з Божою волею, і моральні сатири, спрямовані проти тих, хто переступає закони Бога і природи. Віра Квітки у всесвіт, яким керує раціональний план, визначений Господом, зближує письменника з античним стоїцизмом. Коли стоїки говорили про природу, вони теж покликалися на раціональний план, який дбав про добробут людства і світу. Мета стоїків якраз і полягала в узгодженні особистого життя з раціональним планом всесвіту, зрікаючись таких ефемерних вартостей, як слава, краса й багатство, та зосереджуючись на «житті у згоді з природою», що означало засвоєння позиції, яка давала змогу індивідові стоїчно терпіти все, що йому судилося природою чи долею. Такі погляди Квітка бачив і в ученні Сковороди.

Наслідками такої позиції були зневага до тіла і критика надмірного прагнення фізичних насолод; уникання зовнішніх подразників та розваг і самозаглиблення; віддавання переваги невибагливому життю, а не розкошам та достаткам; визнання за найвищий ідеал самодостатності й саморозвитку. Квітка-Основ'яненко став виражати ці погляди й у своїй літературній творчості. Він, скажімо, відкинув рабське наслідування французької літературної моди. За це його привітав як одного з найкращих тогочасних російських письменників Степан Онисимович Бурачок, видавець консервативного журналу «Маяк», що вважав українських письменників

⁷ Квітка-Основ'яненко [1]. — Т. 5. — С. 421, 431.

за союзників у боротьбі за посилення рідних (російських і «малоросійських») впливів у літературі⁸. Володимир Даль теж вихваляв твори Квітки, які знайомили читачів з українською розмовною мовою.

Якщо погляди Квітки на посилення рідних впливів у літературі забезпечували йому прихильність консерваторів, соціальні сатири Квітки здобули схвальні відгуки лібералів і радикалів. Белінський захоплювався Квітчиною критикою старої шляхти, ставлячи його поряд з Фонвізиним, Грибоедовим і Пушкіним як письменника, що уділиво викривав її вади й нечестя. За ці викриття його твори інколи зазнавали цензури: п'єси «Дворянські вибори» (1829) та «Дворянські вибори, частина друга» (1829—1830) і «Ясновидяча» (1830) не отримали дозволу на виставу, а роман «Життя й походеньки Петра Степановича сина Столбикова» (1841) письменник протягом восьми років був змушений тричі переписувати, перше ніж дозволили його публікацію. Ранній сатиричний роман «Пан Халявський», написаний російською мовою, дістав, як ми бачили, похвалу Белінського за те, що письменник у ньому відкидав забобони й застарілі патріархальні вартості XVIII ст. У творі «Герой очаківських часів» (1841), який спершу мав назву «Український Дон Кіхот», письменник зобразив простака шляхетського роду за часів Російсько-турецької війни 1787—1791 рр. У романі «Життя й походеньки Петра Степановича сина Столбикова» Квітка-Основ'яненко писав про зловживання влади в Росії XVIII ст. Усі ці твори були критикою невігластва, забобонності, корупції й тиранії з просвітницьких позицій.

Квітку ніхто й ніколи не підозрював у політичній нелояльності. Його соціальна репутація була бездоганна. Він походив з тієї самої української шляхти, що породила й Івана Котляревського, Петра Гулака-Артемівського та Ореста Сомова. Проте, на відміну від них, Квітка уникав будь-якого шовінізму та воєнної тематики⁹. Описуючи військове життя в оповіданні «Божі діти» (1840),

⁸ Див.: Маяк. — 1840. — № 2. — Розд. 4. — С. 19—21.

⁹ Оспівування війська в Котляревського було пов'язане зі створенням українських полків під час війни з Наполеоном. Див. SERBYN [1]. — Р. 59—72. Засудження польського повстання 1830—1831 рр. з боку Гулака-Артемівського було охарактеризоване як «офіційна заява про вірність»: КОЗАК [2]. — Р. 176.

він зосередився на долі селянина, що став сміливим, самовідданим солдатом і втратив у битві руку, врятувавши свого командира; наприкінці війни його винагородили. Душевні спонуки цього героя — не слава і не гроші, а просте чуття родинного та громадянського обов'язку. Крім того, громадське життя й самого Квітки було життям вірцевого громадянина. Він був засновником і директором Харківського професійного театру, засновником Добродійного товариства, яке створило Інститут для освіти дітей бідного дворянства (Квітка став його директором), та редактором і видавцем першого українського часопису — «Украинского вестника», що виходив з 1816 р., аж поки був заборонений цензурою 1820 р. Квітка-Основ'яненко обіймав різні адміністративні посади, зокрема посаду голови Харківської палати кримінального суду, де його принциповий захист звинувачених, часто кріпаків, призвів до ускладнення стосунків письменника з дворянством; цей судовий досвід став для нього джерелом сюжетів його художніх творів.

Коли Квітка писав українською, він зображував позитивних героїв, що, хоч яким був їхній соціальний статус, дотримувалися стоїчних поглядів та християнських ідеалів. У цих творах кріпаки та селяни виявляють внутрішню свободу, що є результатом подолання пристрастей, прихильності до традицій селянської громади та примирення з долею. Його гідні захвату герої досягають високого рівня самоусвідомлення й живуть у згоді з розумом та природою. Парадоксальним чином благородного кріпака зображено вільнішим від дурного, пихатого й жорстокого дворянина, що є рабом суспільних вимог і особистих пристрастей. В усіх творах Квітки-Основ'яненка, як зауважив один критик, міська афектація протиставлена простому селянському життю¹⁰. Цього протиставлення автор досягає, зображуючи позитивними барвами корінних мешканців, тоді як усілякі зайди, заброди та москалі — це нечутлива й потенційно руйнівна сила. Природа і провидіння незмінно перебувають на боці традиційного способу життя, що органічно розвивається в межах місцевої громади. По-друге, віддаючи перевагу внутрішній сфері, світові індивідуальних почуттів, а не публічним драмам, письменник має змогу стверджувати, що головні

¹⁰ Петров Н. [1] — С. 107.

мотиви людської поведінки — це не людська слава й політична відданість, а прагнення жити у згоді з моральними законами, що їх установив Господь і визнає громада. Кохання й потяг до родинного життя стають найсильнішими почуттями. По-третє, обираючи за своїх шляхетних і трагічних героїв селян і простолюду, Квітка використовує літературний сентименталізм як демократизаційну силу. У відповідь на звинувачення, мовляв, він зображує селян як аристократів, письменник наполягав, що його герої з нижчих верств цілком відповідають правді життя¹¹. Костомаров, один з перших критиків Квітки, наводив майже такі самі аргументи¹². Обидва письменники несхитно дотримувалися цього погляду почасти завдяки своїй принциповій моральній і політичній позиції. Вони наділяли образи селян кращими людськими рисами, зокрема розважливістю, заперечуючи поширений серед панівних класів звичай паплюжити нижчі верстви. Така позиція мала далекосяжні наслідки. Якщо моральне право на боці селянина, то можна виправдати й опір владі.

Такий вибір тем і героїв спонукав і до нової позиції автора. Хоч у своїх дидактичних трактатах письменник звертається до селян, до жінок та до своїх земляків із позиції соціально привілейованої людини, в його оповіданнях простолюду промовляє сам за себе. Повість «Маруся» (1834), яку Квітка написав у п'ятдесятирічному віці, об'єднавши поневолені класову, національну та гендерну ідентичності в постаті трагічної героїні, була його першим і найславетнішим сентименталістським твором, написаним українською мовою. Письменник гостро усвідомлював, як зміна мови впливає на характеристику героїв і літературні засоби. В листах до свого видавця Плетньова він спробував пояснити вимоги, які ставив перед ним цей новий голос, наполегливо стверджуючи своєму нетямущому кореспондентові в імперській столиці, що його українські твори вищі від доти створених російських творів та відображують іншу чутливість. Навіть його переклади української говірки російською мовою, писав Квітка, не звучать, бо ж тут ідеться про іншу «народність». Коли він намагався писати російською мовою, його завжди

¹¹ Див., наприклад, його лист до Плетньова від 8 лютого 1839 р.

¹² Див.: Костомаров [4].

«несло на малоросійський тон». Саме тому, запевняв письменник Плетньова, він уже не писатиме російською. «Крім того, вельмишановний Петре Олександровичу, — додавав він, — візьміть на себе клопіт збагнути очевидну різницю наших мов — тобто мов російської і малоросійської: що однією могутне, гучне, гладеньке, другою не справить ніякого враження, холодне та сухе»¹³.

Письменник неминуче дійшов до того, що був змушений боронити свою націю. Його пояснення, мовляв, він просто дилетант, та відоме зізнання, що він попервах став писати українською тільки для розваги сусідів, треба сприймати з дрібною сумніву, особливо коли взяти до уваги, з якою ретельністю він порядкував своїми літературними справами, його чутливість до реакції критики на свої твори та діапазон і важливість його літературних досягнень. Перетворення Квітки на українського письменника було пов'язане не тільки зі зміною мови, а й з набуттям певної громадянської ролі та соціальної ідентичності. Зеров у статті 1929 р., переглядаючи своє раніше суворе судження про Квітку, закликав уважно читати «наївні, простодушні слова» із листа письменника до Плетньова: «За ними прихована ціла тактика, укрита не одна передумана думка про своє авторство, про його сильні і слабкі сторони»¹⁴. Спланованою метою Квітки, на думку Зерова, було створення публіки для українських творів і літературної цікавості до української реальності. Критик тепер інтерпретував позицію Квітки як спритні маневри з метою публікації українських матеріалів, зігравши на цікавості російських видавців. З такими прихильними кореспондентами, як Максимович, Шевченко і Андрій Краєвський, Квітка вдавався до набагато щирішого тону, розкриваючи свою «тактику». В одному листі до Максимовича він викладає спільну позицію українських активістів: «Ми повинні присоромити і змусити замовкнути людей із дивними поглядами, які вголос проповідують, що не слід писати тією мовою, якою 10 мільйонів розмовляє, яка має свою силу,

¹³ Лист до П. О. Плетньова від 15 березня 1939 р. у вид.: Квітка-Основ'яненко [1]. — Т. 7. — С. 216.

¹⁴ Зеров [4]. — С. 38.

свою красу, що їх годі переповісти іншою мовою, свої звороти, гумор, іронію і все немов у порядної мови»¹⁵.

Квітка намагався переконати Краєвського, що до українських творів є велика цікавість і вони мають широку читацьку аудиторію. Ця цікавість зростатиме, коли буде подолана упередженість російських часописів проти української мови: «Дайте нашої молоді змужніти, вбитися в пір'я, тобто ознайомитися з пером, — і вона доведе та утвердить, що великоросійська мова — це тільки діалект кількох губерній, дитина, і то не найстарша, нашої мови, старшої доньки питомої слов'янської [мови:]». А коли наші хлопці почнуть висмикувати й витягати з неї все наше питоме, забране, тоді й найфанатичніший прихильник мови російської замовкне й визнає свої колишні помилки»¹⁶.

Квітка був принциповим консерватором, що, як зазначив Франко, «викликає своїми творами співчуття до... підневільного становища» простолюду¹⁷. За умов фрагментації імперського дискурсу на початку XIX ст. він відіграв видатну роль у визначенні національних літературних особливостей, наполягаючи на існуванні окремої читацької аудиторії, окремого контексту та інтерпретаційної матриці. У 1830-х — на початку 1840-х років разом з іншими культурними діячами він заходився обстоювати українську мову, літературу та ідентичність у відповідь на заяви Сенковського, Польового та інших у «Северной пчеле» та «Библиотеке для чтения», мовляв, українська мова не існує або нездатна створити літературу¹⁸.

Народжену контрпозицію, виражену в ідеях Квітки, можна охарактеризувати, розглянувши два його твори: російськомовне оповідання «Головатий, матеріал для історії Малоросії» (1839) та українську повість «Конотопська відьма» (1836)¹⁹.

¹⁵ Лист від 3 жовтня 1839 р. Див.: Квітка-Основ'яненко [1]. — Т. 7. — С. 228.

¹⁶ Лист від 28 грудня 1841 р. Див.: Там само. — С. 338.

¹⁷ Франко [10]. — Т. 41. — С. 181.

¹⁸ Волинський [1]. — С. 150—151, 234.

¹⁹ Працю «Головатий (Материал для истории Малороссии)» вперше опубліковано у вид.: Отечественные записки. — 1839. — 4.2. — С. 1—29. «Конотопську відьму» вперше опубліковано у вид.: Малороссийские повести, рассказываемые Грыцьком Основьяненком. — Т. 2. — М., 1836. — С. 107—347.

В першому оповіданні, яким захоплювався широкий загал і яке надихнуло Шевченка написати вірша на честь його автора, йдеться про характер і долю Головатого, кошового отамана Запорозької Січі. Справжній Головатий і дійсно навідував дім Квітки по дорозі до Санкт-Петербурга, де він спромігся дістати дозвіл на повернення запорожцям військового статусу й формування козацького війська на Таманському півострові. Оповідання Квітки має автобіографічний характер, письменник зображує вплив цих візитів на місцеву шляхту й розповідає про заходи Головатого в Санкт-Петербурзі. Шляхта спершу злякалася страшних запорожців, але згодом почала розуміти своїх гостей і захоплюватися ними: адже ті познайомили її з мовою, історією та вдачею, які мали велику притягальну силу. Таким чином, цей твір — розповідь про особисте знайомство з міфічною запорозькою ідентичністю.

Головатий та його козацтво були дивовижними особистостями. Вони спантеличили не тільки місцеву українську шляхту, а й Санкт-Петербурзький двір і саму Катерину своєю здатністю швидко переходити від розмовної української мови до мови російського салонного товариства. Перебуваючи в столиці, Головатий спритно організував інформаційну кампанію в газетах і успішно маніпулював санкт-петербурзькою громадською думкою, щоб домогтися тих поступок, яких вимагали козаки. Говорячи з позиції слабшого, він удається до найрізноманітніших хитрощів, аби посприяти своїй справі, експлуатує екзотику, яку репрезентують запорожці, «модність», яку вони самі виробили для себе, та аргумент про їхню військову корисність для імперії. Не жертвуючи своєю ідентичністю, а фактично, навіть підносячи її унікальність, посланці спромоглися зачарувати всіх навколишніх і виграли свою справу. В столиці вони щасливо «поставили на сцені» українську ідентичність.

216

Проте лояльність Головатого була двозначною. Його нарікання від імені війська, так само як і його майстерно написане звернення, сповнене поваги до імператриці та захвату перед нею, — це все твори, виставлені на публіку, але ясно, що його щирі почуття належать історичній Січі. Публічна вистава автономної ідентичності пов'язана з порушенням умовностей світського товариства: мова й манери

запорожців інколи напрочуд грубі, межують з неповагою до імперської влади, консервативних вартостей та ієрархії.

Молодий Квітка відкриває у своїх гостях ідентичність, з якою він глибоко пов'язаний. Не раз зазначено, що глузливий, веселий задерикуватий тон і поведінка були типові для козацтва, і цей тон — уже як літературний стиль — зумисне переймав дехто з інтелігенції, і він правив, фактично, за знак ідентичності²⁰. Так само як письменник Квітка заявляв у своєму листі до Плетньова, що його привабила місцева мова, оповідач у розповіді про Головатого описує, як його полонили манери та ідентичність тих гостей.

І нарешті, слід сказати, що, пишучи оповідання, Квітка опосередковано підтримував ідею відновлення автономії козацького війська. Цей аргумент імпліцитно наявний і в його творах «Про слобідські полки» (1838) та «1812 рік у провінції» (1843). Квітчині «Перекази про Гаркушу» (1842), написані тієї самої доби, — ще одна прихильна розповідь про запорожця, який після зруйнування Січі з 1772 по 1784 р. став отаманом зграї розбишак. В оповіданні Квітки це справжній Робін Гуд. Автор замовчує, що історичний Гаркуша став злочинцем, відмовившись служити цареві.

У повісті «Конотопська відьма» йдеться про те, як топили чи мало не втопили відьом. Сюжет розгортається навколо відьми Явдохи, яка помстилася місцевій владі за те, що її прилюдно відшмагали батогами. Ця відьма — загадкова сила, що може прибирати різних постатей та голосів, збурює всю громаду й запановує над містом. Повість багата на описи, автор з любов'ю змальовує відьомські звичаї та обряди, стосунки відьом із людьми. Хоча повість починається й закінчується на моралізаторській ноті (відьма, зрештою, вмирає в муках, а відьомство викрите), вона свідчить про могутню привабливість окультного фольклору. Повість, попри свій сатиричний тон, прикметна й багатством і точністю зображення козацького життя за Гетьманщини.

Як і в інших творах Квітки, в повісті утверджується життєва сила місцевої ідентичності. В ній дуже легко можна добачити

²⁰ Музичка [1]. — С. 15.

відповідь пригноблених. Лихі сили «Конотопської відьми», як і сили загадкових запорожців, можна трактувати як вияв пригноблених сил, які мають свої власні культурні коди та системи лояльності. Письменник не заперечує цих сил і не принижує їх; фактично, він із захватом описує їх. Явдоха породила довгу низку літературних образів відьом та чаклунів, що зростали на таємних силах українського фольклору. А Головатий став прототипом довгої низки літературних образів запорожців з амбівалентним ставленням до осілого міського суспільства і особливим даром брати гору над шляхтою, як-от, скажімо, Кирило Тур у романі Пантелеймона Куліша «Чорна рада, хроніка 1663 року» (1845—1846) та Гаркуша у творі Олекси Стороженка «Брати-близнята (нарис Малоросії минулого сторіччя)» (1857).

«Головатий», «Конотопська відьма» та інші українські оповідання Квітки давали змогу здійснювати приховану соціальну критику, що виходила з самого українського суспільства. В листі до свого російського видавця Квітка пояснює, як, живучи в Україні, він не тільки «привчився до мови жителів», а й «навчився розуміти думки їх», а у своїх творах «примусив їх своїми словами переповісти їх публіці»²¹. Саме ця успішна презентація нового голосу й становить головне досягнення Квітки. Григорій Сивокінь охарактеризував Квітку як першого українського письменника, що свідомо звернувся до простого читача, створив прозу для «люб'язних земляків», яким він адресував свої «Листи»²², і посприяв створенню читацької аудиторії. Цей амбіційний проект був більше ніж літературним експериментом. Як згодом зазначив Пантелеймон Куліш, харківське дворянство за часів Квітки цілковито дотримувалося давніх козацьких традицій української шляхти. Його мова та звичаї не дуже й відрізнялися від мови та звичаїв навколишнього простолюду. Російська мова була нерідною мовою Квітки, й він ніколи не вчився в російських школах²³. Він ніколи не виїздив за межі Харківщини й відкидав будь-які розмови про переїзд

²¹ Лист до П. О. Плетньова від 8 лютого 1839 р. Див.: Квітка-Основ'яненко [1]. — Т. 7. — С. 214.

²² Сивокінь [1]. — С. 91, 97.

²³ Куліш [1]. — С. 490.

до Санкт-Петербурга. Квітка цілковито належав до покоління, що заглибилось у вивчення своєї «власної» ідентичності. Після відкриття 1805 р. Харківського університету й заснування нових журналів та газет розвинулось літературне життя, яке живилось прагненням репрезентувати Україну в літературі. Квітка, що був завідником літературних вечорів та дворянських зборів і часто виступав там зі своїми творами, сформувався саме в цьому середовищі. Саме воно зрештою спонукало його писати українською і стало його першим читачем²⁴. Він репрезентував нову чутливість, яка керувалася тим, що Сивокінь назвав «орієнтацією на демократичного читача»²⁵. Звертання до українського читача, перехід на «голос» народу та його мову були вмотивовані почасти відмовою від того, що видавалося штучним, далеким від реального життя, невідповідним природі. Другою причиною стало до певної міри зародження національної солідарності між дворянством і простолюдом. Навіть якщо ставлення Квітки до влади засвідчувало типовий тогочасний «український дуалізм», будучи інколи шанобливим, а інколи досить самоутверджувальним, культурна програма Квітки та його літературні взірці стали джерелом натхнення для інших. Його творчість мала далекосяжні наслідки²⁶.

ПРОТЕСТ ПРОТИ КОЛОНІАЛЬНОЇ ВІЙНИ:

«КАВКАЗ» (1845) ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Образ Тараса Шевченка як національного поета тісно пов'язаний з тим, що він відкидав імперську парадигму завоювань та асиміляції і утверджував замість неї контрнарратив, що *легітимував* місцеву національну боротьбу. 1845 р. цей розрив з імперською ідеологією в його поезії став цілковитим. Вірші, написані того року, сповнені могутніх антиколоніальних почувань. Іван Дзюба

²⁴ Данилевский Г. [1]. — Т. 21. — С. 153, 158.

²⁵ Сивокінь [1]. — С. 100.

²⁶ Вислів «український дуалізм» належить О. Забужко. Див.: Забужко [2]. — С. 42.

стверджував, що Шевченко зайшов набагато далі, ніж будь-хто з його сучасників, викриваючи тодішній соціально-політичний устрій. Він

«піднявся до такого тотального заперечення тиранії, до такого „вживання“ в біди іншого, не славетного, як греки чи іспанці (про неволю яких в різні часи багато писалося), а забутого Богом і людьми маленького народу; до такого розуміння рівності народів перед Богом і совістю людства... його суверенності і незамінності у світовому порядку речей, — які стають кодексом людства лише наприкінці ХХ століття, та й то лише теоретичним, „вербальним“ кодексом, усупереч якому чиниться щодня і в різних куточках світу жорстоко й цинічно...»²⁷

В останні місяці 1845 р. Шевченко написав низку поетичних шедеврів, які звинувачували царизм²⁸. Проте критики вкрай рідко зазначали, що це був не тільки виклик офіційно санкціонованій національній політиці, а й обурення причетністю до цієї політики російських слов'янофілів та західників. Одним з найвидатніших серед тих творів є поема «Кавказ». Оpubлікована лише 1859 р., вона сто тридцять років дошкуляла і царату, і радянській владі. Дзюба нагадує, що протягом усієї радянської доби цю поему не читали під час публічних ушанувань пам'яті поета, а коментатори уникали її²⁹.

Поема «Кавказ» була безпосередньою реакцією на реальну подію — смерть Якова де Бальмена 1844 р., коли він служив в експедиційному корпусі. Де Бальмен був близьким приятелем Шевченка

²⁷ Дзюба І. [3]. — №. 3. — С. 93.

²⁸ Серед них і деякі зі своїх найвидатніших творів: «Стоїть в селі Суботові», «Великий льох», «Наймичка», «Єретик (Шафарикові)», «І мертвим, і живим...», «Холодний яр», «Давидові псалми» і «Три літа». Англійські переклади деяких цих творів є у: СНЕВЧЕНКО [1].

²⁹ Дзюба І. [3]. — С. 4, 108.

та ілюстратором його рукопису³⁰. Проте задум написати цю поему виник, власне, в рамках кристалізації антиімперіалістичних почувань серед українських патріотів, з якими поет був тоді пов'язаний і які невдовзі утворили Кирило-Мефодієвське братство. На поему треба дивитись у контексті численних од, присвячених імперії та цареві й опублікованих у 1840-х роках у часописі «Москвитянин» та інших подібних до нього виданнях. Зміст, тон і мова поеми пародують імперські форми звертання: офіційні прокламації царя, хвалебні гімни на честь самодержавства та імперії, спроби раціонально пояснити «цивілізаційну» місію Росії. Демістифікуючи ці формули, поема спрямована проти всього колоніального духу, будучи, як сказав один критик, «сатирою на всякий і всілякий колоніалізм»³¹.

Міркуючи про завоювання та війну, поет постійно змінює своїх адресатів: звертається до читача, до Бога, до народів Кавказу, панівного класу, Христа і, нарешті, Якова де Бальмена. В трьох різних місцях тон оповіді змінюється, глузливо наслідуючи голос самодержця. Оповідач щоразу спалахує гнівом, голос протесту проривається крізь цей самодержавний тон, заперечуючи апофеоз насильства, безмежності та могуті, характерний для тогочасних гімнів, од та елегій. Оповідач натомість зображується стражденною жертвою. Орел, головний образ у поезії, що оспівувала імперію, стає хижим птахом, який щодня шматує серце Прометей і п'є його кров. Царя охарактеризовано як «неситого», що ніколи не реалізує своєї грандіозної і хворої фантазії «виорати на дні моря поле». Самі гори «засіяні горем», і з них течуть «крававії ріки». Узвичаєний образ російського потоку чи моря тут пов'язаний зі стражданнями та вбивствами. Його води — це кров і сльози незліченних вдів, дівчат, матерів і батьків.

Таким чином, Шевченко нападає на «офіційні» поетичні заяви та їхню злочинну змову з царською ідеологією; висміює підтримку самодержавства з боку письменників і їхню злочинну апологію кріпацтва. Традиційна формула російської поезії характеризувала

³⁰ Де Бальмен ілюстрував «Вірші Т. Шевченка», рукописну збірку 1844 р.

³¹ Івакін [1]. — С. 120.

царські володіння як такі, що простяглися «від моря до моря», то були лестощі на адресу самодержавної могуті. Вдавалися до неї Державін в оді «На штурм Варшави» (1794): «от Лены до Невы»; Жуковський у вірші «Многі літа» (1834): «От Кавказа до Алтая, от Амура до Днепра» — та інші поети в безлічі інших віршів. Шевченко переробляє цю конструкцію на один зі своїх найславетніших афоризмів:

Од молдованина до фінна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!³²

Навіть саме це останнє слово було поетичним загальником у віршах, що прославляли царя. Жуковський, наприклад, написав «Оду, благоденство Росії...» (1797), в якій він порівнював імператора Павла з Богом; інший його вірш мав назву «Могутність, слава і благоденство Росії» (1799). В обох творах використано канонізовану формулу, характерну для найблидолизніших віршів.

У своїй поемі Шевченко використовує мовні особливості, характерні для офіційних царських заяв, і пародіює їх. Він вживає першу особу множини, царське «Ми», й запозичує фразеологію імператорських звертань. Словосполучення «милостивії ми» побудоване на основі такої самої формули, використовуваної в царських маніфестах та прокламаціях про надану ласку, де часто фігурували такі фрази, як «всемилостовийше пожаловали мы». Прикметник «милостивий» ужито іронічно. Він пародіює іншу низку слів, якими цар називав себе в офіційних прокламаціях. У гімнах на честь царя часто повторювалося «слава». Цю формулу спершу глузливо висміяно, бо славу проголошено царським хором та їхнім псарям, а потім обернено проти імперії: оповідач раптом переходить на шанобливий тон і уславлює боротьбу гірських народів за свободу, вшановуючи їх тією славою, в якій він відмовив монархові.

³² Шевченко [1]. — Т. 1. — С. 326.

Поет вдається до надто уїдливого сарказму, викриваючи лицемірне використання православ'я для виправдання експансіоністської «цивілізаційної» місії в російській зовнішній політиці та «смирнення» у внутрішніх справах. Згодом Шевченко писав у своєму щоденнику, що ця релігійна ідеологія була «головним вузлом московської старої внутрішньої політики»³³. У поемі «Кавказ» він описує цинічну експлуатацію релігійного почуття. Росіяни, що кажуть: «Ми християне», «Сам Бог у нас» (слова з російського подячного піснеспіву за воєнні успіхи), — це імперіалісти, які накидають свої звичаї іншим народам й ладні виправдовувати кріпацтво³⁴. Шевченко, фактично, перекручує ці вимоги: справжня християнська політика закликала б до поваги та мирного співіснування в міжнародних справах та до радикальних внутрішніх реформ. Поет висміює мудрування християн, що покликаються на біблійного Давида (який, вбивши свого товариша й забравши його дружину, став царем), аби виправдати власну нищу поведінку. Злодійство та визиск, згідно з ученням офіційної православної церкви, мають свою винагороду на небесах: «В нас дери, дери та дай, і просто в рай».

Така деконструкція офіційних царських маніфестів і поглядів, що їх поширювали російські слов'янофіли, як-от Хомяков, мала ще й паралель у критиці на адресу російських просвітників, що провіщали утвердження розуму та прогресу в модернізованій, русифікованій державі. Відмова від діалектики просвітництва робила Шевченкову критику ще нищівнішою, ніж визнавала більшість рецензентів. Голосом, що наслідував голос лермонтовського імперського демона-спокусника, він описує ті переваги, що їх можуть здобути маленькі племена у великій державі. Проте безмежність та могутність Росії, які часто ставали темою панегіриків на честь царату, саркастично понижені внаслідок поєднання їх із Сибіром та його незліченними в'язницями. Шевченко коментує

³³ Шевченко [1]. — Т. 5. — С. 130.

³⁴ Слова вшанувального гімну такі: «З нами Бог! Збагніть язики, збагніть і скоріться, бо з нами Бог!». Джефрі Брукс зазначає, що в популярній літературі під час Кримської війни ці слова передавали як «Збагніть, погани, збагніть і скоріться, бо з нами Бог!» Див.: Brooks [1]. — Р. 218.

претензії імперії, будімото вона поширює освіту, цивілізацію та культуру. Насправді вона навчає тільки економічної експлуатації («почому хліб і сіль почім»). Поет пише:

У нас! чого-то ми не вмієм?
І зорі лічим, гречку сієм,
Французів лаєм. Продаєм
Або у карти програєм
Людей... не негрів... а таких
Таки хрещених... но *простих*³⁵.

Цей уступ наслідує імперський голос і спростовує його аргументи іронічним контрапунктом. Вигодами просвітництва, що його запроваджує самодержавство, називають астрономію (1839 р. у Санкт-Петербурзі відкрито астрономічну обсерваторію), антифранцузьку пропаганду (натяк на критику республіканських впливів, надто після революцій 1789 та 1830 р.) та кріпацтво. Тут просвітник розгублено затинається, намагаючись раціонально пояснити торгівлю людьми та програш людей у карти. Він доводить, що кріпаки, хоча вони, фактично, християни, — це «прості», а тому їй не варті симпатії. Російські поміщики ніколи не торгували неграми, на відміну від західних колонізаторів («Ми не гішпани, крий нас, Боже, / Щоб крадене перекупать, / Як ті жиди. Ми по закону!..»). Саме апологія кріпацтва найбільше дискредитує претензії панівного класу на просвітницьку місію. На християнство покликаються задля підтримки принципово аморального устрою. Коли оповідач знову переходить на голос нещадного критика, він суперечить своєму твердженню «По закону апостола / Ви любите брата»: «Суеслови, лицеміри, / Господом прокляті»³⁶. Імперія «просвітила» своїх підданих лиш у тому, як «тюрми муровати», ходити в кайданах і «плести кнути узловаті». Все це «просвітництво» вона пропонує тубільним племенам, якщо вони погодяться віддати останній осідок свободи — «свої сині гори».

³⁵ Шевченко [1]. — Т. 1. — С. 327.

³⁶ Там само.

Мовчання в політиці про неросійські народи й народи, репрезентовані тільки селянством, в імперських столицях вважали за доказ, що їм бракує політичної свідомості й національної долі³⁷. Шевченко пародіює та висміює цей імперський монолог і властиві йому асиміляційні зазіхання, протиставлячи йому національний контрнарратив. Отже, всю поему можна трактувати як підточування імперської історіографії.

В останньому розділі, що є роздумами про смерть Якова де Бальмена на службі в чужому війську, у центрі уваги опиняється трагедія народів та індивідів, що змушені служити з армії та воювати за те, що їм огидне. Існує думка, ніби тут Шевченко висловлює симпатію до таких поетів-вояків, як Бестужев-Марлінський та Лермонтов, що досліджували у своїй творчості питання роздвоєної лояльності. На відміну від цих російських авторів, Шевченко не виявляє ніякої двозначності. Як і вони, він висловлює симпатію горянам, але при цьому цілком виразно й недвозначно легітимує їхні політичні сподівання та відкидає погляди агресора. Марлінський у четвертому розділі повісті «Амалат-Бек» та Лермонтов у вірші «Дарунки Тереку» трактують річку Терек як несамовитий гірський потік, приборканий морем, що простерлося серед рівнин. Шевченко не споглядає незворушно те, що він називає нескінченим проливанням крові. Душу та волю народу не зламати, тож кров тектиме й далі. Вбивства по обидва боки фронту колоніальної війни не просто трагічні, а й марні, бо їхні мета та виправдання — не тільки аморальна, а, зрештою, й нездійсненна імперська мрія. Фінальні рядки повертають нас до епіграфа, взятого з плачу Єремії. Вони нагадують нам, що поема «Кавказ» — плач із приводу споконвічної боротьби справедливості з тиранією.

³⁷ Думка Данилевського з цього приводу, здається, найясніша. Дрібним народам, стверджував він, «бракує свідомості незалежності, вони не відчують у ній потреби й навіть не здатні відчувати її». Вони «етнографічний матеріал», що ніколи не набирав форми політичної індивідуальності. Важко покласти край життю того, хто ніколи не жив; неможливо спотворити тіло, що не має індивідуальної єдності. Отже, тут і мови не може бути про вбивство чи про знівечення народу, тобто й про завоювання». Див.: Данилевский Н. [1]. — С. 24.

У поемі «Кавказ» Шевченко створює могутній синтез соціальної та національної боротьби, об'єднаний ідеал свободи, який править за бойовий поклик для знедолених, позбавлених голосу народів у межах імперії, — народів, що їх провідні російські інтелектуали вважали за перешкоду на шляху розуму. Наприкінці ХІХ ст. український націоналістичний рух став вбачати в Шевченкові свого пророка.

Проте лунали й твердження, мовляв, оцінка Шевченка як революціонера й незалежника, хибна. В. І. Д. Ален заявляв, що Шевченко був «радше революціонером почуттів, ніж ідей»³⁸. Його Україна, на думку Григорія Грабовича, — це поетичний міф, у якому міфологеми покарання та активного й пасивного ставлення до майбутніх змін посідають чільне місце, і їх годі звести до усвідомлених політичних вимог³⁹. Проте ця спроба цілковито відмежувати міфічно-поетичний елемент від політичного непереконлива. Немає потреби заходити аж так далеко, аби доводити, як дехто⁴⁰, наявність пригніченої, невисловленої сепаратистської тенденції у творчості Шевченка, щоб зрозуміти його ідею самовизначення. Хай там як, визвольним міфам властиво мати кілька значень, радше вказувати на можливості, ніж визначати конкретні програми дій. Слово Шевченка на захист визвольної боротьби можна використати для утвердження багатьох прагматичних цілей, і його таки справді використовували для цього.

Власна оповідна позиція поета змінюється так, що стає видимим моделювання цілої низки виборів: він обдумує різні можливі стратегії визволення в контексті широких моральних проблем. А проте його думка завжди починається з категоричного відкидання імперіалізму, а потім звертається до розгляду пекучих політичних та моральних проблем у процесі формулювання ліричних запитань і відповідей. У зв'язку з поемою «Кавказ» І. Дзюба писав: «Його оголене серце б'ється серед тяжких кривд, думка кидається від розпачу до віри і знову до розпачу, слово спалахує то святим гнівом, то гірким сміхом, то розпростертим співчуттям,

³⁸ ALLEN [1]. — P. 240.

³⁹ GRABOWICZ [1]. — P. 134—135, 137.

⁴⁰ Лисяк-Рудницький [1]. — С. 195.

то тяжкою сльозою, то судним криком»⁴¹. Зрештою, ця поема — розмова з Богом, така ж, як плач Єремії й Давидові псалми, що їх перекладав Шевченко, працюючи над твором. У поемі зображено покору вищій волі й водночас подано молитву про Боже втручання в несправедливий світовий устрій.

Деякі критики довели, що ці страдницькі роздуми були, фактично, частиною тогочасного дискурсу про імперіалізм та антиімперіалізм, даючи відповідь на відверті політичні заяви й політичну міфологію, приховану офіційними заявами та поетичними штампами⁴². Шевченко, скажімо, суперечив одному фундаментальному штампі російських творів про Кавказ — утвердженню остаточної перемоги. Пушкін писав про тубільців, що «не спасла вас ваша кров», і словами, які будуть повторені наприкінці його поеми «Полтава», провіщав, що майбутні покоління згадуватимуть їхню боротьбу «без боязни», не як живу історію, а як фольклор:

Подобно племени Батгя,
Изменит прадедам Кавказ,
Забудет алчной брани глас,
Оставит стрелы боевые,
К ущельям, где гнездились вы,
Подъедет путник без боязни,
И возвестят о вашей казни
Преданья темные молвы⁴³.

Такі висновки, де бажане видається за дійсне, стали одним з головних знарядь літературного арсеналу. Жуковський згадував про «чудный плен» Кавказьких гір як про реалізовану дійсність ще у своїй «Старій пісні на новий лад». Лермонтов у вірші «Суперечка» теж провістив кінець завоювань, коли Казбек (гора), нездатний полічити нескінченні лави російського війська, «шапку

⁴¹ Дзюба І. [3]. — № 4. — С. 111.

⁴² Зокрема див.: Івакін [1]. — С. 119—154; Дзюба І. [2]. — С. 237—289.

⁴³ Це закінчення поеми Пушкіна «Кавказький бранець». Див.: Пушкін [2]. — Т. 4. — С. 130—131.

на брови надвинул и навек затих». Шевченко не міг заперечити величезної воєнної переваги імперії, але його сумління протестувало проти тріумфу зла, й він підніс свій голос для викриття цієї тріумфальної риторики.

Питання служби у збройних силах імперії було надзвичайно важливим для бездержавних народів. То була тема, над якою Джакомо Леопарді працював протягом італійського *Risorgimento*. Для України, що за Шевченкових часів уже мала довгу історію воєнного колабораціонізму в процесі імперської експансії, то була вкрай болюча проблема, що ділила суспільство. І. Дзюба зазначав, що ставлення Шевченка до експлуатації українців на примусовій військовій службі було негативним, проте він виявляв свою прихильність до спроб відновити військові формування, розпущені після втрати автономії. Такі формування означали б часткове повернення політичних прав, нагадували б про історію і сприяли б розвиткові національних гордоців. Як ми вже бачили, 1790 р. Катерина II відновила Чорноморське козацтво як бойову силу, майже через два десятиріччя по тому, як зруйнувала Запорозьку Січ. Чорноморське козацтво воювало на Кубані й на Кавказі проти черкесів та інших гірських народів. Українські вояки ставали у великій пригоді як розвідники, були ефективними й недорогими допоміжними силами, що їх використовували для спеціальних завдань. Козакофільство, притаманне Шевченкові, спонукало його захоплюватися збереженням, хоч у якій ослабленій та ілюзорній формі, запорозьких традицій. Але оскільки поет знав, що це військо експлуатують на імперіалістичній завойовницькій війні, його протест проти такої служби був умотивований чимсь набагато більшим, ніж особиста трагедія: протест був не тільки плачем із приводу смерті близького приятеля, а ще й реакцією на національну ганьбу.

228

Шевченко був переконаний: народ складається з усіх класів, зокрема й селянства; кожен народ, хоч якою деформованою може бути його соціальна структура, має політичну цілість; бездержавний народ має не тільки минувшину, а й теперішнє та майбутнє, яке покликані висловити поети цього народу. Такі думки спростували головні політичні постулати імперіалістичного мислення.

Програма Кирило-Мефодіївського братства була докладним поясненням цих поглядів. Вона спиралася на право малих народів на самовизначення. Західні вчені применшували політичний характер і значення братства, зосереджуючись натомість на характеристичі його членів як представників «інтелектуального національного руху»⁴⁴. Проте це твердження заперечували коментатори, які вивчали програму, число членів братства й масштаби його підтримки⁴⁵. Творення літератури, яка б висловлювала нову ідеологію, було, фактично, одним з важливих аспектів діяльності братства. Хай там як, поява поезій Шевченка стала єдиним найефективнішим способом поширення ідей братства.

Поема «Кавказ» стала символом опору імперському богові війни та солідарності народів, що стали його жертвами. Вона дала голос колонізованим і охарактеризувала конфлікт між імперією та народами з позицій останніх. Вирішальне значення цього чинника можна зрозуміти, почитавши рецензії на ранню творчість Шевченка в російських часописах. Рецензенти піддають сумніву як рішення поета писати українською мовою, так і його зображення України як не-Росії. Найвідоміший відгук належить Белінському. Той був твердо переконаний, що «безглуздо навіть думати, ніби сьогодні може щось розвинутися з їхньої, до речі, гарної, народної поезії». Писання творів українською мовою він вважав за свідчення регресу й порівнював його з рухом «від цивілізованого, освіченого та гуманного стану (досягненням якого Малоросія завдячувала своєму приєднанню до Росії) назад до колишнього варварства й невігластва»⁴⁶. То був вияв загальних почувань. «Литературная газета», чийм видавцем *de facto* був Федір Олексійович Коні, висловила захват із приводу поезій Шевченка, але все одно дала йому таку пораду: «Нам здається, що люди з талантом, які пишуть романтичні поеми та повісті малоросійською мовою, зробили б краще, якби писали по-російському»⁴⁷. «Русский вестник» назвав використання

⁴⁴ Dukas [1]. — P. 133—134.

⁴⁵ Див., напр.: Єкельчик [2]. — С. 55—58.

⁴⁶ Белинский [2]. — Т. 5. — С. 330.

⁴⁷ Ф. К. «Сочинения Грицки Основьяненка» // Литературная газета. — 1841. — 18 жовтня. — № 118. Цит. за: Прийма [1]. — С. 80.

«хохлацького діалекту» просто «літературною шалостью» й відверто засуджував те, що деякі талановиті автори беруть участь у цій практиці, на жаль, тягнучи за собою цілу орду позбавлених таланту наслідувачів⁴⁸.

Найбільше протестів породжувало зображення світу і свідомості, що відрізняються від російських, і ці протести виникали не у зв'язку з забороненим цензурою й недоступним «Кавказом», а з огляду на деякі інші вірші Шевченка. Булгаринська «Северная пчела», що 1840 р. опублікувала одну з перших прихильних рецензій на «Кобзар», займала дедалі безкомпромісніші позиції, вмістивши 1844 р. чотири негативні відгуки на поему Шевченка «Тризна»⁴⁹. Того самого року Степан Онисимович Бурачок, редактор «Маяка», глузливым і зневажливим тоном заперечив іншість українців. Говорячи про вірш Шевченка «Думка» («Тяжко-важко в світі жити...»), написаний у Гатчині поблизу Санкт-Петербурга 24 листопада 1838 р., він описав почуття ліричного героя такими словами: «Пішов козак, сумуючи, на чужую сторону і бідкається, що довелось йому там померти! А де ж тепер ця чужая сторона для козака? В Туреччині? Алжирі? Німеччині? То хто ж його просив іти туди? Якщо він, живучи у Тверській чи Петербурзькій губернії, вважає себе на чужій стороні, тоді можна тільки усміхнутися такому поетичному анахронізму»⁵⁰.

АРХЕОЛОГІЯ ІДЕНТИЧНОСТІ:

«ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ» (1845) ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Поема «Великий льох», як і «Кавказ», — це один із творів, які Шевченко написав 1845 р. і які увійшли до рукописної збірки «Три літа». Ця «містерія» поділена на три частини, а у виданнях «Кобзаря» за нею завжди йде коротенький вірш «Стоїть в селі Суботові», який, на думку декого з критиків, становить епілог

⁴⁸ Руский вестник. — 1841. — № 8. — С. 463.

⁴⁹ Див.: Прийма [1]. — С. 80—81.

⁵⁰ Маяк. — 1844. — 13. 25. 4. — С. 8. Цит. за: Прийма [1]. — С. 104.

до поеми, відокремлений від основного тексту через недогляд першого переписувача та видавця⁵¹. Цей «епілог», фактично, підсумовує й синтезує три попередні частини і декодує символічне значення «містерії». Він сповіщає нам, що льох — це могила України, що ота реальна, але й символічна церква та льох, що їх збудував у Суботіві Богдан Хмельницький, розвалиться і тоді з-під руїн постане вільний народ. Ця поема є прикладом, як письменник створює те, що Оксана Забужко назвала міфом, який «розколов» «транснаціональну „уявну спільноту“, послідовно витворювану російською тоталітарією впродовж майже двох століть»⁵².

У першій частині поеми описано розмову трьох душ, що зібралися подивитися на розкопки льоху, які здійснювала царська влада. Ці душі, як сказав Бог святому Петрові, матимуть дозвіл піти на небеса тільки тоді, коли Росія нарешті позабирає все з України й розкопає великий льох. Перша душа була колись вродливою молододю дівчиною. Її гріх полягав у тому, що вона перейшла дорогу гетьманові та старшині з повними відрами криничної води саме тоді, коли вони їхали в Переяслав підписувати угоду з Москвою. Проклята вода отруїла її батька, матір, брата, її саму та собак. Хоча, як сказано в епілозі, Хмельницький мав добрі наміри, молячись у тій самій церкві, «щоб москаль добром і лихом / з козаком ділився». Росія грабувала все, на що «накидала оком», зокрема давні скарби, заховані в могилах. Другу душу покарано за те, що вона напоїла коня Петра I, коли той повертався до Москви з-під Полтави. Ще бувши малою дівчинкою, ця душа була свідком пляндрування Батурина, коли загинули її мати й сестра. Цар, ставши на ніч у єдиній хаті, що лишилася в Батурині, бачив, як вона несла воду, і звелів їй напоїти коня. Повернувшись додому, дівчина зомліла й померла, і її поховала стара, яка давала їй притулок у своїй безверхій хаті. Ця стара, остання людина, що вижила в Батуринській різанині, теж померла наступного дня

⁵¹ Бородін [1]. — С. 175.

⁵² Забужко [2]. — С. 27. Забужко відкидає Грабовичеве психоаналітичне пояснення антиімперіалістичних творів та позиції Шевченка, інтерпретуючи типовий дуалізм українських письменників як явище, породжене колоніалізмом. Див.: Забужко [2]. — С. 41—42.

й зотліла в хаті, бо її нікому було поховати. Невпевнена, за що її покарано, душа невинної дівчини роздумує: «Мабуть, за те, що всякому / Служила, годила... / Що цареві московському / Коня напоїла!..» Третя душа була немовлям на руках своєї матері, коли Катерина II пливла вниз Дніпром у золотій галері. Цей епізод — згадка про славетну подорож 1787 р., яку Потьомкін поставив як спектакль на втіху дворові, й ця вистава полонила уяву всієї Європи. То була інсценізація Вольтерової тези, мовляв, Східна Європа — відсталий край ведмедів і варварів, і ця теза була спрямована на виправдання освіченого деспотизму Катерини. Вся ця подорож була прикрашена орієнтальними ефектами, глядачам пропонували виставу, показуючи їм дикий край, загони козаків і татарських кочовиків раз по раз з'являлися перед очима публіки. Водночас були продемонстровані й переваги цивілізації, яку несла Катерина, цариці показували хореографічні виступи, де щасливі селяни виспівували селянські арії в окозамилувальних виставах, які один спостерігач охарактеризував як «міста без вулиць, вулиці без хат, а хати без дахів, дверей і вікон»⁵³. У поемі Шевченка дівчинка-немовля, побачивши імператрицю, князів і воевод, усмінулася, що й стало причиною смерті і її самої, і матері. «Чи я знала, — запитує вона, — що тая цариця / Лютий ворог України, / Голодна вовчиця!» Ці образи заперечують характерне для Просвітництва зображення України як варварського, недисциплінованого краю, що згодом, завдяки імперському врядуванню, злагіднішав і став цивілізованим.

Ця частина повторює важливі історичні моменти поступового імперського поневолення України: Переяславська угода, внаслідок якої Україна стала царським протекторатом, поразка Мазепи під Полтавою і, нарешті, остаточна ліквідація автономії та закріпачення селян за Катерини. Шевченко у своїй антиімперіалістичній оповіді викрив усі ці три канонічні образи імперської історіографії. Першу душу покарано за небезпечну дипломатію Хмельницького,

⁵³ *Charles-Joseph, prince de Ligne. Correspondance et pensées du prince de Ligne // Bibliotheque des mémoires: relatif a l'histoire de France pendant le 18e siècle / Ed. M. Fs. Barriere. — Vol. 20. — Paris: Librairie de Firmin Didot Freres, 1859. — P. 72. Цит. за: WOLFF [1]. — P. 139.*

дві наступні були свідками поступового поневолення своєї країни за Петра й Катерини і не спромоглися зрозуміти його. Контрїсторіографія Шевченка завжди спантеличувала російських та радянських авторів, які писали про російсько-українські відносини. Серед видатних російських культурних діячів Герцен був майже єдиним, хто підтримував Шевченкову інтерпретацію намірів царату й колоніальних реалій, коли писав, що самодержавство «заходилося пригноблювати Малоросію всупереч усім угодам»⁵⁴.

Вода пов'язана з релігійними ритуалами, з церемоніями очищення та фізичним зідродженням. Українці, натякає Шевченко, зобов'язані очиститися від російської окупації у своїй країні. Вода має й інші літературні аналоги: в Марлінського й Лермонтова це Терек, приборканий та обмежений на своєму шляху до моря, а в Пушкіна — російське море, що поглинає слов'янські річки. Ідея, яку висловив у своїй поемі Шевченко і яку неусвідомлено сприймає читач, така: потрібно опиратися спустошенню країни, що колись мала квітучу культуру й багаті природні ресурси. Дівчина, яка перейшла дорогу Хмельницькому, сповіщає, що та криниця тепер «замуліла і висохла». Вона зростала на Україні за часів Богдана Хмельницького, разом із сином гетьмана гралася в дитячі ігри, їй ніколи нічого не бракувало. Така близькість до гетьмана спонукає вважати, що вона належала до панівної еліти та уряду, інтереси й культура яких були тотожні з інтересами й культурою народу. Порівняння колишньої гідності з теперішньою злиденністю ми бачимо і в картині спаленого, сплюндрованого Батурина, і в третій сцені, де мати з дитиною, будучи, напевне, кріпачкою, що працювала на придніпровських ланах, могла споглядати пишноту Катерини тільки з величезної соціальної та політичної відстані.

У другій частині йдеться про зустріч трьох ворон на хресті Суботівської церкви. Ці ворони, фактично, — лихі духи, відповідальні за страждання України, Польщі та Росії. Змінивши звичайну політичну ієрархію, Шевченко робить українську ворону найстаршою, бо вона заподіяла найбільше зла. Вона дорікає другій, польській вороні, що та розлила всього одну річку крові й лише загнала свою шляхту в Сибір після повстання 1830—1831 рр.,

⁵⁴ ГЕРЦЕН [1]. — Т. 12. — С. 111.

а третій, російській, — що та пишається, беручи на себе відповідальність за смерть шести тисяч робітників на здійснюваному тоді будівництві залізниці Санкт-Петербург—Москва. Лиха українська ворона, іронічно використовуючи стратегію контр-дискурсу, нарікає, що читання «Історії держави російської» (1816—1829) Карамзіна цілком затьмарило та відсунуло вбік справжню історію її власних «досягнень». Серед них вона називає спалення Польщі та її королів, наймання вільних козаків на чужу військову службу, руїну Батурина, різанину козацької старшини в Ромні та вбивство Полуботка у в'язниці. Щодо простого козацтва, то воно гинуло на царській війні у Фінляндії, будівництві фортець на річці Орель, спорудженні Ладозького каналу. Це панування терору спрямоване на знищення української національної держави й козацької верстви, а також на експлуатацію козаків як рабської сили в імперських будівельних проектах, де вони гинули тисячами. Герцен сказав те саме, зазначивши, що Катерина «оплатила свої єгипетські ночі козаками»⁵⁵. Перша ворона й далі вітає російську ворону з тією нелюдською соціальною системою, натхненником якої вона стала. Вона вражена зажерливістю москалів в Україні, що тепер розкопують старі могили, бо в хатах уже нема чого красти. Але руїна країни ще не повна. Перша ворона нарікає, що народ відроджує свої сили. Фактично, вона скликала до себе тих двох інших ворон, бо мають народитися близнята: один буде боротися з катами, а другий служитиме їм. Вона припускає, що, «поки сліпі люде», першого сина треба поховати, аби не пропало «все добре» у воронячому розумінні. В цій частині поеми досить переконливо припущено, що роздвоєність — це прокляття, яке тяжіє над національним характером, і це припущення стає надто виразним у словах, що половина народу (один близнюк) ладен служити гнобителям за гроші та посади, а також у повідомленні про великий вплив російського дворянства й забування національних традицій (символізоване зруйнованими льохами по всій країні та нинішньою сліпотою народу).

⁵⁵ Там само.

Слабкість народного опору імперській експансії в першій частині поеми показано з допомогою поділу суспільства за статтю. Те, що саме жінки промовляють за Україну, дає підстави висувати, що вони дотримуються зовсім інших поглядів, ніж офіцери та вояки імперського війська (чії погляди подано, наприклад, у творах Марлінського й Лермонтова). Чоловічий світ політики та війни був далекий від досвіду цих жінок аж до миті, коли їм силоміць накинули наслідки тієї політики й війни. Цей жіночий світ — основа місцевого суспільства, де немає чоловіка-захисника. Неспроможність чоловіків-воїнів як слід захистити це суспільство призвела до його відкритості та вразливості. Три душі були юними дівчатами, що не усвідомлювали, які важливі політичні події відбуваються навколо них.

Ту саму беззахисність змальовано у третій і останній частині поеми, де тогочасну Україну репрезентують три лірники: сліпий, кривий і горбатий. Нічого не знаючи, вони можуть тільки снувати гадки про політичні події та царські наміри й вірять чуткам, що «цар хоче весь світ полонити». Один критик охарактеризував їх як «українське духове каліцтво» із «здегенерованим інтелектом»: «Поет показує це на безглуздії їх суперечці якраз про маяки. В історії України маяки мали велике значення *сторожинців перед небезпекою*. В новітньому житті України духові її провідники повинні б сповняти ролю колишніх маяків. Вони ж плетуть усякі нісенітниці, без найменшого хисту брешуть, з усього ж ясно проглядає якась містична віра в силу москалів, царського імперіялізму та панської сваволі»⁵⁶. Давні пісні про славу Хмельницького, яких вони наміряються співати, не стануть у пригоді. Після трьох днів розкопувань проламали склепіння й побачили «черепок, гниле корито й костяки в кайданах»; ті костяки «мов усміхались, що сонечко побачили». Розлючені, що не знайшли скарбів, російські урядовці відшмагали трьох лірників.

Епіграф до поеми, взятий із 43-го Давидового псалма (який поет тоді перекладав), допомагає читачеві зрозуміти ідею: народ, полишений Богом, обернувся на посміховище для сусідів і став притчею во язицех, ганебним прикладом для інших народів.

⁵⁶ Смаль-Стоцький [1]. — С. 275.

Цю думку повторено в епілозі: «Так сміються ж з України / Сторонні люди!» Свідоме політичне зло спричинилося до принизливого теперішнього становища країни. Проте останні рядки поеми містять несподіванку:

Так малий льох в Суботові
Москва розкопала!
Великого ж того льоху
Ще й не дошукалась⁵⁷.

Економічне процвітання, передбачене царським колоніальним урядом, не матеріалізувалося. Природні багатства країни, як і згадана вище криниця, випаруються внаслідок хижацької експлуатації. Але в цих рядках висловлено припущення, що справжнього скарбу царська адміністрація ще не розкопала або, знайшовши, не матиме від нього ні вигоди, ні спокою. Цей скарб — національна ідентичність, і царат докладав усіх зусиль, аби заперечити та знищити її. Ця ідентичність примарою переслідуватиме урядовців, постаючи у вигляді усміхнених давно похованих скелетів, і покладе край їхнім фантазіям збагачення. Це ще одне нагадування, що народний опір, від якого й досі аж нетямиться перша ворона, не вщухає. Епілог, де висловлено цю ідею, можна тлумачити як пророцтво відродження, тож остання нота оптимістична: ми дізнаємося, що Україна встане з руїн, «розвіє тьму неволі» і її «невольничі діти» коли-небудь «помоляться на волі».

ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЯК ТРАГЕДІЯ:

«ЛЮБОРАЦЬКІ» АНАТОЛІЯ СВИДНИЦЬКОГО

Роман Анатолія Свидницького «Люборацькі. Сімейна хроніка» (1861—1862) — перший і один з найпомітніших соціальних романів, написаних українською мовою. Іван Франко, перший рецензент

⁵⁷ Шевченко [1]. — Т. 1. — С. 307.

книжки, назвав її «першою широкою пробою української повісті на тлі сучасних суспільних відносин». Він вважав роман «одним з кращих» і вигідно порівнював його з повістю «Причепа» (1869) Нечуя-Левицького, де теж ідеться про проблему колонізації⁵⁸. Роман зосереджується на кризі самообразу серед дрібної шляхти й родин православного духовництва, провідної української верстви на Правобережжі в 1830—1840-х роках. Надто стривожений Свидницький освітньою системою, яка продукує русифікованих хлопців та колонізованих дівчат. Досліджуючи цю динаміку в родині панотця Гервасія Люборацького, автор змальовує трагічний процес примусової денационалізації і крах національної ідентичності серед духовництва. Водночас його критика російської школи та семінарії і польського пансіону для дівчат висміює їхні претензії на виконання просвітницької місії.

Роман був написаний на початку 1860-х років для недовговічного, проте важливого українського часопису «Основа». Оскільки «Основа» перестала виходити, а невдовзі Валуєвський циркуляр 1863 р. заборонив публікацію творів українського красного письменства, роман лежав неопублікованим протягом багатьох років⁵⁹. Нарешті 1886 р. він із численними купюрами вийшов у західноукраїнському журналі «Зоря». У 1869—1871 рр. Свидницький написав ще низку оповідань на українські теми для російськомовної газети «Киевлянин». У цих оповіданнях є багато українських фраз і діалогів, повністю написаних українською мовою, тож письменник у такий спосіб почасти обминав цензуру. Свидницький уславився і довжелезним віршем, який засуджував російський колоніалізм: «Вже більше літ двісті...»; цей вірш нелегально поширювали серед українських патріотів,

⁵⁸ Див.: Франко І. Анатолій Патрикійович Свидницький (Уваги до його Люборацьких) // Зоря. — № 1. — 1886. — С. 5; перевид.: Франко [10]. — Т. 27. — С. 7—8.

⁵⁹ М. Бернштейн писав про те, як посилюлися — за ініціативою магнатів — напади на журнал «Основа», коли 1862 р. київським генерал-губернатором став князь Васильчиков. Журнал звинуватили в радикалізмі та сепаратизмі, й цензура вилучала більшу частину його матеріалів. Див.: Бернштейн [1]. — С. 191—208.

і повністю його ніколи не публікували ані за царату, ані за радянської влади⁶⁰.

Роман «Люборацькі» написано тоді, коли письменник був глибоко втягнений у боротьбу за створення українських недільних шкіл. 1859 р. дві такі школи засновано в Києві. 1858 р. Іван Степанович Беллюстин написав ядучу статтю про сільське духівництво та його освіту⁶¹. Православна семінарія була мішенню й письменника Миколи Герасимовича Пом'яловського (у повісті «Нариси бурси», (1862—1863)), і критика Дмитра Івановича Писарева. Журнал «Основа» кількома статтями й оповіданнями теж зробив свій внесок до тодішньої дискусії про освіту⁶².

Проте для українських письменників питання обскурантизму, застарілої педагогіки та вчителів-садистів були пов'язані з питанням українського національного відродження. Як елемент польських пропагандистських зусиль напередодні повстання 1863 р. на Правобережній Україні були відкриті кілька десятків польських шкіл. У підручниках, за якими навчалися в цих школах, до складу Польщі була прилучена більша частина України. Протягом 1861—1862 рр. Микола Костомаров і Володимир Антонович давали відкоша цій кампанії у своїх статтях, опублікованих в «Основі»⁶³. Українці доводили потребу мати

⁶⁰ Іван Франко опублікував варіант, який пам'ятав Володимир Антонович, у вид.: Пісні Анатолія Свидницького // Літературно-науковий вісник. — 1901. — № 4. — С. 43—44. Панас Мирний записав повніший варіант, проте ніколи не опублікував його; цей варіант обговорено у вид.: Сиваченко [1]. — С. 43—50. Свидницький критикував Богдана за продаж України в «московський полон» і закликав українців до збройного повстання. Повний варіант див. у: Клд [1].

⁶¹ Див.: Беллюстин [1].

⁶² Див.: *Номис М.* Отрывки из автобиографии Василия Петровича Белокопытенка // Основа. — 1861. — Березень. — С. 50—77; Травень. — С. 24—45; Червень. — С. 1—18; *Мордовец Д.* Дзвонарь // Основа. — 1861. — Березень. — С. 11—17; *Тулов М.* Гимназическая переписка, изданная бывшим инспектором татаровской гимназии Линейкиным // Основа. — 1861. — Квітень. — С. 108—127; Травень. — С. 34—65; Письмо семинариста // Основа. — 1862. — Липень. — С. 24—31.

свої власні школи як метод опору колонізації⁶⁴. Отже, роман Свидницького був написаний за доби, коли національна освіта стала пекучим питанням. Але висловлена в романі критика спрямовувалася не тільки на школи. Автор у своїй книжці йшов набагато далі, засуджуючи послідовну русифікацію та колонізацію й зображуючи їхні небезпечні соціальні наслідки.

Панотець Гервасій Люборацький та його дружина репрезентують старе покоління священицьких родин, які були тісно пов'язані з місцевими громадами і зберігали свою українську національну ідентичність. Вони прихильно ставляться до національної й соціальної визвольної боротьби. Їхнє життя не дуже й відрізняється від життя багатьох селян: родина священика фізично працює, а її світогляд великою мірою збігається зі світоглядом селян. Хоча Люборацькі й мають вищий соціальний статус, вони не володіють ні землею, яку обробляють, ні хатою, в якій живуть. І земля, й хата мають перейти до священика, що буде наступником панотця Гервасія. Крім того, родина перебуває на ласці багатих польських землевласників, які володіють більшою частиною землі й контролюють право її експлуатації.

Український самообраз панотця Гервасія заснований на давніх патріархальних традиціях. Не маючи ні освіти, ні світської мудрості, він беззахисний супроти спокушань із боку місцевого польського пана, що осипає його дарами (кошик огірків, пляшка вина, кілька мішків борошна, поле для дожиттєвого обробітку, квиток на три сажні дров із лісу) й переконує його послати доньку Масю до польського пансіону. Така тактика — це частина свідомих намагань колонізувати родини української інтелігенції з допомогою дрібних матеріальних поступок та обіцянок досягнень цивілізації

⁶³ Див.: Бернштейн [1]. — С. 65—70. Ці статті і власні твори Свидницького спростовують твердження Тадеуша Бобровського, що національні анатагонізми між українцями і поляками стали виявлятися тільки після 1863 р., і їх «не було взагалі» 1831 р. і після 1838 р. Див.: Vovrowski [1]. — Vol. 1. — P. 77. Бобровський не приховує своїх упереджень проти «малоросів», яких вважає за простакуватих і неширих, пояснюючи ці риси тим, що їх спершу поневолили поляки, а потім росіяни. Див.: Vovrowski [1]. — Vol. 1. — P. 212.

⁶⁴ Сиваченко [1]. — С. 205.

й соціального поступу. Після трагічного повстання 1830—1831 рр. значна частина польської шляхти стала усвідомлювати потребу у ширшій підтримці серед місцевого населення в разі будь-якої майбутньої боротьби за віднову польської держави. Хоч у перші десятиріччя XIX ст. величезна більшість освітніх закладів були польськими й царат мовчки погоджувався з колонізаційною політикою шляхти, після 1831 р. влада почала відкривати для хлопців російські гімназії та семінарії. Дівчата, проте, не мали туди доступу, і польські школи й далі правили для них за єдину можливість дістати освіту. Це був лаз, який використовувало польське суспільство.

Фрузина Печержинська навчає Масю польської мови й манер, проте її справжня мета — прищепити зневагу до української мови, православної віри та селянства. Паралеллю до зовнішньої метаморфози Масі, що п'є оцет, аби мати бліде, змарніле личко, як у «панянки», є її внутрішня трансформація: вона стає жорстока, зажерлива й зарозуміла. А втім, причини успіху колонізації були глибоко пов'язані з усією системою економічних, соціальних та культурних відносин. Не останньою серед причин, чому панотець Гервасій піддався намовлянням пана, було його власне бажання дати дітям освіту та полиск цивілізації, які відрізнятимуть їх від «мужицтва». Саме цю психологічну слабкість, наслідок ідеологічної та матеріальної непевності, й експлуатує пан.

Ключі до розуміння цієї психологічної та ідеологічної проблеми вправно розкидані по всій книжці. Родина набуває чуття класової відмінності. Гервасій забороняє дітям ходити на вечорниці, бо не хоче, щоб вони знайшли собі там пару. Принижений глузуванням пана з виховання своїх дітей, він вирішив докласти всіх зусиль, щоб його доньок не вважали за селянок. Ці почуття соціальної та національної меншовартості передалися й Масі, і ними маніпулює її вчителька Печержинська, яку цинічний пан порекомендував як наставницю. Іронія полягає в тому, що Печержинська, фактично, донька кріпака. Замолоду силоміць змушена стати коханкою свого пана, у свої тридцять із гаком років вона усвідомила власне непевне становище й попросила влаштувати їй шлюб із гарним Явтухом Печерицею, молодим кріпаком, що був у пана за козачка. Під загрозою піти в рекрути — ще одного важеля в руках шляхти, який часто використовували

для покарання непокірних кріпаків, — Явтух побрався з нею, але невдовзі втік. Після цього розбещена Фрузина змінила своє прізвище, щоб воно видавалося польським, і стала Печержинською, а польські пани знайшли їй роботу, зробивши вихователькою доньок православних священників. Викладають у пансіоні польською мовою, а уроки вишивання доповнені нещадним глумом над православ'ям, православних священників називають цапиними бородами, а їхні церкви — «хамськими божницями». В такій атмосфері погляди Масі швидко стають антиправославними, антиселянськими й антиукраїнськими. Вона засвоює шляхетський кодекс поведінки, відмовляється від усіх контактів з рештою сільських дівчат і розмовляє тільки польською мовою. Проте зовнішній примус — тільки частина пояснення. Прості патріархальні погляди родини, як можна здогадатися, не забезпечують дітей ідеологією опору. Ось, скажімо, перед нами портрет Масі, що його Свидницький подає на початку роману. Рядки, вирізані з видання 1886 р., поміщено в дужках.

«Вирісши між простими дівчатами, хоч не в розкошах, та й без нужди, Мася надивилась на горе гірше і вихокала добре серце; бо й своє лихо навчало, і чуже. [Від простої ж людини вища, розумніша нічого злого не перейме, а ще й ту за собою поведе]. Тільки й переняла Мася від дівчат, що пісень понаучувалась; та кому цей скарб на заваді! [Навіть не набралась ненависті до панів. Лучалось, що кляла їх, — та й своє лихо забувається, а чуже й голови не держиться]. Не знавши жодних витребеньків та викрутасів, вона була проста та щира; нічого не крила в собі, бо й нічого було, як квіточці гоїж в зеленім гаю. [Панування прилещало небогу — і їй кортіло запаніти, та в душі жаль було тієї простоти, тієї невинності, що вона збиралась кидати, сама не знаючи, чого шукає, що кидає; і щиро плакала, сама не тямлячи, чого сльози ллються]⁶⁵.

⁶⁵ Свидницький [1].

М. Сиваченко зазначає, що наслідком цензурних купюр стало спрощення психології Масі й відкидання нюансів, притаманних цьому портретові героїні Свидницького. Масині почуття суперечливі: вона розривається між вірністю різним класам, і в контексті твору оці її вагання виявляються конфліктом між різними національними ідентичностями⁶⁶. Наслідком її освіти стало негативне ставлення до батька-матері та своєї національності, з яких вона починає глумитися під час візитів до місцевої польської шляхти. Шляхта, звичайно, тішиться цим, та поміж себе зверхньо поглядає на Масю. Щоб утекти від родини, яку Мася вже навчилася зневажати, вона виходить заміж за пристаркуватого польського пана Кулинського. Проте після його смерті Мася лишається без засобів до існування. Вважаючи себе за шляхтянку, а отже, надто горда, щоб іти на якусь роботу, вона докочується до злиднів і накладає на себе руки.

Навчання Антося, сина панотця Гервасія, в бурсі та семінарії Свидницький описав на основі автобіографічних матеріалів. Письменник змалював тяжку й огидну картину навчання та життєвих умов учнів, проте, на відміну від повісті Пом'яловського, написаної невдовзі після роману «Люборацькі», охопив і національний вимір. Автор, наприклад, пише про *ноту*, дерев'яну колодку, яку вішали на шию кожному учневі, що вживає *мужицькі* (українські) слова, і яку можна зняти тільки тоді, коли зловлять на «злочині» котрогось іншого учня. Це покарання призначали один одному самі учні. Як свідчать і інші джерела, то був поширений метод боротьби з уживанням української мови⁶⁷. Як і Масин пансіон, бурса була спрямована на прищеплення мазохістських тенденцій.

⁶⁶ Сиваченко [1]. — С. 209—210.

⁶⁷ Клебановський, що в 1850—1860-х роках навчався в Богуславському духовному училищі, писав, як ігумен, що й сам був «малоросійського походження», чіпляв на голову кожного хлопця, пійманого на тому, що він розмовляв українською, осячі вуха, зроблені з паперу, а на груди йому вішав табличку з написом «Осел». Див.: Клебановський [1]. — С. 430—431. Таке саме покарання бачимо і в Івана Нечуя-Левицького: Життєпис Івана Левицького (Нечуя), написана ним самим // Світ. — 1882. — № 7. — С. 127.

Насильство в школах було вкрай поширеним. Свидницький за-свідчує: те, чого навчають у школах, те, що там засвоюють і при-щеплюють, стає властивим усьому суспільству. За різочий при-клад тут правлять одні з перших вакацій Антося на селі. Вже втра-тивши притаманну йому раніше щасливу невинність, він ображає та б'є своїх сестер; зв'язує прутики в різку й лупцює ними призьбу, імітуючи водночас два російські голоси, спершу голос виконавця кари: «А будешь учиться? а будешь? ото тебе: учись!» І другим голосом, наче плаче: «Буду, господин учитель! ей-богу, буду!» і знову першим голосом: «Я знаю, что будешь! секи его! лучше, лучше-лучше, лучше, лучше-лучше!» А потім знову голосом жерт-ви, що благає милосердя. І, нарешті, скінчивши биття, ексеку-тор проголошує: «Довольно!.. следующий!» Зрештою, коли сестра Орися відігнала його від призьби, Антося тиняється подвір'ям, ходить на баштан і далі б'є призьбу та примовляє. Цей епізод свід-чить про розкол у душі хлопця та інтеріоризацію насильства. (Пи-сарев, говорячи про повість Пом'яловського, теж згадає про таке деструктивне наслідування з боку учнів)⁶⁸. Згодом Антося вдає-ться до не менш авторитарного й осудливого тону в розмовах із матір'ю та молодшими сестрами, звинувачуючи їх, у тому, що вони силоміць видали заміж меншу сестру Орісю.

Об'єктом зображення у Свидницького є різні суспільні верстви. Він узагальнює наслідки силуваних шлюбів попівен із випускни-ками семінарій (шлюбів, до яких вдавалися задля збереження ро-динного будинку, єдиного джерела засобів до існування), зобра-жуючи тяжкі нещастя, до яких призвели кілька таких парувань. Водночас він подає цілу портретну галерею семінаристів, з якої стає очевидним, що найнегідніші елементи (Робусинський, «до-нощик», Ковинський, злодій і невіглас, Собальський, соціально непристосований тип) одержують в нагороду найкращі парафії. Антосяві, що нажив собі ворогів, викриваючи інформаторів у се-мінарії та сперечаючись із начальством, попервах не дають попів-ського місця. Наприкінці роману він уже починає розуміти со-ціально й національно несправедливість системи. Його мотиви боротися за реформу цілком щирі. У мить зрілих роздумів Антося

⁶⁸ ПИСАРЕВ [1]. — С. 112—113.

являє собі краще життя: бачить, як він захищатиме права громади перед паном, перед судом, перед царем, та передбачає, що його майбутня дружина буде йому рівнею, а не рабинею. Але мрії не справджуються. Його власний силуваний шлюб із бридкою сестрою семінарського дякона — покарання, з яким він змушений змиритися, бо це був єдиний спосіб дістати парафію та врятувати свою родину від злиднів, у яких вона жила по смерті батька. Він перебуває під цілковитою владою жорстокого та мстивого архієрея в межах системи, що руйнує душу не менше, ніж кріпацтво. Духовно надламаний, Антосьо вмирає від сухот.

Інтелектуальне та духовне формування молодих священиків, що відбувалось у нових російських семінаріях, невігідно відрізняється від умов формування старшого покоління. Покоління панотця Гервасія, попри всі його хиби, було органічною частиною сільської громади, а от нове покоління вже відокремилось від неї. Семінарії, створені на Правобережній Україні за Миколи I, виховували духівництво, яке мало отримувати громадянські права й матеріальні вигоди від уряду, але мусило стати за те урядовими «агентами в селах»⁶⁹. Отже, підпорядкування російській владі супроводилося відчуженням від населення та пов'язаним з ним зростанням кар'єризму, егоїстичності й цинізму серед духівництва. Проста селянська дівчина Ганна точно охарактеризувала наслідки, до яких призводить нова система освіти: «Прокляті науки! З такого янголяти вироблять чорта, що не відхрестися, ні відмолися. Пропаша людина! Бодай той непростений був, хто видумав таку нелюдяну науку!»⁷⁰

Кінець кінцем, причиною трагедії була примусова денационалізація. Громада робила все, що могла, щоб підтримати Люборацьких після смерті отця Гервасія. Спершу їм тимчасово допомагав старезний удівець-панотець. Згодом інший священик з сусіднього села взяв на себе подвійний тягар, обслуговуючи одразу дві парафії. Тим часом усі спроби знайти нареченого для Масі серед випускників семінарії скінчилися провалом. Прикметно, священик, призначений російською церковною ієрархією, росіянин. Орися,

⁶⁹ Сиваченко [1]. — С. 257.

⁷⁰ Свидницький [1]. — С. 74.

друга сестра повинна вийти за нього заміж, аби родину не вигнали з хати. Новий піп поводитьсь брутально, як справжній колонізатор. Маючи захист із боку церковної адміністрації (він небіж архієрея), російський піп піднімає на глум усе українське, тяжко б'є Орісю і зрештою вбиває її. Його конфлікт із громадою не менш непримиренний. Спершу боячись попового дядька-архієрея, селяни приглядаються до родинних чвар здалеку, але тільки-но лиха вдача попа обернулася проти всієї громади, селяни взяли справу до своїх рук, самі побили свого священника, попросили забрати його з села і таки домоглися успіху. Образ Явтуха, що втік, і цей приклад гуртового протесту громади є свідченнями активного опору репресіям. Тут криється ретельно прихований промінчик надії, так само як і в запізнілому прозрінні Антося. Проте насильство має системний характер, і можливості вибору, доступні його жертвам, украй обмежені. Доля трьох доньок панотця Гервасія символізує ці можливості: асиміляція з боку польського панства (Мася), перетворення на жертву російського колоніалізму (Оріся) і втеча в монастир (Текля). Як і три жіночі душі в поемі Шевченка «Великий льох», ці жіночі постаті фемінізують Україну та ілюструють її вразливість⁷¹.

Опис конфлікту між різними поколіннями подільського духівництва виразно показує, що жодне покоління не може забезпечити духовного й морального проводу, якого потребував народ. Батьки зберігають чуття української традиції завдяки інерції своїх консервативних поглядів, проте вони приречені на забуття. Ідеологія неписьменної паніматки поєднує два елементи: чуття належності до значної попівської родини та віра в есхатологічні селянські теорії. А проте дні козацького врядування вже минули, й серед духівництва лишилося обмаль достойників. А для молодого покоління мало що є привабливим у старій ідеології. Сини, як свідчить роман, повернулися плечима до народу, ставлячись до нього зверхньо та зневажливо.

⁷¹ Цікаво, що серед друзів Свидницький був відомий під жіночим ім'ям «Наталка» — з огляду і на свою жіночу зовнішність, і на делікатність манер. Див.: Антонович [1]. — С. 195.

Роман «Люборацькі» має чітку структуру. Трагічний розпад родини — це образ народу, роздертого між Росією та Польщею: його інтелігенція розбещена антиукраїнською освітою, а молодь заохочують ставати «перекинчиками». З великою психологічною прозірливістю та художнім тактом Свидницький створив незабутній і переконливий опис занепаду провідної української соціальної верстви — православного духовництва. Роман «Люборацькі» належить до реалістичної літератури, і тому автор намагається пояснити людську поведінку різними соціальними причинами, надто характером освіти, а також впливом політичних чинників, на чільне місце серед яких виходить асиміляція провідної української національної верстви конкурентними національними групами. Саме завдяки спроможності Свидницького поєднувати це соціальне полотно з яскравими й динамічними психологічними портретами роман «Люборацькі» став одним з найвидатніших творів української літератури XIX ст.

РОЗДІЛ 5. ЗІТКНЕННЯ ДИСКУРСІВ

ДЕРЖАВНИЙ ДИСКУРС ГЕГЕМОНІЇ, 1861—1917 РР.

У другій половині XIX ст. місце України в російській літературі стало набагато скромнішим, ніж у першій половині цього сторіччя. Образи екзотичного пограниччя стали вже банальним літературним штампом. Українська тема й далі існувала в красному письменстві, але мала вже маргінальніший статус. Така зміна почасти була результатом державної цензури, але великою мірою завдячувала й міжнародному успіхові російської літератури та сприйняттю, мовляв, «Південь» уже цілком асимільований і як провінційний феномен мало що може запропонувати, окрім місцевого колориту. Відіграло свою роль і те, що українці дедалі менше користалися російською мовою. Тепер свої найкращі твори вони досить часто писали українською й видавали за кордоном. Через те російські культурні діячі, які не знали цих творів, і далі трактували Україну на основі ранніх літературних образів та культурно-політичних стереотипів. Для них Україна була «Південною Росією», невідчужуваною частиною імперської держави та російської цивілізації. Її офіційна преса, і радикальні періодичні видання характеризували українську мову, літературу й культуру як провінційні й у суто географічному, і в пейоративному значенні цього слова. Але, крім російського красномого письменства, існував і державний політичний дискурс, що надавав українським питанням великої ваги, і цей дискурс, як ми побачимо, мав своє відображення в літературних текстах.

У другій половині XIX ст. питання про обмеження функцій, дозволених українській мові, поділило інтелектуалів на два табори. Журнал «Основа» виходив у Санкт-Петербурзі (1861—1862) — його видавали Куліш, Костомаров і Василь Білозерський, колишні члени Кирило-Мефодіївського братства, протягом короткого періоду послаблення цензури на початку царювання Олександра II. Ретроспективно це видання постає як остання спроба публічно заперечити імперський дискурс, протиставлячи йому народжуваний контрдискурс національного опору. Після польського повстання та заборони 1863 р. українських видань, контрдискурс був загнаний у підпілля політикою репресій та русифікації. Під час свого недовгого існування журнал обстоював національний рух і доводив, що український та російський народи взаємно доповнюють один одного. В першому числі Костомаров писав, що давня княжа Русь була федерацією, формою політичної організації, яку Україна (або Південна Русь, як її годилося називати) зберігала впродовж і наступних сторіч, ще довго по тому, як Московія втратила будь-які згадки про федералізм. Московія, доводив Костомаров, була сформована з плавильного казана різних ідентичностей, і саме внаслідок цього вона була набагато схильніша до агресивної територіальної експансії. Українська культура, що репрезентувала традиції особистої свободи, досягнення духовної досконалості та федералізм, була потрібна Росії за тодішньої ситуації як противага «великоросійській сутності», послідовно спрямованої на «сплавлення і злиття, жорстку державу й соціальний устрій, що поглинає особистість». Натомість українці довели в минулому свою «нездатність до державного життя», а отже, потребували росіян для спільного завдання побудови держави. Та оскільки це завдання вже виконане, українцям тепер слід дозволити розвиватися автономно¹.

¹ Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале в древней Руси // Основа. — 1861. — Березень. — № 1. — С. 121—158. Цит. за: Петров Н. [1]. — С. 243, 244.

Це був аргумент на користь самовизначення, поданий шанобливо, з похиленою головою. Позиція журналу визначалася прагненням показати унікальність української історії та ідентичності й потребу Росії чогось навчитися в Україні. Ця позиція очевидна в статті Костомарова «Дві російські народності», опублікованій у першому числі «Основи»², та в усій його історичній і літературній творчості загалом. Куліш висував такий самий аргумент взаємодоповнювальності обох культур в епілозі до свого роману «Чорна рада» (1857). Вимогу культурного самовизначення в межах федерації слов'янських держав ще в 1840-х роках сформулювали кирило-мефодіївці, ці українські романтики-«слов'янофіли». Від російських слов'янофілів вони відрізнялися наполяганням на різниці між Україною та Росією і на праві всіх слов'янських народів на культурний розвиток.

Попри шанобливу риторику та переконання, що розвиток українського літературного й політичного життя сприятиме зміцненню імперії, журнал зіткнувся з осудом консервативних російських кіл. У таких часописах, як «Русский вестник», «День» та «Киевский телеграф», деякі автори висміювали ідею писати українською мовою і вважали спробу створити велику літературу «мужицькою» мовою за цілковито абсурдну. Інші закликали поліцію пильно приглядатися до того, що видавалося їм групкою русофобів із сепаратистськими намірами. Натомість такі ліберальні журнали, як «Отечественные записки» та «Современник», привітали журнал «Основа» як ще один голос, критичний до уряду та реакційного слов'янофільства. Проте вони теж відкидали ідею федералізму й української автономії. Чернишевський відкрито нападав на ці позиції. Він волів бачити український рух просто як протест проти адміністративних заходів і хотів підпорядкувати його загальному рухові за політичну реформу, відмовляючись, звичайно, помічати в ньому будь-який національний вимір. У своїй статті 1861 р., названій «Національна нетактовність», він навіть дорікав українцям за те, що вони не підтримували поляків у боротьбі з австро-угорською владою. Висунувши такий аргумент, він засвідчив своє нерозуміння класово-національних конфліктів у галицькому

² Костомаров [1].

суспільстві, де польська шляхта здебільшого прагнула зберегти свої привілеї над українським селянством³. Хоча Чернишевський і визнав право української літератури на існування й засуджував те, що росіяни в минулому відкидали її та глузували з її прихильників, він був переконаний, що її слід обмежити забезпеченням початкової освіти для селян. Усе, що виходило за ці межі, він вважав зайвим і приреченим на поразку. У своїй статті про перше число «Основи» Чернишевський щедро розводився про обсяг, силу та вищість російської літератури і припустив, що освічене українське суспільство вибере повну асиміляцію⁴.

Добролюбов, як і Чернишевський, був готовий визнати існування української мови та багатого фольклору. А втім, у своїй рецензії на «Кобзар» Тараса Шевченка він зізнався в неспроможності навіть уявити собі можливість, що такі твори, як «Євгеній Онегін» Пушкіна та «Герой нашого часу» Лермонтова, можуть коли-небудь бути написані українською мовою. Творчість Шевченка була для нього яскравим виявом «усіх елементів української народної пісні»⁵. В рецензії він доводив, що в дискусії про право української літератури на існування йдеться про створення в майбутньому «книжної, громадської, цивілізованої» літератури. Творчість Шевченка, на думку Добролюбова, аж ніяк не відповідала цим критеріям, а була продуктом народної культури, або ж простолюду. «Звичайно, — писав він, — «Онегін» або «Герой нашого часу» не вийдуть добре малоросійською мовою»⁶. Натомість росіяни створили багату мову, яку й самі українці вживають для технічних і спеціалізованих словників. Отже, нездатна до конкуренції, українська мова повинна обмежитися лише до народної говірки.

Безперечно, такий підхід репрезентував набагато толерантніше й шанобливіше ставлення, ніж пряме відкидання української мови та літератури, характерне для тридцятих і сорокових років. Він був і не зовсім еквівалентним заувазі Томаса Бебінгтона

³ ЧЕРНЫШЕВСКИЙ [1].

⁴ ЧЕРНЫШЕВСКИЙ [2].

⁵ ДОБРОЛЮБОВ [1]. — С. 147.

⁶ ДОБРОЛЮБОВ [2]. — С. 141.

Маколея, мовляв, одна полиця європейської літератури варта більшого, ніж усі книжки Індії та Аравії, і не надто вже далеким від таких тверджень. Як і орієнталісти, російські культурні діячі зневажали тогочасну інтелектуальну продукцію неросійських народів і вважали їхню культурну спадщину негідною незалежного розвитку. Ці аргументи були рафінованим варіантом попередніх заяв. Микола Полевой десь такими самими словами характеризував освічених українців 1838 р. Хоча українці створили багатий фольклор, писав він, вони хибно вважають, що можуть створити власну літературу:

«Навіть ми, росіяни, читаємо „Енеїду“ Котляревського як дотепний жарт. Проте епігони та послідовники [Котляревського] потім з'ясували свою помилку [яка полягала в намаганнях створити] так звану малоросійську літературу, що в нашому сучасному житті є просто анахронізмом... Ті, хто наслідував Котляревського й Гоголя, довели, якою сміховинною була ідея штучного створення незалежної малоросійської поезії й перетворення Малоросії на теми незалежної епічної та ліричної поезії, романів і оповідань, які могли б сформувати окрему літературу. Це все становить тільки частину загальної російської літератури й поезії»⁷.

Отож 1861, як і 1839 р., питання обмежувалось фольклорним характером мови й межами, які треба визначити для її літературного розвитку.

Ліберальну позицію щодо українського письменства можна охарактеризувати як повагу до культурного розмаїття в межах єдності. Олександр Пипін висловив цей погляд у своїй «Історії слов'янських літератур» (1879), де він стверджував, що літературу слід розглядати як легітимний вияв ідентичності⁸. Він відкинув

⁷ Полевой Н. А. // Библиотека для чтения. — 1838. Цит. за: Дашкевич Н. [1]. — С. 38—39.

⁸ Пыпин, Спасович [1]. — С. 306.

уявлення, ніби українська література не спромоглася розвинути унаслідок внутрішньої слабкості, доводячи, що вона мала могутній вияв і на початку новітнього періоду, й після приєднання до імперії на «нейтральному ґрунті церковнослов'янської мови». Крім того, «нитка» її розвитку ніколи не уривалася; вона й далі розвивається на основі своєї власної внутрішньої динаміки й виражає свою індивідуальність⁹. Пипін, як справжній учений, говорив тверезим і розважливим голосом. Він нарікав, що для більшості росіян український народ був *terra incognita*, прихильно ставився до сподівань української літератури висловити свою унікальність, угамовував пристрасті своїх «розлючених опонентів» і виступав проти заборон української літератури. Але й Пипін говорив про українців як про парость єдиного російського «національного організму», або «племені», а про українську літературу як про частину ширшого «національного життя»¹⁰, повторюючи думку, яку давніше висловлювали Полевой та Белінський, мовляв, умов для розвитку незалежної української літератури не існує. Тому, як і Чернишевський та Добролюбов, він наполягав, що слід суворо обмежити її функціонування, що вона має обслуговувати тільки інтереси селянства й не намагатися конкурувати з російською літературою. А проте, як і ті два критики, він визнавав право цієї літератури функціонувати в певних межах і заходив набагато далі, ніж вони, визнаючи як існування української літератури на початку новітнього періоду, так і внесок українців у розвиток літератури російською мовою.

Думку, що сучасне українське письменство може чогось навчити російське письменство, загалом відкидали. Микола Петров, теж один з перших істориків української літератури, вважав, що вона цілком є похідною від російської. На його думку, всіх письменників, що належали в XIX ст. до української школи в російській літературі, байдуже, писали вони українською мовою чи російською, слід вважати за частину російського літературного розвитку. Всі вони трактували Україну лише як частину великої Росії, а українській літературі, на їхню думку, бракує будь-якої

⁹ Там само. — С. 351.

¹⁰ Пыпин [1]. — С. 126.

незалежної динаміки¹¹. На погляди Петрова дав відповідь Микола Дашкевич, який у розлогій статті доводив, що українська література зародилася у своєму власному суспільстві, спиралася на попередні традиції й була вмотивована любов'ю до рідного народу і прагненням розвивати самосвідомість, — одне слово, вона має свою внутрішню руйнівну силу¹². Ця дискусія свідчить, що навіть обмежена роль української літератури викликала категоричні заперечення.

Протягом усього періоду з 1863 по 1905 р., поки були чинні заборони видавати книжки українською мовою, преса й російське суспільство загалом схвалювало їх. Скажімо, 1875 р. Олександр Мілюков, ідучи за Белінським, наполягав, що українська мова — провінційний діалект, якому не слід дозволяти стати літературою. Він теж назвав Шевченка жалюгідним письменником, ретроградним феноменом і з викликом написав: «Росія одна і може мати тільки одну літературну мову, тільки одну російську науку і тільки одну російську літературу»¹³. Дискусія про те, чи існує взагалі українська мова, інколи мала відображення і в красному письменстві. В романі Івана Тургенева «Рудін» (1856) хамлуватий Пирогов глузує з української поезії, вважаючи її за наївне й пісне наслідування фольклору. Він каже, що швидше розтовче свого найкращого приятеля в ступі, ніж визнає українську мову як незалежну. Хоча Добролюбов і Чернишевський відкидали такий обскурантизм як негідну поведінку, є всі підстави вважати, що таке зневажливе ставлення до «мужицької» мови було нормою. Грінченко у своїй повісті «Соняшний промінь» (1890) пише про вкрай ворожі погляди реакційного панства, на думку якого, вживання української мови було підбурюванням, а читання Шевченка селянам — формою сепаратистської агітації. Контраст з австрійською Галичиною, де українську мову вживали в усіх сферах суспільного життя, тільки підживлював дедалі сильніше обурення серед молодих українців.

¹¹ ПЕТРОВ Н. [1]. — С. 176.

¹² ДАШКЕВИЧ Н. [1]. — С. 109.

¹³ МИЛЮКОВ А. [1]. — С. 163.

Мовне питання призвело до публічного зіткнення на XI археологічному з'їзді в Києві, який відбувся 1899 р. і в роботі якого брали участь учені з багатьох слов'янських країн. Професор Грушевський, голова Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, звернувся до з'їзду з вимогою, щоб ученим з Галичини дозволили читати свої доповіді українською мовою. Київський організаційний комітет звернувся за порадою до Імператорського археологічного товариства в Москві й одержав дозвіл. Проте представники російської преси глузували з цієї постанови, а делегати з'їзду обурено нарікали, що вони будуть змушені слухати українську мову у дверях або на сходах, називаючи її «жаргоном» і наполягаючи, що її вживання суперечить «здоровому глуздові»¹⁴. Галичанам, зрештою, не дозволили виступати.

Після цього інциденту в пресі виникла дискусія, результатом якої стало те, що 1904 р. Російська академія наук і Київський та Харківський університети офіційно визнали, що українська мова — це таки мова, і звернулися до царя з проханням скасувати заборону на видання українських книжок, запроваджену Валуєвським циркуляром 1863 р. та Емським указом 1876 р. Академія зазначила у своїй доповіді, що заборона призвела до незадоволення серед освічених українців і до зростання кількості ворожої літератури, виданої в Галичині. Академія рекомендувала, що українцям слід надати право публічно розмовляти українською мовою й видавати твори рідною мовою. Академія не виявила ніяких свідчень сепаратистських намірів серед українців. Проте Рада міністрів відмовлялася скасувати заборону, аж поки її змусив до цього початок революції 1905 р. 28—31 грудня 1904 р. міністри визнали, що заборона була помилкою. Вона «розірвала братерські зв'язки між українською та російською літературами», відібрала в обох літератур «спільний ґрунт, на якому були визначені їхні взаємовідносини», й «завдала моральної шкоди російському народові та його літературі, відрізавши від них українську літературу»¹⁵. Хоча з початком реакції 1906 р. знову були запроваджені обмеження, офіційне визнання української мови та короткочасне скасування

¹⁴ Цей епізод обговорено у вид.: Голубенко [1]. — 1993. — С. 355—359.

¹⁵ Об отмене стеснений. — С. 29—30.

заборон на видання творів українською мовою становили вирішальний прецедент, важливу перемогу національного руху.

ГЕГЕМОНІЯ В ПІДРУЧНИКАХ

Російська гегемонія була відображена в освітній літературі, що спиралася на елементи державного дискурсу, аби зобразити Україну як цілком асимільовану «Малоросію»¹⁶. Протягом 1860—1917 рр. у підручниках, запроваджених для використання в усіх імперських школах, чимало антропологічних, історичних та культурних поглядів, поширених у головному масиві літератури, були кодифіковані в описах, які стереотипно зображували різні народи¹⁷.

Як і можна було сподіватися, російський народ завжди зображувався як домінуюча раса імперії. Підручник географії О. Баранова та М. Горелова, який витримав багато перевидань, повідомляв учням, що «великороси становлять домінуюче й найактивніше населення в усіх частинах російської імперії»¹⁸. Підручник із географії П. Белохи, виданий у 1860-х роках, теж характеризує росіян як «панівну націю», а далі сповіщає: «Усі росіяни православні й розмовляють своєю мовою; вони вирізняються фізичною силою, підприємливістю характеру, працьовитістю; окрім сільського господарства, вони беруться й до іншої роботи, а в мануфактурі, ремеслах та освіті стоять вище від решти корінних жителів імперії»¹⁹. Про українців завжди писали в другу чергу, що символізувало їхнє становище в ієрархії «народів». На відміну від росіян, їх характеризували набагато стисліше. Наприклад, у підручнику Белохи їх описано так: «Малоросіяни православні. Головні види їхньої діяльності — сільське господарство і тваринництво, але досить поширені серед них і інші

¹⁶ Федотов уїдливо говорив про те, як ліберали й навіть революціонери погоджувалися з наслідками асиміляційної політики імперії. Див.: Федотов [2]. — С. 187—188.

¹⁷ Див.: Єкельчик [1].

¹⁸ Баранов, Горелов [1]. — С. 131.

¹⁹ Белоха П. Учебник географии Российской империи. — 3 вид. — Спб., 1864. — С. 80—81. Цит. за: Єкельчик [1].

професії»²⁰. Завдяки таким порівняльним характеристикам (велико)росіяни поставали як справжні суб'єкти історії завдяки своїй вищій сутності, сформованій за сприятливіших кліматичних і географічних умов, тоді як інші народи мали певні вади.

Підпорядкованість українців подавали як неминучий результат недоліків їхньої природи. В підручнику з історії Д. Лловайського, що регулярно виходив з 1860-х років аж до революції і став нормативним підручником в усіх школах, автор пов'язав національну сутність із побудовою держави. В тридцять шостому виданні 1912 р. можна прочитати: «Радше теплий клімат і великі простори чорнозему... полегшили розвиток переважно сільськогосподарського способу життя серед південноросійського, або малоросійського, населення; близькість степів та диких орд перешкождала формуванню в тих краях міцної державної структури та успішного громадянського суспільства. Натомість у великоросійського племені, що жило на землі з радше суворим кліматом... сформувався підприємливий, енергійний характер і таланти, придатні для багатьох видів діяльності. Наша державна структура утворилася і зміцніла саме там»²¹.

Окрім закодованого викладу гегемонічних уявлень, підручники офіційно прищеплювали антропологічні стереотипи, що були вкрай поширені в літературі подорожей та в красному письменстві першої половини XIX ст. М. Зуев у підручнику з географії писав 1887 р.: «Малоросіяни — лагідний і зичливий народ, проте ледачий і апатичний, дарма що вирізняється розумом та кмітливістю. Попри свою апатію та повільність, малоросіяни здатні до тяжкої, тривалої роботи. Вони неохоче визнають новації, віддаючи перевагу давнім звичаям»²². Такі пояснення всякчас наголошували на відмінності між активною і пасивною натурами, панівним і підпорядкованим народами. Тільки принагідні фрази, як-от згадка про «неохоче визнання» в останній цитаті, опосередковано

²⁰ Там само. — С. 81. Цит за: Єкельчик [1].

²¹ *Иловайский Д.* Краткие очерки русской истории. Курс старшего возраста. — 36 вид. — М., 1912. — С. 4. Цит за: Єкельчик [1].

²² *Зуев Н(ді).* География Российской империи (Курс средних учебных заведений). — СПб., 1887. — С. 105. Цит за: Єкельчик [1].

свідчать про державне насильство та опір асиміляції. На цьому самому, використовуючи майже тотожні фрази, наголошували всі такі підручники. Скажімо, в підручнику Баранова і Горелова можна прочитати, що «малоросіяни мають мирну й зичливу вдачу; вони вкрай прив'язані до своєї рідної землі й дуже неохоче покидають її. На перший погляд, ледачі та повільні, малоросіяни здатні до тяжкої тривалої праці. Можна зазначити, що малоросіянам властива впертість, любов до давнини й неприязнь до новацій»²³.

Слід зазначити: не тільки тому, що ці підручники перевидавали десятиріччями за десятиріччям майже без жодних суттєвих змін, а й унаслідок наголосу на зазубрюванні в імперських школах, їх майже напам'ять вивчали цілі покоління школярів, що потім ставали імперськими урядовцями. Наприкінці сторіччя ці урядовці, безперечно, вже спиралися й на міцну традицію всебічної підтримки поглядів, викладених у тих підручниках, — на дискурс, що охоплював красне письменство, журналістику та науку. Разючі паралелі з історіографією Белінського доводять, що його ставлення до України стало визначальним. Іловайський, як і Белінський, вважав, що «малоросійська» історія була тільки праісторією й закінчилася «успішним» приєднанням до імперії наприкінці XVII ст. Хоча «Мазепа намагався повернути Малоросію під владу Польщі»²⁴, з початком імперської доби, проголошеної 1709 р., Україна «нарешті» навіки об'єдналася з Великоросією, й відтоді її історію можна характеризувати тільки як частину історії Великоросії. Будь-яке припущення, що імперське поглинання могло мати і свій темний бік, завзято спростовували в усіх виданнях. Скажімо, історик Сергій Соловйов вважав будь-які згадки про можливі переслідування України за царату такими неприйнятними, що в брутальності імперського врядування за постмазепинської доби звинуватив самих українців: «Малоросійський народ і справді зазнав багатьох страждань, проте не від московської тиранії, а від своєї власної козацької старшини»²⁵.

²³ БАРАНОВ, ГОРЕЛОВ [1]. — С. 133. Цит. за: Єкельчик [1].

²⁴ ИЛОВАЙСКИЙ [1]. — С. 248.

²⁵ Соловьёв С. История России, — Т. 16. — С. 376. Цит. за: Драгоманов [6]. — Т. 1. — С. XVII.

Тексти підручників припускали, що «Малоросія» визнала метафізичне уявлення про вищість великоросійського характеру та його історичної долі, що вона доброхить ототожнилася з великоросійською культурою й прагне розмовляти російською мовою. Зуєв у своєму підручнику повідомляв учням, що в «Малоросії російська мова переважає. Її визнано у світському товаристві, в пресі, освіті, діловому житті та судовій системі»²⁶. Цим та подібними до нього описами Україну характеризували як, по суті, підпорядковану й підлеглу; вона позбавлена голосу, а її історія, мова та культура становлять тепер частину великої ідентичності, яку вона перейняла з удачністю та охотою в ім'я просвітництва і прогресу.

Міф про заснування транснаціональної російсько-української ідентичності вимагав привласнення київської історії, щоб можна було довести давнє походження Московії та зміцнити її претензії на єдинокровність. Найвпливовіші російські історики, починаючи з Василя Татищева (чия п'ятитомна історія була опублікована з 1768 по 1818 р.) й закінчуючи Миколою Карамзіним, Михайлом Погодіним, Сергієм Соловйовим і Василем Ключевським, розробляли теорії для підтримки претензій Москви на давнє походження. Вони мали схильність відкидати свідчення про культурні відмінності між історіями України та Росії. Як зазначав Пол Маґочі, «підтвердження таких відмінностей не тільки підточило б уявлення про єдиний російський народ, а й загрожувало б зв'язкові між середньовічним Києвом і Москвою, тобто могло захитати всю основу, на якій була побудована російська імперська концепція історії»²⁷. Отже, на основі заперечення відмінностей треба було сформулювати послужливу історію, антропологію та етнографію.

Популярна література зміцнювала й увічнювала ідею, що українці не мають ніяких претензій на національну незалежність. Лубочний варіант повісті Гребінки «Ніжинський полковник Золотаренко» (1842) був опублікований 1915 р., бо авторові здалося,

²⁶ Зуєв Н. География Российской империи. — С. 106. Цит. за: Єкельчик [1].

²⁷ Маґочі [1]. — Р. 15. Узагальнену картину ставлення російських, польських та українських істориків до Київської доби див. у вид.: Маґочі [1]. — Р. 12—24.

що «В 1654 году борьба за веру в Малороссии окончилась счастливо присоединением ее к России. Народ начал отдыхать...»²⁸. Книжечка «Пригоди козацького отамана Урвана» (1901), лубочний варіант повісті Гоголя «Тарас Бульба», виражала думку, що Росія володіє величезною територією, якій загрожують з усіх боків агресивні сусіди. Текст починається так: «Народ, що жив там, був змушений боронити свою рідну землю й захищати її від наїздів диких татарських орд, польських полків і неситимих жидів»²⁹. У своєму дослідженні популярної російської літератури Джеффри Брук зазначає:

«Коли українців згадували окремо як етнічну групу, їх зображували захисниками південних кордонів Росії або стереотипізували їх як милих тупоголових блазнів. В одному з діалогів Євстигнеева один українець хоче купити сала, а натомість купує мазь для змащування волосся, що, як він чує, смердить гірше, ніж смалець, який вони топлять удома. В іншому оповіданні генерал з'ясовує, що до нього приставили за ординарця лагідного українського селянина, хохла. Все обличчя цього чоловіка закривають величезні вуса та бакенбарди. Він не може пригадати назви свого полку й насилу спробується щось сказати, аби його зрозуміли росіяни. Терпець у генерала не уривається, й він тільки ласкаво зауважує: „Хіба ти винен, що ти не хлопець з Ярославля?“»³⁰

Лубочні видання кінця XIX — початку XX ст. засвідчують, як дистильовалися та реінтерпретувалися гегемонічні уявлення, що походили з ранніх літературних публікацій, а потім були перероблені, спрощені й популяризовані в дешевій пресі. То була ідеологічна маніпуляція літературною класикою, яка часто відображувала ідеологічну суть шкільних підручників.

²⁸ ГРЕБЕНКА [2]. — С. 4.

²⁹ Приключения козацкого атамана Урвана. — К.: Губанов, 1901. — С. 3.

Цит. за: BROOKS [1]. — Р. 242.

³⁰ BROOKS [1]. — Р. 228.

Напередодні революції 1917 р. право публічно вживати українську мову й видавати нею книжки стало предметом широких дискусій. Боротьба українців за культурні права набувала дедалі більшої сили й політизувалася, і відповідно до цього зростали й напади на український рух, надто в період реакції після 1906 р. Двома найвідвертішими критиками всього українського були ліберал Петро Струве й консерватор-монархіст Василь Шульгін. Обидва були нескитними прихильниками ідеї єдиної загальноросійської культури та нації, обидва пов'язували будь-які вимоги українських культурних прав із політичним сепаратизмом. Після поразки у війні з Японією в 1904—1905 рр., революційного піднесення 1905—1906 рр. і приниження з боку Австрії, коли та 1908 р. анексувала Боснію і Герцеговину, орієнтація російських націоналістів була відверто ксенофобською, расистські й шовіністичні погляди стали посідати центральне місце в політичному житті. Така орієнтація відповідала настроям багатьох депутатів Третьої думи, що почала свої засідання 1907 р., а надто дворянства з південно-західних прикордонних територій імперії. Під час селянських бунтів 1905—1906 рр. у цьому регіоні була зареєстрована найбільша кількість заворушень на душу населення. 1909 р. дворянство південно-західних губерній організувало Націоналістичну партію, зсунувши центр ваги в Думі вправо. Ця партія проголошувала такі цілі, як єдність імперії, захист росіян в усіх частинах імперії, а також гасло «Росія для росіян»³¹.

Російський лібералізм теж був уражений цим правим ухилом. Петро Струве, один з його проводирів, вітав асиміляцію національних меншин і заперечував права їхніх культур на існування. У своїй статті «Велика Росія», написаній 1908 р., він знов утверджував органічні погляди романтиків, доводячи, що держава — не просто система відносин, а живий організм, особистість, і що міцні здорові держави прагнуть влади, тоді як слабкі стають жертвами хижаків. Струве закликав Росію ривнитися на енергійну

³¹ EDELMAN [1]. — P. 94—95.

імперіалістичну політику Британії й Німеччини, щоб посприяти зростанню національного завзяття та єдності³². 1911 р. він визначив різницю між націоналізмами: є націоналізм вільний, творчий, відкритий, «завойовницький у найкращому значенні цього слова», а є пригальмований, пасивний і непевний. Націоналізмом першого типу був, на його думку, англосаксонський націоналізм, другого типу — єврейський. «Велика» Росія, доводив він, повинна наслідувати асиміляційний націоналізм «завойовників» — англосаксів. Натомість націоналізм другого типу, вважав він, мав захисний характер і намагався перешкодити прогресивному експансіоністському зростанню російської національності й російської культури, яку Струве порівнював з американським «плавильним казаном»: «На моє глибоке переконання, ідеалом, якого повинна прагнути російська національність у Росії, може бути тільки така вільна й органічна гегемонія, яку англосаксонський елемент утвердив для себе в Сполучених Штатах Північної Америки та в Британській імперії... Тільки відкритий, чоловічий, завойовницький націоналізм, що проголошує й реалізує вільну конкуренцію національностей, є морально придатним і відповідає здоровим інтересам великого народу, творців могутньої держави»³³. Струве гадав, що Польща та Фінляндія можуть зберегти деякі особливості своєї культури, але «на решті території імперії» асиміляційний тиск російської культури був «кроком угору» для поневолених народів³⁴.

Струве також вважав, що створити «велику» Росію можна завдяки експансії в «усі європейські та азіатські країни», які прилягають до Чорного моря. Основою того, що він називав «нашим незаперечним економічним домінуванням», мали стати «народ, вугілля й залізо» цього регіону. Після його культурної асиміляції держава матиме багатство й «трудова енергія» для економічного завоювання тихоокеанських колоній³⁵. На думку Струве, не може бути ніякого питання про окрему українську культуру. Гегемонія

³² СТРУВЕ [2].

³³ СТРУВЕ [1]. — С. 300—301, 303.

³⁴ Там само. — С. 301.

³⁵ Там само. — С. 78—79.

росіян цілком природна і є результатом історичного розвитку, й він закликав «російське прогресивне суспільне мислення» стати до боротьби з українським рухом, який загрожував видатному досягненню російської історії — «спільній російській культурі»³⁶. Здається, одним з апокаліптичних страхів, що мучив Струве, був розкол усєї російської культури (від «азбук» до наукових текстів і перекладів «Овідія, Гете, Верлена й Верхарна»), який станеться внаслідок формування зрілої української культури. У відповідь на цю окреслену загрозу він висунув гасло «Капіталізм розмовляє російською мовою»³⁷.

Павло Мілюков, ще один видатний представник російського лібералізму, характеризував мислення Струве як спробу поєднати російський патріотизм з імперською ідеєю «Великої Росії». На думку Мілюкова, Струве «сів між двома стільцями» — етнокультурним націоналізмом і державним³⁸. Поєднання цих двох націоналізмів давало змогу пов'язувати містичні ідеї про етнічну вищість росіян з аргументом про прогресивну природу державної експансії. Мілюков відкидав будь-яку ідею держави як організму чи особистості, вважаючи такі ідеї за виплід шовінізму. У своїх «Нарисах з історії російської культури», що з 1896 по 1918 р. були видані сім разів і стали найпопулярнішою після Карамзіна інтерпретацією російської історії, він відкинув розуміння національності як певної сутності, доводячи натомість, що нація — результат, а не причина історичних процесів. Мілюков визнавав, що поширення національної свідомості, якщо воно, як-от в Україні, вже охопило маси, стає незворотним процесом. Тому він відкидав уявлення про Росію як мононаціональну державу, вважав, що це держава, де живуть різні національності, як, скажімо, і в Австро-Угорщині, та стверджував, що адміністративний поділ має відповідати міжнаціональним межам. Мілюков був ладен визнати використання неросійських мов у школах та судах нижчої інстанції, але тільки «до тієї межі, де починається висока культура». Іншими словами, російська мова й далі мала лишатися мовою

³⁶ Русская мысль. — 1912. — № 1. — С. 65—86.

³⁷ Цит. за: Дзюба І. [1]. — С. 126.

³⁸ Милуков П. [1]. — С. 162.

державного врядування та культурного життя. Слушна національна політика, вважав Мілюков, повинна бути здатною зберегти єдність імперії. Але прикметно, що під час Першої світової війни йому не давала спокою думка про розширення кордонів імперії: завоювання Константинополя й Дарданелів. Крім того, після революції Мілюков об'єднався зі Струве та рештою емігрантів, як-от євразійці, в прагненні зберегти цілість «всеросійської» держави й відкидав концепцію федеральної держави або втрати України. А втім, Мілюков відіграв важливу роль у стримуванні «ліберальної імперської» політики, як і поглинула Струве та інших кадетів, і був єдиним головою російської політичної партії, що публічно промовляв на користь української культури³⁹. Він критикував урядову заборону вшановувати день народження Шевченка й говорив у Думі про зневагу до конституційних гарантій. У Росії, казав він, «давні державні акти» становлять «справжній цвинтар зламаних обіцянок. Там є Малоросія, а також Грузія, Прибалтійські губернії, не кажучи вже про Польщу... Для нас порушення обіцянок відповідає, здається, природі речей»⁴⁰.

У дореволюційні роки з посиленням російського націоналізму часто можна було почути й антисемітські та антиукраїнські погляди. 1905 р. були сформовані «чорні сотні», в 1903—1907 рр. набули поширення «Протоколи сіонських мудреців», зростала кількість погромів, убивств і нападів на лібералів та радикалів. Панславісти обстоювали Росію від «Нілу до Неви, від Ельби до Китаю» й закликали до русифікації і слов'янських, і неслов'янських меншин в усій імперії. Під час Першої світової війни розважання про велич російської душі сягнули апогею й особливо великого впливу набула журналістика Достоевського. Один спостерігач писав: «Причиною слави Достоевського був не в'язничний вирок, не «Записки з мертвого дому» і навіть не його романи — принаймні не на першому місці, — а «Щоденник письменника». Завдяки цьому щоденнику його ім'я стало відоме всій Росії, він став

³⁹ ANDRIEWSKY [1]. — Р. 365. — Прим. 97.

⁴⁰ Государственная дума: Стенографические отчеты, сесс. 117 (22 мая 1910 г.). — С. 2072—2073.

наставником і кумиром молоді, але, звичайно, не тільки молоді, а й усіх тих, кого мучили питання, які Гайне назвав «проклятими»⁴¹.

Василь Шульгін, аристократ з Волині, лідер Націоналістичної партії та провідний апологет діянь Денікіна, з 1917 по 1919 р. використовував сторінки впливової газети «Киевлянин», щоб напасти й на євреїв, і на українців. Він глузував з ідеї української культури й не згоджувався, щоб їй надавали бодай якісь права. Коли після краху царату українські проводирі проголосили політичну автономію й започаткували політику українізації, Шульгін був одним з її найгаласливіших опонентів. Протягом усього революційного періоду він боровся з новим українським урядом — Центральною Радою та її керівниками. Під гаслом «Проти примусової українізації Південної Русі» він регулярно публікував свої листи протесту з добірками підписів в «Киевлянині».

У редакційній статті від 11 квітня 1917 р. Шульгін нарікав, що «український гіпноз» запаморочив громадянам голову. Він висловив думку, що українську ідентичність у Галичині створив австрійський уряд, який «штучно» перешкодив поширенню російської мови на тій території. Він теж брав на глум саму думку про конкуренцію між українською та російською культурами: «Ми не віримо в перемогу українізації, боротьба культур відбувається в цілком конкретних сферах, і годі собі уявити, щоб сам Шевченко, хоч який він унікальний та дивовижний, міг переважити Пушкіна, Гоголя, Толстого та решту російських класиків». Українська мова видавалася йому такою незбагненою й неприродною, що 10 квітня він опублікував у газеті частину програми Української соціал-демократичної робітничої партії як мовний жарт.

Заклинання Шульгіна були емоційними претензіями на історичну ідентичність. Київ був для нього «матерью городов русских» та «колыбелью русской цивилизации». Отже, він і помислити не міг, що Росія повинна зректися своєї ідентичності і стати «гайдамакою, без сім'ї та роду»⁴². Він уперто називав українську мову «языком южнорусским» і визнавав тільки «общерусский

⁴¹ *Стакенишейдер Е. Ф. М. Достоевский в воспоминаниях современников.* — М., 1964, — Т. 2. — С. 307. Цит. за: FRANK [2]. — Р. 153.

⁴² Шульгін [2].

язык, общерусскую культуру». Він не хотів, щоб його навіть називали українцем, підписував свої статті «неукраїнець Шульгін» і вимагав, щоб була визнана «малоросійська» національність як альтернативний для його співгромадян спосіб самоідентифікації. Не маючи й крихти сумніву, що невдовзі все повернеться до старого, 1 грудня 1917 р. він писав у «Киевлянині»: «У тій або тій формі буде якась друга Переяславська угода. Русь буде знову зібрана до купи, так само як нескінченна множина німецьких державок об'єдналася в другій половині XIX ст. у єдину Німеччину»⁴³.

Проте з першої половини XIX ст., коли такі погляди можна було висловлювати не боячись заперечень, українське суспільство знало глибоких змін. Газета «Украинская жизнь», що 1912 р. стала виходити в Москві російською мовою, енергійно спростовувала ці колоніальні погляди. 1914 р. під назвою «Украинский вопрос» газета опублікувала російськомовну книжку, яка заперечувала такий культурний імперіалізм⁴⁴. У Києві, звичайно, такі українські газети, як «Нова Рада», публікували відповіді на антиукраїнські виступи, написали провідними культурними діячами. Ім'я Шульгіна стало прозивним для антиукраїнства й антисемітизму та всього пов'язаного з реакційним гаслом «Росія єдина і неподільна». Після революції Шульгін і далі доводив, що комунізм мине і та сама «неподільна» Росія збережеться в межах своїх давніх імперських кордонів. Наприкінці життя Шульгін повернувся на свою «малоросійську батьківщину». Дзюба писав, що в 1960-х роках Шульгін, уже літній чоловік, «мандрує по рідній його серцю Малоросії, задоволений з того, що вона лишилася Малоросією попри свій новий індустріальний пейзаж, — і мило філософствує на вічну тему про те, що Україна — це одна з областей, «окраїна» Росії»⁴⁵. Дзюба пов'язував повернення Шульгіна з характерним для неосталінізму новим утвердженням радянських вартостей у 1960-х роках і спробою в деяких колах «реабілітувати» російську колоніальну спадщину.

⁴³ Шульгин [1].

⁴⁴ Книжку перевидано 1915 і 1917 р.: Украинский вопрос. — 3 вид. — М.: Тип. за Друга, 1917. Є й недавній український переклад: Тимошко [1].

⁴⁵ ДЗЮБА [1]. — Р. 66.

Такі погляди є свідченням «некристалізованої» монокультурної свідомості серед російських інтелектуалів. Напередодні революції більшість російських письменників і читачів, здається, не розуміли, що характер українського письменства та свідомості змінився і окреслився, як стверджував Грабович, новий «горизонт сподівань»⁴⁶. Українську літературу й далі вважали за естетично низький засіб художнього вислову, а українську свідомість — за вияв провінціалізму. Науковий дискурс, пов'язаний з Україною, проникав у російську літературу дуже поволі, а найактивніші вияви контрдискурсу лишалися для російського читача здебільшого невідомими. Внаслідок цього російські культурні діячі маргіналізували українські питання. Зображення українців у літературі майже ніколи не вирізнялося глибиною, не було й серйозного ставлення до їхніх культурних інтересів. У російському реалістичному письменстві другої половини XIX ст. українців іноді й згадувано (це, скажімо, всілякі конюхи, садівники й прості солдати, названі українцями у творах Толстого), проте вони відрізнялися від росіян тільки своїм «діалектом». Хоч Антон Чехов та Іван Бунін жартівливо називали себе *хохлами*, вони не надавали жодного політичного значення такій характеристиці. Бунін, наприклад, вочевидь усвідомлював, що існує окрема українська ідентичність. Тривалі зв'язки з Україною, знання її театру, літератури, народних пісень, географії та історії — все це сприяло тому, що Бунін виразно відчував культурну відмінність України, з якою він охоче отожднював себе. А втім, то була українська ідентичність, увібрана в російську ідентичність. У своєму найбільшому творі, написаному на еміграції, — белетризованій автобіографії «Життя Арсеньева» (закінчена 1933 р., перше повне видання 1952 р.) — Бунін вкладає, не коментуючи, такі слова в уста одного героя: «Этот Шевченко, — совершенно гениальный поэт! Прекраснее Малороссии нет страны в мире. И главное то, что у нее теперь уже нет истории, — ее историческая жизнь давно и навсегда кончена. Есть только прошлое, песни, легенды о нем — какая-то вневременность. Это меня восхищает больше всего»⁴⁷.

⁴⁶ ГРАБОВИЧ [1]. — С. 87.

⁴⁷ BUNIN [1]. — P. 212.

Це знову-таки образ цивілізації, яка не спромоглася дозріти, той самий «незмінний» образ, що його, за словами Белінського, обезсмертив Гоголь, — образ, що дуже тішив і самого критика. Прикметна річ, що хоча Бунін описує, як його українські театральні друзі співують «свою власну Марсельезу», цитує Шевченка і стверджує, що читав збірник народних пісень Драгоманова, концептуалізуючи Україну, він завжди звертається до цитат із Гоголя. Російські культурні діячі, навіть зацікавившись певними явищами української культури, здебільшого описували їх, відкидаючи будь-який окремий український наратив: Короленко відверто сказав про це у своїх спогадах: «Некрасов переміг Шевченка в моїй душі»⁴⁸.

Під час революції такі видатні письменники, як Ілля Еренбург, і далі приписували українській літературі й українському культурному відродженню аматорський характер. 1919 р. він писав, що, хоча сучасні українські поети намагаються «визволитися від безіменних народних пісень, вони ще не створили індивідуальної поезії». Еренбург зневажливо називав українських культурних діячів «політичними авантюристами», які вимагали «створення української культури за двадцять чотири години»⁴⁹. Тодішні більшовицькі вожді висловлювали десь такі самі погляди. Отже, дискурс російської гегемонії, здається, не тільки зміцнів, а й так поширився, що видавався одноставним.

На початку ХХ ст., почасти у відповідь на посилення активності національного руху, українців почали зображувати в літературі як зрадливих негідників. Подвійний агент Ліппанченко, «пронозуватий український тип», в романі «Петербург» (1916, 1922) Андрія Белого, агент, якого зрештою спіткала смерть, — один з таких образів⁵⁰. Така сама лиховісна політична атмосфера супроводить

⁴⁸ Короленко В. История моего современника. Цит. за: Літературна Україна. — 1989. — 14 вересня.

⁴⁹ Эренбург Илья. Об украинском искусстве // Киевская жизнь. — 1919. — 16 листопада. Цит. за: Стус В. [4]. — С. 20.

⁵⁰ Белий так характеризує свого персонажа негідника: «Цей підступний український тип скидався радше на покруча семіта з монголом, хоча видавав себе за чистого росіянина» (с. 43). У двох радянських виданнях (1928 і 1935 р.) слово «семіт» вирізали з тексту Белого, замінивши словом «хохол», пейоративною назвою українця.

зображення українців і в пізніших творах, як-от в оповіданні «Валіза» (1921) Ольги Форш та в п'єсі «Дні Турбіних» (1926) і романі «Біла гвардія» (1925) М. Булгакова.

Незнання українського контрдискурсу спонукало навіть більш-менш прихильних російських письменників-емігрантів, як-от Федотова, що досліджував питання імперського насильства, погоджуватися з вимогою інтеграції України як молодшого партнера до якоїсь квазіімперської структури. 1929 р. він щиро написав про панівні настрої серед російських культурних діячів: «Ми якось випустили факт, що найбільшу імперію Європи та Азії збудувала національна меншина, що накинула свою культуру й державну волю всьому етнографічному континентові. Ми стверджували з цілком виправданими гордощами, що панування Росії було щасливою долею майже для всіх її народів (окрім західних), що воно дало їм можливість знайомства зі світовою культурою, якою, власне, й була російська культура»⁵¹. Евфемічна мова тут заслуговує уваги: «якось випустили», «етнографічний континент» (одна сьома земної поверхні), «виправдані гордощі», «щаслива доля». Але найпромовистіше те, що Федотов не називає України серед тих західних країн, які не потребували російського посередництва для «знайомства зі світовою культурою». Він запропонував потрійну структуру ідентичності як засіб утримати Україну в межах «російської» свідомості:

«Наша національна свідомість [сознание] має бути... водночас великорусским, русским и российским... Для малоросів, або українців, які ще не втратили усвідомлення своєї російськості, ця формула матиме такий вигляд: малороссийским, русским и российским... Завдання збереження малоросійських традицій у всеросійській культурі — це передусім завдання тих, хто народився в Південній Росії, хто зберіг свою вірність Росії й любов до України... В боротьбі з політичним сепаратизмом, у захисті російської ідеї та російських інтересів в Україні не слід плутати *русский вопрос*

51 Федотов [1].

с великорусским і перешкоджати розвиткові інших російських (наприклад малоросійської) культур»⁵².

Автор цього твердження знову повторює та переформулює властиве ХІХ ст. уявлення про Україну як про вірного члена імперії та складову частину єдиної російської культури.

ОСТАННІЙ РОМАН: ГРИГОРІЙ ДАНИЛЕВСЬКИЙ

У другій половині ХІХ ст. письменник Григорій Данилевський був дуже популярним. Його твори мали багато перевидань, кульмінаційним стало посмертне двадцятичотиритомне восьме видання 1901 р. В останній чверті ХІХ ст. його романи були перекладені французькою, німецькою, польською, чеською, сербською та угорською мовами. 1857 р. він відмовився від успішної бюрократичної кар'єри в Санкт-Петербурзі, повернувся до свого маєтку під Харковом і присвятив себе письменницькій творчості. В подальші десятиріччя він за дорученням Міністерства освіти досліджував стародавні рукописи та історичні місця, а за дорученням Морського міністерства поселення на Чорноморському узбережжі — боровся за розкріпачення селян і за освітній та економічний розвиток Лівобережжя. 1865 р. його обрали до Харківського земства, а 1881 р. він став редактором «Правительственного вестника» в Санкт-Петербурзі.

Хоча Данилевський писав російською мовою, більше половини його творів пов'язані з Україною, саме там відбувається їхня дія, а деякі з них присвячені художній інтеграції України в імперський нарратив. Письменник поважно ставився до свого покликання, що стає очевидним з його листа 1857 р., де він пояснював матері причини, чому він покинув столицю: «Письменник вищий від будь-якого державного урядовця», писав він, а твори письменника «зворушують серця багатьох і навчають душі мільйонів»⁵³.

⁵² Там само. — С. 457, 459.

⁵³ Данилевский Г. [1]. — Т. 1. — С. 62.

До найвідоміших художніх творів Данилевського, пов'язаних з Україною, належать роман «Втікачі в Новоросії» (1862), перша частина трилогії, в якій йдеться про заселення українських степів забіглими кріпаками; роман «Дев'ятий вал» (1873), де описано боротьбу між консерваторами й реформаторами в 1860-х роках; роман «Мирович», дія якого відбувається за царювання Петра III (роман закінчено 1875 р., але опубліковано тільки 1880 р., коли письменник одержав особисте схвалення імператриці); роман «Княжна Тараканова, 1775—1776» (1882), де йдеться про події за доби царювання Катерини II; «Потьомкін на Дунаї, 1790. Історичний роман» (1876), присвячений відносинам Потьомкіна з запорожцями; «Уманська різанина, останні запорожці, 1768—1775. Історична повість» (1878). На додачу до цих великих творів Данилевський публікував збірки казок, дорожніх нарисів, публіцистичних статей та спогадів, пов'язаних з Україною. Помер він 1890 р. Хоча більшість істориків літератури зневажливо відкидають його сьогодні як другорядний талант, він заслуговує уваги за опис інтеграції українських степів до складу імперії. Данилевський у своїх творах використовує стереотипні образи України, але водночас заперечує ці загальники й пише про історичні кривди та питання ідентичності, що в роки реакції після революції 1905 р. було прикритим нагадуванням про опір будівничим імперії. Отже, причину, чому в ХХ ст. Данилевського забуто, слід шукати не тільки у вадах його літературної техніки, а й у змісті та ідеологічному навантаженні його творів.

Розповіді Данилевського про заселення Лівобережжя взорується на описи американського Півдня й аболіціоністську літературу. В одному з його найкращих романів — «Втікачах» — зображено, як у роки напередодні розкріпачення селян 1861 р. забіглих кріпаків нещадно експлуатувала нова жорстока порода землевласників, які прибули нещодавно з Росії. Цей клас репрезентує полковник Панчуковський, що називає себе «Колумбом і Кортесом», «колонізатором дикого й безлюдного краю»⁵⁴ і отримує величезні прибутки, продаючи в Західну Європу зерно та вовну через нововідкриті порти Азовського моря. Нагромадивши за кілька

⁵⁴ Там само. — Т. 1. — С. 118.

недовгих років свої мільйони, він наміряється жити розкішним і гулящим життям у європейських столицях. З роману стає зрозумілим, що ті території на Чорноморському узбережжі колись належали запорозьким козакам. Дехто з них тепер живе на землях російських землевласників, які силоміць переселили з глибин Росії сотні кріпацьких родин. В інших випадках поселенцями стали меноніти, болгари, серби й представники інших народів та віросповідань. Але досить часто робочою силою були забігли українські кріпаки. Ці втікачі жили без будь-яких прав, постійно боячись, що їх викриють, заарештують або повернуть колишнім власникам. Пани, потребуючи праці людей, яких вони називали своїми «білими неграми», часто заплющували очі на минуле своїх робітників і захищали їх⁵⁵. Деяких землевласників, скажімо, менонітів, змальовано прихильними барвами. Але найбрутальніші пани були свавільні й жорстокі, вони могли хапати та ув'язнювати жінок, використовуючи їх як наложниць. У своєму палаці Панчуковський тримає Оксану, сироту, яку один православний священник виховав як свою доньку.

Полковник Панчуковський виспіває похвали новому прикордонному краю, називаючи його «Едемом» і «раєм», де він має нічим не обмежену свободу втішатися насолодами, забороненими у «старих містах»⁵⁶. Він неприхильно порівнює стару Україну з цією новою нескутою колонією: «Эта старосветская Украина была когда-то хороша! Теперь это все еще милая, но уже печальная и пустынная могила... Жизнь здесь, а не там, здесь у нас, в нашей Новороссии! Здесь все надежды юга! Отсюда выщдет его будущность»⁵⁷. Зрештою забігли кріпаки, доведені до відчаю жорстоким ставленням, збунтувалися. Нареченого Оксани Левенчука та його приятеля Милороденка оголошено поза законом, і вони тікають за кордон. Самого полковника викрито як шахрая і теж утікача: він утік із грошима своєї дружини, покинувши її з дитиною в Росії.

⁵⁵ Там само. — С. 147.

⁵⁶ Там само. — Т. 2. — С. 7.

⁵⁷ Там само. — С. 11.

Конфлікт між колонізаторами і кріпаками стає ще гострішим унаслідок виразного міжнаціонального поділу з расовими обертонами. Полковник тлумачить опір ув'язненої Оксани, її спроби втекти після періоду вдаваної покори за вияв стереотипу — тваринної, але «піддатливої дресуванню» вдачі українців: «Чем женщин не купишь! Или эти украинки, по правде, скотоваты?» — розважає він⁵⁸. Бунти та вияви непокори полковник нещадно придушує, жорстоко б'ючи людей, хоча загалом так били тільки тварин: «Что хохол, что собака, — заявляє він. — Иной раз их не отличишь...»⁵⁹

Вдачу степового народу охарактеризовано як подвійну. З одного боку, селян-кріпаків зображено як дисциплінованих, свободолюбних і не менш працьовитих, ніж колоністи-пуритани. З другого боку, ми бачимо, що, зазнавши кривди, вони повстануть і вчинять страшну помсту. Цей дуалізм пронизує книжку, поширюючись навіть на описи природи: зима раптом перетворює «південноросійську Італію» на «сувору Скіфію»⁶⁰. Цей роман, що був написаний за доби визволення американських негрів і спирався на творчість Герріет Бічер-Стоу та інших письменників-аболіціоністів, можна інтерпретувати як засторогу, спрямовану на приборкання ненажерливості колоністів. Цю думку підтверджено і в двох наступних романах трилогії, де нових капіталістів Новоросії охарактеризовано як заброд і чужинців, приваблених до нового прикордоння тільки жадобою наживи та прибутків. Вони «...не привязанные никакими другими выгодами к стране, которая не имеет для них значения родины, в первое время смотрят на этот край, как на место своего временного изгнания, потом как на тропинку, по которой, поправив свои обстоятельства, они могут возвратиться домой — в Неметчину, в Грецию, во Францию, во внутреннюю Россию»⁶¹.

Проте ставлення Данилевського до прикордонних поселенців аж ніяк не однозначне. У своєму іншому романі — «Пенсильванці

⁵⁸ Там само. — С. 58.

⁵⁹ Там само. — С. 62.

⁶⁰ Там само. — С. 55.

⁶¹ Там само. — Т. 4. — С. 83.

й каролінці» (1860) — він порівнює практично настроєних прибульців — «пенсильванців» — з янкі, американськими купцями й капіталістами. Натомість «каролінці» репрезентують консервативні і здебільшого реакційні сили, пов'язані з застарілими українськими традиціями:

«Таинственные и мрачные патриоты, господа каролинцы большею частью опираются на примеры старобытной, старосветской Малороссии. Это — наши южные казакофилы, хотя в старом казачестве было более свободы, чем в их требованиях. Их внешнее знамя — поклонение салу и вареникам. Их идеал — возвращение родных степей ко временам Хмельницкого. Небольшой круг наших любимых народных писателей с ними ничего не имеет общего. Они плачут над виршами Скороды, считая этого мистика за поэта, плачут над слабейшими из повестей Квитки и не признают Гоголя. А наши дни, наши верования — им не по сердцу. Словом, здесь — как везде: ум работает, безумие ему несет преграды...»⁶²

З такої перспективи нові люди нових земель репрезентують майбутнє: місце, де більшість підприємливих українців може досягти успіху, створюючи заново свою культуру, зберігаючи найкраще з минулого і водночас скидаючи баласт застарілих звичаїв та поглядів. Це картина відродженого, прогресивного українського суспільства, вдосконаленого суворістю прикордонного життя. Прикметно, що це місце, де можна зруйнувати стереотипи, хоча, здається, деякі з них Данилевський визнав як точне відображення реальності. У своїй першій збірці оповідань — «Слобожани. Малоросійські оповідання» (1854) — письменник відтворює деякі з тепер уже відомих загальнопоширених образів українців: вони ледачі, дикі та відсталі; можуть бути простакуватими, навіть дурними, але інколи стають і лихими; їхнє сільське животіння

⁶² Там само. — Т. 17. — С. 27.

страшенно нудне, воно минає серед сусідів-невігласів і досить привабливих жіночок; вони живуть в Італії, яку ніколи не навідають російські читачі, бо дорога туди тяжка і довга⁶³. Остання фраза свідчить про жартівливо-іронічне ставлення до стереотипу, який почасти начебто набув вірогідності. У своїй трилогії та інших творах 1850—1860-х років Данилевський, аби заперечити панівний образ росіян, або «північан», підносить практичних і працьовитих «південців», що набагато підприємливіші та беручкіші до діла завдяки своїм расовим особливостям та географічним і кліматичним умовам краю. За словами одного критика, трилогія спрямована на те, щоб переконати «поверхових», незадоволених реальністю людей, що єдиний засіб порятунку — втеча з Санкт-Петербурга в провінції, у глибини незайманих і необроблених земель Росії, де відкриваються широкі перспективи для енергійної підприємчої діяльності⁶⁴.

Ставлення Данилевського до історичної пов'язаності України з Росією теж було не менш двозначним. З кінця 1860-х років він у своїх творах виявляє цікавість до метафор і наративних моделей, які б виражали симбіозну взаємозалежність столиці і провінцій, Півночі й Півдня. Саме в такому ключі й написані його історичні романи 1870—1880-х років, що спиралися на матеріали ретельних досліджень. У романі «Мирович» зображено кар'єру офіцера імперського війська, дія відбувається в 1760-і роки. Петро I, як дізнається читач, позбавив його родину маєтку і шляхетського статусу, депортувавши її до Сибіру після повстання Мазепи. Повернувшись із заслання на батьківщину, родина дістала допомогу від Олексія Розумовського, чоловіка імператриці Єлизавети, чий шлюб з монаршою особою завжди був таємницею. Завдяки втручанням Розумовського молодий Василь Якович Мирович дістав освіту і став служити офіцером. Не маючи змоги повернути собі шляхетський статус і родинний маєток, зіткнувшись зі зневагою своєї амбіційної нареченої, офіцер відчуває скривдженість, у його душі накипає лють. Зненацька, коли на нього звертає увагу новий

⁶³ Там само. — С. 83.

⁶⁴ Трубачев С. Г. П. Данилевский. Биографический очерк // Данилевский Г. [1]. — Т. 1 — С. 72—73.

цар Петро III, перед ним відкриваються можливості кар'єри. Мирович плекає намір вірно служити цьому цареві. Коли Катерина II усунула свого чоловіка від влади, Мирович спробував організувати бунт, визволивши ув'язненого претендента на трон. Він зазнає поразки, і його страчують.

Долю Мировича можна, звичайно, трактувати як символ безсилля України. Не маючи реального політичного впливу, придворні українського походження могли пов'язувати свої плани тільки з претендентами на імперський трон або з іншими політичними діячами, сподіваючись зрештою здобути прихильність. Хоч окремі українці таки справді відігравали важливу роль у коридорах влади й виходили на чільні позиції, вони були нездатні спричинити важливі політичні зміни і поліпшити становище своєї батьківщини. Гетьман Кирило Розумовський, Олексій брат, був членом групи змовників, яка піднесла на трон Катерину II. Проте Кирило не спромагається дістати дозвіл на реформи в Україні, які є його метою й охарактеризовані як «шведський проект». Прикладом безсилля українців є марні спроби Мировича підтвердити заяви своєї родини про службу імперській короні. В одному з епізодів граф Орлов висміює ці претензії: «Ах вы, хохлы, архивное семья!... все-то вы, извини, с челобитьями да с попрошайствами! Нет того, чтобы терпеливо трудиться, смиренхонько ждать, служить. Все-то твои соотчичи измышляют, да подводят... Ну, станем мы, из-за тебя, рыться в древних ваших, хохлацких шпаргалках, бумагах?»⁶⁵

Цей уступ можна розуміти як очевидний натяк на відмову царату визнавати політичні вимоги України. Таємний шлюб Олексія Розумовського має символічну значущість. Імперський «шлюб» України та її внески до союзу не мають публічного визнання. Як окремі індивіди українці можуть намагатися вплинути на імперську політику, проте їхнього колективного статусу та їхніх колективних прав ніхто не визнає. За іронією, захопивши владу, Катерина II змушує Олексія Розумовського негайно віддати всі документи, пов'язані з його таємним шлюбом з Єлизаветою, щоб вони ні в якому разі не призвели до якихось майбутніх політичних

⁶⁵ Там само. — Т. 10. — С. 52.

складнень. У цьому випадку радники Катерини виявили велику спритність і цілеспрямованість, шукаючи і, напевне, знищуючи всі документальні свідчення. Портрет слізливого й вірного невдахи Олексія, широко відданого Єлизаветі, цілком підтверджує патетичний образ відданої, безневинної й невибагливої співпраці українців з будівничими імперії, підтримку з їхнього боку російських державотворчих зусиль. Коли поставити поряд постаті Олексія та Мировича, ми одразу пересвідчуємося в дезорієнтованості, егоїстичності й наївності сподівань Мировича на зміни. А проте роман «Мирович» нагадує нам і про незавершені справи, і про незаглажені кривди. На останніх сторінках роману згадано, немов у постскрипті, про ліквідацію Гетьманщини й появу невідомі у Венеції княжни Тараканової, доньки покійної імператриці Єлизавети та Олексія Розумовського, що стане претенденткою на трон. Ці приховані згадки про шлюб, у результаті якого народився бунтівливий нащадок, свідчать, досить лиховісно, про повернення репресованої історії та політики. Саме ці згадки пояснюють, чому цей роман не можна було опублікувати без дозволу імператриці.

Фактично, всю творчість Данилевського можна вважати за непряму і приглушену форму благань від імені рідного краю, — благань, у яких заяви про вірну службу чергуються з засторогами про тяжкі наслідки в тому разі, якщо на благання не звернуть уваги. Зображення ролі запорожців у війні з Туреччиною (роман «Потьомкін на Дунаї») або старого солдата Галайди в романі «Катерина Велика на Дніпрі, 1787» (1858) — це все благання визнати надані воєнні послуги. Так само й твори Данилевського 1860-х років, де він пише про нелюдське ставлення до селян, можна вважати за прохання скасувати кріпацтво й полегшити сільськогосподарську працю. Одним з найкращих прикладів альтернативного твору, пов'язаного з погрозою вдатися до насильства, є роман «Уманська різанина», присвячений подіям 1768 р. Причини цього кривавого й трагічного повстання криються в соціально-політичному контексті. Гноблення селянства, що на Правобережній Україні належало польським панам, витворило цілу верству людей, які опинилися за межами закону й жили на нічийій землі, в Дикому Полі на пониззі Дніпра, й нападали звідти на польські маєтки.

Чимало цих забіглих людей були колишніми запорожцями, яких вигнали з Січі за негідну поведінку і які не могли або відмовлялися знайти собі роботу на Лівобережній Україні. Оповідач згадує про релігійний конфлікт між католиками-поляками, яких підтримували єврейські купці та крамарі, і православними українцями, і цей конфлікт був чинником, що посилював міжкласові й міжнаціональні напруги. Ще одним ускладненням була Барська конфедерація, союз польських магнатів, що й самі збунтувалися проти польського короля. Симпатії оповідача перебувають на боці уярмленого селянства: «Дикое-Поле отозвалось на стон угнетенных единоверцев, и надолго о том осталась кровавая память в смежных польских окраинах»⁶⁶. Поки польська шляхта, ні про що не здогадуючись, і далі святкувала в Умані, надвірне військо, що складалося переважно з українців, на чолі з сотником Іваном Гонтою перейшла на бік повстанця Максима Залізняка. Місто було пограбоване, і відбулася страшна різанина польського та єврейського населення. Після придушення повстання його учасників масово стратили не менш брутальним способом. Данилевський розумів причини повстання, проте не виправдовував його жорстокого насильства, що, як він показав, було анархічним та безцільним.

Коли події пересунулись до Петербурга, стало очевидним, що імперія боїться такого самого бунту, спрямованого проти неї. Потьомкін цінує внесок запорожців у боротьбу з турками й визнає, що січове козацтво не брало участі в повстанні Пугачова 1772 р., яке сталося невдовзі після уманських подій. А проте імперські урядовці й далі вважали Січ за ворожу і небезпечну силу. Потьомкін сказав Головатому, посланцеві з Січі: «У всех вас одна мысль: ослабили мы турка и ляха, как бы теперь и того дурня, москаля, в шпоры убраться?»⁶⁷. Імперія здійснювала зумисну політику передачі запорозьких земель сербам та іншим поселенцям-неукраїнцям, а 1775 р. послала військо зруйнувати Січ. Хоча більшість запорозьких козаків спромоглися вийти з облоги й утекти до Туреччини, славетного табору на Дніпрі вже не існувало. Царська стратегія

⁶⁶ Там само. — Т. 12. — С. 131.

⁶⁷ Там само. — С. 184.

ослаблення та ліквідації запорозької автономії була доведена до кінця.

В епілозі, коли оповідач розповідає про події наступного сторіччя, він тішиться економічним прогресом, досягненим в усьому регіоні, й поверненням 1828 р. запорожців з вигнання в Туреччину — подією, що символізувала їхнє примирення з імперською політикою. Повернених запорожців привітали як одновірців, які ніколи не воювали за чужу віру й не повертали, на знак помсти, зброї проти Росії. В прикінцевих заувагах оповідач зазначає: «Степной украинский люд, нежданно закрепощенный при Екатерине и переживший восемьдесят пять лет неволи, по-своему излагает конец Запорожья». Одна місцева легенда говорить про непокору місцевого люду. За цією легендою, Потьомкіна, що зруйнував Січ, викликав на дуель його власний генерал і, поранений, згодом помер на чужині, забутий Богом і людьми. Поєдинок стався точнісінько на тому самому місці, де Петро I вкопав камінь із вибитими на ньому словами: «не трогать запорожцев». Але оповідач веде свою розповідь далі: «Призрак Пугачева, до побєга за Волгу жившего здесь не вдали, в селе Кабаньем... никогда не смущал украинцев. Герои донских и заволжских раскольников, Разин и самозванец Пугачев, здесь не имели последователей»⁶⁸. Звідси можна виснувати, що політика Катерини II, надто закріпачення селян, була головною причиною соціального неспокою, але не призвела до антицарських повстань із боку запорожців, принаймні таких масштабних, як виступи Разіна й Пугачова. Таким чином, автор відганяє моторошне видиво повстання всієї України, хоча водночас і припускає його страхітливу можливість.

У романах Данилевського йдеться про вкрай незатишну розбіжність між двома образами українців: з одного боку, це свободолюбний, підприємливий і нездоланий народ який обґрунтовано нарікає на імперське врядування, а з другого — вірні піддані імперії. В XIX ст. обидва образи були прийнятні і для царських цензорів, і широкого читацького загалу, але тільки тією мірою, якою вони повторювали вже знайомі моделі. Проте на початку XX ст.

⁶⁸ Там само. — С. 202.

російська читацька аудиторія вже втратила цікавість до романтики волелюбного й досі небезпечного Півдня і вважала цю територію за цілком асимільовану. Українська інтелігенція, зі свого боку, сформувала контрдискурс, що суперечив тій лояльності, яку можна добачити в творах Данилевського, та оптимістичним твердженням про імперський прогрес і гармонію.

ПОЛЯРИЗАЦІЯ: ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ, МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ, БОРИС ГРІНЧЕНКО ТА ІВАН ФРАНКО

У другій половині XIX ст. провідні українські соціальні письменники-реалісти у своїх творах заперечували російські гегемонічні настрої. До таких творів належали, зокрема роман «Хмари» (1874) й повісті «Над Чорним морем» (1890) і «Навіжена» (1891) Івана Нечуя-Левицького, роман «Пропаща сила» (1880), також відомий під назвою «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», і роман «Повія» (1884) Панаса Мирного, повість «Соняшний промінь» (1890) Бориса Грінченка. Російські погляди були сатирично зображені в п'єсах Михайла Старицького, як-от у популярній виставі «За двома зайцями» (1875), створеній на основі п'єси Нечуя-Левицького. На початку XX ст. критика російських поглядів стала виразніша й гостріша. В таких творах, як драма «Бояриня» (1910) Лесі Українки, твори «Хочу» (1914), «Між двох сил» (1919), «На той бік» (1919—1923) Володимира Винниченка, літературний модернізм дедалі більшою мірою був пов'язаний із політичними виявами націоналізму та антиколоніалізму. Україномовний контрдискурс тієї доби неперервно й дедалі більшою мірою дистанціювався від російського дискурсу. Таку еволюцію можна простежити, придивившись до чотирьох видатних постатей: Пантелеймона Куліша, провідного культурного діяча 1850—1860-х років, Михайла Драгоманова, видатного діяча 1870—1880-х років, і двох чільних постатей 1890-х років — Бориса Грінченка та Івана Франка. Куліш, як ми пам'ятаємо, ще в 1860-х роках мав змогу висловлювати свої погляди в українських виданнях, дозволених цензурою,

але протягом останньої третини XIX ст. більшість творів українських письменників можна було публікувати тільки в Галичині, а то й ще далі за кордоном.

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ

Куліш, найвидатніший український письменник 1850—1860-х років, великою мірою посприяв розвиткові як російської так і української літератури й був провідною постаттю в науці, журналістиці та літературній критиці. Він не боявся висловлювати непопулярні погляди й навіть тішився тим, що кидав виклик загальнопоширеним уявленням, глузуючи з «громадської» думки, яку, казав він, завжди формує «громада пасивних розумів». Думка Куліша дуже цікава при будь-яких обговореннях імперського дискурсу, цікаві і його міркування, висловлені в кількох суперечливих статтях. Дві пізні статті, написані 1882 р., посідають зовсім окреме місце в його творчості. Це «Зазивний лист до української інтелігенції» і «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року»⁶⁹. Ці твори цікаві передусім тим, що заперечують народницькі твердження, самою своєю появою демонструючи дедалі більшу зрілість і самоусвідомлення контрдискурсу. По-друге, вони відіграли роль інтелектуального стимулу для решти письменників, стоячи попереду цілої низки самокритичних, антиколоніальних голосів, скажімо, Івана Франка, Лесі Українки, Петра Карманського, Миколи Хвильового і Євгена Маланюка.

Мабуть, найкраще підступити до Куліша як до найяскравішого прикладу культурного діяча, що опинився на перехресті дискурсів, постійно оцінюючи та змінюючи свою позицію, схиляючись спершу до однієї традиції, потім до іншої, визначаючи межі дискурсивних конфліктів. Інколи у своїх пошуках він суперечив сам собі. В 1840-х роках він почав як романтичний націоналіст, протиставляючи експлуататорську розбещену цивілізацію метрополії здоровому й чесному життю рідного краю. Тоді він оцінював

⁶⁹ Обидва твори перевидано 1910 р. у Львові в т. 6 зібрання творів Куліша.

вплив Росії на Україну як деструктивне нівелювання. 1850 р. Ю. Ф. Саварин підсумував ідею Кулішевої «Повісті про український народ» (1846) таким чином: «Україна могла б стати незалежною, якби не зрада її шляхти й не панування Москви»⁷⁰. Пишучи 1861 р. статтю до журналу «Основа», Куліш і далі розвивав ідею національної відмінності України та її примусової колонізації:

«Отважное предприятие Мазепы открыло уму Петра для его государства страшную перспективу, которой он не мог забыть во всю жизнь. Возможность разрушения, созданной в уме и принятой очень близко к сердцу, империи, слишком сильно поразила тогда его воображение, и он, с свойственной одному ему гениальностью, создал план постепенного разрушения Гетманщины. Мы не жалеем о ней, как об уничтожении корпорации генеральных старшин, которые, вместе с выбранным от царя гетманом, делили между собой войсковое имущество, не заботясь о благе народа... Но нельзя нам не грустить о тяжелых обстоятельствах... Раздача присвоенных гетманской булаве и оставшихся, после приверженцев Мазепы, земель великороссиянам, в противность коренному малороссийскому праву и притом со введением неслыханного в Малороссии закрепощения свободных поселян, повлекла к бесчисленным притеснениям простого народа и грабежу козаков со стороны новых владельцев... посылавших в Малороссию своих управителей и старост... как в землю завоеванную.... Введение в малороссийский трибунал великорусских членов, породило сцены насилий и ужасов, от которых становится дыбом волос у историка... Систематическое ослабление козацкой тактики и изнурительные земляные работы в финских болотах... быстро уменьшили народонаселение

⁷⁰ Русский архив. — 1877. — № 2. — С. 229. Цит. за: Петров Н. [1]. — С. 270.

края и наполнили его калеками. Квартирование войск великорусских в Малороссии на военном положении, без всяких мер к ограничению своеволия и бесчинств солдат... породило в народе бедность, часто доходившую до нищенства, а многие села заставили разбежаться. Не только летописи, но и самые архивы, уцелевшие от того времени, наполнены описаниями страшного произвола каждого чиновника, каждого командира и каждого курьера, являвшегося в Малороссию»⁷¹.

Така аргументація була розвинена і в художній творчості Куліша. В повісті «Майор» (1859), написаній російською мовою, шанований вельможа Сагайдачний, ігноруючи думку Санкт-Петербурзького вищого товариства, бере собі за дружину місцеву «козачку» Парасю. Спасіння, вважає він, можна знайти серед простого народу, який він називає «...это единственное самостоятельное у нас общество... только в этом обществе, при всей его неразвитости, живут еще коренные наши нравы, не перемешанные ни с чем чуждым, несвойственным нашей славянской природе». Майор доходить висновку, що місцевій українській шляхті «следует жить, следует родниться [с простолюдинами]»⁷². Те місцеве суспільство ще має глибоке коріння традицій, історичну пам'ять і суворий моральний кодекс. Характеристика запорозького товариства, яка ґрунтується, мабуть, на особистих спогадах, заперечує його зображення в Гоголя та Шевченка. Куліш змальовує Запорозьке козацтво як осілу спільноту, що має власну економіку та систему освіти, а військовим походам присвячує тільки невелику частину року. Письменник зображує його як квітучу самоврядну спільноту, спустошену іноземною навалою: «Но тут постигла запорожцев беда: окружила их Сеч, забрали по куреням всякое добро, взяли из церкви серебро, золото, и церковное, и братское, не оставили Богу и восковых свечей; сказано — голодною саранчею упали на Сеч! Так, бывало, рассказывает наш пан-отец»⁷³.

⁷¹ Кулиш [5]. — С. 22—24.

⁷² Кулиш [6]. — С. 197.

⁷³ Там само. — С. 136—137.

Тогочасна питома українська культура була змушена боротися, щоб її не знищила остаточно лавина, що розтікалась по засобах масової інформації: «...журнальних статей о практической пользе общенародности, ученых доказательств против того, чем дорожат передовые украинцы, повестей и рассказов о жизни и деяниях так называемых порядочных людей, и вообще всем, что в совокупности можно назвать дворянской жизнью и дворянской литературой»⁷⁴.

Цей уступ руйнує риторичу та ідеологію «усиновлення», доводячи його примусовість і накинутаість. Верхній прошарок санкт-петербурзького товариства в повісті зображено гостро іронічно як корисливий і неотесаний. Сагайдачний, як одне з його провідних світил, провадить боротьбу «с жизнью, вечный бой с ордоу варваров и хищников, которые ежедневно делают покушения на честную и безоружную часть общества»⁷⁵. Розбещений, непутящий та нетямущий князь репрезентує все найгірше, що є в метрополісі. Він намагається відібрати давній майорів маєток, у якому планують жити Сагайдачний і Парася. Коли Сагайдачний каже його посланцеві, що закони не дозволяють купувати давні козацькі землі людям, не належним до козацьких родин, йому оголошено «війну». Князь, як сказано, підтримуючи контакти з «міністрами, сенаторами» та іншими впливовими родинами і друзями, що стоять «над законом», неодмінно доскочить свого. Проте Сагайдачний тримається міцно, покладаючись на «силе вещей, которая держит за руки таких людей, как его сиятельство»⁷⁶, і ця фраза двозначна, бо її можна інтерпретувати так, мовляв, сваволлю князя може зупинити або монарх, або народний опір. Зрештою автор дає читачеві зрозуміти, що князь не загарбав маєтку, таки не зміг замість гарної козацької садиби збудувати запланований готичний замок. Отже, втрати маєтностей пощастило запобігти, звільнився шлях для нового зближення української шляхти і простолюду.

Одним з найцікавіших аспектів роману є зображення психічної залежності від вищого світського товариства. Майор, дарма

⁷⁴ Там само. — С. 235.

⁷⁵ Там само. — С. 153—154.

⁷⁶ Там само. — С. 246.

що ніколи не бачив князя, уявив його собі як людину, що править за взірць честі й чесноти, і навіть заповідає йому свій маєток. Інший герой, Іволгін, князів лакей, теж стає жертвою омани. Він страждає на класово-національний комплекс меншовартості. Зневажаючи свою власну селянську українську ідентичність, він захоплюється ганебною поведінкою князя, що начебто личить його високому соціальному статусові.

Куліш писав нищівні критичні статті на адресу духовно скаліченої шляхетської верхівки України, звинувачуючи її у відмові від національної мови та ідентичності. Він дотримувався цих позицій до середини 1870-х років, коли його попереднє «козакофільство» поступилося відвертій критиці народних повстань та апології політичної еліти. Письменник, проте, й далі засуджував Московію. Він навіть заперечував неминучість союзу з Москвою, вважаючи, що, якби просте козацтво та народні маси виявили досить політичної мудрості та зрілості, Московія ніколи б не спромоглася загарбати Україну. Надто суперечливим для Куліша виявився 1882 р. З середини 1870-х років, після виходу Емського указу, Куліш публікував свої твори лише в Галичині. Він їздив туди взимку 1881 р. і зрікся російського громадянства з наміром оселитися в Австро-Угорській імперії і, з допомогою поляків, відкрити друкарню. Твори, які він написав протягом року, прожитого в Галичині, були примирливими жестами, спрямованими до польського суспільства й розрахованими на здобуття підтримки з його боку.

Перебуваючи у Львові, Куліш видав свою поетичну збірку «Хуторна поезія» (1882). В ній він назвав українців «народом без пуття, без честі та поваги», «варварами», які полюбляли вихвалитися своєю лютою вдачею, проте зневажали культурні цінності⁷⁷. В статті, долученій до цієї збірки, — «Зазивному листі» — він звинувачував українську інтелігенцію у відмові від свого рідного народу протягом кількох століть і в засвоєнні культури та ідентичності політично могутніх зверхників — польської або російської. Ті співвітчизники, які намагалися видертися на «російський Гелікон», повернулися плечима до скарбів національного фольклору й народної мови, що лежали навколо них. Таке відступництво

⁷⁷ Див. зокрема його вірш «До рідного народу» в збірці «Хуторна поезія».

дало змогу росіянам викреслити українців із «книги живих націй», «не роблячи нам ніякого насильства»⁷⁸. Нинішня імперська адміністрація й далі провадить ту саму політику денаціоналізації українців і намагається цілковито «згасити» народний «дух», цілком заборонивши українську пресу та школи⁷⁹. Один вірш із цієї збірки — «Слов'янська ода» — є, мабуть, найвідвертішим у творчості Куліша викриттям імперського врядування. Письменник стверджує, що Росія буде «всесвітню в'язницю, з якої не втекти» для всіх слов'ян, водночас проливаючи їхню кров, «наче воду». Зберігаючи вірність романтичним національним поглядам, Куліш провіщає, що національний дух годі зламати, що він зрештою знову знайде собі вияв, коли народ знову виростить своїх релігійних проводирів, аристократію та інтелігенцію. Кулішева форма романтичного націоналізму (або українофільство, як воно тоді називалося) мала за пріоритет культуру. Він вважав, що народ, розвиваючи свою мову, літературу та науку, знову зможе вийти на провідні позиції в культурі, які він колись займав, а потім не спромігся захистити їх від політично могутніших сусідів.

Стаття «Крашанка русинам і полякам» — це жест апології й зичливості в бік польського народу. Куліш пише про невігластво та забобонність Русі, про часто безглузде насильство козацьких повстань, про руйнівну ненависть, що спустошила й Польщу, і Україну. Він гірко дорікає духівництву за роздмухування народного невдоволення й поширення наклепів на шляхту. Відступивши від свого давнішого романтичного захоплення українським фольклором (коли, наприклад, він вважав думи за надійну інтерпретацію національної історії), Куліш нападає на «сліпе кобзарство» за те, що вони «п'янствує з козаками» і складає думи, в яких часто вигадує кривди, що їх українці начебто зазнали від рук поляків⁸⁰. Козацька молодь, заявляє автор, здобувала освіту серед «хаосу середньовікового громадського життя»⁸¹, і її спонукали звинувачувати в усьому, що їй не подобалося в Україні, усталений лад, вірити будь-яким

⁷⁸ Куліш [2]. — С. 571.

⁷⁹ Там само. — С. 575.

⁸⁰ Куліш [4]. — С. 609.

⁸¹ Там само. — С. 610.

оповідкам про кривди, начебто заподіяні шляхтою, й водночас не зважати на власні дикунські вчинки. Україна внаслідок тривалої боротьби після воєн Хмельницького обернулася в руїну, розшматована, з одного боку, «п'яним бунтом» козаків, а з другого — санкціонованим владою шляхетським «правом розбою»⁸².

Куліш вказує на крах освітньої системи та занепад літератури як головні чинники втрати державності. Саме у їх відновленні він добачає гарантію відродження. В постскрипті до своєї статті він заохочує й поляків не перешкоджати розвиткові української літератури, освітнього та культурного руху, дати змогу «русинам бути русинами», а не силувати їх стати поляками. Куліш звинувачує тогочасних поляків, байдуже, «гуманістів», «прогресистів» чи «лібералів», у тому що вони ставляться до галицьких українців не менш деспотично, ніж гнобитель Микола I ставився до «малоросіян» у першій половині XIX ст., і в спробах раціонально виправдати те, з чим не можуть змиритися «ні християнське серце, ні політичний розсудок»⁸³.

Але цю самокритику широкий загал сприймав як принизливі прагнення укласти компроміс із пропольськими поглядами, і, хай там як, ця Кулішева спроба примирення була відкинута. Гостра реакція з усіх боків і водночас повідомлення, що українські уніатські монастирі перейдуть під контроль польських єзуїтів, призвели до глибокого розчарування й ганебного повернення Куліша до Росії, де його помістили під нагляд поліції⁸⁴. Українці, природна річ, критикували Куліша за применшення ролі соціально-економічних питань, за відмову покладатися на свідчення українських літописів, архівних джерел і дум, до яких він раніше дослухався, і за визнання не менш підозрілих свідчень польських очевидців і джерел. А проте ці статті порушили кілька прикрих питань для українців: їхній самопоблажливий комплекс жертви, часте незнання історичних фактів, властиві інтелігенції низький рівень освіти та комплекс меншовартості. У збірці «Хуторна поезія» і в статтях «Зазивний лист» і «Крашанка» Куліш більшу

⁸² Там само. — С. 610—611.

⁸³ Там само. — С. 625—626.

⁸⁴ Опис цього епізоду див. у вид.: Лускун [4]. — Р. 160—165.

частину звинувачень у колоніальному статусі країни звертає проти неосвіченого населення та опортуністичних національних проводирів, як минулих, так і нинішніх, започаткувавши, таким чином, дискусію, яка не вщухатиме протягом наступних поколінь.

Кулішеві твердження засвідчують брак незалежності національного дискурсу. Перекоаний, що культурна творчість має найголовніше значення, він працював задля створення високої національної культури — не накинutoї згори кимсь чужим, а сформованої на основі питомих джерел. Саме ця мета й визначала його зусилля відкрити «дух» народу завдяки: вивченню його фольклору, історії, етнографії та літератури. Переклади Біблії та європейських класиків, які здійснив письменник, мали, на його думку, допомогти будівництву високої культури, забезпечивши доступність видатних творів, перекладених сучасною розмовною мовою. Тут, звичайно, є суперечність між прагненням відкрити унікальність національного духу й потребою наслідувати чужі взірці. Це типова дилема для націоналізмів поневолених народів, яким, на відміну від їхніх «західних» сусідів, що визначали темп, бракувало мовних, освітніх та професійних навичок, і тому вони відчували потребу трансформувати націю, «переустановивши» її в культурному аспекті. «Східна» інтелігенція звичайно починала кампанії за відродження національних культур, пристосовуючи їх до вимог прогресу й водночас намагаючись зберегти властиві їм відмінності⁸⁵. Захоплення Куліша загальними стандартами передових націй Європи, та прикладами міжнародного успіху, якого досягнули деякі польські й російські письменники, спонукала його й захоплюватися ними як взірцями, і відкидати їх як чуже втручання і вплив. Як національний просвітник і будитель, Куліш гостро відчував цю дилему.

Ставлення Куліша до бруталності народних повстань свідчить про зіткнення дискурсів у його мисленні. Як культурний діяч, сформований постпросвітницькими тенденціями, він відкидав екстремістську політику та насильство, вказуючи на властивий примітивним упередженням небезпечний потенціал розпалювати народний гнів. Водночас його романтичний націоналізм (козакофільство) виражав «риторику серця», що цінувала невинність, силу і красу

⁸⁵ СНАТТЕРДЖЕ [1]. — Р. 2.

народної культури та справедливості національно-демократичної боротьби проти колоніального панування й визиску. Куліш згладжував цю суперечність, вважаючи, що все атавістичне в національній культурі слід відкинути, а саму культуру — сформувати по-новому піддаючи раціоналістичним, світським, вестернізаційним впливам. Звичайно, тогочасна національна культура часто не була спроможна жити у згоді з Кулішевими ідеалами світськості та сучасності, народне й демократичне могло бути «традиційним і фанатично антисучасним»⁸⁶. Отже, ставлення Куліша до народно-го й національного було парадоксальним: як культурний діяч-західник, він інколи був украй ворожим до народних традицій, натомість як романтичний націоналіст був ладен вірити у спроможність усіх традицій відобразити незанечищений внутрішній «дух» або «душу» народу. Саме страх перед нещадним народним повстанням, мабуть, був причиною, що Куліш шукав адміністративної підтримки для освітніх та культурних реформ. Хоча його критику народно-го невігластва й перейняв дехто з подальших авторів, ні Франко, ні Карманський, ні Хвильовий, ні Маланюк не поділяли притаманного Кулішеві страху перед вулканічною силою селянських повстань, кожен з цих письменників по-своєму визнавав якщо не необхідність чи бажаність, то принаймні неминучість революційного насильства.

В останні роки свого життя Куліш писав роман російською мовою, названий «Володимирія». Твір був закінчений 1894 р., проте не пройшов цензури й лежав неопублікованим до 1998 р.⁸⁷ У цьому романі письменник досліджує причини відокремлення Західної України від Східної і припускає, що Галичина може стати українським П'ємонтом. Наприкінці роману головний герой Андрій Незлякайленко кається за свій перехід до уніатської віри й повертається в лоно православ'я. Таким кінцем Куліш мав намір показати, що, на його думку, відмова від уніатської церкви й повернення до того, що він вважав за національну віру, — українського православ'я — спричинить духовне та політичне возз'єднання України.

⁸⁶ Там само. — С. 23.

⁸⁷ Обговорення роману, опублікованого у 1, 2, 3 випусках журналу «Київська старовина» 1998 р. див. у: Нахлік [1].

Відповідно до своїх переконань, що духовний опір і культурна праця переважають вартість політичних дій, Куліш запропонував концепцію єдиної національної церкви як ключ до національного відродження й соціального прогресу. Хоча наприкінці роману лунає заклик до об'єднання в межах імперських кордонів, все це звучить як очевидна вимога, якщо врахувати, що письменник мав надію, на дозвіл цензури й публікацію книжки у Російській імперії. Але імперія — вочевидь незначне питання. Всю увагу у своєму творі Куліш зосередив на відродженні України. Куліш критикує й уніатський католицизм, і російське православ'я, вбачаючи в них централізаційну, авторитарну, регламентовану й непідконтрольну світській громаді силу і припускаючи, що незалежне, або автокефальне, українське православ'я стане ідеалом. Така позиція цілком суголосна його переконаності, що українська духовність значно відрізняється від російської і що доімперське українське православ'я зберігало найкращі традиції східного християнства. Роман «Володимирія» свідчить про повернення Куліша до традиційних українських православних вартостей після різноманітних і численних інтелектуальних захоплень.

Вперта боротьба Куліша за визначення української духовності, що має глибоке коріння, його визнання потреби розвитку високої культури, складні й часто ворожі стосунки з народницьким націоналізмом засуджувалися народниками 1870—1880-х років. А проте саме ці аспекти його мислення відкрило для себе наступне покоління модерністів, праця яких над створенням високої культури була немов відлунням багатьох невpokійних думок Куліша; модерністи, як і він сам, вимагали незалежності національного дискурсу.

Михайло Драгоманов

У другій половині XIX ст. історіографія стала предметом дискусій, коли українські вчені та письменники почали заперечувати імперський варіант історії. Не тільки Пантелеймон Куліш, а й Михайло Максимович, Микола Костомаров, Володимир Антонович і В'ячеслав Липинський сперечалися з російськими істориками про походження й розвиток українського суспільства.

Один з найвпливовіших голосів у цих дискусіях належав Михайлу Драгоманову, що зі свого вигнання в Женеві (з 1876 р.) та в Софії (з 1889 р. аж до смерті 1895 р.) закликав західних та російських культурних діячів розглянути вимоги України визнати її історичну ідентичність та культурні права. У своїй, мабуть, найкращій праці «Історична Польща і великоросійська демократія» (1881) він обстоює тезу, що Україна стала жертвою імперської конкуренції між Росією і Польщею⁸⁸. В цій статті він підсумував аргументи, які становлять класичний приклад намагань представників української контрпозиції підточити постулати імперської історіографії.

Драгоманов доводив, що слов'янські народи, розселившись на своїх територіях у Центральній та Східній Європі, виявилися відрізнаними від берегів Балтійського й Чорного морів, які вони почали колонізувати ще до XIV ст. В середині XIV ст. поляки, втративши внаслідок німецької експансії Балтійське узбережжя та басейн Одера, почали шукати територій, які б компенсували їм втрати, на сході. Ця подія дестабілізувала Литовсько-білорусько-українську державу на східних кордонах Польщі. Україна (Русь) була приєднана до Польщі внаслідок Люблінської унії 1569 р. «без будь-якої цілої обласної, або національної автономії й цілого представництва»⁸⁹. За цим нещасливим політичним союзом 1596 р. відбулася небезпечна спроба об'єднання церков, наміром якої було покатоличення населення. Драгоманов доводив, що Польщі бракувало сили ефективно керувати такою величезною територією з соціальною системою, яка цілковито відрізнялася від її власної. Польське суспільство визнавало тільки два класи — шляхту і простолюду — і тому не спромагалось дати собі раду з панівною соціальною верствою України — козацтвом. І неспроможність держави інкорпорувати козаків до складу шляхти, і розчарування з боку тих українців, яким не дозволяли стати членами козацької верстви, призвели до польсько-козацьких війн наприкінці XVI і в XVII ст. Під час цих конфліктів українське суспільство звернулося за підтримкою до Москви й визнало 1654 р. протекторат царя.

⁸⁸ Драгоманов [1]. Один розділ цієї праці перекладено англійською мовою: DRAGOMANOV [1].

⁸⁹ Драгоманов [1']. — С. 150.

Але деспотизм Москви негайно призвів до відчуження. Через чотири роки після Переяславської угоди один мандрівний сербський спостерігач повідомив про поширену «політичну ересь, що життя під православним царством Московським гірше від турецької муки і єгипетської роботи»⁹⁰. Драгоманов вказує, що російські історики, пишучи про історію українську, послідовно приписували кожен успіх цареві та централізації, водночас засуджуючи будь-який опір їм. Таким чином, «в усій крові, пролитій від Богдана Хмельницького до падіння Мазепи, в них винні тільки українці, надто козаки, що [принаймні так їх зображували] звикли до «хитаць» і заворушень»⁹¹. Неспроможна скорити українських козаків та білоруських міщан, Московія ділила з Польщею їхні території та придушувала опір. У XVII ст. Росія, Польща й Туреччина навіть планували зробити з половини Правобережної України порожню буферну зону між ними, щоб кожен міг як йому заманеться давати собі раду з непокірним місцевим населенням. Цей поділ України був «згубним ударом по її самостійному розвитку»⁹². Польща, хоч і втратила Лівобережну Україну, та все одно могла тішитися тим, що ще одне століття утримує Правобережну Україну.

Багатонаціональна й різномірною природою держави означала, що «бюрократія в адміністрації і диктатура в політиці стали неминучими формами державного життя величезної імперії»⁹³. Російська адміністрація звернулася по допомогу до польських панів-землевласників в Україні, аби здобути контроль над населенням і зміцнити свою владу: адже так само вона укладала союзи з верствою аристократів і в інших частинах імперії. Природна річ, ні Російська держава, ні панівна польська шляхта нітрохи не були зацікавлені у збільшенні прав місцевого українського населення. Фактично, вони мали всі причини стирати пам'ять про «третю силу» й заперечувати існування ще одного народу на цій території. Дослідження історії й теперішнього стану цих українських земель було майже цілком занедбане

⁹⁰ Там само. — С. 154.

⁹¹ Там само.

⁹² Там само. — С. 156.

⁹³ Там само. — С. 159.

після невдалого повстання 1830—1831 рр., яке призвело до закриття університетів у Варшаві та Вільні й лицео в Кременці. Критичне ставлення таких польських істориків, як Лелевель, до старої польської держави тепер поступилося некритичній ідеалізації її досягнень: «У польському суспільстві сформувалася думка, що козацько-українське повстання було не природною реакцією проти магнатсько-езуїтської політики, як визнавали поважні історики школи Лелевеля, — або ж соціальною реакцією, ускладненою реакцією національною, як навчають послідовники Лелевеля, історики українські, — а вчинками розбишак (козаків), підбурених московськими інтригами... Українська школа в польській літературі з 1830-х років занепала, поступово почали занепадати в поляків із 1840 р. і етнографічне дослідження України, яке започаткували Ходаковський, Залеський, Паулі та інші»⁹⁴.

У середині ХІХ ст. представники як російських, так і польських освічених верств могли вдавати, нібито вони не знають про існування українського народу, його історії та культури. Навіть процеси заборони, парафразовуючи Тердімена, були цілком заборонені⁹⁵. Проте Драгоманов стверджував, що українці, другий за чисельністю слов'янський народ, завжди становили складову частину трикутника політично-культурних відносин і що усунування їх з історії та замовчування їхнього голосу було передусім результатом конкуренції за статус провідної держави між Польщею і Росією. Він був переконаний, що грандіозне козацьке повстання середини ХVІІ ст. було близьким до того, щоб дати Україні не тільки національну незалежність, а й життєздатні соціально-політичні інституції. Спустошення, спричинені поділом країни між Польщею, Московією й Туреччиною та роки, протягом яких Україна була під московським протекторатом, загальмували соціально-економічний та культурний розвиток.

Згодом, коли Харківський та Київський університети почали випускати українських істориків, коли зародилося нове українське письменство і стало міцніти чуття певної спільної ідентичності,

⁹⁴ Там само. — С. 166.

⁹⁵ TERDIMAN [1]. — Р. 14.

заяви, буцімто ідея України була результатом польських, російських, австрійських чи німецьких інтриг, мали вже меншу вірогідність. Знову з'явилася «третя сила». Свідчення її постійного існування були виявлені в літературі та фольклорі попередніх сторіч. Драгоманов і сам сприяв дослідженням, видаючи збірники українських історичних пісень і пишучи до них передмови; ті пісні протягом століть засвідчували сильне чуття соціального усвідомлення та спільні національні цілі⁹⁶. Одне слово, як і решта культурних діячів XIX ст., він започаткував контрдіалог, що тепер живив чуття національно: ідентичності.

Твори Драгоманова доводять, як можна кинути виклик уявленню, сформованому у межах дискурсивних обмежень. Фуко характеризував дискурс як «делімітацію царини об'єктів, визначення легітимної перспективи для агента пізнання, фіксацію норм розвитку концепцій і теорій»⁹⁷. Якщо брати ці всі твердження по порядку, ми бачимо, як аналіз Драгоманова в кожному пункті спростовує твердження колоніального дискурсу. По-перше, він вимагає уваги до нових фактів і феноменів, вимагає вивчення заборононої історії. По-друге, наполягає на праві говорити, мати доступ до дискурсу, надаючи, таким чином, пріоритету питанням легітимності та обґрунтування. Драгоманова усунули від роботи в Київському університеті, а згодом українські культурні діячі звернулися до нього з проханням репрезентувати українську справу за кордоном. Його твори були опубліковані в Женеві, Софії та Західній Україні, і звідти їх контрабандою доставляли на територію Російської імперії. По-третє, читаючи Драгоманова, ми починаємо усвідомлювати, як його поглядам, що їх влада та багато російських культурних діячів вважали за незаконні й націоналістичні, закривали будь-який доступ до широкого загалу. Внаслідок цього контрдіалог неминуче варився у власній воді й розвивав свої власні концепції та теорії.

Як соціаліст, Драгоманов доводив, що українофіли повинні порушувати не тільки культурні, а й соціальні питання, а надто —

⁹⁶ Див.: Драгоманов, Антонович [1]; Драгоманов М. Малорусские народные предания и рассказы (1876); Драгоманов [4, 6].

⁹⁷ Foucault [1]. — P. 199.

перейматися становищем селянства. Головним у політичному мисленні Драгоманова була потреба поширювати індивідуальні громадянські свободи. Національне визволення, як не раз заявляв він, було тільки засобом для досягнення цієї мети. Драгоманов відмовлявся йти за романтичними націоналістами і, не замислюючись ставити права національного «організму» вище від широких політичних, соціальних і економічних завдань. Отже, його твори відображують дилеми та труднощі національної залежності в межах панівних наративів просвітництва й прогресу. Передумовами досягнення соціалізму були, на його думку, поширення освіти, загальне визнання культурних норм і заснування добровільних громад, які будуть об'єднані на принципах федералізму.

Опоненти Драгоманова називали таку контекстуалізацію національного питання «космополітизмом». Зокрема його погляд на російську літературу як на провідника прогресивних європейських ідей опротестували ті, хто дотримувався «власне українських» позицій. Імперський дискурс в останні два десятиріччя ХІХ ст. поділився на російськомовний та україномовний напрями, й молоді письменники тепер дедалі більшою мірою сумнівалися в правильності сприяння розвитку першого напрямку. Серед найважливіших обмінів думками з цього приводу була дискусія між Борисом Грінченком і Драгомановим, що тягнулася впродовж 1892—1893 рр. Вперше вони зіткнулися ще в 1888—1889 рр. у львівському часописі «Зоря» з приводу ставлення до російської літератури, а невдовзі, 1891 р., письменник Нечуй-Левицький теж почав обстоювати ідею національної літератури, незалежної від російських впливів⁹⁸. Проте Грінченкові «Листи», опубліковані в чернівецькому журналі «Буковина» в 1892—1893 рр., та відповіді Драгоманова, опубліковані в коломийському журналі «Народ» у 1893—1894 рр. стали кульмінаційною точкою цієї дискусії⁹⁹.

⁹⁸ Баштовий [1].

⁹⁹ Грінченкові «Листи з України Наддніпрянської» перевидано 1917 р. у Києві під псевдонімом П. Вартовий. А «Листи на Наддніпрянську Україну» Драгоманова перевидано 1894 р. у Коломій, 1915 р. у Відні, 1917 р. у Києві. Обидва твори недавно перевидано разом: Грінченко, Драгоманов [1].

Драгоманов репрезентував старше покоління громадських діячів, і його твори є найкращим аргументом на користь підтримки діалогу з російськими лібералами та радикалами.

Відповідаючи на критику Грінченка, Драгоманов обережно доповнює органічну теорію нації, вказуючи, наприклад, що козацтво в XVII ст. складалося з різних елементів: «українців, поляків, волохів, татар, сербів і навіть греків та євреїв, а згодом і росіян». У XVIII ст. цей клас не міг адаптуватися до нижчої української соціальної верстви, а мусив брати приклад з наявної російської системи. З огляду на історичні обставини його українізація не могла б відбутися дуже швидко, а залежала б від поступового розвитку, — за його словами, від «часу» та поширення «демократичних ідей». Драгоманов доводив, що демократичні й ліберальні ідеї, які закликають до поширення освіти, часто приходили в Україну, фактично, через Петербург та Москву, не змінився їхній шлях і тепер. Капністова «Ода на рабство» (1783), «Історія русів», поезія Рилеєва — всі ці твори написано російською мовою. Всі вони були результатом європейських ліберальних демократизаційних ідей і всі посприяли піднесенню української національної свідомості. Українці, стверджував Драгоманов, повинні й тепер, як вони робили в минулому, прислухався до освічених людей, байдуже, якою мовою їх сформульовано.

Цей самий аргумент використав 1895 р. й Іван Франко, обговорюючи затяту відмову Івана Вишенського визнати католицько-латинсько-польську культуру XVII ст. Він писав, що, дослухавшись до порад Вишенського й повернувшись плечима до панівної культури, руські жителі Львова опинилися, за словами одного сучасника, «за межами Львова, за межами його міщанства і, можна навіть сказати, за власними межами», ставши «більшими чужинцями в руському місті, ніж німці, ніж передусім поляки, ніж навіть вірмени»¹⁰⁰. Франко наголосив, що ця «програма сепаратизму, що відразу ставила русинів поза рамками горожанського життя», була, хоч і зрозумілим, проте деморалізаційним чинником. Це призвело до того, що кожен живий дух і розум шукав собі ширших

¹⁰⁰ *Losinski Wladyslaw*. *Patrycyat i mieszczanstwo lwywskie w XVI i XVII wieku*. — S. 225. Цит. за: Франко [10]. — Т. 30. — С. 126—127.

обріїв десь-інде. За словами Франка, «сепаратизм, котрий мав бути рятунком для Русі, виходив на її шкоду моральну і матеріальну, і міг би був цілком убити її, коли б було можливе його повне виконання»¹⁰¹.

Друга відповідь Драгоманова Грінченкові — це соціально-економічний аргумент. У XVIII ст. українське населення, як стверджує Драгоманов, мало пекучу потребу стримувати турецько-татарську загрозу на Півдні й польську на Заході. Хоч українці не відчували ніякої охоти брати участь у балтійських війнах Петра I, вони, відколи цар звернув свою увагу на боротьбу з турецькими фортецями на Азовському морі, надали йому максимальну допомогу. Таким самим чином, доводив Драгоманов, український народ «чув нюхом», що завоювання Чорноморського узбережжя за царювання Катерини відкриває перед ним можливість заселити багатий степовий край, за який він давно сперечався з Османською імперією й татарськими загонами. Аж до скасування кріпацтва 1861 р. українські кріпаки й далі мали змогу тікати на панські *сlobоди* на тих територіях. Крім того, безпека та розвиток України вимагали дружніх відносин з Константинополем з гарантіями доступу українських кораблів у Середземне море, а згодом і до Суецького каналу. Одне слово, були миті, коли експансіоністська царська політика задовольняла «елементарні географічно-національні» інтереси України, і отже, ці миті заслуговували на схвалення: «Все-таки те царство було певною організацією громадських сил... виповняло й наші національні задачі з того часу, як історія склалась так, що ми самі собі не могли їх виповняти»¹⁰².

Драгоманов доводить, по-перше, що вияви підтримки імперської експансії з боку таких українських письменників, як Котляревський і Стороженко, які служили в імперському війську, не конче були, як стверджував Грінченко, виявами огидного сервілізму. По-друге, він вважає, що Грінченко помилявся, відкинувши майже всю українську літературну традицію XIX ст. (за винятком Шевченка). Треба визнати, заявляв Драгоманов, що за тієї або іншої історичної

¹⁰¹ Франко І. Іван Вишенський і його твори. — Львів, 1895. — С. 536; перевид.: Франко [10]. — Т. 30. — С. 127.

¹⁰² Грінченко, Драгоманов [1]. — С. 168, 166.

ситуації письменники робили все, що могли. Інколи мотивами, як-от у випадку Костомарова, міг бути опортунізм, щоб «одурити москаля», як казав сам письменник, а використання польської, латинської або російської мови не було, як доводив Грінченко, самозреченням, а в багатьох випадках — обґрунтованою та ефективною тактикою. Костомаров, зрештою, опублікував російською мовою «від п'ятнадцяти до двадцяти томів», які пропагували федералізм і правили за основу всього, «що появилася українська історіографія розумного на українській мові в останні часи»¹⁰³. Але передусім Дґагоманов доводив, що й сама психологія національної ідентифікації є багаторівневою й може співіснувати та зливатися з іншими формами ідентифікації й бути вираженою різними мовами і способами. Отже, він мав підстави стверджувати, що, «може, українці зостануть навіки з двома літературами [українською і російською], а не з однією. Природа — річ складніша, ніж доктрина!»¹⁰⁴ Крім того, російська гегемонія, на думку Драгоманова, ніколи не була тотальною і завжди була вразливою; підпорядкований у будь-якій історичній ситуації знаходив спосіб кинути їй виклик і підточити її.

Властиві цьому українському вченому рішучий намір видобути поневолений голос і вільне оперування уявленнями про гібридність культур провіщають деякі ідеї постколоніальної теорії, так само, як заявлені в його працях розвиток та розширення романтичних націоналістичних поглядів провіщали постмодерністську непевність і невизначеність.

БОРИС ГРІНЧЕНКО

Грінченко був представником молодого покоління громадських діячів, що 1891 р. з числа київських і харківських студентів сформували «Братство тарасівців». У своєму «*Profession de foi*» він закликав до активного розвитку національної свідомості серед усіх українців, до опанування і поширення мови й вивчення

¹⁰³ Там само. — С. 176.

¹⁰⁴ Там само. — С. 217.

культури та історії¹⁰⁵. Він украй відверто говорив про русифікацію й вимагав виразного культурного сепаратизму замість двокультурності, характерної для багатьох представників інтелігенції.

Головним аргументом Грінченка в «Листах» є неминучість швидкої русифікації, якщо українська інтелігенція не спроможеться вживати рідну мову й розвивати свою літературу. По-друге, він закидає письменникам минулого брак твердої національної свідомості. Вони часто мали «дві душі: одну українську, другу російську», і внаслідок цього намагалися служити й рідному краю, і гнобителеві. Він перелічує оди на честь російського царя й генералів, що їх писали Котляревський, Квітка, Гулак-Артемівський та Стороженко, й нарікає, що погляди Куліша на історію, а Костомарова на роль української літератури служили тільки для виправдання російського панування. Внаслідок такого розколу, писав Грінченко, Куліш у своїй «Історії воз'єднання Русі» зрештою спаллюжив козацький період української історії, зобразивши Сагайдачного як «гениального пирата и наездника», а весь козацький період як історію «украинских разбоев». Той самий розкол спонукав Костомарова в його праці «Дві російські народності» доводити неспроможність українців врятувати над собою, а отже, й утверджувати погляд, ніби українська мова придатна тільки для «домашнього вжитку», заохочуючи, таким чином, асиміляцію російською мовою та культурою¹⁰⁶. Грінченко охарактеризував ці погляди як вияви сервілізму, який тільки перешкоджав розвитку національної свідомості.

«Листи» Грінченка були нападом на старше покоління українофілів, зокрема й на Драгоманова, і закликом зайняти непохитну позицію супроти російської літератури та культури. Грінченко був переконаний, що, пишучи статті для російської преси, українська інтелігенція стає частиною «всеросійської інтелігенції» — визнає її спосіб мислення та почуття й повертається спиною до рідного народу. А найгірше полягає в тому, що то було перейманням імперських поглядів. Чи означає це, запитує сам себе Грінченко, що все, що було зроблене в Росії для об'єднання двох народів, слід вважати за згубне для української національної справи?

¹⁰⁵ Грінченко [1].

¹⁰⁶ Костомаров [1].

Його відповідь ствердна: все було зроблене в ім'я російської, а не української єдності. Грінченко висміює орієнтацію Драгоманова на російську літературу й російських «псевдолібералів». Зокрема його ображає ідея, висловлена у статті Драгоманова «Література російська, великоруська, українська і галицька», що може існувати якась спільна «російська» імперська література, яка правитиме за форум, де можна обговорювати речі, важливі для всіх культурних діячів імперії, і яка має відрізнятись і від власне російської, і від власне української літератури.

Ці твердження нагадують заяву інтелектуалів ХХ ст., які намагалися відкинути втручання метропольної культури, — це типовий антиколоніальний рефлекс, прагнення визначити тверді демаркаційні лінії між колонізатором і колонізованим. Відштовхуючись від позицій романтичного націоналізму й дотримуючись органічної концепції нації, Грінченко у своєму метанаративі про Націю наполягає на її відмінності від решти націй, надто від близько споріднених. Його «Листи» становлять свідому спробу розірвати з попередньою інтелектуальною традицією й радикально переформулювати національні завдання. Це вочевидь важливий момент імперського дискурсу, і його можна теоретично пояснити кількома способами.

З 1960-х років більшість дискусій про національні рухи перебували під впливом тричленної схеми Мирослава Гроха, згідно з якою національні рухи розвиваються від академічної через культурну й до політичної стадії¹⁰⁷. Якщо період з 1800 по 1840 р. можна репрезентувати як академічну стадію, період з 1840 по 1890 р. — як культурну стадію, то 1890-і роки можна охарактеризувати як період, коли стали формуватися політичні партії й почалася масова мобілізація. Тут є, щоправда, проблеми, пов'язані з жорстким

¹⁰⁷ Мирослав Грох вирізняє такі три стадії: 1. Академічна стадія, коли культурні діячі починають досліджувати фольклор та історію народу. 2. Культурна стадія, для якої характерне широке використання народної розмовної мови, поширення освітньої й літературної діяльності, зародження преси. 3. Політична стадія, для якої характерне заснування національних партій і масова мобілізація. Див.: Нросн [3]. — С. 284; також: Нросн [1]. — Р. 3.

поділом, властивим цій схемі, яка не здатна пояснити виникнення «політичних» рухів у ранні періоди або можливість прогалін та нерівномірного розвитку. Ще сумнівнішим є використання соціологічної моделі (на яку спирається аналіз Гроха) до психології індивідуальних письменників. Другою моделлю, яка припускає більшу гнучкість у диференціації уявної побудови національного елемента, є колоніально-антиколоніально-постколоніальна послідовність, яку запропонував Марко Павлишин¹⁰⁸. У такому разі «Листи» Грінченка можна трактувати як спробу розірвати з усіма намаганнями колоніального елемента накинути свою гегемонію, як проголошення безкомпромісного антиколоніалізму. Ця друга інтерпретаційна модель потребує багатьох удосконалень, надто коли зважити, що вона припускає розмежування колоніального, антиколоніального та постколоніального періодів творчості окремих письменників. Третю інтерпретаційну структуру запропонував Сергій Єкельчик, сформувавши більш деталізований погляд на контрдискурс і його відносини з розвитком національних рухів. Історик висунув думку про можливість розглядати національні рухи у Східній Європі на основі концепції дискурсивних стратегій. Він визначає три головні стратегії: субституцію, ідентифікацію та проекцію¹⁰⁹. Субституція описує психологічний процес переносу або сублімації. Нею можна назвати прагнення письменників досліджувати свій фольклор та місцеві діалекти, утверджувати місцевий політичний патріотизм і місцеві політичні інтереси замість імперських, тобто здійснювати субституцію. Ідентифікацію Єкельчик охарактеризував як злиття індивіда з іншою ідентичністю, в даному випадку з «уявною» нацією. Контрдискурс

¹⁰⁸ Павлишин писав, що в східноєвропейському контексті ці терміни можна застосовувати для визначення типології культурних феноменів. За цією схемою, «колоніальне» репрезентує ті культурні вияви, що запроваджують та підтримують структури і міфи колоніальних відносин влади; «антиколоніальне» репрезентує ті культурні вияви, що прямо заперечують або відкидають ці відносини; «постколоніальне» репрезентує ті вияви, які засвідчують усвідомлення відносності колоніалізму та антиколоніалізму і, намагаючись трансцендувати їх, користаються доступністю історичної спадщини їх обох. Див.: PAVLYSHYN [1].

¹⁰⁹ УЕКЕЛЧУК [1]. — Р. 387.

посідає визначне місце в побудові такої уявної національної ідентичності. І, нарешті, націоналістична стратегія проєкції — це, за словами Єкельчика, агресивна пропаганда націоналістичних ідей та символів на весь регіон чи країну.

Друга, ідентифікаційна стадія цієї схеми, здається, характеризує Грінченкові «Листи». Позиція автора полягає в тому, що українці повинні усвідомлювати дискурс нації та його розвиток. На думку Грінченка, «нормальна» українська свідомість починається з Шевченка, на чю безкомпромісну позицію слід рівнятися. Грінченко визначає добірку символічних рис, важливих для сам-ідентифікації. Такі риси охоплюють не тільки тексти та національних героїв (Шевченка, Грушевського й т. ін.), а й стилі (в мистецтві, зовнішності, вбранні та манерах). Згідно з такою ревізією схеми Гроха, 1980-і роки можна вважати за розвиток процесу інтенсивної самоідентифікації, який передував стратегії масових дій.

ІВАН ФРАНКО

1906 р. Іван Франко написав статтю про Драгоманова, в якій охарактеризував свого колишнього інтелектуального наставника як продукт і західних ліберальних ідей, і російського критичного мислення¹¹⁰. Франко писав, що покоління Драгоманова вийшло на політичну сцену після скасування кріпацтва 1861 р. і стало боротися за початкову освіту для простолюду й основні мовні права, проте однаково було віддане російським колоніальним ідеям і культурі. Драгоманов та інші громадські діячі виправдовували вивчення української мови в початкових школах тим, що це створить міст до російської культури, до справжньої мови освіти та ідей. Такий характер мислення породив кілька теоретичних пропозицій, найславнішими з яких стали належна Костомарову концепція української мови як мови для домашнього вжитку та уявлення Драгоманова про великоросійську, українську та галицьку літератури як три складові частини спільної російської літератури¹¹¹.

¹¹⁰ Франко [9].

¹¹¹ Драгоманов [2]. — С. 80—120.

Франко доводив, що два головних впливи, яких зазнав Драгоманов у своєму інтелектуальному розвитку і які виявились у прогресивному, європейському аспекті його поглядів і в тому, що Франко назвав його російським «мужикофільством», ніколи не злилися в гармонійний і переконливий синтез. Саме тут, на думку Франка, лежить ключ розуміння позиції та діяльності Драгоманова. Страх перед втручаннями з боку держави спонукав його наголошувати на тому, що згодом Ісає Берлін назвав негативними правами: свободі від державного контролю і свободах мислення, слова та об'єднань. Ідеалом Драгоманова був світ невеличких самоврядних громад, пов'язаних у федеральну систему. Права індивіда (та місцевої громади, що функціонувала як індивід) завжди стояли в нього на чільному місці. Франко узагальнив цю позицію такими словами: «Лібералізм Драгоманова ґрунтувався поперед усього на... правах людської одиниці, на автономії личности, на свободі слова й думки»¹¹².

На початку ХХ ст. Франко придивлявся до тієї класичної форми західного «лібералізму», яку перейняв Драгоманов, наслідуючи приклад Британії, і з'ясував, що вона неповновартісна. Він відчув, що драгоманівська теорія держави не передбачає місця для незалежної України і не визначає жодного способу боротьби за її утвердження. Драгоманов, писав він, «в різнонаціональній державі признає панування чи то духове та політичне верховодство тільки одної нації... Національність, се не більше як форма, спосіб вислову, контура, що повинна бути запозичена одним, загальнолюдським чи то... загальноєвропейським змістом»¹¹³. Унаслідок цього Драгоманов (попри свою чудову статтю «Історична Польща і великоросійська демократія», яка пояснювала наслідки нехтування національного питання) 1884 р., взявшись скласти проект ліберальної конституції для Росії, знехтував принцип національної автономії, обґрунтовуючи тільки право на регіональну автономію. Через п'ять років, коли йому почали заперечувати прихильники культурної незалежності, Драгоманов відповів негативно, вказавши на інтернаціональні елементи, властиві всім

¹¹² Франко [8]. — С. 245.

¹¹³ Там само. — С. 242.

культурам. Франко вважав, що російська духовна культура відіграла таку велику роль в інтелектуальному формуванні Драгоманова, що він просто не міг уявити собі Україну без Росії. Отож зосередження на місцевих інтересах і невеличких організаціях видавалося своєрідним способом уникнути головного політичного питання — будівництва нації. Саме тому Франко визначив політичну ідентичність Драгоманова як «*gente Ukrainus, natione Russus*»¹¹⁴.

Погляд Драгоманова на українців як на плебейський народ, що розмовляє тільки своєю рідною мовою, а отже — відрізаний від багатих інтелектуальних джерел, визначив його культурну й політичну стратегію. За таких обставин національний рух міг обмежитися тільки освітньою діяльністю на початковому рівні й вимогами основних людських прав. Ця стратегія визначила розуміння Драгомановим таких постатей, як Тарас Шевченко, що в його очах був бунтівником проти кріпацтва й кастового егоїзму, а не оборонцем нації. На думку Франка, погляд на українців як на плебейський етнос був незумисним підтвердженням заяв, які поширювала в Західній Україні польська шляхта, стверджуючи, що немає ніякого українського народу, а є тільки етнографічна маса, яка з часом під впливом польської культури набуде польської ідентичності. Одне слово, Франко стверджував, що властиве Драгоманову зосередження уваги на селянстві аж ніяк не було тактикою будівничого нації, який на певній стадії розвитку визнав важливість народної освіти, — то був лише наслідок недостатньо розвиненої національної свідомості, неспроможності визнати націю як «щось органічне, історично кінечне, нерозривне і вище над усяку територіальну організацію»¹¹⁵. Для Франка завдання здобути національну політичну незалежність стало метою, яка вимагала незмірних спільних зусиль та мобілізації всіх наявних суспільних сил.

Національне самовизначення було для Франка необхідним кроком на шляху до визволення індивіда. Література, набувши такого національно-визвольного характеру, відіграла величезну

¹¹⁴ Там само. — С. 245.

¹¹⁵ Там само. — С. 256.

роль в освіті колонізованих. У своїх філософських поемах, надто в таких творах, як «Смерть Каїна», «Іван Вишенський», «Похорон» і «Мойсей», а також у повісті «Захар Беркут», Франко розглядає питання національного визволення й боротьби духовних проводирів за освіту свого народу. Оксана Забужко охарактеризувала таку структуру почуттів у його поемах як «страх неготовності»¹¹⁶, передчуття неминучої міжнародної кризи, для якої колонізовані були ще неадекватно мобілізовані. Цей страх спонукав письменника зображувати героїв активними громадськими діячами й національними будителями з властивим їм деміургічним прагненням витворити з народних мас організовану націю, що усвідомлює свої політичні цілі. Франко глибоко відрізняється від Драгоманова своїм наголошуванням на вирішальній ролі культурного діяча, що має забезпечити своєму народові духовний провід, а також новітнім розумінням нації як результату політичних та інтелектуальних конструкцій. Переживання й муки культурного діяча, свідомість якого багато випередила свідомість народних мас і який не має розуміння з їхнього боку, — це, фактично, одна з головних тем Франка. Найкраще її висвітлено в його *opus magnum*, у поемі «Мойсей». Такий самий образ прозрілого, але непочутого пророка не вдовзі створила й Леся Українка у своїх драматичних творах «Кассандра» і «На руїнах».

Франко, проте, не був ізоляціоністом, про що зокрема свідчить і вже подана вище його думка про львівських русинів за часів Івана Вишенського. Українці повинні були намагатися повною мірою та на рівні брати участь у міжнародному культурному й політичному житті. Самонакинута ізоляція (вибір львівських міщан) призвела б до невігластва, зневіри у власній силі, деморалізації. Україна завжди спиралася на культури народів Європи й повинна чинити так і далі, не відступаючи від остаточної мети незалежності. Такі зауваги часто були пов'язані з критикою вузьколобого народництва, до якого прихилилося чимало земляків Франка. Поет засуджував не тільки самовдоволену інтелектуально задушливу атмосферу, що панувала серед західноукраїнського письменства,

116 Забужко [1]. — С. 57.

а й, зосереджуючи на цьому найбільшу увагу, — складні та напружені відносини між духовним проводирем і «народом». Чимало з його найкращих поем, скажімо, «Смерть Каїна», «Іван Вишенський», «Похорон» і «Мойсей» — це, фактично, заперечення будь-яких спрощених уявлень про національну солідарність.

На переломі XIX— XX ст. боротьбу за утвердження незалежної культурної позиції можна, фактично, пояснити величезною кількістю чужоземних контактів та впливів, які відчували на собі тодішні письменники. Усвідомлення Іншого стимулювало усвідомлення свого Я. Українська культура тієї доби скинула образ провінційного чи регіонального витвору і, як зауважив дехто зі спостерігачів, набула самодостатніх рис і сама визначала хід свого розвитку¹¹⁷. О. Забужко писала, що «перенесення „духовної столиці“ України з Києва до Львова справило на цю „переорієнтацію“ культури та відповідне її входження в загальноєвропейський культурний контекст вирішальний вплив насамперед тому, що напрямки втягло українське національне відродження в епіцентр тих бурхливих процесів національного будівництва, якими в „вік націоналізму“ охоплена була вся Європа»¹¹⁸.

В останні два десятиріччя XIX ст. представники покоління Франка, які часом називали себе «Молодою Україною», спробували, як і аналогічні рухи «Молода Польща» та «Молода Італія», відродити національний дух і остаточно розірвати з подвійною лояльністю, характерною для попередніх поколінь. Їхнє розуміння служіння «національній ідеї» спиралося на глибоке чуття гуманізму й мораль визволення, які значною мірою відображувались у їхній літературній творчості, і це одна з найважливіших частин спадщини, яку вони лишили майбутнім поколінням. Саме це відрізняє властивий їм націоналізм від його пізніших форм, скажімо, інтегрального націоналізму 1930—1940-х років, що применшував або заперечував моральний імператив. Один епізод з життя Франка може правити за ілюстрацію тієї ваги, якої він надавав моральному аспектові. Цей український письменник

¹¹⁷ Цей аргумент висували Скрипник у своїй праці «До теорії боротьби двох культур» та Чижевський у своїй «Історії».

¹¹⁸ Забужко [1]. — С. 17.

рав активну участь у польській політиці, протягом десяти років був кореспондентом газети «*Kurjer Lwowski*». Крім того, він не тільки виріс здебільшого на польській літературі, а й близько однієї п'ятої частини своїх творів, зокрема й художніх, написав польською мовою. Проте Франко рішуче урвав свої зв'язки з польськими радикалами 1897 р., коли опублікував статтю «Поет зради» та дві інші статті, де засуджував польські погляди¹¹⁹. Обурений тим, що на виборах 1897 р. поляки поставили свої власні національні інтереси вище від надання елементарних юридичних прав українцям, Франко звинуватив їх у тому, що їм властивий комплекс Валленрода.

У поемі Міцкевича «Конрад Валленрод» герой, литовець, що живе під цим прибраним ім'ям, стає магістром ордену хрестоносців і зумисне веде на згубу німців-хрестоносців, які рушили на Литву. Коли його викрили, він накладає на себе руки. Зрада, як вважає поет, інколи стає єдиною зброєю, доступною пригнобленим. Франко зазначає, що цей та інші твори Міцкевича, які стали хрестоматійними, спонукають до аморальної поведінки польських радикалів, яких він звинувачує у використанні інтернаціональних гасел для прикриття своєї колоніальної політики. Як поет, що легітимував таку «патріотичну зраду», Міцкевич, стверджує Франко, завинив тим, що підточив загально-визнані принципи моралі¹²⁰.

Польські патріотичні ідеї почали переважати в газеті «*Kurjer Lwowski*» з 1894 р. З одного боку, редактори вбачали в політичних поглядах Франка дедалі більшу перешкоду, а з другого — він і сам вважав свою співпрацю з цією газетою дедалі нестерпнішою. Політична поляризація за національними ознаками відбувалася в Галичині досить швидко, аргументи на користь української

¹¹⁹ Franko I. «Ein Dichter des Verrates». Стаття з'явилася й російською мовою: Франко [5]. Український варіант — Франко [6]. Водночас Франко набагато суворіше критикував українців за їхню політичну неспроможність і відступництво у своїх працях «Дещо про себе самого» і «Поляки і русини».

¹²⁰ Міцкевич не вперше зіткнувся з такою критикою. 1828 р. її висував Каетан Козміян, а згодом Георг Брандес, і Франко згадав про це на початку своєї статті. Інтерпретацію Франка заперечено у вид.: Спасович, Пильц [1].

незалежності вперше висунув 1895 р. молодий український радикал Юліан Бачинський у своїй статті «*Ukraina irredenta*». Отже, вибори 1897 р. тільки довели деякі речі до кульмінації. Після них Франко присягнув, що відтоді присвятить себе якщо не винятково, то принаймні переважно лиш українській справі¹²¹. Це була заява, яку в наступні десятиріччя не раз робитимуть інші активні українські громадські діячі, відходячи від польського чи російського реформаційного руху і стаючи на українські позиції. Під впливом цього травматичного епізоду у своєму житті Франко пориває з російським лібералізмом Драгоманова, і тому його прагнення перетворити Україну на незалежний суб'єкт історії, можна трактувати і як реакцію на особисті розчарування та відчуття зради, яке супроводило розрив із польськими союзниками.

¹²¹ Цей епізод обговорено у вид.: Грицак [1]. — С. 147—148.

Розділ 6. НАЦІОНАЛЬНИЙ НАРАТИВ МОДЕРНІЗМУ

ФЕМІНІЗМ: «БОЯРИНЯ» (1910) І «КАМІННИЙ ГОСПОДАР» (1912) ЛЕСІ УКРАЇНКИ

У творчості Лесі Українки дискурс національного визволення доповнюється двома важливими чинниками: фемінізмом та бунтом проти народницьких поглядів. Ці обидва «іконоборчі» аспекти її творчості кидали виклик і традиції українського контрдискурсу, і російському колоніальному дискурсові. Леся Українка засвоїла феміністичні ідеї, начитавшись французьких, німецьких та східноєвропейських авторів. Її союзниками в усвідомленні важливості жіночих питань були Ольга Кобилянська, ще одна провідна тогочасна письменниця й подруга Лесі Українки, та жінки, згруповані навколо альманаху «Перший вінок», опублікованого у Львові 1887 р. Леся Українка дотримувалася текстової стратегії, яку засвоїли й інші письменники XIX ст., деконструюючи та реконструюючи успадковані літературні жіночі образи. А властиве їй антинародництво протягом десятиріччя напередодні Першої світової війни було спільною рисою всього модерністського покоління письменників — і належних до групи «Молода Муза» у Львові, і пов'язаних із часописом «Українська хата» у Києві. Більшості провідних модерністів був притаманний

культ естетизму та індивідуалізму — розвиток високої культури вони вважали за національний імператив і відгороджувались від письменників народницького напрямку, зосереджуючись на житті інтелігенції й міського середовища. Проте ніхто так тісно не пов'язував питань фемінізму та антинародництва, як Леся Українка. Її великі драматичні твори (передусім «Кассандра» й «На руїнах») є своєрідним відлунням заклику Франка до національної готовності, а водночас висвітлюють і нові теми, заперечуючи панування патріархальних та народницьких поглядів. Отже, в її творчості протест пригнобленого можна трактувати як структуроване нашарування опозиційних голосів, у якому її феміністичний протест спрямований як проти імперського гнобителя, так і проти самого національного руху. На антиімперські нотки в творчості письменниці вказувано дуже часто, проте критики нерідко не спробувалися добачити нищівних феміністичних випадів, спрямованих і проти «імперської», і проти «рідної» патріархальності.

Дія творів Лесі Українки, яка відбувається здебільшого в історичному й дуже часто в біблійному контексті, унеможливають будь-яку просту алегоризацію та інтерпретацію цих творів у зв'язку з тогочасною політикою. Цю особливість приписували тискові цензури або прагненню запровадити «світові» теми в українську літературу. Хоч обидва пояснення слухні, набагато переконливіший аргумент полягає в тому, що вибір таких тем давав їй змогу зосередитися на питанні, яке передбачало існування і колоніального дискурсу, і національного контрдискурсу. Завдяки таким темам письменниця змогла зокрема в довершеній, витонченій формі критикувати деспотичні чоловічі погляди, притаманні й панівній державі, і рідному опозиційному рухові. Свої драми Леся Українка написала з 1896 по 1913 р., вони становлять її найвидатніше літературне досягнення, і є, фактично, повним запереченням патріархальних норм, утверджених в українській та російській літературах. У п'єсах здебільшого зображено героїню, що опинилась у пастці між двома патріархальними спільнотами — усталеним ладом і опозиційною групою. Вона змушена відмовлятися від своїх потреб, щоб задовольнити вимоги, які ставлять перед нею обидві спільноти.

Як і Генрик Ібсен (яким вона дуже захоплювалася), як Ольга Кобилянська та решта тогочасних письменниць, Леся Українка зображує своїх героїнь заручницями тих ролей, яких вони прагнуть позбутися. Здебільшого це аж ніяк не покірливі, саможертівні створіння, часто зображувані в народницьких творах, належних і до колоніального, і до антиколоніального дискурсів, а впевнені жінки, що мають власні інтелектуальні інтереси, прагнуть брати участь у політичному житті, мають палкі емоційні та сексуальні бажання. Намагаючись вийти з накинутаго їм ув'язнення, вони спромагаються висловити свої погляди, але соціальний устрій зрештою доводить їх до божевілля, хвороби або відчуження. Два твори мають особливе значення для обговорення відносин Лесі Українки з національним рухом: «Бояриня» (1910) і «Камінний господар» (1912).

П'єсу «Бояриня», коли вона з'явилась у збірнику творів Лесі Українки 1929 р., вилучали з усіх подальших радянських видань її творів аж до 1989 р.¹ Цю п'єсу часто трактовано як найвідвертішу антиколоніальну драму Лесі Українки. В основі сюжету лежить шлюб Оксани зі Степаном, українським шляхтичем, що живе в Москві й служить цареві. Події відбуваються невдовзі після Переяславської угоди 1654 р., за доби, відомої як Руїна. Протягом того часу Україна, по суті, була поділена між Росією, Польщею та Османською імперією, і кожна з цих держав мала свого гетьмана-протеже. Петро Дорошенко, уклавши союз з турками, спробував об'єднати країну й повернути їй той великий ступінь незалежності, який вона мала за часів Богдана Хмельницького. Внаслідок цієї спроби після тривалої низки війн Україна стала розшматована і знелюднена. Степан стверджує, ніби під час цих усіх подій він обережно обстоює в Москві інтереси України. Але, фактично, його роль годі відрізнити від діяльності боягузливих опортуністів та ренегатів.

310 | Антиколоніальна ідея цієї п'єси досить виразна. Україну завоювало російське військо, що надуживало своєю владою. Цар не дозволяє, щоб жоден українець, хоч який він йому вірний, був призначений воєводою, і нічого не робить, аби зупинити

¹ Цю п'єсу опубліковано за кордоном: Українка [1]. Є й англійський переклад: Українка [2]. — Р. 11—68.

надуживання, які призвели до бунту проти його врядування й подальшої воєнної руйни. Ставлення Лесі Українки до російського врядування було негативним. У листі до свого брата від 13 листопада 1902 р. вона пише про «московські злочини» та «деморалізацію», до якої панування Москви довело український народ після Переяславської угоди. Зруйнування Запорозької Січі було для неї «останнім і найзначнішим актом поневолення нашого народу». Царське врядування призвело до «тяжкої праці», «невпинних війн», «передачі Правобережної України Польщі» та «кріпацтва й рабства в дарському війську». Такі погляди на добу Руїни сформувалися в Лесі Українки під впливом книжки Костомарова на цю тему, де він критично висловлювався про московську політику визиску та централізації й виявляв прихильність до Петра Дорошенка². У п'єсі Лесі Українки москвити з підозрою ставляться до політичних поглядів українців і зневажають їхні релігійні обряди, звичаї й мову. Тут учувається ще й відлуння того гніву, який відчували Леся Українка та решта української інтелігенції з приводу російської нетерпимості. Агатангел Кримський, письменник-модерніст, видатний сходознавець і близький приятель Лесі Українки, нарікав у листі до її дядька Михайла Драгоманова від 15 травня 1890 р. на неможливість співпраці між російськими та українськими культурними діячами, чи то «консерваторами», чи «поступовцями», в боротьбі проти царату: «Як ви присилуете любити тих, хто і в своїм лібералізмі нас за націю не вважає? Куди ж тут спільна праця!.. Яким способом можна і треба українцям для здобуття прав і вольності (між іншим, певне, й прав національності) сполучитися з неприхильними до них москалями, та й не топнитися при тім в «общем русском море»? Або яким способом перетворити російську нетолерантність в толерантність?»³ Кримський (що, як можна зазначити, й сам був неукраїнського походження) опублікував цей лист у жовтневому числі львівського часопису «Правда», головного органу галицьких

² Див.: Костомаров [5].

³ Кримський А. Розвідки, статті та замітки. — К., 1928. — С. 326. Цит. за: Павличко [1]. — С. 110.

народовців. Після цього він написав ще одного відкритого листа, в якому нарікав на російське «мужикофільство», котре не спромоглося розрізнити російське та українське селянство⁴. У світлі цих настроїв та приватного листування Лесі Українки, де вона висловлює подібні до них погляди, її п'єсу можна вважати за реакцію на народництво її дядька та його віру в російський лібералізм.

Прибувши до Москви, Оксана вражена, якою мірою російські традиції відрізняються від українських. А надто жінки мають набагато менше свободи, ніж дають їм українські звичаї. Дружина приголомшена, дізнавшись, що їй треба відокремити від чоловічого товариства й підпорядкувати принизливим звичаям, як-от поцілункам у уста з кожним чоловіком-гостем. Степан теж повинен змінити своє вбрання, мову й політику, проте у випадку Оксани національна дискримінація поєднана зі статеву дискримінацією. Задля чоловіка та його кар'єри Оксана попервах мириться зі зневагою і страждає від ізоляції та вимушеної бездіяльності. Проте ідея допомоги Україні обережною дипломатією зазнає краху, коли прибуває Яхненко, гість із рідного краю. Це український посланець, який повідомляє, що коли цар не припинить негайно експлуатації країни, вибухне повстання і проллється багато крові. Степан обіцяє поговорити з царем, але або так і не наважується на розмову, або до його засторог не дослухалися. Всякчас боячись суворих покарань, якими уславився цар, він переймається лише тим, щоб цар не запідозрив, що він знав про заплановане повстання. Коли Оксана висловлює думку, що допомога Дорошенкові буде, мабуть, найкращою стратегією для українців, Степан приголомшений. Він відсуває будь-яку участь в українських справах до якогось невідзначеного часу в майбутньому, коли вщунуть заворушення. Оксана благає його покинути Москву, порівнюючи її з «неволею бусурменською», і втекти або в Україну, або за кордон. Степан каже, що це неможлива річ, бо вся його особиста кар'єра побудована на двірській політиці. Під час першої зустрічі майбутніх молодят ще в Україні Оксану привабило в Степанові те, що його «рука від крові чиста», на відміну від рук багатьох

⁴ Див.: Павличко [1]. — С. 111.

«лицарів» у її рідному краї. Наприкінці п'єси Оксана усвідомлює, що уникання «розливу крові» — це не відповідь чи то на політичні, чи то на особисті труднощі. Вона каже: «От, здається, руки чисті, проте все мариться, що їх покрила... якась іржа»⁵. Для Оксани її відносини з Степаном — «мов шабля з піхвою... навіки... обоє ржаві», і та шабля вже не виймається з піхов. Цей образ свідчить і про політичну, і про сексуальну імпотентність.

Проте складність п'єси полягає у пов'язаності цієї теми з іншими. Підтримка виступу Дорошенка може бути єдиним вибором, який лишився для українців. Але цей вибір аж ніяк не привабливий. У п'єсі зображено тяжке становище країни в усій його трагічній безвиході. На тлі тверезої оцінки ситуації з боку Оксаниного батька й самої героїні, нерозважлива войовничість її брата Івана видається незрілою. Степанова політика умиротворення, може, й не дасть бажаних результатів, але читача запрошують поміркувати, чи воєнний виступ матиме бодай трохи більший успіх. Межі між різними варіантами політичного й особистого вибору розмиті, наважитись на якийсь варіант непросто. В останніх рядках п'єси Оксана засуджує свою і Степанову летаргію та ізоляцію, усвідомивши, що вона вже ніколи не зможе повернутися на Україну, до рідних, бо «я й в вічі не насмію їм глянути». Вона теж винна, бо зрікалася відповідальності й не спромоглась наполягти на своєму. Вона каже: «...тут жінки плохі, вони бояться»⁶. Протягом того часу, який ще лишився їм у житті, вона благає Степана, щоб він допомагав одужати «подоланим» і «раненим», щоб, може, якогось дня вони знову повернулися до лав бійців. Одна з ідей полягає тут у тому, що розвиток національної свідомості та опозиційної політики можна здійснювати навіть в україноморалізованому середовищі, вдаючись до «негероїчної» діяльності. Щоправда, не менш виразною є ідея, що жінки повинні виявляти політичну активність і не коритися чоловікам, надто коли ті пасивні, боягузливі і зраджують свою рідну країну.

⁵ *Леся Українка. Бояриня // Українське слово (хрестоматія). — Кн. 1. — К.: Рось, 1994. — С. 147.*

⁶ Там само.

Критика лідерів-чоловіків українського руху та їхнього опортунізму — це лиш один аспект феміністичної й антинародницької критики Лесі Українки. Другий аспект — зображення жіночого героїзму. Образ жінки як зрілого, прозірливого, тямущого тактика, готового зазнати страждань і зіткнутися з поразкою в боротьбі за справедливу справу, — один з великих внесків Лесі Українки до літературної портретизації. Цей образ, звичайно, спростовує деякі традиційні уявлення й зображення літературних героїнь. У п'єсі «Бояриня» Степан, фактично, — пасивний, несміливий та вразливий персонаж, натомість Оксана має тверду, завзяту вдачу і ясний розум. У своїх інших п'єсах Леся Українка теж відступає від стереотипів, успадкованих від народницької та чоловічої літератури. У «Лісовій пісні» (1911) кинуту виклик як образів лісової мавки (німфи), так і культові чоловічого генія, що були вкрай поширені в літературі з часів романтичної доби⁷. Але саме в п'єсі «Камінний господар» письменниця найсильніше висловила критику чоловічих поглядів.

Цю п'єсу інтерпретували на основі суто політичних уявлень — як зображення опозиції імперському врядуванню. Таке розуміння п'єси цілком можливе. У варіанті теми Дон Жуана, який створила Леся Українка, обидва герої — і донна Анна, і Дон Жуан — зрештою піддаються на спокусу влади і становища. В останній сцені п'єси Анна змушена скоритися владі Командора, а Дон Жуан обертається в камінь. Характеристика Анни як орлиці, запрошеної поділити з Командором гніздо на гірській вершині, а потім, після смерті Командора, як жінки, що вже сама запрошує Дон Жуана поділити з нею те саме гніздо, свідчить, що найбільше значення для неї мають політичні амбіції й результати задоволення цих амбіцій. Спокуслива природа влади та опортунізм вождів — це лейтмотив, що проходить крізь усю п'єсу. А проте очевидно, що головне полемічне вістря письменниці спрямоване проти чоловічих поглядів, які лежать в основі поривань до влади і в особистій, і в громадській сферах. Саме критикою чоловічого потягу до влади трактування образу Дон Жуана в п'єсі Лесі Українки відрізняється від його трактування в Моцарта, Байрона чи Пушкіна.

⁷ WERETELNYK [1]. — P. 163.

Цю п'єсу можна вважати й за своєрідну відповідь на поему Лермонтова «Демон». У Дон Жуані Лесі Українки є ще багато рис традиційного чоловіка-спокусника, що прагне поневолювати жінок. Проте, як і в «Боярині», саме героїня, в даному випадку Анна, перебуває в центрі сюжету. Її розум та честолюбство, здається, ставлять перед нею такі варіанти вибору: або, як і Дон Жуан, вона визволиться від мертвотних суспільних норм і сподівань, наважившись на особистий бунт проти суспільства, або досягне визволення, піднявшись на вершину влади, звідки можна безбоязно поглядати на суспільство. Приваблена іконобсрством Дон Жуана, Анна, проте, усвідомлює обмеженість такої позиції. Це безвихідь. Дон Жуан і сам не має свободи, його постійно переслідує суспільство, й він скутий кількома особистими зобов'язаннями. Але набагато важливіше те, що його вчинки ані почесні, ані щирі. Скажімо, його поведінка на дуелях просто ница: він намагається вдарити в спину і вбиває противника, коли його увагу відвернула Анна, прагне втягувати в убивства своїх коханок. Дон Жуан егоїстичний і нечесний, сповнений оманливої пихи і, найважливіше, піддається на запропоновану Анною спокусу особистого звеличення. Вона малює перед ним картину незмірних повноважень, які він матиме, взявши на себе роль покійного Командора й надягнувши білий плащ. Погодившись із цим і піддавшись спокусам влади та привілеїв, Дон Жуан засвідчує неглибокість свого соціального бунту. Кінець кінцем виявляється, що між ним і Командором багато спільного. Ми бачимо, що реалізація влади у взаєминах чоловіка і жінки цілком аналогічна виявам влади в політиці.

Інтерпретація Лесею Українкою легенди виявилася деміфологізацією традиційного образу Дон Жуана і критикою чоловічої влади та її реалій. Отже, п'єсу присвячено не Прометеевому бунту індивіда, а «всьому складному патріархальному устрою, що складається з таких незначних людей, як Дон Жуан і Командор»⁸. Вкрай цікаво, що енергійна, бистра на розум і вродлива Анна свідомо ставить перед собою мету досягти найвищої влади й бере на себе ініціативу, переконуючи Дон Жуана приєднатися до неї в цих змаганнях. На відміну від Долорес, що дотримується

⁸ Ibid. — P. 216.

песимістичних, навіть фаталістичних поглядів на чоловіків, Анна має тверду волю, незалежна й честолюбна. Отож у центрі п'єси ми бачимо сильну героїню, що зазнає кари за свій вибір. Зрештою, сама горда Анна виявляє, що вона скорилася усталеній моделі життя — гонитві за владою і престижем, — і то саме тоді, коли гадала, що позбулася її мертвотного впливу.

Важливим є й те, про що вкрай рідко згадують, пояснюючи п'єсу, — імпліцитну критику всіх патріархальних структур, зокрема й української. П'єса зумисне побудована так, що допускає кілька ін-терпретацій. Її ідея — це критика чоловічої поведінки в межах російського імперського режиму, в межах родини і в межах українського опозиційного руху. Командора та вершину кам'яної гори можна з не меншим успіхом інтерпретувати як національний рух, що має свої власні суворі вимоги до пристойності та лояльності. Дон Жуанова заява про його мотиви — чудовий приклад можливості більше ніж однієї інтерпретації. Спокушаючи та «завойовуючи» жінок, він стверджує, ніби дає їм те, чого вони прагнуть і що здатні прийняти: «мрію, коротку хвилю щастя і порив»⁹. Свої власні вчинки він вважає за сміливі, великодушні, навіть визвольні й забуває, що таке «визволення» жінок вимагає поневолення їх. У цьому аспекті образ Дон Жуана цілком можна трактувати як завуальовану критику не тільки російського лібералізму, що став на зверхні, шовіністичні позиції щодо українського руху, а й українського чоловічого проводу, що був зверхнім і шовіністичним у своєму ставленні до жіночого руху. З'ясування непомітних зв'язків між особистим і громадським, «внутрішнім» і «загальним», або національним та імперським — це усвідомлена стратегія, до якої вдається письменниця. Чутливість Лесі Українки до авторитарної поведінки в родині й особистих взаєминах та її спроможність показати існування таких самих моделей поведінки на політичній арені перетворюють її п'єси на комплексне дослідження владних відносин. Перечитавши «Бояриню» два роки по тому, як була написана п'єса, Леся Українка відчула певне невдоволення її «простою», «чорно-білою» природою¹⁰. Її невдоволення

⁹ Леся Українка. «Камінний господар». Є й англійський переклад: *Ukrainka. The Stone Host // UKRAINKA* [1]. — Р. 85—243.

¹⁰ Див. її лист до А. Кримського від 24 травня 1912 р.

було, безперечно, спричинене як неспроможністю подати багату структуру історичних конфліктів, про які йдеться в п'єсі (в цьому самому листі вона нарікала на обмеженість своїх історичних знань), так і не цілком реалізованим прагненням розповісти про тонкі нитки, які пов'язують особисте і громадське життя. Саме тому вона написала потім «Камінного господаря», п'єсу, яка зосереджується на таких зв'язках і не так легко піддається асиміляції з боку патріархальної, народницької побожної шанобливості. Ця остання велика драма Лесі Українки виявилася твором, який можна інтерпретувати по-різному. Письменниця ускладнила визвольний дискурс, запровадивши феміністичну перспективу й порушивши питання народницьких упереджень і схильності чоловіків до приписів і наказів.

Сама Леся Українка теж була продуктом націотворчого руху. Дитина-вундеркінд, вона дуже рано почала komponувати вірші, і її вчили, виховували й «формували» батько-мати, а наставляв рідний дядько — Михайло Драгоманов¹¹. На особистому рівні п'єси Лесі Українки можна тлумачити як разючу хроніку її власної боротьби за визволення від великих сподівань, які покладали на неї її родина й «національно-визвольне» середовище. Серед її героїнь є багато жінок, котрі підтримують якийсь опозиційний рух, проте не погоджуються з визначальними аспектами його філософії. Вони можуть мати тісні особисті взаємини з чоловіками, що відіграють провідну роль у рухові, проте не цілком поділяють їхні політичні погляди. Солідарність, як припускають драми Лесі Українки, можна інтерпретувати ширше, і то з різних причин. Повна ідеологічна згода не конче має бути однією з них. Особиста відданість, кохання, задоволення емоційних потреб теж належать до цих причин і можуть відігравати куди важливішу роль. Хай там як, а цілком безперечно, що після творів Ольги Кобилянської та Лесі Українки солідарність жінок із чоловіками в межах національного руху вже не можна було вважати за даність у тому самому розумінні, що й за попередньої доби. Головний удар антимодерністської й антифеміністичної реакції на такі погляди відчула на собі Ольга Кобилянська, яку гостро критикував провідний народницький критик Сергій Єфремов. Леся Українка уникла таких нападів,

¹¹ ГРАБОВИЧ [2]. — С. 18.

дарма що її п'єси досліджують, як жінки усвідомлюють своє становище, і вона теж вимагала, щоб жіночі погляди мали визнання. Причина миттєвої «канонізації» Лесі Українки як національної ікони полягала почасти в тому, що читачі хибно інтерпретували окремі її п'єси, «аргументи» яких були сформульовані у витонченій формі, й зосереджували свою увагу лише на тих творах, які найкраще відповідали їхнім очікуванням. Хай там як, але й напади на Кобилянську не мали відверто антифеміністичного характеру. Головною мішенню критики була модерністська естетика, містицизм, інтелектуалізм та індивідуалізм, крім того, ці напади становили частину широкої полеміки з приводу того, що модернізм начебто зрікається спільної справи. Єфремов передусім критикував культ індивідуалізму, в якому він добачав загрозу для єдності національного руху.

Той страх був необґрунтований. Леся Українка, як і решта модерністів, відчувала, що висока культура неминуче має служити консолідаційній, регуляційній та визвольній функції; вона визначатиме, підтримуватиме і спрямовуватиме націотворчі зусилля, надаючи їм того, що Геллнер охарактеризував як «когнітивну централізацію та кодифікацію»¹². На думку модерністів, їхня політично фрагментована нація якраз і потребувала традиції високого мистецтва (нормативної культури з гармонійним поєднанням елементів), щоб сформувати єдину свідомість. Крім того, високу культуру, яка в українському суспільстві служила б визвольній динаміці, можна було розвинути, тільки визнавши та інтегрувавши жіноче сприйняття ситуації. За роки після утвердження незалежності такі сучасні українські феміністки, як Оксана Забужко, Тамара Гундорова, Віра Агеева і Соломія Павличко, зіткнулися з такими самими дилемами при спробах примирити національні та жіночі питання. Не дивно, що їх привабляло життя та творчість

¹² Геллнер визначив це як «високу культуру або велику традицію, стиль поведінки і спілкування, що його промовець підтримує як щось вище, як норму, яка повинна існувати, але, на жаль, її часто не дотримуються в реальному житті, як правила, що їх кодифікувала низка належних до цього суспільства шанованих фахівців, які визначають норми». GELLNER [1]. — Р. 92, 8.

Лесі Українки й вони відчули потребу оцінити їх по-новому. Вони надавали великого значення конфлікту між народниками-українофілами та модерністами. Модерністи, зокрема модерністи-феміністи, заперечували глибоко вкарбовані ідеали, ритуали й церемонії українофілів. Відкинення патріархальних табу й розвінчування патріархальних міфів, спростування ідеї чоловіка-законодавця та сумніви у вірі в структуровану, незмінну цивілізацію давнього походження суголосні з розвінчуванням образу батька¹³. Модернізм надав змогу пригнобленим індивідам висловити неусвідомлене. Досить часто то були голоси жінок.

НЕВДАЛА РЕВОЛЮЦІЯ: «КІЛЬЦЯ РОЖІ» (1921)

ПЕТРА КАРМАНСЬКОГО

Перша світова війна, проголошення незалежності України 1918 р. і марна боротьба за створення незалежної держави глибоко вплинули на українське суспільство. Під впливом цих подій зазнало трансформації й покоління модерністів, і про це яскраво свідчить поезія Павла Тичини, надто його збірка «Замість сонетів і октав», що створила для ХХ ст. міф про Україну як про розп'ятого мученика, водночас відкидаючи будь-які задавлені й нудні, характерні для ХІХ ст. образи країни як селянського раю. Роман Карманського «Кільця рожі» (1921), що складається з двох частин, написано на основі особистого досвіду автора, пережитого протягом тієї доби, і в ньому теж подано аналогічний образ народу-мученика. На відміну від таких творів, як «Червоний сміх» (1905) Леоніда Андреева і «Поза межами болю» (1921) Осипа Туканського, де описано індивідуальні страждання на далекому узагальненому тлі війни, хроніка Карманського — це здебільшого розповідь очевидця про реальні історичні події. Головне завдання автора — зобразити зміни політичної свідомості свого

¹³ Про модернізм як критику патріархального міфу див.: Гундорова [2]. — С. 54—70.

героя та всього галицького суспільства з 1914 по 1920 р. Як і Конрадове воєнне «просте переповідання фактів»¹⁴, хроніка неприкрашено розповідає про поступове злиття індивідуальної душі з долею широкого суспільства й описує їхній спільний рух крізь національне чистилище. На відміну від таких творів, як збірка «Конармія» (1926) І. Бабеля, збірка новел «Фільми революції» (1923) Мирослава Ірчана, або численних радянських зображень революційних подій, війну тут описано не з більшовицького боку. Святослав Петрович, герой Карманського, переживає конфлікт як націоналіст.

У цьому своєму великому прозовому творі письменник подає апологію власної еволюції. Він по-новому оцінює свій ранній скептицизм, засуджує моральну сліпоту Європи і проймається палким націоналізмом. У багатьох аспектах цей твір є дальшим розвитком міфу про «блудного сина», який уже висвітлював Володимир Винниченко, котрий у своєму романі «Хочу» (1914) описав, як русифікований представник Санкт-Петербурзької інтелігенції доходить до національної свідомості. Карманський зображує близьку до цього картину, коли герой зрікається декадентства і знову налагоджує політичні зв'язки.

За Західну Україну змагалися між собою як польський, так і український національний рухи. Коли 1918 р. Габсбурзька імперія зазнала краху, Польща відновила як незалежна держава. 1 листопада 1918 р. Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) проголосила свою незалежність від Польщі, а згодом, 22 січня 1919 р., об'єдналася з Українською Народною Республікою (УНР). Українська держава воювала на кількох фронтах і зрештою зазнала поразки від Польщі на західному фланзі й від Червоної армії на східному.

Роки Першої світової війни Карманський прожив у Австрії, працюючи з українськими військовополоненими. 1918 р. він читав лекції учителям у Херсоні. Повернувшись восени 1918 р. до Тернополя, видавав газету «Голос Поділля», яка невдовзі, вже під назвою «Український голос», стала органом Західноукраїнської Народної Республіки, коли та перебралася до Тернополя. Карманський став членом міської управи, згодом депутатом парламенту.

¹⁴ SAID [2]. — P. 73.

Коли відбулось об'єднання з Українською Народною Республікою, він був представником ЗУНР у Києві. Незабаром уряд послав його з дипломатичною місією у Ватикан. Свій роман Карманський закінчив у Відні разом із другим томом своїх поетичних сатир і перекладом новел Джованні Папіні. Згодом, покинувши Відень, Карманський марно намагався повернути собі рукописи¹⁵. Хоч останні два рукописи ніколи не були знайдені, роман зрештою знайшли в Римі й окремі його розділи опубліковано 1989 р.¹⁶

Дія роману починається в Римі, де у Святослава Петровича відбувається криза віри. Він віддає перевагу давнім поганським руїнам міста, а не сучасним музеям, і радше сидітиме десь у Колізеї, ніж ходитиме на церковні служби. Місцевим дітлахам він роздає репродукції картин Рафаеля, Боттічеллі і Фра Анжеліко, а не звичайні образи святих. На майдані, де він живе, стоять Українська богословська семінарія (*Collegium Ruthenorum*) і церква, проте в його кімнатах повно репродукцій стародавнього мистецтва, античних ваз і класиків італійської літератури. На його столі лежать поетичні й прозові книжки Леопарді.

Цей вільнодумний художник відкинув і будь-які національні почування. Своєму земляку, заїжджому митцеві Богданові Ростковичу він признається, що новий неспокійний Рим нагадує йому ненависний Львів. Надто йому огидні Марінетті та футуристи, які заявляють про необхідність знищення давнього мистецтва і всіх пам'яток минувшини. А втім, розважає він, Італія, маючи розвинене чуття історії, може пережити це блюзнірство, проте на його батьківщині, що репрезентує не більше ніж «фарс псевдокультури і псевдовизволення», такі почування незбагненні. Відступ героя від цього світу видається цілковитим. Спостерігаючи сучасне життя на тлі довгих століть документально зафіксованої

¹⁵ Див.: Карманський [2].

¹⁶ Див.: Рудницький Л. [1]. Витяги з перших трьох розділів див.: Карманський [1]. Повний текст роману зберігався в архіві Українського католицького університету в Римі до 1985 р., і його знайшов там професор Леонід Рудницький (Див.: Рудницький Л. [1]. — С. 16). Цитати, подані в даній праці, взято з фотокопії оригінального рукопису, яка належить Степанові Яремі зі Львова. В дужках подано номер частини й розділ.

історії, він бачить марність людських зусиль в усіх сферах, окрім мистецтва. Художники, стверджує він, — це раби нації, її примусова робоча сила; неоцінені та невинагороджені за свого життя, вони видобувають скарби, що стануть потрібними в далекому майбутньому. Петрович вірить, що прийде оцінить його творчість, але тільки після «могутнього катаклізму», що порушить спокій «нашого суспільного ставка». А поки що йому нічого не зостається, як зневажати комерційні інтереси, бюрократів та журналістів, в середовищі яких він живе, і головний клопіт яких — затишна кар'єра. Петрович репрезентує парадоксальне поєднання палкого космополітизму й усвідомлення високої культурної місії націоналізму, — усвідомлення, яке було характерним для європейського модернізму наприкінці XIX ст. і яке перейняв Карманський на початку своєї літературної кар'єри.

Відчужений від своїх співвітчизників, Петрович постає й перед зневагою з боку дружини, Полі, що заводить любовну інтрижку з молодим та енергійним Ростковичем. Таким чином, письменник показує, що ярмо національного гноблення і калічить індивідуальні душі, й деформує суспільство. Зв'язок між особистим життям і політикою стає очевидним під час кульмінаційного моменту першої книжки. Петрович б'є й покидає свою дружину того самого дня, коли газети сповістили про початок війни. Чистилище, яке трансформує взаємовідчужене подружжя й усю Україну почалося. Маси збуджені, і все знеацька перемінилося. Індивід шукає спонук для діяльності в політичній сфері; особистий рятунок стає невіддільним від соціального відродження. Якщо давніше поет вбачав своє завдання в описі внутрішніх станів свідомості, ці стани тепер узагальнені в суспільних настроях; політика стала тепер драматична і збудлива. Втягнувшись у національно-визвольний рух, Петрович запитує себе: що сталося, звідки в нього такий оптимізм, така віра в успіх? Його відповідь полягає в тому, що галицький селянин — це вже не маніпульована «бездушна машина». Змінився й сам поет. Бодлерівський сплін минув, у його серці, колись повному самовбивчої отрути, тепер знову прокинулися найкращі почуття: він «відчував, що наклав на себе маску і закрив нею своє справжнє обличчя. І почав себе самого ненавидіти. А враз відчув непереможну тугу визволення» (1, 16).

Романтична зневага до гонитви за прибутками й негероїчного середнього класу припинила відігравати чільну роль. Але однаково лишилися проблеми серця: герой намагається опанувати несамовиті, негідні почуття та інстинкти й приборкати гнів, що з'явився, коли він з'ясував, що його дружина скочила в гречку. Проте емоційні переживання, що їх описує відтепер оповідач, мають паралелі у зміні поглядів і настроїв мас. Лють, відчай, захват і зневага огортають героя на кожному кроці, проте контраст між першою частиною книжки і другою — це контраст між особистими та колективними почуттями. В героя виробилася нова чутливість до діалектики історії та зростання національної свідомості. Критичне ставлення до українських проводирів тепер урівноважене віднайденою повагою до політичної зрілості, яку виявляють селянство та проста інтелігенція.

У романі Карманський показує, як герой позбувається своїх попередніх критичних і негативних поглядів. Поет-модерніст, відомий своїм глузуванням з «патріотів» і підозрюваний у поширенні соціально деструктивних настроїв, виражених у його віршах, одягає на себе мантию національної революції, стає, фактично, офіційним бардом Західної України. Його герой, хоч і розчарований низкою націоналістичних урядів, черпає натхнення та підтримку в неситному патріотизмі й залізній волі Української Галицької Армії, рекрутованої здебільшого з селян. Ця армія становить хребет української оборони від російської та польської інтервенції й героїчно воює. На останніх сторінках роману герой примирився з дружиною, що пройшла крізь своє особисте пекло і працює тепер сестрою-жалібницею, доглядаючи українських поранених. Він умирає, знаючи, що в національній психології нарешті повалено певний бар'єр: рух за незалежність тепер уже годі зупинити.

Книжка якраз і найцікавіша тим, що в ній простежено шлях героя до таких переконань. Піднесення в нього чергуються з депресіями. Герой (він же й оповідач) одразу бачить моральну несправедливість і нюхом чує лицемірство, яке найчастіше виявляє серед своїх земляків, надто серед офіцерів-вискочнів і політичних авантюристів. Депресії він навчився долати антиколоніальним гнівом. Цей роман унікальний в українській літературі, бо автор відверто засуджує в ньому будь-які імперські погляди — австрійські,

російські, польські і французькі, бо саме вони, на його думку, стали причиною трагедії невдалої боротьби за державність. Насамперед він розчарувався в австрійцях, що одразу після оголошення війни скасували громадянські права й наповнили в'язниці українськими діячами: «Українську націю вийнято з-під права, для неї в Австрії існував тільки кат і польовий суд; її знали тільки як гарматне м'ясо» (1, 13). Не меншого жалю завдав йому досвід життя в Східній Україні: «Він бачить, що в українського громадянства нема однієї душі, що ця душа розпорошкова, пошматована, що в неї дрібничкові гасла заглушують одно гасло: визволена Україна, що її волю знесилює недуга індивідуалізму» (2, 6). Звинуватити в цій трагедії можна, зрештою, «московських деспотів і мільйонів сіпаків, що по указу цих деспотів калічили українську душу віками» (2, 6).

Неспроможна й далі воювати на кілька фронтів, Західноукраїнська Республіка марно зверталася до Європи, що, на жаль, підтримувала польські територіальні претензії: «Уздовж Збруча стоїть московський хижак, котрого галицькій армії приходилося вже здавна від наскоку на Захід стримувати, а від заходу йдуть французькі танки, пливе під командою ліберальних французьких генералів польська зграя, одягнута в англійську форму і узброєна у французькі мітральези» (2, 10). І, доводить автор, навряд чи могло бути інакше:

«Бо європейська справедливість, що має на своїй совісті цілі мільйони вбитих, ранених і калік і ціле море сліз батьків, удів і сиріт, не може спочувати до такої дрібної купки людей, якою було галицьке суспільство... Голос відчаю п'ятох мільйонів навіть не доходить до вуха європейської справедливості. А в комбінації тих, що цілі континенти паюють, така мізерна пилина, як Східна Галичина, не може входити... Здавалося, весь світ змовився, щоб український народ вигубити або зробити його вічним бунтівником, вічним революціонером, вічним ворогом культурного світу і носителем в душі бажання помсти» (2, 13).

Герой проливає сльози над долею свого народу, глибоко зворушений розповідями людей, з якими йому трапляється зіткнутись, і зрештою стає фізично та емоційно виснаженим. Тіло ще не дистанційоване, як згодом, у 1920—1930-х роках, від публічних виявів емоцій: герой часто плаче й лютує, його дружину цілком опановують почуття й навіть делегати з'їзду прилюдно плачуть. Способи вивчення внутрішнього життя традиційні — щоденник і листи, внутрішній монолог, схильність перечитувати поезію та уривки зі Святого Письма. В усіх цих моментах герої знаходять слова для опису своїх почувань: герой у хвилини найбільшого піднесення заявляє про свою любов до дружини, до медсестри, що кохає його, і до простого галицького селянина-вояка. Ми усвідомлюємо, що в усіх цих емоційних виявах модерністський культ почуттів використано для служіння національній справі. В євангельських образах, які пронизують усю книжку, — Голгофа, розп'яття, сльози над приреченим Єрусалимом, Ісусові муки — можна добачити злиття християнської символіки з націоналістичною. Петрович — це світський Христос, що терпить муки за свій народ, несе покуту за його гріхи та гине, щоб колись у майбутньому той народ мав спасіння.

У ранній творчості Карманського ця спроможність виявляти та висловлювати емоції була притаманна тонко настроєним естетичним натурам, чие життя правило за докір матеріалізму й раціоналізму доби. Секуляризація наприкінці XIX — на початку XX ст. перенесла цей культ почувань з любові до Господа на любов до окремої людини. В романі «Кільця рожі» цей культ постає як *amor patriae*. Замолоду, навчаючись у духовній семінарії в Римі, Карманський щиро вірив у Господа, і тому цілком природно, що втрата тієї віри спонукала письменника, який мав велику чутливість і релігійну вдачу, до пошуків іншого авторитету, що надавав би сенсу життю і правив би за об'єкт почувань. Миті екстатичної любові та признання в братерській єдності, описані в романі, дають зрозуміти, що нація заступила Бога, нові святощі політичної активності посіли місце релігійних ритуалів.

На цей аспект творчості Карманського звертав увагу ще Михайло Рудницький. Одним з непрямих свідчень, на яке він вказав у своїй цікавій статті про Карманського, є любов автора

до літаній: «Може, ще з часів богословських студій залишилась у Карманського звичка повторяти механічно слова молитви — невпинно ті самі слова, в вірі, що так легше приходить полегкість»¹⁷. Заяви героя про свою націоналістичну віру прибирають форми молитов. У його останньому екстатичному видиві сповнений прагнення помсти український титан з'являється на останньому суді над ворогами своєї країни і каже: «Горе незрячим, що, самі будучи сліпцями, сліпим за поводиторів накинулися! Горе злочинцям, що кров'ю люду свою чарку наповнювали і на гробах своїх братів танки виводили! Горе маловірам, що у хвилі горя народ сиротою кидали і до чужих та ворогів на соромну службу ставали! Горе тим, що, в силу нації не віруючи, кров'ю рідного брата торгували! Амінь, амінь, прийде година і народ відділить кукіль від пшениці і хопту без милосердя і пощади спалить і по степу розвіє!» (2, 17). Зрештою, хаосові, тваринним пристрастям і жаданням, ганебному зреченню високих цілей опирається індивід, що прилюдно й без вороття заявив про свою вірність консолідаційній ідеї.

Таким чином зіцлилася модерністська нудьга, спричинена втратою сенсу життя та усвідомленням аморфності світу. Опис поневірянь у роки воєнних страхіть знову пробуджує консервативну вдачу автора. Наприкінці роману зображено віднову рідинного життя, затишок, забезпечений новонабутою ідентичністю, заклик до порядку, єдності та дисципліни. Митці, немов висновує автор, мають повернутися в лоно суспільства. Їм належить особлива роль у зціленні недуг спільноти, бо саме вони мають довести, що справжня Україна й досі існує в катакомбах, у душах і серцях культурних діячів та громадських активістів. Оповідач відкидає, з одного боку, сучасну роздрібненість та аморфність етнографічного народництва, а з другого — егоїстичний індивідуалізм. І те, і те перешкоджає вищій єдності, визнанню спільного історичного досвіду та спільної відповідальності, яке має кристалізуватись як національна свідомість. Це одночасне прагнення відновити лад і витворити нову свідомість, свідчить про дихотомію мислення Карманського. З одного боку,

¹⁷ Рудницький М. [1]. — С. 296—297.

митці репрезентують давно відомі і згнічені національні істини, а з другого — повинні кидати виклик усталеним уявленням, і то з візіонерським завзяттям, властивим авангардові. Роман Карманського, написаний 1921 р., репрезентує спробу поєднати ці обидві позиції: герой спостерігає давній народ, що бореться за своє політичне відродження в ХХ ст.

Остання сторінка роману ставить читача перед великою дилемою. Наприкінці 1919 р. українські війська були оточені трьома ворожими арміями: поляками, більшовиками й денікінською Російською Добровольчою армією. Союз з одним із цих трьох ворогів був доконечним, але, попри невпинні спроби українських проводирів, кожна з трьох сторін відкидала всі запропоновані їй ініціативи. Військо Петлюри схилилося до угоди з поляками. Проте більша частина Української Галицької Армії була проти такої політики. На своєму смертному одрі герой довідується, що армія пов'язала свою долю з Денікіним¹⁸. Він умирає зі словами «Та я вже вільний!» на вустах: ідея національного визволення й далі живе в його індивідуальній свідомості.

Видиво, що постає перед Карманським, — байдужий, облудний та могутній геополітичний устрій, споконвіку ворожий Україні, — править за виправдання національного егоїзму. Саме цю науку виснувало все покоління з трагічних подій 1917—1920 рр. Конрад в останні два роки свого життя теж характеризував Польщу (здебільшого майже так само, як Карманський — Україну) як аванпост стабільності та цивілізації перед лицем російської дестабілізації. Проте після 1918 р. Польщу прийняли до лона європейських націй і вона мала підтримку з боку західних держав, натомість український рух за незалежність був знехтуваний, Україну знову поділили її давні імперські господарі, й неминучими наслідками цього поділу стали масові репресії та примусова асиміляція. Проте і польський, і ще давніший італійський приклад віднови державності посідали чільне місце у свідомості більшості освічених українців. Про успіх цих двох народів згадано в романі кілька разів, зокрема наприкінці, де автор провіщає в майбутньому добу

¹⁸ До двох недавніх наукових праць про ці події належать: Просук [1]; PALIJ [1].

співпраці та взаєморозуміння між Україною і Польщею. Примирення Петровича з дружиною спонукає його дати такий коментар щодо долі двох країн: «Я вірю, вони... зрозуміють, що один одному потрібні, що один без другого не можуть жити, бо з усіх усюдів насувається на обох ворог, а цей ворог — неси́та Москва, що в крові намагається затопити волю усіх сусідів» (2, 16)¹⁹. В цьому уступі йдеться про рівні відносини з Польщею за майбутнього політичного устрою і висловлено прогноз, що Україна вслід за Польщею піде шляхом до незалежності.

Війна, як писав Едвард Саїд, «відновила Конрадів патріотизм. Крім того, вона вплинула на Конрада немов дивовижний релігійний досвід»²⁰. В романі Карманського теж йдеться про таке навірення, проте воно ще разючіше, бо сталося з індивідом, що отримав колись глибоко релігійну й патріотичну освіту; будучи дистанційованим критичним спостерігачем політичного життя, навіть опираючись співам націоналістичних сирен, він раптом опинився у вирі війни за незалежність і став її речником.

¹⁹ Цей погляд повторює і Процик, пишучи, що й Україна, і Польща «багато втратили внаслідок своєї неспроможності сформувавши міцний і тривкий союз. Оскільки на ранніх етапах революції сила Росії зменшувалася, в інтересах Польщі було б допомогти Україні, а отже, зміцнити свою майбутню безпеку супроти як Німеччини, так і Росії. Польща виявила політичну короткозорість, домовившись із більшовиками коштом України» (с. 201).

²⁰ SAID [2]. — P. 26

РОЗДІЛ 7. БОРОТЬБА З ЛЕВІАФАНОМ

БОРОТЬБА ЗА КОНТРОЛЬ НАД ДИСКУРСОМ У РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ

Революційній добі 1917—1923 рр. були властиві потужні месіанські настрої, що вирували під поверхнею подій. Синявський і Бердяєв належали до тих, хто доводив, що невизнані релігійні мотиви, якась інверсована форма віри живила в багатьох комуністах революційне завзяття та відданість апокаліптичним змінам. Комунізм, на думку Синявського, ввійшов в історію «не тільки як новий соціально-політичний устрій та економічна система, а і як нова велика релігія, що заперечує всі інші»¹. Українці, що вступили до більшовицької партії під час революції або в 1920-х роках, гостро усвідомлювали, як тісно це месіанство пов'язане з могутнім російським романтичним націоналізмом. Російські «націонал-більшовики», як зазначали Микола Устрялов, Михайло Агурський та Айвор Нейман, спритно підпорядкували комуністичний запал російському націоналізмові, використавши нову «віру» для будівництва держави. Агурський писав: «Націонал-більшовизм не відкидає комуністичної ідеології, хоча намагається зменшити її значення до рівня,

¹ SINYAVSKY [1]. — Р. 6. Також див.: Бердяєв [2], де автор характеризує комунізм як ірраціональну віру, яка, проте, має основу в російській історії.

необхідного для легітимності. Проте його цілі відрізняються від цілей комуністичної ідеології. Націонал-більшовизм у своєму первісному вигляді прагне панування над світом у формі світової Російської імперії, зцементованої комуністичною ідеологією»². І Агурський, і Нейман вважали, що націонал-більшовицький рух відігравав головну роль у радянському комунізмі, й писали про його безперешкодне засвоєння за посткомуністичної доби й використання для цілей російського націоналістичного відродження та вимог утвердити агресивну, імперіалістичну зовнішню політику. Після 1991 р. безсмертний романтичний націоналізм знову, за словами Неймана, «без труднощів виповз у сферу державної політики, припинивши своє підпільне існування»³. Нещодавно він об'єднав такі постаті, як Валентин Распутін з колишніми комуністами на «єдиних позиціях романтичного націоналізму»⁴. Агурський стверджує, що більшовицька партія завжди була під «сильним тиском панівного національного середовища» й мала йти на компроміс із російським націоналізмом. Компроміс був досягнений у 1920-х роках, коли російський державницький націоналізм, «готовий визнати більшовизм як російську національну силу», злився з більшовизмом, що став «націоналізованим геополітично та інтегрував багато націоналістичних рухів»⁵. Вважається, що, оскільки російська національна ідея ніколи не зазнавала знедержавлення й ніколи не визволялася від мрії про імперське панування, російське національне чуття протягом сторіч не спромоглося розірвати свої «інцестуозні зв'язки» з імперією й було приречене повторювати теократичні ідеї⁶. Ця «незрілість» російської національної свідомості, яка спонукала її асимілювати й русифікувати території і традиції в ім'я начебто якоїсь всесвітньої місії, постала в 1920-х роках перед викликом у формі українського націонал-більшовизму.

² AGURSKY [1]. — P. XV.

³ NEUMANN [1]. — P. 170. Ці різні групи обговорено і в Ноймана, і в Агурського.

⁴ Ibid. — С. 173.

⁵ AGURSKY [1]. — P. 305.

⁶ ЗАБУЖКО [1]. — С. 34—35.

1922 р. Українська республіка стала членом-засновником Радянського Союзу. Хоча період імперського врядування, який почався 1721 р. за Петра I, офіційно закінчився, кожному було зрозуміло, що Москва не відмовилася від своєї влади над величезною успадкованою територією. Віра в російську гегемонію й далі диктувала політику та погляди в офіційно незалежних республіках. На початку 1920-х років російські більшовики сподівалися, що запланована модернізація Української республіки, на чолі якої стояли місцеві «націонал-більшовики», які перебували під московською опікою, створить соціалістичну за духом державу, яка буде національною тільки «за формою». Більшість вождів у Москві й чимало росіян в Україні вважали, що українці охоче погодяться на асиміляцію російською культурою, яка, на їхню думку, була вища й прогресивніша. Це привело б до зближення культур, а зрештою і формування гомогенності у формі «загальноросійської» ідентичності. Проте створення національної республіки та її успіхи в українізації державного апарату, шкіл і місцевого робітничого класу посприяли розвитку національного руху⁷. Українському націотворчому процесові великою мірою допомагала інституціоналізація української мови та держави, всупереч цілеспрямованим намаганням «інтегрувати народницькі міфологеми та ікони в радянську міфологію»⁸. Для середини й кінця 1920-х років була характерна боротьба між, з одного боку, російськими централізаційними й гегемонічними поглядами, а з другого — дедалі більшим самоствердженням з боку національних республік та їхніх питомих культур.

Коли трактувати революцію 1917—1920 рр. як цілковитий історичний розрив, можна недобачити неперервність владних відносин, ідеології та культури, які й далі формували життя за нового режиму. Насилу прикрита такими гаслами, як «дружба народів» та «союз робітників і селян», доктрина примусової русифікації й далі визначала чимало аспектів життя пореволюційного суспільства. За одне з ранніх свідчень такої ситуації можна вважати

⁷ Див.: ЛІВЕР [1].

⁸ Гриценко О. Своя мудрість // Національні міфології та «громадянська релігія» в Україні. — К., 1998. — С. 153—154. Цит. за: Кулик [1]. — С. 8.

теорію «боротьби двох культур», яку проголосили партійні лідери України на початку 1920-х років. Згідно з цією теорією, російська культура була вищою, міською культурою і поступово, згідно з дарвіністським уявленням про конкуренцію культур різної сили, мала поглинути українську культуру. Хоча цю теорію офіційно засуджено на XII партійному з'їзді 1923 р., погляди, які вона відображувала, й далі домінували серед російських партійних вождів і низових партійців⁹. 1923 р. у лавах Комуністичної партії України українці, фактично, становили тільки третю за численністю етнічну групу (після росіян та євреїв). Вплив та роль українців у партії почали зростати тільки тоді, коли 1925 р. Сталін, ретельно підібравши кандидатуру, послав на Україну як свого повноважного представника Лазаря Кагановича, що мав удихнути нове життя в політику українізації, водночас узявши у свої руки твердий контроль над нею.

Більшість російських політичних вождів та культурних діячів були виховані на зневажливому, а то й ворожому ставленні до українців. У 1920-х роках літературні твори й далі досить часто стереотипно зображували українців як простакуватих чи брутальних селян, підвладних спалахам шаленого та ірраціонального націоналізму. Найяскравіші приклади — «Дні Турбіних» (1926), найпопулярніша російська п'єса пореволюційних років, та роман «Біла гвардія» (1925) Михайла Булгакова. Український націоналістичний рух за доби революції в цих творах зображено то як опереткову виставу з національними регаліями, позаду якої стоїть німецька армія (уряд гетьмана Скоропадського), то як ненависну авторові «селянську орду» (війська, вірні Симонові Петлюрі). Армію Петлюри змальовано як варварську, антисемітську й культурно зубожілу масу. Хай там що, а вибух націоналістичного руху в Україні — просто прикре, але минуще колективне безумство, про яке швидко забудуть. Головне питання — це конфлікт між росіянами-консерваторами і росіянами-комуністами. Монархістів, на відміну від селянських повстанців Петлюри, зображено як високо культурних, чуйних індивідів. Вони репрезентують російську

⁹ Про «боротьбу двох культур» див.: МАСЕ [1]. — С. 88—89; ШКАНДРІЙ [2]. — С. 14—16.

цивілізацію, яку обступило облогою анархічне українське селянське військо. Є два варіанти п'єси — перший, закінчений у вересні 1925 р. і названий «Біла гвардія», і другий, перероблений варіант, завершений у серпні 1926 р., що й став славетними «Днями Турбінних»¹⁰. Обидва варіанти п'єси закінчуються однаково: Турбіни схиляються до визнання більшовизму як меншого з двох лих. Більшовизм, зрештою, привабливий як могутня російська збройна сила, що має намір зберегти територіальну цілість колишньої імперії. Петлюра й решта націоналістів згинуть, мов страшний сон, і родина Турбінних вирішує будувати своє життя заново за нового режиму. Її мотиви підтримки гетьмана Скоропадського спиралися, зрештою, на ілюзію, що він завдасть поразки більшовикам в Україні, а потім вижене їх з Москви, «врятувавши» таким чином все ту ж Росію. Гетьманову політику українізації вони сприймають як фарс. Ці ідеї набагато виразніше сформульовано у варіанті 1925 р. Скажімо, в цьому варіанті Олексій каже, що картярський столик завжди буде картярським столиком, байдуже, перевернути його догори ногами чи обклеїти зверху банкнотами. Столик, зрештою, поставлять у його нормальній вертикальній позиції. Так само й «Росію поставте кверху ногами, настанет час, и она станет на место.... пусть они хлынут, потопят, но пусть наново устроят, но ничего не устроят, кроме России. Она — всегда она»¹¹.

Образ оточеного з усіх боків культурного класу, що в Києві несе на собі тягар білої людини, підтримує ціла низка деталей: квартира на горішньому поверсі, охарактеризована як корабель, із якого повітали пацюки, дзигарі, що грають менует Боккеріні, кремові віконниці, співання царського національного гімну й арій з опери Антона Рубінштейна «Демон», написаної на основі твору Лермонтова. Олена посилює цей образ, розповідаючи, як їй приснився «вещий сон»: всі йдуть на кораблі, який потрапив у шторм: «Вода поднимается к самым ногам... Влезаем на какие-то нары. И вдруг крысы. Такие омерзительные, такие огромные. Так страшно, что я проснулась»¹².

¹⁰ Про різні варіанти та історію текстів див.: Булгаков [1]. — С. 35—160, 351—362, 514—536.

¹¹ Там само. — С. 106.

¹² Там само. — С. 126.

На тлі цієї цивілізаційної стабільності відродження українських державницьких традицій XVII—XVIII ст., яке здійснював гетьман, видавалося сміховинною костюмованою виставою. У варіанті п'єси 1925 р. автор вочевидь глузує з закликів Скоропадського будувати незалежну Україну, а його наполягання на широкому вжитку української мови охарактеризоване як «терроризирование русского населения этим гнусным языком, которого и на свете нет»¹³.

Демонізації українського національного руху внаслідок пов'язування його з варварським селянством досягнуто кількома способами. Одну коротку сцену змальовано у штаб-квартирі Першого кавалерійського дивізіону. В ній зображено полковника Болбочана, що спершу допитує дезертира, а потім лає та б'є кравця, мабуть, єврея, знайденого поблизу табору з повним кошиком черевиків, і його підозрюють у шпигунстві. Сцена набуває сили почасті завдяки контрасту, який вона становить із набагато гіднішою поведінкою білих офіцерів. Але ця сцена майже єдина, де вжито українську мову. Це мова, сповнена брутальних висловів із домішкою російських слів. Попередній варіант 1925 р. містив ще й епізод, де троє україномовних бандитів обкрадають сусідів Турбіних, що живуть на нижчому поверсі. Можна виснувати, що той грабунок — експропріація, яку здійснюють війська Петлюри: один злодій має на голові мазепинку зі значком петлюрівського війська, а другого охарактеризовано як людину, «схожу на вовка». Але пряму демонізацію ми бачимо в сцені, яка кінець кінцем не ввійшла до першого варіанту. В цій сцені Олексія у моторошному сновидді навідує близька до чорта істота, що нагадує одну з самопроекцій Достоевського. Нічна проява вбрана із грубим несмаком і має на собі костюм-візитку в стилі 1870-х років. Переказавши «вітання» від Достоевського, вона говорить про зубожіле й небезпечне селянство, для якого «честь — тільки зайвий тягар»¹⁴. Те, що ця проява — втілення варварського *мужика* стає очевидним наприкінці сцени. Прокинувшись, Олексій кричить, що він бачив петлюрівців, які вбили єврея¹⁵. Ця проява — матеріалізація

¹³ Там само. — С. 50.

¹⁴ Там само. — С. 351.

¹⁵ Там само. — С. 352.

найглибшого неусвідомленого страху автора — повстання селянства, що ненавидить росіян. Аналогічні сцени трапляються і в інших творах Булгакова, революційного селянина там, по суті, завжди зображено як нелюда і страховиська з кошмарних сновидь.

Така літературна продукція відіграла провідну роль у реабілітації білих офіцерів, які обстоювали монархізм і боролися під гаслом єдиної, неподільної Росії. П'єса Булгакова мала величезний касовий успіх, тільки МХАТ ставив її 987 разів. Поправлений варіант, де була і сцена про пограбування Василіси та Ванди, сусідів знизу, ставили 1927 р. у Ризі, 1928 р. у Берліні та Бреслау, згодом у Празі, Лондоні, Нарві, Варшаві та Нью-Йорку. Після заборони в Радянському Союзі 1929 р., коли Сталін нападав на Бухарина й праву опозицію, її знову поставили в Москві 18 лютого 1932 р., очевидно на вимогу самого Сталіна, що любив цю п'єсу й дивився її п'ятнадцять разів. Усі вистави й далі йшли з аншлагом. Чимало глядачів повідомляли, що були глибоко зворушені «відкриттям», що білі справді можуть бути шановними людьми й російськими патріотами. Водночас п'єса посилювала зневагу до українського національного руху й селянства, що, як лиш і могли висувати глядачі, було навіть чужішим новому режимові, ніж контрреволюціонери-монархісти. Отже, хоч як іронічно, «гуманізація» контрреволюційної верстви білих офіцерів була поєднана з «дегуманізацією» непокірного українського населення. Звичайно, аж ніяк не випадково, що повернення п'єси на сцену збіглося з нападами на український національний рух і селянство під час колективізації та голоду. Пропагандистський роман Миколи Островського «Як гартувалася сталь» (1932—1934), де борців за незалежність зображено як шовіністів та антисемітів, що не мають жодних симпатичних рис, теж був канонізований тієї доби. До 1936 р. ця книжка мала п'ятдесят перевидань. Постійно перевидавали її і в подальші роки, використовуючи для прищеплення комуністичної ідеології учням середніх шкіл.

Українські письменники протестували і проти однобічного зображення національного руху, і проти принизливого ставлення до їхньої мови й культурних символів. Цей протест, здається, не справив на Сталіна ніякого враження. П'єса Булгакова була найобговорюванішою театральною подією післяреволюційного

десятиліття, проте багатьох глядачів її політичні ідеї аж ніяк не зачарували. Вальтер Бен'ямін, що дивився п'єсу в Москві 14 грудня 1926 р., назвав її «абсолютно огидною провокацією. Надто остання сцена, де білогвардійці „навертаються“ до більшовизму, вкрай невиразна драматично і брехлива інтелектуально. Протести комуністів проти вистави обґрунтовані й досить сильні. Те, чи останню сцену додано на вимогу цензорів, як стверджує Райх [Бен'ямінів гід у Москві], чи вона була завжди, не має ніякого значення для оцінки п'єси. (Глядацька аудиторія значно відрізнялася від аудиторій, які я бачив у двох інших театрах. Здавалося, ніби тут не було жодного комуніста, ніде не видно ані чорного, ані синього мундира)»¹⁶.

З інших творів Булгакова стає очевидним, що він розглядав український рух як утілення хаосу, насильства і зла. В оповіданні «Я вбив» (1926) зображено Київ у лютому 1919 р., коли петлюрівські війська втрачали контроль над містом і здійснювали погроми. В оповіданні «Напад» (1923) та незакінченому оповіданні «Таємному другові» (1929) розповідається, як козаки побили єврея. Але Булгаков виходить за межі засудження звірств, які здійснили націоналісти. Основою огиди Булгакова до всього українського є, напевне, його зневага до того, що видавалося йому напівосвіченим, диким, примітивним і нерозвиненим. В оповіданні «Київ-місто» (1923), написаному під час повернення до міста, можливо, з метою зібрати матеріал для роману і п'єси, він висловлює жаль із приводу зникнення світу його юності. Булгаков називає Київ «матерью городов русских», цією традиційною імперською назвою, що втягує тисячорічну історію міста в історію Росії. Особливо сильно ненавидить Булгаков Петлюру, що потривожив його віру в єдину російську ідентичність, і оповідання, як і п'єсу, він закінчує побажанням, щоб «царственный» Київ піднявся знову, а «память о Петлюре да сгинет»¹⁷. Зневага до напівфабрикату проступає і в досаді Булгакова з приводу нашвидкуруч виготовлених україномовних написів на вулицях, які часом рясніють граматичними помилками, але його лють, здається, породжена тільки

¹⁶ БЕНЖАМИН [1]. — Р. 25.

¹⁷ БУЛГАКОВ [2]. — Т. 1. — С. 336.

нездатністю зрозуміти їх. Ще одне нове явище — Українська автокефальна православна церква, священники якої напрочуд активні, — сповнює його справжньою тривоною. Він приголомшений, що під час служби Божої в Софійському соборі чути українську мову, тоді як Російська православна церква править молебень у церковці неподалік, стіни якої засновані давнім павутинням. Булгаков озлоблено припускає, що українці моляться за повернення Петлюри, але на ці молитви, наполягає автор, Господь не відповів. Текст цього оповідання свідчить про гнів колонізатора з приводу безсоромності тубільців, що вимагають права бути на видноті та мовних і культурних прав у республіці, яка принаймні номінально є їхньою. Гість дає волю своїй мстивості, неприхильно порівнюючи місто зі своєю новою домівкою — Москвою. Київське населення не таке динамічне, місто на два роки відстає від союзної столиці («Нэп катится на периферию медленно, с большим опозданием»), кияни відрізані від потоку інформації з центру. Крім того, «...тлетворная их близость к местам, где зарождались всякие Тютюники [прізвище славетного військового командира Української Народної Республіки], и, наконец, порожденная 19-м годом уверенность в непрочности земного» спонукає їх надмірно довіряти базарним балачкам¹⁸. Удливий тон опосередковано спонукає читача вважати, що теперішні політичні й культурні поступки національному рухові не матимуть постійного характеру.

Травматичні переживання 1919 р. навіки збереглись у серці Булгакова. Його бачення монолітної та завершеної російської культури, з її давно утвердженими нормами, було сплутане і затьмарене появою національного руху, про існування якого він не підозрював і який він і далі заперечував. Твори Булгакова про Україну можна вважати за спробу знову загнати джина в пляшку, реінтегрувавши тогочасні події до складу панівної й задовільної для нього культурної моделі. Про те, що багато читачів Булгакова безперечно погоджувались із його зображенням української революції як безглуздої і брутальної сили, свідчить успіх його творів. У п'єсі, а надто в романі, який і досі широко використовують,

¹⁸ Там само. — С. 333.

розповідаючи студентам про революційні події, автор обрав стратегію репрезентативного обмеження, заперечуючи спроможність підпорядкованих говорити своїм власним голосом.

Максим Горький, триумфально повернувшись до Росії, теж зневажливо відгукнувся про українську мову, будучи «категорично проти» перекладу своїх творів, і висловив подив із приводу дальших зусиль перетворити цей «діалект на мову». Він заявляв, що, чинячи так, українці «утискують великороссов, які виявились у меншості в регіоні поширення цього діалекту»¹⁹. Хоча тогочасні українські письменники опротестували це твердження, Горький ніколи не взяв своїх слів назад і ніколи не вибачився. Отже, Горький, — найславетніша й найвидатніша, як видавалося багатьом, постать російської літератури — дотримувався поглядів, подібних до поглядів дореволюційних шовіністів.

Проте міське українське суспільство набувало дедалі більшої сили, і прихильники російської гегемонії втратили контроль над дискурсом. Ця ситуація мала своє виразне відображення в літературній дискусії 1925—1928 рр. За ці роки була створена розмаїта й багата новаторська українська література, і деякі її твори прямо критикували російські погляди. У драматичній трилогії Миколи Куліша «Мина Мазайло» (1927), «Народний Малахій» (1928) і «Патетична соната» (1931) та в драмі Костя Буревія «Павло Полуботок» (1929)²⁰ розглянуто питання російської гегемонії і спадщини імперського врядування. «Мина Мазайло» і «Патетична соната» вочевидь були відповіддю на п'єсу Булгакова. Перший твір зосереджений на мовній політиці, в другому йдеться про булгаківську інтерпретацію революції, і Куліш подає зовсім іншу картину соціальної генези національного руху й перебігу революційних подій. Не маючи дозволу поставити цю п'єсу в Україні, драматург поставив її в російському перекладі в Москві 20 грудня 1931 р., а потім, коли цензура вирізала чверть тексту, — в Ленінграді 16 січня 1932 р. П'єсу

¹⁹ Про лист Горького див.: Драй-Хмара [1]. — С. 342. Перевид.: Костюк [1]. — С. 281.

²⁰ Буревій [1].

заборонили 24 березня 1932 р. після того як 4 березня 1932 р. її розкритикував один анонімний критик у газеті «Правда». Масові арешти українських письменників почалися через кілька тижнів, 12—13 травня 1932 р. Самого Куліша допитували, піддали тортурам і вбили 1937 р. Хоча п'еса мала успіх, її навряд чи добре розуміли, а чимало глядачів були невдоволені тим, що не бачать у ній стереотипних образів українців. Наміри Куліша полягали, звичайно, в тому, щоб уникнути дискурсивних параметрів, які існували раніше. Його п'еси засвідчують складність та розмаїття політичних, психологічних і соціальних реакцій на революцію в Україні. Таким чином, ці п'еси заперечували установлені уявлення про українську ідентичність як просту, примітивну й нерозвинену. Заборона п'ес Куліша — це приклад того, як закривали шлях до публіки творам, що не відповідали стереотипним уявленням про іншість, і тому царина літератури була відкрита тільки для творів, які підтверджували вже наявні моделі. Внаслідок процесу редукції події зазнавали спрощення, всі теми підлягали маніпуляції, а ідентичність іншого робили прийнятною, формулюючи на основі літературних сподівань та у згоді з політичними вимогами²¹.

«Фавст» Григорія Косинки — ще один визначний твір, який свідчить про прагнення розірвати дискурсивні межі. Це незакінчене оповідання, написане 1923 р., було опубліковане 1942 р.²² Воно вкрай цікаве зображенням національно свідомого селянина, тобто запереченням того, що більшість російських письменників вважали за аксіому, беручись до опису села. Решта персонажів вважають Конюшину, головного героя, наївним та неосвіченим, тоді як, фактично, перед нами кмітливий, досвідчений і відданий прихильник української справи. Його схожа на Фавста зовнішність, гідна поведінка й відмова коритися справляють сильне враження на решту в'язнів у камері. Інші персонажі репрезентують різні ідеологічні табори: Клиенцов — царський офіцер і російський шовініст; Яцківський —

²¹ Про цю п'есу як відповідь на п'есу Булгакова див.: РОРОВІСН-СЕМЕНІУК [1].

²² Див.: Український засів. — 1942. Перевид.: Косинка [1].

польський націоналіст, що мріє про Польщу, яка приєднає і свої «історичні» українські території; Бейзер — садист-наглядач; Конончук — ще один українець, що репрезентує неписьменне, «сліпе» село. Конфлікт між героєм і Клієнцовим, який ненавидить «незалежників» і «бандитів», — це зіткнення непримиренних ворогів, а протиставлення Коноюшини й Конончука — розкол одного соціального типу. Навіть їхні прізвища схожі між собою. Коли Фавста (Коноюшину) забирають, він віддає Конончукові свій хліб, здійснюючи символічний жест допомоги політично несвідомому селу.

Радянський режим украй дражливо реагував на будь-які згадки про імперське завоювання чужих земель і нелюдське ставлення росіян до азіатів та решти місцевих народів. Російський письменник Леонід Леонов був змушений усунути згадки про завоювання з розповіді про Калафата в останніх виданнях свого роману «Борсуки» (1924), а Володимир Гжицький теж мусив кілька разів переробляти «Чорне озеро» (1929), роман про расизм царської й радянської політики у ставленні до корінних народів Алтайського краю. Ще одна група творів була присвячена проблемам, що їх російські автори не досліджували: потребі довести свій «інтернаціоналізм» і одержати визнання з боку російських комуністів. Цього досягали критичним знищенням своїх колег-українців, аби довести власну лояльність — це був своєрідний еквівалент метафоричного вбивства в собі всього національного. Ця прикра реальність революційної та післяреволюційної доби стала темою творів Бориса Антоненка-Давидовича «Смерть» (1928) та Миколи Хвильового «Я (Романтика)».

Коли наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років Сталін великою мірою відновив контроль над дискурсом, відбулося згортання політики українізації й почалися масові репресії. Тисячі українських інтелігентів, що працювали в усіх сферах суспільного життя (вчителі, письменники, митці, політики, церковні ієрархи, композитори та актори), були заарештовані і страчені. Набагато більшу кількість людей такий терор, звісно, змусив замовкнути. Цей терор збігся з колективізацією сільського господарства та голодом 1932—1933 рр. в Україні, що,

як тепер доходять згоди вчені, забрав життя десь п'яти мільйонів чоловік²³. Тієї доби були засуджені й такі відверті антиколоніальні історики, як українець Михайло Яворський і росіянин Михайло Покровський, а офіційне ставлення до національно-визвольної боротьби неросійських народів проти Росії зазнало радикальної ревізії. Було проголошено, що російський імперіалізм становив «менше зло» для народів, які завоювала Російська імперія; їм довелося б набагато сутужніше, якби вони ввійшли до складу інших держав. Згідно з цією тезою, поглинання України Росією було меншим нещастям, ніж її можливе приєднання до Польщі, Туреччини чи Швеції. Цю теорію вперше сформульовано 1937 р., а загального визнання вона набула 1951 р. Згодом цю теорію модифікували у твердження, що завоювання Росією було «абсолютним добром», яке дало несказанні вигоди неросійським народам²⁴. Отже, починаючи з 1930-х років, в історичних працях, літературі й кінематографі мало-помалу були реабілітовані будівництво імперії за царату і русифікація. Водночас змінилася й концепція патріотизму — тепер це було уславлення постатей та подій, які зміцнювали російську державу й поширювали її кордони. Славний Сталінів тост, виголошений 24 травня 1945 р. на прийнятті в Кремлі, засвідчив цілковите повернення до дореволюційного уявлення про росіян як провідний народ. Він сказав: «Я п'ю передусім за здоров'я російського народу, бо це найвидатніший народ серед усіх народів, що становлять частину Радянського Союзу... Я п'ю за здоров'я російського народу не тільки тому, що це провідний народ, а й тому, що він має ясний розум, твердий характер і терпіння»²⁵. Була сформульована концепція російського народу як «старшого

²³ Це висновок, якого дійшов Р. Конквест: *CONQUEST* [1]. — Р. 306. Слід зазначити, що загальні втрати від голоду Конквест оцінює в 7 млн. чол. 80 % смертей припадає на Україну й переважно українські території Північного Кавказу: «5 млн. чол. становить близько 18,8 % всього населення України (і близько чверті сільського населення). Під час Першої світової війни загинуло менше 1 % населення країн-войовниць (с. 306).

²⁴ Див.: *СНТЕРРА* [1].

²⁵ Правда. — 1945. — 25 травня. Цит. за: *СНТЕРРА* [1]. — Р. 108.

брата», що, як старший, мав право на повагу з боку «молодшого» українського народу. Найкращі українські письменники, як-от Максим Рильський, були змушені писати вірші, які не тільки уславлювали провідну роль російського народу, а й вихваляли кремлівський тост Сталіна²⁶. Всі ці формули стали виправданням для повоєнних років, коли були проведені кампанії несамовитого цькування письменників, що висловлювали бодай найменший неросійський патріотизм або не спробаглися достатньою мірою визнати «провідну роль» росіян. Михайло Брайчевський у своїй славетній дисидентській публікації «Приєднання чи возз'єднання?» (1966) сардонічно писав про висновки цієї теорії, а саме: мовляв, усі пригноблені народи протягом цілої світової історії боролися за незалежність, за винятком українців, які завзято боролися за «возз'єднання» з іншим народом, «проти власної національної незалежності»²⁷.

З початку 1930-х років з'явилися перші спроби розвинути радянський патріотизм, якому були б вірні всі народи Радянського Союзу. То були намагання трансцендувати місцеві патріотизми, поширивши «імперську ідею», дарма що в радянській подобі. Ця ідея раз по раз поставала перед викликом з боку неросійських патріотизмів (скажімо, в 1920-х роках і в постсталінський період) і часто була змушена поступатися російському патріотизмові або змішувалася з ним (що й доводять Сталінові вихваляння на адресу російського народу). Перехід у середині 1920-х років на позиції, які мали набагато виразніший націоналістичний та проімперський характер, мав палке схвалення з боку табору примиренців у середовищі російських націоналістів-емігрантів. Вони заявили, що визнають Радянську державу, оскільки новий режим — легітимний спадкоємець експансіоністської політики імперії, і тому їм часто дозволяли повернутися на батьківщину. Дехто з них, скажімо, Олексій Толстой, став видатним письменником. Багатьом тодішнім спостерігачам видавалося, ніби всіх російських емігрантів, байдуже, монархістів, зміновіхівців чи євразійців, радо вітали й давали їм змогу

²⁶ Див.: Рильський [2].

²⁷ Брайчевський [1]. — С. 18. Є й англійський переклад: BRAICHEVSKYI [1].

повернутися, якщо вони висловлювали свою підтримку унітарної держави та експансіонізму. Натомість будь-який зв'язок з Українською Народною Республікою 1917—1919 рр. або вимоги національного самовизначення майже завжди трактували як антирадянську діяльність.

Відкидання Росії:

ПАМФЛЕТИ (1925—1926) МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО

У 1925—1926 рр. Микола Хвильовий кинув могутній виклик ідеї російської гегемонії низкою статей, що стали відомі як три цикли його памфлетів. Він стверджував, що політика «українізації», яку здійснюють місцеві націонал-більшовики, суперечить сподіванням партійної більшості, яка прагне зберегти в республіці російське мовне й культурне панування і згорнути українізацію. Ці памфлети були виявом як протесту, так і чуття непевності перед лицем русифікаторського демографічного, мовного й культурного тиску. Хвильовий на той час уже набув слави провідного пореволюційного прозаїка, видавши збірки оповідань «Сині етюди» (1923) та «Осінь» (1924), а потім започаткував те, що згодом стало відоме як літературна дискусія. Три з його чотирьох циклів памфлетів були заборонені після своєї першої публікації в 1920-х роках, а четвертий був опублікований лише 1990 р. Тільки 1991 р., у рік проголошення незалежності України, опубліковано повний текст усіх чотирьох циклів²⁸.

Критичні відгуки про памфлети з боку різних критиків і політичних діячів протягом кожного наступного десятиріччя після їхньої першої публікації становлять численні приклади редуکتивної та односторонньої інтерпретації. Чимало недавніх оцінок були спрямовані на те, щоб повернути їх на почесне місце в національній скарбниці

²⁸ Опубліковані у вид.: Хвильовий [1]. — 1991. Четвертий і останній цикл вперше опубліковано у вид.: Хвильовий [3]. — 1990. Доти найповнішим виданням памфлетів був том 4 вид.: Хвильовий [2]. Є й англійський переклад: Кнучулову [1].

антиколоніальних маніфестів²⁹. Ці памфлети за своїм характером — це здебільшого гнівне антиколоніальне «відписування», виклик імперії та гегемонії. Проте вивчення памфлетів у світлі постколоніальної теорії вказує на інші можливі інтерпретації й допомагає добачити ту сміливість мислення і грайливість аргументації, що перетворювала їх на такий цікавий і веселий матеріал для тогочасних читачів. Хвильовий стимулював опір асиміляторській ідеології й відповів на зневагу національних рухів у межах СРСР. Але розкриття, мабуть, потребують саме багатство нюансів і «проблематичність», властиві його творам, бо вони характеризують автора як іронічну постать, письменника з украй складною ідеологією.

Постать Хвильового інтригувала багатьох критиків і біографів, а його твори інтерпретували багатьма різними способами. Завдання інтерпретатора стає ще важчим унаслідок схильності автора до всіляких містифікацій, масок, політичних ілюзій та оман. Остаточне враження, яке полишають його твори, часто, фактично, полягає у визнанні незбагненності людської вдачі, переконання, що складність життя годі звести до заспокійливої простоти гасел, та інтуїтивного відчуття, що нескінченно дивовижна діалектика історії зрештою всіх пошиє в дурні³⁰.

Грайливість, текстуальне багатство, внутрішня напруга давали змогу тлумачити ті самі памфлети та оповідання і як марксистський заклик до революційних дій, і як недвозначні притчі, які застерігають про лихо комунізму. В тоні памфлетів є непослідовності, переходи від схвалення до іронії, від ліричної утверджувальності до цинізму й самобичування. При читанні текстів найбільше чарують блискавичні зміни авторського тону, парадокси й дотепи. Сама мінливість ідей Хвильового спирається на гру перервності й неперервності, традиції і розриву з традицією. Навіть його мова,

²⁹ Є й критик, що дотримується цілком протилежного погляду: Степаненко [1]. Він доводить, що Хвильовий «за національним духом був не українським письменником» (с. 72), а цілком лояльним комуністом, чия творчість перебувала під цілковитим впливом прочитаних російських класиків.

³⁰ Про іронію Хвильового див.: ШКАНДРІЙ [1].

приправлена російськими виразами та кальками, довгий час драгувала пуристів³¹, хоча цей аспект його творів можна оцінювати й позитивно, як літературне намагання асимілювати й використовувати макаронічний українсько-російський суржик, поширений серед неосвіченого міського прошарку. Така мова — продукт культурного прикордоння, який становить багатий і донедавна майже не визнаний ресурс для досліджень «карнавалізованої» або «гібридної» реальності.

Інколи друкарська помилка або неправильне цитування цілковито змінює значення того або того уступу. Скажімо, у вирішальному абзаці, де йдеться про Москву як центр світового міщанства, сталася плутанина двох слів: «базис» та «оазис». Здається, правильне прочитання головного речення таке: «Москва сьогодні є центр всесоюзного міщанства, що в ньому, як несвітній оазис, — пролетарські заводи, Комінтерн і ВКП»³². Коли замінити одну літеру («оазис» на «базис», як-от у виданні Григорія Костюка), тоді фабрики та комуністичні органи — це не виняток, а осередок філістерства, тож, таким чином, цитата набуває зовсім іншого значення³³. Такі двозначності давно вже перетворили погляди автора на предмет суперечок. Його близькість до таких консервативних мислителів, як Микола Зеров, і захист видатних книжок європейської культури співіснують із радикальним політичним максималізмом. Таке пікантне поєднання спонукало кількох критиків висувати, що автором керували суперечливі почуття³⁴.

Такі головні терміни Хвильового, як «культура», «Європа», «азійський ренесанс», — нестабільні уявлення. Як слід розуміти культуру — як видатні книжки та великих мислителів чи як усі способи репрезентації й комунікації? Образ «Європи» у Хвильового —

³¹ Див.: Сулима [1]; Кошелівець [1]. — С. 70—72.

³² Хвильовий [1]. — С. 600.

³³ Хвильовий [2]. — Т. 4. — С. 417. Ще одна характерна помилка трапляється в другому томі видання 1991 р. Тут словом «компанія» передано слово «компартия», яке стояло в оригіналі. Хвильовий насправді повідомляє, що «Гарт», літературне угруповання, до якого він належав, «узяв за свою ідеологію постулати компартії». Хвильовий [1]. — С. 395.

³⁴ Рудницький [1]. — С. 360; Лисяк-Рудницький [1]; Кошелівець [1]. — С. 70—85.

це інколи, здається, видатні книжки та мислителі, а інколи щось набагато ближче до цього другого визначення культури. До захисників Хвильового належать Григорій Костюк та Юрій Шерех (1940-і роки) і Джеймс Мейс, що у своїй недавній статті пише про «глибоко продуману, зрілу систему філософських поглядів»³⁵. Ці автори доводили, скажімо, що головні ідеї Хвильового (наслідувати Європу, розвивати українську культуру незалежно від Росії, бути прихильником світової культурної революції, яку він називав «азійським ренесансом») були взаємопов'язані, сумісні та послідовні. Проте інтерпретації, запропоновані для демонстрації послідовності мислення, — не переконливі. Спосіб мислення Хвильового спонукає до роздумів та дій, проте він сповнений непослідовностей і прогалин.

Чимало з його метафор і значущих символів можна розвивати в протилежних напрямках: Азія може бути відсталістю, а водночас і радикальною зміною та відродженням; Європа може бути змарнованою силою й тиском традиції, а водночас і культурним багатством та величчю традиції; Україна — це і стояча вода, і притлумлений культурний потенціал. Покликання Хвильового на постаті, що відіграли роль каталізатора в історії, скажімо, на Лютера, Петра I, Вольтера, Руссо, Маркса й Леніна, теж можна тлумачити по-різному. Інколи Хвильовий недвозначно вихваляє історичних повитух імперій, а інколи його мислення спрямоване в протилежний бік, він висловлює симпатію їхнім жертвам і засуджує силоміць запроваджені зміни. Здається, всій його творчості притаманна суперечність між спонукою визнати, ба навіть схвалити революційне насильство та гуманним прагненням відкинути його. Ставлення Хвильового до провідних інтелектуальних діячів російської культури (Белінського, Писарева, Толстого, Достоевського, Михайловського, Горького) теж свідчить про не меншу напругу між прихильністю і відразою. Хвильовий намагається визначити роль культурних діячів в історії. Чи мають вони право говорити від імені мас? Якою мірою вони репрезентують прогресивні рухи? Вони створюють визвольні наративи, але кого вони насправді репрезентують і з ким вони борються? Якщо такі боги російського радикального мислення, як Белінський і Горький, вважають,

³⁵ Мейс [1].

що немає ні української літератури, ні української ідентичності, яким має бути ставлення до них українського революціонера? Хвильовий починає останній розділ свого третього циклу памфлетів «Апологети писаризму» цитатою з Белінського. Ми читаємо: «Якщо росіяни можуть пишатися декількома поетичними іменами, то цим вони, у першу чергу, зобов'язані дотичності своєї історії до історії Європи й перейнятим у Європи елементам життя. Що ж до малоросів, то смішно й думати, щоби з їхньої поезії могло тепер що-небудь розвинутися. Розворушать її (маросійську поезію), можливо, лише тоді, коли найкраща, найблагородніша частина малоросійського населення покине французьку кадрили і знову візьметься танцювати тріпака й гопака» (Белінський). Хвильовий робить таку заувагу: «Цією красномовною і пікантною цитатою ми зовсім не думаємо обвинувачувати Белінського в шовінізмі, ми цим хочемо підкреслити, якою ненавистю до української поезії просякнуто було ту літературу, що в неї радять нам учитись наші москвофіли. Це зовсім не значить, що ми цю літературу не любимо, а це значить, що ми органічно не можемо на ній виховуватись. А втім, ми жартуємо: ми й не для цього наводили цю цитату»³⁶. Читач повинен поміркувати, що, власне, каже Хвильовий. Чи він звинувачує російських письменників у шовінізмі, чи захоплюється російською літературою, чи вважає, що ця література зіпсута ненавистю до його народу? Таке ухиляння дає змогу припустити, що порушені питання були надто болючі й небезпечні, щоб їх можна було обговорити будь-яким іншим способом, крім непрямого. В цьому останньому розділі памфлетів, дозволених для публікації за життя автора, Хвильовий починає аналіз російського шовінізму та месіанства й закінчує його в четвертому циклі, «Україна чи Малоросія», який міг дійти до читачів тільки в списках.

Найпоширеніша інтерпретація творчості Хвильового полягає в тому, що він, за словами Дмитра Донцова, репрезентував *сгі de coeur*, крик душі, спрямований проти Російської імперії³⁷. Спостерігачі трактували його орієнтацію на минуле Європи та майбутнє Азії як антиімперські рефлексії, свідомі намагання уявити

³⁶ Хвильовий [1]. — С. 571.

³⁷ Про думку Донцова про Хвильового див.: Донцов [1, 2].

Україну за межами сфери російського панування. Цей погляд був поданий як остаточне пояснення, ключ до системи Хвильового. Згідно з ним, проект культурної націоналізації треба було підтримати прикладами з Заходу і Сходу, а русифіковане міське населення республіки слід було заохотити «реідентифікуватися» з відроджуваною українською культурою. Хоч українізація освіти, урядової бюрократії та промисловості мали тривати й далі, була вкрай необхідна психологічна переорієнтація індивідів.

Антиросійськість Хвильового, дарма що багатьом читачам вона видавалася аксіомою, набагато проблематичніша, ніж часто гадають. Фразу, яку найчастіше приписують йому: «Геть від Москви!» — він не вимовляв ніколи. Вперше вона з'явилася в листі Сталіна від 26 квітня 1926 р. і була наслідком його дистилляції поглядів Хвильового. Справжні слова Хвильового були такі: «На яку зі світових літератур вона [наша література] мусить взяти курс? У всякому разі не на російську. Це рішуче і без всяких заперечень. Не треба плутати нашого політичного союзу з літературою. Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати»³⁸. Контекст підтверджує, що Хвильовий зосередився на потребі утверджувати культурну ідентичність, яка досі була пронизана уявленням про російську гегемонію. Цю ідентичність треба було відродити й утвердити по-новому в літературі та мистецтві. Одне слово, письменник говорив про потребу створити новий вид культурної продукції, що відкине і трансцендує образний світ культурного колоніалізму. Головним для нього була нова естетика та перемодельоване культурне життя. Водночас він припускав можливість типової постколоніальної недуги — труднощів уникнення імперських структур мислення й почувань для письменників і митців, чия освіта була цілком сформована ними.

Цю творчу проблему критики й коментатори часто поєднували з політичною. Але увагу Хвильового, відколи вийшов друком його перший твір, завжди поглинала тільки творча проблема. Памфлети починаються як публічне дослідження особистої й національної саморепрезентації, увиразнивши дилеми, імпліцитно притаманні художній творчості письменника. Як і більшість своїх сучасників,

³⁸ Хвильовий [1]. — С. 573.

Хвильовий був вихований на російській літературі XIX ст., суперечках між західниками і слов'янофілами, дискусіях про «зайвих» і про «нових» людей, про народництво і марксизм. У своїй найантиросійській діатрибі, забороненому циклі памфлетів «Україна чи Малоросія?», написаному 1926 р., Хвильовий писав: «Російська література була для нас „лучом света в темном царстве“. Ми вмiли плакати над „Грозою“, вмiли мріяти в „Литературных мечтаниях“, умiли відчути, як „сміється море“ в зіницях „зеленоокої Мальви“, умiли пізнати глибину достоевських психоаналізів, відчути розмах „Войны и мира“ і здригнутись, коли: біла „калатушка“ нічного сторожа у „Вишневому саду“³⁹. Ми знаємо, що таке російська література, і нам до болю образливо за неї, що її сьогодні захищають столоначальники»⁴⁰. Так само, як Салман Русці пише про амбівалентне ставлення до Кіплінга, а Едвард Саїд — до Конрада, Хвильовий засвідчує і ностальгію за формувальним культурним впливом, і прагнення вийти за його межі.

Отже, властиве Хвильовому відкидання наставництва з боку російської літератури слід протиставити його ж повазі до цієї літератури та визнанню її сили. Навіть структура образного світу Хвильового великою мірою сформувалася під російським впливом. Він розробляє великі теми російської літератури: культурний діяч і маси, революція і традиція, заклик (відлуння Чаадаєва та Белінського) до видатних розумів, щоб вони спонукали народ мислити. Форма аргументації, заcodування соціальних, політичних та культурних питань в аналізі героїв — це метод, запозичений у російської критики XIX ст. Адже і справжнє прізвище Хвильового було Фітільов. Це був син російського вчителя, а отже, його виховали у традиціях російської літератури. Російські класики XIX ст. були для нього критерієм. Навіть у своїй останній депресії, у хвилини перед самогубством, він наспівував своїм друзям під гітару Пушкінових «Бісів».

³⁹ Тут є покликання на такі літературні твори: «Грозу» (1860) О. М. Островського, «Літературне мрійництво. Елегія в прозі» (1834) В. Белінського, «Мальву» М. Горького.

⁴⁰ Хвильовий [1]. — С. 606.

Моделі мислення та почувань, перейняті в російських письменників, пронизують і художню творчість Хвильового. Критики звернули увагу на вплив літературного гурту «Серапіонові брати» та Андрія Белого, і цей вплив виявляється як в образності, так і в мисленні. Ще одним недостатньо визнаним, але глибоко відчутним впливом на Хвильового був вплив Достоєвського. Цей російський письменник, що ставив Я проти другого Я і методом діалогу досліджував ідеї, справив глибоке враження на свого українського прихильника. Два герої Хвильового, які породжували найбільше дискусій, обидва з роману «Вальдшнепи» (1926), є алюзією до Достоєвського. Це Дмитрій Карамазов, українець, що страждає на російську хворобу, та Аглая, росіянка, що, зрікшись своєї батьківщини, стала фанатичною україною. Загадкову «московку» Аглаю охарактеризовано як нащадка видатного предка, що, як спонукають думати читача, міг бути козацьким ватажком. Цей роман драматизує українську свідомість, що стала на борню сама з собою, намагаючись з'ясувати свою ідентичність і своє місце в історії. Суперечка між Дмитрієм і Аглаєю — це дослідження у формі діалогу розколеної української ідентичності. Роман «Вальдшнепи», є найвиразнішим в художній творчості Хвильового трактуванням російсько-українського конфлікту, його написано тієї самої доби, що й останні два цикли памфлетів, і в ньому відчувається відлуння їхніх аргументів. Хоча друга частина роману була опублікована, увесь надрукований наклад знищили, не знайдено жодного примірника, і ця обставина лишає закінчення роману завжди «відкритим» для найрізноманітніших інтерпретацій. Хоч яким було закінчення (більшість критиків у своїх розважаннях схиляються до перемоги палкої, рішучої Аглаї), ясно, що цей твір виражає ту саму занепокоєність російським впливом і страх перед творчою імпотенцією, що їх висловив Хвильовий у памфлетах⁴¹. Таку саму схему образотворення за допомогою контрасту між скептиком і вірним ми бачимо і в інших оповіданнях. Проте в більшості оповідань утопічні ідеалісти гинуть,

⁴¹ Дмитрій Карамазов Хвильового скидається на російську ліберальну інтелігенцію, яку він критикував у своїх памфлетах і лицемірство та брак волі якої напрочуд близькими словами висміював і В. Винниченко: Винниченко [1]. — С. 99—100.

коли не справджуються їхні мрії, як-от, скажімо, в «Синьому листопаді», одному з найкращих оповідань Хвильового, де смерть ідеаліста кладе край його відносинам із подругою й лишає під сумнівом політичне питання, що розділило їх.

Роман «Вальдшнепи» — це відповідь на емоційний націоналізм Достоевського. В романі Достоевського «Ідіот» князь Мишкін приїждить з-за кордону й бачить, що його країна в стані занепаду. Він намагається пропагувати новий колективізм, утверджувати спільність національної творчої уяви, звільненої від усіх згубних західних впливів. Аглая Хвильового теж прибуває з України з бадьорою об'єднавчою ідеєю. Вона — апостол сміливості та відваги і прагне, щоб її співвітчизники зреклися поневолення й вільно розвивали власну ідентичність. В романі Достоевського Настасья Пилипівна написала Аглаї, що «абстрактна любов до людства майже завжди зводиться до любові до свого Я». Коментуючи цей уступ, Томаш Масарик стверджує, що гуманізм не є «ані наднаціональним, ані антинаціональним», бо його можна виразити тільки на практиці «працею в ім'я свого власного народу»⁴². Достоевський «мав би слухність», якби висловив свій гуманізм як любов до Росії, але для нього моральна ідея переважає національній. Його Росія — це «Святая Русь», а російський народ — «Божий народ». На думку Достоевського, свята тільки Росія, тільки її народ має ключі від спасіння. Як пише Масарик, «месіанство та вселенськість трансформувалися в російський імперіалізм»⁴³. Працюючи над «Ідіотом», Достоевський зробив кілька зі своїх найфанатичніших заяв про моральну піднесеність російського духу, про месіанську долю цього «великого народу» та його безмежну вищість над рештою народів. Чимало з цих заяв увійшло до промови князя Мишкіна на заручинах в останніх розділах книжки⁴⁴. Ідеологія Достоевського сплутала загальноморальне (ідею, що Росія відновить на землі християнське панування добра і справедливості) та егоїстично-імперіалістичне (висуваючи аргументи на користь збільшення російської політичної могутності)⁴⁵.

⁴² MASARYK [1]. — Vol. 3. — P. 111.

⁴³ Ibid. — P. 114.

⁴⁴ Обговорення див. у вид.: FRANK [1]. — P. 252—255.

⁴⁵ Ibid. — P. 254.

Аглая у «Вальдшнепах» репрезентує реакцію проти цієї месіанської та містичної ідеології в її сучасному комуністично-російсько-націоналістичному симбіозі. Вона не тільки виразно усвідомлює її, а й визнає потребу протиставити їй не менш могутню ідеологію. На її місце вона ставить дзеркальний образ у формі месіанської віри у відроджувану Україну як джерело визвольних ідеалів та осередок антиімперіалістичної боротьби. Погляди Аглаї, звичайно, не конче ототожнювати з поглядами Хвильового, але вони скидаються на ідеї, які він висловив у своїх тогочасних полемічних творах і які приписали йому радикальні націоналісти й провідні культурні діячі міжвоєнного покоління націоналістів, зокрема Дмитро Донцов та Євген Маланюк.

Нині Сумська область, де виріс Хвильовий, становить частину основної української території і впродовж століть вона була повернена до Росії, не маючи для захисту ніяких природних кордонів, відчуваючи вплив свого північного сусіда і опираючись тому впливові. Географія цього регіону відіграє важливу роль у творчості письменника, в якій він поєднує зворушливі історичні спогади (могили вояків, полеглих у Полтавській битві) і думки про незбагненну ідентичність («азіатський край», де гудуть сосни). Ці образи тлумачать Україну як край широких перспектив, що тягнуться на північ і на схід, як незахищену рівнину, відкриту для всіх мандрівних армій. Географія — цілком слушне тло для головної турботи Хвильового — прагнення пригадати свою історію і сформуванню своєї ідентичності перед лицем минулих завоювань, створити себе як новітню націю. Отже, Хвильового можна аналізувати на основі того самого підходу, який використовує Гомі Бгабга описуючи Фенонів поділ між чорною шкірою і білими масками не як «чіткий поділ», а як «подвійний, прихований образ буття принаймні у двох місцях одразу... Не Я колонізатора і не Інше колонізованого, а саме тривожна відстань між ними становить форму колоніальної іншості»⁴⁶. Присутність Іншого у Я та свого Я в Іншому — ось тема, яка бентежила Хвильового.

Твори Хвильового мали велике значення для вираження української ідентичності ХХ ст. У своїх памфлетах та романі

⁴⁶ Вनावна [4]. — Р. 117.

«Вальдшнепи» він привертає увагу до психологічних і культурних питань, важливих для українських будівничих нації, відкидає зневагу до місцевого націоналізму й береться до його теоретичного конструювання, вважаючи цей процес необхідним для проекту деколонізації. Він застосовує звичайну тактику антиімперського письма, переоцінюючи протиставлення імперії та нації на користь нації: українську літературу зображено як ближчу до Європи⁴⁷, а росіян — як незцілено заражених бацилою імперіалізму⁴⁸. Він наголошує лише на відкиданні російських колоніальних міфів, на сучасному занепаді Росії, але аж ніяк не каже про відмову від усіх її культурних досягнень. Порада Хвильового тікати від російської літератури — це відмова від літератури, сформованої імперіалізмом та пов'язаної з ним, літератури, яка перешкоджає формуванню антиімперської свідомості. Винуватцем є російська інтелектуальна традиція, проте самі українці брали активну участь у її створенні.

Хоча творам Хвильового менше пощастило у спробах відіграти роль каталізатора вирішального російсько-українського діалогу, який мав би відбутися, вони, проте, певною мірою були звернені й до російської публіки та русифікованих українців. Цикл памфлетів «Україна чи Малоросія?» — це однаковою мірою коментар до російських проблем і російських нав'язливих думок, дослідження імперських хвороб, та коментар до української колоніальної духовності. Сам письменник у багатьох аспектах був продуктом російської літератури, знав, де вона видюща, а де сліпа. Він пропонував російським лібералам і революціонерам зректися своєї регресивної російської історії, яка розбещувала й викривлювала їхню свідомість: «В сьогоденній російській етнографічній романтиці та сама ідеалізація минулих Разіних і Пугачових зливається з почуттям «расейського» патріотизму, з неясними мріями про майбутнє. Далі цього йти не можна. Треба шукати нової дороги. Велика російська література дійшла своєї межі і зупинилась на роздоріжжі»⁴⁹.

⁴⁷ Зокрема див.: Хвильовий [1]. — С. 608.

⁴⁸ Там само. — С. 595—610.

⁴⁹ Там само. — С. 602.

Треба було цуратися й колоніальних міфів, що увійшли в класичну українську літературу. Оптимістична філософія, успадкована від просвітництва таких письменників XVIII—XIX ст., як Сковорода і Квітка, та їхня переконаність, що все те, що існує у світі, й має існувати, може, й були адекватними для доби, яка твердо вірила у незнищенність народу, проте в 1920-х роках стали небезпечною самовдоволеністю. Саме її критикував Хвильовий у своєму оповіданні «Іван Іванович», де зображено постреволуційного Кандида, переконаного, що «все до кращого в цьому найкращому зі світів». Такий напад на квієтизм та самовдоволеність — ще один загальний постколоніальний рефлекс.

Цей рефлекс призвів до звинувачень в антиукраїнськості. Найсильнішим із цих звинувачень була критика національної народницької традиції та Шевченка. Хвильовий вважав, що українські поети повинні створити нову поетику і взятися до завдання створити новий самообраз. Він критикував Шевченка за надмірний наголос на віктимізації народу й недооцінку важливості самоутверджувальної діяльності. Це був заклик розірвати зі стереотипом безпорадної жертви. Напади Хвильового на квієтизм були спричинені усвідомленням культурної слабкості, причаєним страхом, що культурне будівництво 1920-х років може зупинитись і зазнати невдачі. Зрештою, якщо в сучасному світі нації й національні культури можна конструювати та деконструювати, влада життєво необхідна для їхнього виживання. Життєва сила етносу, в яку вірили Сковорода та Квітка, не вічна. Це сила, що діє сліпо, інколи хибно, тож необхідні культурні діячі, щоб сформувати її та вести, дати їй ідентичність. Без них украй важко опиратися тискові чужих гегемоній.

Тут, можливо, полягає пояснення, чому Хвильовий визначав себе та своє революційне покоління як «романтиків», а свій стиль як «активний романтизм». Боячись тривкості й опору культурного колоніалізму, він вимагав усунути його. Література мала забезпечити поштовх, необхідний, аби струснути народ, позбавити його шаблонів ідеологічного формування, відкинувши колоніальні міфи, які його нівечать. Завдання Хвильового полягало в тому, щоб спонукати молодь до міркувань про питання репрезентації в літературі та мистецтві. Задля цього він спробував започаткувати

публічну дискусію про імперсько-колоніальні відносини. Памфлети та літературна творчість Хвильового стимулювали цікавість до цього питання, й були засновані недовговічні журнали «Вапліте» (1927) та «Літературний ярмарок» (1929). Ці періодичні видання неперевірено деконструювали і колоніальні, й антиколоніальні міфи, і сформували чуття визвольної самовпевненості, публікуючи грайливі, іронічні, пов'язувані нині з постколоніальною перспективою твори Хвильового, в яких автор перекомбінує міфології, аби по-новому визначити тогочасну свідомість.

ПІДРИВНА ТВОРЧІСТЬ:

РАННІ РОМАНИ ВІКТОРА ДОМОНТОВИЧА

Віктор Петров 1918 р. закінчив Київський університет і став провідним ученим Української Академії Наук, створеної Українською Народною Республікою. Наступні двадцять років він обіймав багато важливих посад в Академії, зокрема й секретаря Комісії історичного словника української мови та керівника Етнографічної комісії. До заборони публікацій у 1930-х роках він був відомий у літературних колах як Віктор Домонтович, прозаїк та член гуртка неокласиків, зосередженого навколо Миколи Зерова. Під час Другої світової війни, коли Академію наук евакуювали на Урал, Домонтович раптом об'явився в окупованому Харкові, де працював для німецького *Propagandastaffel*, відділу пропаганди, видаючи журнал «Український засів». З Харкова він відступив з німецькими військами. У повоєнні роки, що засвідчили спалах літературної активності в таборах для переміщених осіб, він знову став продуктивним письменником і завдяки своєму інтелектові та організаційним здібностям відіграв головну роль у формуванні емігрантської української літературної організації МУР. Юрій Шерех назвав його «однією з найбільших, якщо не найбільшою інтелектуальною постаттю серед еміграції»⁵⁰. 18 квітня

⁵⁰ Шерех Ю. Віктор Петров як я його бачив // Україна (Париж). — 1951. — № 6. Цит. за: Дончик [1]. — С. 643.

1949 р. Домонтович раптом незбагненно зник, виринувши не менш загадково в Києві 1956 р. як старший науковий співробітник Інституту археології Академії наук та як завідувач наукових архівів інституту. В подальші роки він написав цілу низку етнографічних статей, досліджував трипільські й протослов'янські поселення, вивчав стародавні степові могили, скіфські пам'ятки⁵¹, але вже не писав художніх творів. 1965 р. громадськість дізналася, що його нагороджено орденом. Помер Петров 1969 р. Питання його співпраці з радянською таємною поліцією й досі лишається суперечливим і незбагненим. Шевельов заперечував цю можливість, припускаючи, що Петрова викрали та ув'язнили, дозволивши повернутися до активної наукової діяльності лише під час постсталінської відлиги⁵².

Домонтович був відомий своїм глибоким скепсисом і схильністю до іронії та містифікації. Ці риси, здається, були наслідком його ворожості до радянської держави, технологічного суспільства й авангарду, але цю огиду він був змушений приховувати, і тому вона виявлялася завуальовано в його художній творчості 1920-х років. Згідно з такою інтерпретацією, ерудований та високоінтелектуальний автор стояв осторонь від фанатизму своєї доби, намагаючись без розголосу ослабити і знецінити його⁵³. А проте в перші повоєнні роки в Німеччині Петров був відомий і як історик літератури (підписуючи свої статті як В. Петров), і як філософ (використовуючи псевдонім В. Бер). Петров-Бер без жодних сумнівів стверджує: «...історія є одна... немає багатьох історій: не може бути так, щоб література мала свою, філософія свою, природничі науки свою і т. д. Як немає багатьох історій, так немає і не може бути багатьох історичних періодизацій, пов'язаних з кожною окремою ділянкою; отже, не може бути так, щоб періодизація літератури була одна, а періодизація політична або періодизація мистецтва була інша.

⁵¹ Він також опублікував і щоденник розкопок Хвойки в Зарубинцях. Найважливіші його праці такі: Скіфи. Мова і етнос. — К., 1968; Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика. — К., 1972.

⁵² Шевельов [2]. — С. 549—550. Це твердження заперечує Чапленко, що в романі «Його таємниця» зображує Петрова як радянського шпигуна, якого шантажувала таємна поліція.

⁵³ ШЕРЕХ [2]; ЛАВРІНЕНКО [1].

Є одна історія, а тим самим є і одна історична періодизація. Література не існує сама по собі. Вона існує в своїй приналежності до певної історичної епохи, несе та собі всі ознаки даної історичної доби і змінюється зі зміною епох»⁵⁴.

У палкій полеміці з рештою інтелектуалів Петров-Бер обстоював нове вчення про об'єднану духовність доби. Висновком з цієї тези була віра в періодичні духовно-художні революції — радикальні зміни парадигми, результатом яких є фундаментально нові визначення всіх аспектів культури. Вчений бачив, що тогочасний період якраз зазнає такої зміни, й викривав застаріле народництво попередніх поколінь: «Історично 20—30 роки мусили завершити перехід з етнографічно-народницьких позицій на національні, ствердити заперечення перших і розкриття других. Народ консолідувався в націю. Етнографічний провінціалізм перетоплювався в органічну суспільність національної акції»⁵⁵. Його «революційне» покоління завершило перехід до національної свідомості й будівництва нації. Воно вже не мало часу на узгоджувальні процедури. «Наші попередники говорили про розвиток і прогрес. Для нас світова еволюція вже втратила свій смак. Ми говоримо не про прогрес, а про катастрофу і кризу, про заперечення, а не згоду... На початку 1920-х років найпекучішою проблемою було визначення межі між двома напрямками: народницьким і антинародницьким»⁵⁶.

Ці цитати розкривають перед нами рішучого, нетерплячого модернізатора й націоналіста, що вимагав радикальної перебудови культури згідно з національно-політичними вимогами — чогось дуже близького до того, на чому наполягали українські модерністи на переламі сторіч і що вони обстоювали, надто в довоєнному журналі «Українська хата»⁵⁷. Але войовничий, безкомпромісний тон цих уривків і поєднання в них мистецтва й політики нагадує і про формалістичні погляди на революційні

⁵⁴ ПЕТРОВ В. [1]. — С. 3.

⁵⁵ ПЕТРОВ В. [2]. — С. 44.

⁵⁶ Там само. — С. 46.

⁵⁷ Про зв'язок між модернізмом «Української хати» і націоналізмом див.: ІЛНУТЗКУЛ [2]; ПАВЛИЧКО [2]. — С. 127—162.

зміни в художній сфері, і про авангардну ідею повного естетико-політичного проекту⁵⁸. В цьому й криється ключ для декодування художньої творчості Домонтовича, в якій радикально нове зіткнулося зі старим. Нове мистецтво-політика в його художніх творах закликає до опанування природи та зміни всіх аспектів соціального й культурного життя⁵⁹. Як внутрішні конфлікти героїв Домонтовича, так і конфлікти між різними героями відображують дискурс 1920-х років, пов'язаний із модернізаційними змінами. Особливо велику увагу він зосереджує у своїх романах на зіткненні авангардизму з неокласицизмом⁶⁰. Ці обидві течії відкидали й народницьку спадщину, і довоєнний (до 1914 р.) український модернізм. Народництво відкидали з огляду на властиві йому дидактизм і піднесення народу, а модернізм — за його суб'єктивізм, культ

⁵⁸ Аналіз творів Петрова про культуру того періоду див.: Павличко [3]; Павличко [2]. — С. 279—301. Прозірливе дослідження Павличко зосереджене на творчості Домонтовича 1940-х років, зокрема на його романі «Без ґрунту», що, на її думку, був написаний та опублікований в окупованому німцями Харкові в 1941—1942 рр. Павличко наголошує на полеміці Петрова з давнішим, дореволюційним українським модернізмом, який, на думку письменника, перебував під поверховим впливом Західної Європи й був неспроможний рішуче розірвати з народництвом.

⁵⁹ Співпрацю авангарду з більшовицькою владою характеризували як наслідок «самої сутності авангардистського художнього проекту», що полягає в цілковитому опануванні природи: «Оскільки сам світ вважають за матеріальний, вимога опанувати матеріал, що лежить в основі сучасної концепції мистецтва, імпліцитно містить у собі вимогу мати владу над світом. Ця влада не визнає жодних обмежень, і її не може заперечити жоден інший, нехудожній авторитет, бо про людство і все людське мислення, науку, традиції, інституції й т. ін. сказано, що вони визначені неусвідомлено (або, коли сказати по-іншому, матеріально), а отже, є такими, що підлягають перебудові згідно з якимсь єдиним художнім планом». Groys [1]. — Р. 20—21. Далі Гройс додає: «Хоча задум авангардного художнього проекту був раціоналістичним, утилітаристським, конструктивним і, в цьому розумінні, «просвітницьким», причина як цього проекту, так і прагнення зруйнувати світ, який ми знаємо, і прокласти шлях до нового світу полягала в містичній, трансцендентальній, «священній» сфері, а отже, в такому розумінні, була цілковито «іраціональною» (с. 64).

⁶⁰ Павличко [2]. — С. 168—230, надто С. 192—193.

почувань і брак інтелектуальної суворості. Як авангардизм, так і неокласицизм проектували новий тип свідомості. Авангард, який репрезентували футуристи й конструктивісти, розвивав іконоборчі форми, що полонили своїх творців видовом динамічної, урбанізованої технократичної модерності⁶¹. Натомість неокласицизм протиставив революційному завзяттю холодний скептицизм.

Цей конфлікт править за структурний принцип двох ранніх романів Домонтовича, які отримали схвалення публіки: «Дівчина з ведмедиком» (1928) і «Доктор Серафікус» (1947), а також програмне оповідання «Говори Екегартові з Карлом Гоцці», написане 1925 р. для запланованої, але ніколи не опублікованої антології неокласичних творів. Усі ці твори датовані 1920-ми роками, хоча «Доктор Серафікус» був виданий лише в 1947 р. у Мюнхені, і з тексту помітно, що автор переглядав його перед публікацією. У цих творах ідеться про неминуче трагічну долю героїв, що вибрали авангардистську реакцію на сучасність, героїв, чие прагнення нового зазнало розчарувань під впливом біології (природжених і спадкових чинників) і традиції (історично санкціонованих поглядів і поведінки). Ці «авангардні» герої відкидають авторитет європейських класиків, палко віддані соціальній та духовній трансформації й досліджують нові форми статевої відносин. Протилежну позицію репрезентують герої-«неокласики», чия поведінка визначена усвідомленням європейської літературної традиції, скептичним ставленням до можливості революційних змін, скромністю і самовладанням в амурних справах.

У романі «Дівчина з ведмедиком» молодого вченого, що знає життя тільки з книжок, приставляють за вчителя до двох юних доньок успішного промислового планувальника, одного з нових радянських людей. Учитель, Іполит Михайлович Варецький закохується в молодшу дочку Зину, і їхні світи стикаються. Вчитель цілковито зашорений, емоційно наївний і великою мірою ще й досі зв'язаний традиціями. Шістнадцятирічна Зина вже засвоїла ідеї футуристів про потребу знищити старе мистецтво й мораль і переходить до практичної реалізації своїх уявлень про сексуальне визволення та особисту свободу, проте наслідки цієї реалізації згубні.

⁶¹ Про футуризм див.: ІЛНУТЗКУЛ [1].

Зинине ставлення до життя й манера поведінки досить поширені. Серед її знайомих є Стефан Хоминський, пародія на поета-футуриста і дух того часу. Проте радикальна мораль цієї молоді є складовим елементом усієї соціальної атмосфери. Вплинула вона й на старших людей, що беруть участь у розвитку технологічного суспільства. До них належать Іполит Михайлович, Панас Григорович і Семен Кузьменко — це все пародійні образи оптимістичних капітанів індустрії та героїв будівельних романів тієї доби, які звістують нове й відкидають старе. Ахіллесова п'ята всіх цих «нових» людей — брак культурної широти кругозору й вузьке розуміння людської природи, надто власного емоційного життя. Отже, Зина — наймолодший продукт того чудового нового світу — наслідує визнаний, ба навіть обов'язковий стиль поведінки і застосовує його теоретичні засновки до свого особистого життя.

Reductio ad absurdum цієї нової релігії розуму й несентиментальної, утилітаристської моралі репрезентовано в постаті Миколи Буцького. Опинившись у скруті, він був змушений продавати на вулиці сірники. Зрештою він убиває свою дружину, але, перше ніж убити, кілька тижнів обговорює це вбивство з перехожими. Зрозуміла річ, цей акт він вважає за «логічний» розв'язок своєї тяжкої ситуації: його мотиви — «раціональне» прагнення полегшити муки. Цей епізод тісно пов'язаний із міркуваннями Іполита Михайловича про Макіавеллі й потребу планувати соціальну поведінку. Думаючи про терор у Макіавеллі, герой розважає так: «Не завжди любов буває м'яка й лагідна; іноді вона буває жорстока й сувора. І часто в учинкові, на перший погляд дикому і потворному, проявляється високий порив душі, „відданої коханню“»⁶². Шевельов писав про важливість цього епізоду для розуміння тексту, який, на його думку, досліджує «неконтрольованість людської поведінки і... суперечність між наміром і дією»⁶³. Він також припускає, що Домонтович передбачав терор 1930-х років, запроваджений в ім'я майбутнього щастя людства: «Домонтович не тільки стверджував ірраціональність людини

⁶² Домонтович [2]. — Т. 1. — С. 69.

⁶³ Шевельов [2]. — С. 518.

й неможливість установити царство розуму. Він ішов далі. Він твердив, що носії ідеї панування розуму самі ірраціональні»⁶⁴.

Моральні експерименти Зини та Миколи Буцького пов'язані з панівним мистецтвом-політикою 1920-х років. Роман «Дівчина з ведмедиком» — це критика покоління, що опинилось у полоні короткозорості, безтямної, агресивної рішучості перебудувати суспільство й людську натуру в ім'я нового, начебто раціонального устрою. Проте інтереси письменника виходять далеко за межі безпосередньої пореволюційної ситуації. Його книжки порушують ширші питання, породжені зіткненням з сучасністю: наслідки, які має для суспільства втрата віри в Бога, перенос цієї віри на віру в розум і прогрес, страх, що причиною всієї людської поведінки може бути якась фундаментальна ірраціональність⁶⁵.

Довоєнне покоління українських модерністів зображене як рух, що пропонує неадекватну альтернативу новій реальності ХХ ст., насамперед «ірраціональній» вірі в розум. Воно може запропонувати тільки втечу в якийсь символістський світ мрій, який репрезентує Мар'я Іванівна, або в психологічні парадокси, що їх репрезентує Василь Гриб, джерело цинічної, оксюморонної мудрості. Єдину реальну опозицію новій політиці та естетиці розриву становить Зинина сестра Леся, що втілює неокласичну модель стриманості, в неї «все вкладається в канонічну чіткість клясичних строф 4-стопового ямба»⁶⁶. Вона поводитьсь гідно й зі стоїчною резигнацією, визнає освячену часом роль дружини й матері. В одній розмові з сестрою Леся висловлює захват Іфігенією Гете. Прикметна річ, її молодша сестра палко відкидає трагічних героїнь-жертв на кшталт Іфігенії й Маргарити Гете. Вона рішуче заявляє, що формуватиме своє життя згідно з власною волею.

Стосунки Зини й Іполита закінчуються трагічно внаслідок їхньої сліпоти. Іполит Михайлович, довіряючи самому розумові, не спробує зрозуміти свого кохання до Зини та збагнути мотиви дівчини і зрештою спонукає її до свавільних і згубних

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Павличко [2]. — С. 219.

⁶⁶ Домонтович [2]. — Т. 1. — С. 88.

учинків. Зина тікає до Берліна, де він не може її знайти. Наприкінці роману не спостережливість і не властива йому схильність до дедукції, а його підсвідомість розкриває йому у сновидді, що жінка, котра на його очах стріляла у свого компаньйона в одному берлінському нічному клубі, — це, власне, Зина. Герой збагнув це тільки тоді, коли було запізно. Й Іполит Михайлович, і Зина — продукти нового світу та його проекту створити функціональну, «раціональну» альтернативу старому світові. Натомість Леся репрезентує позачасну науку стриманості й гармонії. «Вона не належить „сьогодні“, вона живе поза часом і місцем, її „сьогодні“ — повторене „вчора“»⁶⁷.

Але трохи старшого від неї Іполита Михайловича Варецького все одно вабить стара символістська естетика довоєнного (до 1914 р.) модернізму. Під час подорожі на море з Мар'єю Іванівною його осяває прозріння, настала містична мить, коли він відчуває єдність усього сутнього: «Самота, тиша, сонце, пісок, кущі верболозу. Можна годинами, не поворухнувшись, лежати на піску й дивитись у блакить неба. Зір зникне в безмежності. В безкрайній блакитній безмежності згубиться час, свідомість, „я“, усе, що було, є й буде»⁶⁸. В такі хвилини споглядань Варецький віднаходить настрої та почування своєї молодості, сформовані трансцендентальною тугою символістів та інших авторів довоєнного модерністського періоду. Почасти це перетворює його на перехідну постать, чоловіка, що досі перебуває під чаром суб'єктивного снування мрій, властивого тому безплідному поколінню. Цій старій естетиці нове футуристично-конструктивістське покоління протиставило знищення всього мистецтва, ілюзії та містицизму в ім'я ясності. Варецький називає Зину «надто розумною, щоб надавати будь-яку вагу й значення цінностям, що їх попередні покоління вважали за усталені правила, принципи, норми й мораль. Для Зини не було нічого забороногого... З ясною свідомістю вона спостерігала себе, Леся, мене, свої почуття, оточення, людей, речі, події, ідеї та факти. Їй подобалося проголошувати думки, що бриніли особливо

⁶⁷ Там само. — С. 132.

⁶⁸ Там само. — С. 70.

суперечливо й дивно в затишній обстановці тихменевського хатнього укладу... Вона говорила так, ніби хотіла знищити все, що для інших було недоторканим і непорушним»⁶⁹.

Юна Зина сподівається, що бунт породить пристрасть і дасть поштовх розвитку нової свідомості та духовному визволенню: «Вона сподівалась, що кохання може є щось більше, ніж кохати, що наше кохання спопелить попельність буденних днів і тижнів, що в коханні розквітне блакитний сон незнаного майбуття»⁷⁰. Цього, проте, не стається. Натомість вона знищує себе. Словами, що нагадують передсмертну записку Маяковського, написану через сім років, Зина складає своє останнє повідомлення: «Ми шукали неправдоподібних істин. І ми не нашли їх. Життя зламало нас»⁷¹.

Сюжет роману «Доктор Серафікус» побудований за схожою схемою. Василь Хрисанфович Комаха, сухий педантичний герой, відомий своїм друзям як Серафікус, викладає рефлексологію (різновид бігевіоризму) та наукову організацію праці (тейлоризм і методи керування збиральними конвеєрами). Його дослідження абстракцій та загальних принципів групової поведінки аж ніяк не допомагають йому підготуватися до психологічних труднощів. Наївний щодо власних емоцій і нездатний зрозуміти емоції інших людей, він стає жертвою експерименту вільного кохання з вродливою Вер Ельснер. Вона, як і Зина в попередньому романі, належить до авангардного середовища, серед представників якого є і її приятель Корвин, художник-конструктивіст, чиї абстрактні форми репрезентують скульптурні аналогії абстрактних принципів бігевіористської та організаційної науки Серафікуса.

Серафікус відчуває палке бажання стати батьком дитини. Він чує поклик тіла, проте не може відповісти на нього нормальними статевими відносинами. Його безплідний раціоналізм вивторює ідею народження «найраціональнішим способом, тобто уникнувши того, щоб звертатись у цій справі до жінки»⁷².

⁶⁹ Там само. — С. 76.

⁷⁰ Там само. — С. 131.

⁷¹ Там само. — С. 181.

⁷² Там само. — С. 379.

Ще один небезпечний експеримент, цього разу в коханні «без обмежень», ініціює Вер. Як і всі експерименти у світі Домонтовича, він має раціональне пояснення, і його здійснюють зумисне. Комаха не визнає неможливості народити дитину без жінки, а Вер не визнає неможливості суто сексуальних відносин, якщо цього прагнуть партнери. Обидва експерименти зазнають невдачі, бо людській природі властиві деякі закони й константи, що їх годі обминути. Серафікус не може зачати, а Вер змушує Комаху закохатися в неї. Природа мститья обом героям.

Кубістський портрет Комахи-Серафікуса наголошує на його абстрактності, зображує його як продукт раціонального експериментаторства: «У Комахи була непропорційно велика голова з опуклинами на чолі, а на м'язистому широкому носі він, надто короткозорий, замість окулярів носив складні лінзи, що в них світло розкладалося на геометричні блиски, на трикутники, куби, квадрати, ніби геометризоване світло перетворювалося на математичну схему. Сказати б, носив він свої важкі лінзи не для того, щоб дивитись на світ і людей, а з навмисною метою експериментувати над світлом»⁷³. Раціоналістична естетика й мораль зіткнулися з опором і всюди зазнають невдачі. Тетяна Беренс, як і Мар'я Іванівна в першому романі, є представницею дореволюційного покоління символістів-модерністів. Вона знехтувала конструктивіста Корвина, бо прагне шлюбу й родини. Таїса Павлівна, що, як і Леся в першому романі, втілює ідеали поміркованості й гармонійного розвитку, покидає Комаху. П'ятирічна Ірця, чарівливо невимушена і щира, теж править за контраст до відчуження Комахи.

Є в романі й коротенький епізод про давніші, можливо, гомосексуальні відносини героя з Корвиним⁷⁴. Важливість цього епізоду полягає в його зв'язку з добою, коли «закоханість, ніжність і відданість» були модою, коли панували нездійсненні «блакитні» мрії. «Є такі відсутні, нереальні, хисткі настрої, що ніколи не здійснюються; істотно їх нема; вони не більше, як сподівання, ясні соняшні промінні сподівання, що десь на світі є інше, відмінне, краще

⁷³ Там само. — С. 367.

⁷⁴ Там само. — С. 425—427.

життя»⁷⁵. Це твердження може стосуватися символістсько-модерністської молодості і Комахи, і Корвина, але нагадує й про перший рік революції, пору ентузіазму, коли сягнули максимуму сподівання створити незалежну українську державу. Найславетніше відображення цього настрою — блискуча збірка віршів Павла Тичини «Сонячні кларнети» (1918). Взаємини Комахи і Корвина, здається, збігалися з тією атмосферою соціального піднесення, яку відтворив найвидатніший поет-символіст України.

Як і в першому романі, розв'язці передує подорож, цього разу до Могилева, і ця подорож увиразнює цілковите відчуження героя від свого середовища. Він сів не на той поїзд і гадає, ніби він у Кам'янці. Гумористична розмова з похмурим візником, що ладен везти свого клієнта куди завгодно й потурати всім його примхам, приховує інше значення. Візник пропонує їхати «ліворуч, праворуч або вперед», хоч як йому скажуть, але непохитний у тому, що в місті ніколи не було вулиці з назвою Петроградська і що жодну вулицю в цьому місті з такою назвою не переназивали недавно Ленінградською. Звідси можна виснувати, що політичні вожді можуть міняти назви вулиць, конструювати й деконструювати історію та мораль, але це все поверхові феномени. Під ними лишається тверда незмінна реальність — те, що розуміє простий візник. Як і політики, що перебувають під владою облудних ідеологій, Комаха-Серафікус прикладає хибну географію та маршрут до реального міста. Неспроможний визнати свою помилку і боячись показатися дурнем, він із чуттям полегкості повертається до своєї кімнати в Києві й вирішує більше не пробувати знову. В цьому уступі є очевидна засторога проти машинної доби (потяг везе Комаху геть у якесь несподіване місце) й небезпеки абстрактних конструкцій. Немов щоб наголосити на такій небезпеці, за цим епізодом одразу йде уступ про небезпечний експеримент Вер із вільним коханням.

Зіткнення між неокласицизмом і авангардизмом з приводу розуміння сучасності не позбавлене й парадоксів. Як сказано вище, вчений-філософ Петров-Бер, як і футуристи та конструктивісти, зображені в художній творчості Домонтовича, й сам

⁷⁵ Там само. — С. 426.

відчував прихильність до абстрактних форм. Як непохитний структураліст, Петров під час полеміки в 1940-х роках у Німеччині міг писати: «Ми визначили закони поетики не досліджуючи матеріал, природне чи зовнішнє середовище, з якого виникає твір, не клімат країни, не суспільство та біографію письменника, а тільки даний твір, його внутрішню структуру. Ця внутрішня структура, що виростає сама з себе, визначає сутність твору, його характерні риси. Форма має незалежне існування. Матерія як така не існує, є тільки форми матерії»⁷⁶. Структура розкриває значення окремого твору, характер історичного відтинку чи епохи. Ідею комплексного зв'язку форми, стилю та епохи Домонтович перейняв із праць Генриха Вельфліна «Ренесанс і бароко» (*«Renaissance und Barock»*, 1888) і «Античне мистецтво» (*Die Klassische Kunst»*, 1899), а також із теорій російських формалістів. Елегантну історіографічну схему Петров-Бер використовував для «осюжетнення історії», обрамлення подій і пояснення індивідуальної поведінки. Ця схема домінує в його працях, присвячених історії літератури та мислення⁷⁷.

А чи не був узагальнений погляд на стиль, який запропонував Петров-Бер, догматичним накиданням абстрактної схеми на розмаїття життя? Чи конче було вимагати стандартизації, щоб задовольнити вимоги типізації? У своїх власних романах Домонтович утверджує історіографічний аргумент з педантичною наполегливістю, і на це звернули увагу критики, кажучи, ніби цілі частини творів є немов статтями, вставленими в текст⁷⁸, письменник характеризує «зіткнення почуттів» як щось подібне до «алгебраїчної проблеми»⁷⁹. Чому вчений Петров-Бер, який непохитно обстоював

⁷⁶ БЕР [1]. — С. 18.

⁷⁷ Він написав розлогий вступ до мімеографічного видання «Історії» Чижевського, в якому спробував подати періодизацію історії літератури та культури. Див.: ПЕТРОВ В. [1].

⁷⁸ ШЕРЕХ [3]. — С. 367. Однією з таких частин є розділ 6, можливо, переглянутий для видання 1947 р. В ньому автор, здається, ретроспективно зміцнює свою теоретичну аргументацію про необхідність періодичних революцій. Цього самого року Петров писав і свій вступ до «Історії» Чижевського, розглядаючи стиль як єдиний критерій періодизації.

⁷⁹ Павличко [2]. — С. 215.

необхідність філософських абстракцій та революційних модернізаційних змін, дозволяв своєму другому Я, письменникові Домонтовичу, писати художні твори, що начебто заперечували його переконання? На це запитання можна дати дві відповіді. По-перше, в аргументації Домонтовича йдеться не про розум як такий, а про надмірності, зведення розуму до математичних уявлень, відвертання його від усякої матеріальної реальності, якої не можна передати мовою формул. Саме така свідомість, вважав Домонтович, постає перед ризиком просто виявляти повсюди однакову модель. Це була проблема, яку автор мав знати з міркувань Канта про відносини між ноуменальним і феноменальним. Схеми та експерименти героїв Домонтовича породжені розумом, який не пов'язаний із досвідом або може спиратися тільки на суто емоційний, пережитий досвід. По-друге, Домонтовича цікавили наслідки впливу на людську свободу будь-якої радикальної соціальної інженерії. Він міг бачити, що демістифікаторські та визвольні проекти «революційної літератури» ставлять фундаментальні проблеми: кризу легітимності, що стала наслідком втрати віри в гуманістичні й постпросвітницькі цінності, та моральні дилеми, породжені застосуванням влади⁸⁰.

Попри всі небезпеки схематизму, аналіз героїв, здійснений у романах Домонтовича за допомогою протиставлення стилів, властивих різним історичним періодам, має певну привабливість, бо дає змогу тонко нюансувати риси. Скажімо, в романі показано, що інтелектуальний розвиток Вер Ельснер іде від народництва через

⁸⁰ Він міг бути знайомий із «Діалектикою просвітництва» Адорно й Горкгаймера, що вийшла 1944 р. Ці автори вбачали у пізнанні спонуку контролювати все, що було абстрактним та утилітарним, сфокусованим на потребі опанувати природу, і маніпулювати ним: «Просвітництво ставиться до речей як диктатор до людини. Він знає їх тією мірою, якою може зробити їх». АДОРНО, НОРКНЕЙМЕР [1]. — С. 6. Деякі з цих ідей могли потрапити в роман «Доктор Серафікус» під час його доопрацювання в Німеччині. Хай там як, автор переймався цими питаннями ще в 1920-х роках, а в 1940-х, як Віктор Бер, став критикувати модернізм, що був охарактеризований як контраст між середньовіччям і постренесансною, постпросвітницькою Європою. Це останнє питання обговорене у: ПАВЛИЧКО [2]. — С. 280—283.

символізм-модернізм і футуризм-конструктивізм до остаточного заперечення вартості й значення мистецтва. Розділ, у якому йдеться про цей розвиток, може бути цілком самостійною статтею про розвиток літературних стилів від 1910 по 1930 р. Крім того, героя тут репрезентовано як продукт кількох історичних періодів. Той самий аналіз, зіпертий на стилі, властиві певним історичним періодам, править за методологію «глибинної» характеристики Серафікуса, Корвина й Тетяни Беренс у романі «Доктор Серафікус» і Зини, Стефана Хоминського й Мар'ї Іванівни в романі «Дівчина з ведмедиком».

Кращого нюансування рис своїх героїв автор досягає й завдяки нагромадженню всіляких прізвиськ. Василь Хрисанфович Комаха відомий ще як Серафікус, а оповідач кілька разів називає його мастодонтом з огляду на його розміри, хоча це слово можна трактувати і як жартівливий натяк на власне прізвище автора — Домонтович. Потребу по-іншому назвати і визначити Комаху відчуває й Ірця, що називає його «пупсом». Корвин, що заперечує властивий попередньому поколінню культ почуттів («Ми нехтуємо почуття», — каже він про своїх сучасників), немов відкидаючи власне минуле, називає Комаху «гномом і гомункулюсом, лялькою з картону»⁸¹. Ця гра з називаннями створює мінливе, багатогранне враження, що контрастує з попереднім кубістським описом зовнішності героя.

Ще одним доповненням до образів персонажів є літературні алюзії. Покликання на героїнь Гете і Макіавеллі мають важливе значення, але є ще й багато інших випадків. «Соловей і Троянда» Ганса Крістіана Андерсена, «Одруження» Гоголя, «Дон Кіхот» Сервантеса, а також Савонарола, Тома Кемпійський, Сенека і Платон — ось ті літературні твори та історичні постаті, що в романі «Дівчина з ведмедиком» є засобами непрямої характеристики й завуальованого коментування сюжету. Крім того, є чимало покликань на античні й ренесансні тексти. Таку інтертекстуальну гру можна тлумачити як захист європейської гуманістичної традиції, що тоді зазнавала нападів із боку радикалів: неокласик бачить сталість під мінливою поверхнею, іронію повторюваних літературних

⁸¹ Домонтович [2]. — Т. 1. — С. 437.

моделей та архетипів, що виринають у сучасному бунті проти традиції. Водночас вони засвідчують стурбованість автора з приводу загибелі суб'єкта в сучасному світі зламанних образів та саморефлексій. Після втрати віри в прогрес і гуманістичні цінності нового суб'єкта можна було конструювати тільки з фрагментів⁸².

Характеристика героїв у творах Домонтовича певною мірою ускладнює та підточує схематизм Петрова-Бера. Романіст, здається, вивчає вплив на людський характер теоретичних засновків, що їх пропонують історик та філософ, а водночас припускає, що теорія має свої обмеження і що людській поведінці властиві суперечливі потяги.

Романи Домонтовича порушують питання про моральний бік легітимного використання влади. Яке право має нове знищувати естетику і світогляд старого? Якщо ідентичність героя пов'язана з певною парадигмою, то знищення цієї парадигми пов'язане з насильством над індивідом. Можливо, людям живеться краще з їхніми ілюзіями? Іполит Михайлович каже в одному місці: «Але знищивши цю ілюзію, чого я тим досяг? Чи відчув я будь-яке полегшення? Чи повернувся мені спокій і колишня душевна рівновага? Ні! Так що ж? Чи ж не краще було б і надалі жити цим химерним чеканням неможливої зустрічі, що досі керувала моїми кроками?»⁸³ Ціна сучасності для багатьох героїв — Варецького, Зини, Комахи, Ельснер — це втрата духовного коріння й культурна невизначеність. Пустившись духовного берега, закривши собі шлях до традиції й літературної класики, герої мають украй убоге розуміння людської природи. Ця ідея, виражена в обох романах, ставить під сумнів політику людської інженерії, яку так упевнено обстоювали російські утопічні мислителі, починаючи від Чернишевського й закінчуючи революціонерами 1920-х років. Читачеві було потрібно трішечки уяви, щоб добачити в творах критику культурної гомогенізації та силоміць накиннутих маршів до прогресу — таку характерну рису російської імперської історії. Імперська держава відчувала на собі вплив примусових експериментів із соціального планування ще з часів Петра I. В такому контексті

⁸² Див.: Павличко [2]. — С. 286—287.

⁸³ Домонтович [2]. — Т. 1. — С. 56.

вічний візник із роману «Доктор Серафікус» репрезентує понурий народний опір. Його блукання без мети й потреби можна вважати і за іронічний коментар до славетного закінчення Гоголевих «Мертвих душ», де «Русь» зображено як «тройку», що мчить у невідоме майбутнє. Напрошується висновок, українська інтелігенція, потрапивши в полон до цих схем, стає відчужена від соціальної реальності, так само як відчужений Комаха від могилівського візника.

Потреба створити узагальнений погляд на світ цілком природна. Це інстинктивне прагнення п'ятирічної Ірці. Її бачення світу спирається на своєрідну логіку, що вбирає як складові елементи повної картини будь-які несподівані факти. Вона думає, що Комаха — батько всіх комах, і вибудовує теорію, ніби він іде кудись далеко-далеко, «стає маленьким, зовсім маленьким, і тоді влазить у дірочку». Оповідач коментує: «Логічна структура висловленої думки була бездоганна. Все непотрібне було відкинute, і лишалась одна чисто розумова конструкція, що в ній не було нічого зайвого чи принесеного зовні»⁸⁴. Це прагнення створити розумову конструкцію, яка все пояснить, призводить до відкидання суперечливих фактів. Мислення Ірці пов'язане з мисленням Комахи-Серафікуса, футуристів-конструктивістів, імперськими монологами і всіма моністичними узагальненими, тоталітарними системами. Проте Ірця — це ще дитина, яку згодом можна навчити розрізняти фантазії та факти. Її концептуалізації, хай які ексцентричні, є безневинні, бо лишуються в царині фантазії. А у світі дорослих фантазії стають небезпечними ілюзіями, зашкарубленими догмами, що визначають особисту поведінку й політичну практику. Домонтович відчував, якими страхітливими можуть бути наслідки, коли незрілі голови візьмуться запроваджувати тоталітарні теорії, коли дискусія про концепції перетвориться на «інженерію» народу. Романи Домонтовича порушують питання, як запобігти таким потенційним нещастям. Автор вочевидь указує на розв'язок, що полягає у вивченні гуманітарних наук. Знання історії й літератури, розвинувши образну ідентифікацію з іншими історичними періодами та духовними вартостями, посприяє зменшенню фанатизму.

⁸⁴ Там само. — С. 369—370.

Читачів 1920-х років образ джерела, тобто джерела знань, спонукав пригадати заклики Миколи Зерова до захисту європейської літературної та філософської спадщини. Зеров писав: «...не уникаймо і старої Європи, і буржуазної, і навіть феодальної. Не лякаймося її психологічної зарази (хто знає, може, пролетареві краще вже заразитися класовою окресленістю західноєвропейського буржуа, аніж млявістю російського «кающогося дворянина»), основою джерела європейської культури, бо мусимо їх знати, щоб не залишитися назавжди провінціалами. І на звернене до молодії молодії «Камс-грядеши?» Хвильового відповідаймо: Ad fontes. Тобто йдімо до перших джерел, доходьмо кореня»⁸⁵. Образ джерела, фонтану є і в перших рядках роману «Доктор Серафікус» і наприкінці другого розділу. Гра сонячного світла на струменях води утворює безкінечно різноманітні калейдоскопічні картини на поверхні води. Як і всі люди, Комаха-Серафікус та Ірця тішаються, спостерігаючи ці картини, й шукають у них знайомих образів та відображень. Водограй можна трактувати і як порівняння з мистецтвом: приємне відпруження, споглядання мінливих форм, гра сприйняття, моделювання світу. Тут можна висувати: ті, хто не спроможний насолоджуватися водограєм, потенційно засуджені на небезпечну зашкарублість. Відкидаючи роль мистецтва як зумисної гри, обмежуючи себе єдиним раціоналістичним стилем мислення й водночас стираючи межі між мистецтвом і життям, радикальні модерністи пересунули арену експериментаторства з мистецтва в життя, породивши небезпечні наслідки.

Домонтович відчував антипатію до народництва XIX ст., його вабили аналітичні, демістифікаторські експерименти тогочасних кубістів, футуристів та конструктивістів. Але водночас притаманна йому Гоббсова віра в ірраціональність людської поведінки спонукала його скептично оцінювати результати здійснених силою радикальних переворотів. Отже, його сюжети розкривають розуміння того чару, що властивий всьому новому, а водночас

⁸⁵ Зеров [2]. — С. 118. Зеров уперше пояснив позицію неокласиків на публічній дискусії 24 травня 1925 р. у Києві, звіт про яку був опублікований як стаття «Шляхи розвитку». Докладніше про це див.: ШКАНДРИЛ [3]. — Р. 71—90.

є засторогою, спрямованою проти співів сирен, які до нього ваблять. У цій дилемі можна добачити й парадигму імпліцитної особистої проблеми автора. Варецький та Комаха, виховані на книжках мислителі-схоласти, репрезентують Домонтовича-інтелектуала. Зина та Ельснер репрезентують привабливу радикальну естетику. Кохання героя, спокусу, яка здолала його, а потім відсахування від об'єкта своїх почувань можна трактувати як мимовільне зачарування ідеями цих жінок, яке відчуває й сам Домонтович, почасти перейнявши ті ідеї. Письменник-неокласик Домонтович, охарактеризований як «постать найбільш загадкова в ряду українських класиків ХХ ст.»⁸⁶, за вдачею і за вподобаннями був, напевне, ближчим, ніж він сам був готовий визнати, до естетики розриву, з якої він глузує. Як і радикали, він був ладен узяти на себе роль повитухи історії, аби допомогти народженню нового життя, але усвідомлював, що, чинячи так, він підточує свій неокласичний скепсис і стоїцизм. Відчуваючи таку дихотомію, критики не раз і по-різному висловлювали думку, що творчість письменника свідчить про поєднання несумісного: «класицизму» та «експресіонізму», за словами Шереха; «абстракції» та «конкретизації», на думку Юрія Корбута; релятивізму, або «розумового вагабондизму», за словами Павличко⁸⁷. Водночас його художні твори свідчать про тягу до нового й усвідомлення притаманних йому небезпек. Основна ідея, здається, полягає в тому, що не можна бездумно визнавати ні самозаспокійливі мрії, ні волюнтаризм, ні фантастичні проекти інженерів науки. Тонко збалансовані тексти Домонтовича з ледь вловимим підтекстом демонструють спокуси великого експерименту й непомітно підточують їх.

НАЦІОНАЛЬНА САМОКРИТИКА: ЄВГЕН МАЛАНЮК

372

У міжвоєнні роки та в роки безпосередньо після Другої світової війни в розважаннях націоналістів крутилися довкола невдалої

⁸⁶ Павличко [3]. — С. 124.

⁸⁷ Шевельов [2]. — С. 529; Корибут [1]; Павличко [3]. — С. 123.

боротьби за незалежну державність. Дмитро Донцов та Євген Маланюк, найвидатніші культурні діячі емігрантського націоналістичного руху 1920—1930-х років, значну частину своєї уваги зосередили на причинах поразки, надто на психологічній невідповідності людей до національно-визвольної боротьби. Як зауважила Оксана Забужко, філософське питання «Хто ми?», яке домінувало в національних дискусіях у ХІХ ст., поступилося питанню «Чим ми гірші за інших?» і, нарешті, практичному питанню «Що я повинен робити?»⁸⁸. Чимало з того, що О. Забужко називає «філософським потенціалом», нагромадженим у дискурсі попереднього сторіччя, вийшло з ужитку. Міжвоєнне націоналістичне покоління часто було антиінтелектуальним і надто зосередженим на воєнних діях. Донцов у своїй праці «Підстави нашої політики» (1921), у статтях, написаних для «Літературно-наукового вісника» та у своєму реваншистському творі «Націоналізм» (1924) доводив: для того, щоб національна ідея полонила уяву широких мас, її слід репрезентувати в простій формі уславлення. В 1920—1930-х роках національна ідея, прихована, фактично, сторіччями імперської пропаганди, існувала в соціальній психології як темна, малоприваблива ідея. Донцов, а з ним і Є. Маланюк, провідний поет еміграції і блискучий есеїст, здійснили тієї доби найтривалішу зміну образу України.

Самокритика, як ми бачили, була не таким уже рідкісним явищем у національній дискусії. Франко охарактеризував українців як людей, над якими панують «дріб'язковість, вузький егоїзм, двоєдушність і пиha... расу обважнілу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику»⁸⁹. Пантелеймон Куліш теж, як відомо, бичував свій народ як «народ без пуття, без честі і поваги», називаючи його представників «варварами», що пишаться своєю лютою натурою й нехтують культурне життя⁹⁰. Цей самий тон перейняли Петро Карманський і Микола Хвильовий. Карманський гнівно засуджував неповагу до освіти серед своїх земляків, а Хвильовий

⁸⁸ ЗАБУЖКО [1]. — С. 9.

⁸⁹ ФРАНКО [1]. — С. 30—31.

⁹⁰ Див.: КУЛІШ [2].

картав їх за пасивність і боягузтво. Але той образ України, що його створив Євген Маланюк, колишній офіцер війська переможеної Української Народної Республіки, був ще жорстокішою і набагато приголомшливішою формою національного самоаналізу. В деяких віршах він писав, що химера України — гарна, проте мертва ілюзія, відьма, яка впивається кров'ю рідних дітей:

Отак лежиш — замріяно безсила,
А сходить ніч — і відьмою вночі
Ти розгортаєш кажанові крила...
І поки по гаях кричать сичі,

По болотах скрегочуть млосні жаби,
Шепоче тьма і стогне в снах Дніпро, —
Летиш страшна й розхристана на шабаш —
Своїх дітей байструючу пити кров...⁹¹

В інших віршах він бачить Україну як рабиню, що «кохає гніт» і народжує байстрюків та зрадників, як блудницю ханів, царів та султанів. Інколи він персоніфікує країну в образі боягузливого чоловіка, чия огидна вдача сформувалася протягом поколінь колоніального врядування, як-от у вірші «Уривок»:

...І йшли віки, одним ярмом закуті,
Плекаючи каліку і раба.

Зрадливий, хитрий, темний і ледачий,
В гнилооснім тлінні мертвої душі
Він викохав собі павуче серце:

Мале, скоцюрблене, трусливо-люте,
Ненависне і заздре на величність,
Покірливе на низькість ханських стіп.

⁹¹ «Варязька балада» (1925). Цит. за: Маланюк [3]. — С. 41.

І так лишав беззахисною землю
Й, тікаючи, встромляв у ню свій спис.

І так міняв залізний лад держави
На хижий свист чужого батога

І продавав на страту свого князя...
І тупо йшов отарою в ясир⁹².

Маланюк проклинав слабкість своєї країни, оплакуючи брак «бронзи» та «заліза» в її характері — якостей, необхідних для військової міцї й успішного будування держави.

У поезії Є. Маланюка цікаве те, що він певною мірою застосовує традиційні колоніальні образи України, притаманні польській та російській літературі, й перетворює їх на антиколоніальний наратив. Брак національної свідомості і вміння будувати державу, властиві землякам поета, він приписує скаліченій душі, що стала такою внаслідок десятиріч гноблення. Він засуджує імперію як штучний витвір «божевільного деміурга», що породив збочену мертву культуру «гнилих утопій» і вкрав у своєї країни її назву, ідентичність і характер⁹³. Але центральне місце посідають перероблені образи України як непокірного степового прикордоння. Це не так місце героїчних учинків чи історичних спогадів, як простір, що «всю силу п'є», а потім обертається на безвольну рівнину, яку можуть топтати орди чужинців. Україну охарактеризовано як козацькі «прерії», які ще треба повернути під контроль місцевого народу. Таким чином, Маланюк зображує українців як учасників колонізаційного процесу, поширюючи на них права і завоювання, й культивациї, і водночас оплакує їхню неспроможність закінчити обидва процеси.

Ідеалом Маланюка є «степова Еллада», країна, що увібрала впливи античної Греції та Візантії й синтезувала їх в унікальну культуру. Він приписує їй філософський спокій, естетику простоти й милосердя, намагання поєднати етичне та естетичне.

⁹² Там само. — С. 228.

⁹³ Див.: «Убійникам» (1926) // Маланюк [3]. — С. 75—76.

А бракує цій привабливій цивілізації якраз войовничого характеру, який колись був властивий країні і про який свідчить історія Київської Русі й козацької держави.

Поетичні внески до дискурсу імперії були доповнені низкою статей, написаних протягом майже половини століття⁹⁴. Вони увиразнюють переконання, що українська ідея та національний характер є продуктом двох різних духовностей: скіфсько-еллінської та вікінго-римської. В кількох історіософських дослідженнях, найамбіційнішими з яких є «Нариси з історії нашої культури» (1954), Маланюк стверджує, що одвічна нездатність об'єднати ці дві духовності в цілком функціональну цивілізацію була великою трагедією для країни. Як і в поезії, Маланюк у своїх статтях досліджує неповну національну свідомість своїх земляків і засуджує державобудівничу стратегію Російської імперії, яка, на його думку, завжди була свідомо спрямована на знищення української національної ідентичності. Два головні питання — колонізована українська психе і держава-колонізатор — сходяться у його ідеї *малоросійства*.

На думку Маланюка, концепція малоросійства — це форма небажаної, вимушеної роздвоєності, «національної гермафродитності», ідентичності, якої вимагали від його земляків, коли вони прагнули домогтися визнання в межах імперії. Маланюк ясно зазначає, що ця ідентичність із самого початку не була продуктом невігластва і не обмежувалася селянством та неосвіченими верствами, бо її визнавали вищі верстви. Українці при дворі Петра I були першими творцями «політичного й національного ренегатства та прабатьками пізнішого найфатальнішого й найхарактеристичнішого продукту імперії — так званої всеросійської інтелігенції»⁹⁵. Згодом імперська література та мистецтво дозволили використовувати українські етнографічні елементи, проте заперечували будь-яку можливість засвоєння і структуризації їх із боку національно свідомої психіки. Внаслідок цього їх можна було використовувати лиш у поєднанні з іншими елементами. Вони були доступні як культурні товари, що репрезентували

⁹⁴ Почасти вони зібрані у: Маланюк [2].

⁹⁵ Там само. — Т. 2. — С. 185.

імперію загалом, але їх ніколи не дозволяли трактувати як елемент національного нарративу. Письменникам та художникам з України теж відмовляли в національному визнанні. Маланюк називає багато прізвищ, але особливу увагу присвячує Гоголю, розглядаючи його як своєрідний взірець. Гоголів «Портрет» для Маланюка є одним з найкращих літературних досліджень малоросійської духовності. Він інтерпретує це оповідання як опис переходу до цілковито іншої, «ворожої цивілізації», яка призводить до «моральної смерті», — цивілізації, що «вимагала розриву з органічною цілістю, а одночасно — механічно розплистися в аморфній неокресленості «Росії». Одне слово, це оповідання — опис наслідків «культурно-національного самогубства», найстрашнішого фаустівського варіанту «продажу душі чортові»⁹⁶.

Стрижневим у поглядах Маланюка є розуміння, що культура має певну національну (інколи він уживає термін «расову») й територіальну основу. Отже, космополітичні феномени, як-от явища світового модернізму, він вважає за безплідні, надміру інтелектуальні, денационалізовані форми мистецтва. Тут найяскравішими прикладами є Архипенко та Стравинський, бо, на думку Маланюка, властива їм перекомбінація українських традицій та елементів у доступні інтернаціональні форми стала абстрактним, суто інтелектуальним і невдалим експериментом. «Втрата» таких талантів для української культури була неминучою, бо єдиним вибором, доступним для письменників і митців лишалася, з одного боку, провінційна темнота, а з другого — імперське (або міжнародне) визнання.

Імперська політика зумисне заохочувала штучне змішування несумісних культур у єдину «загальноросійську» культуру. Втовкмачуючи, що продукти цієї «імперської» культури є значно вищого рівня, вона послідовно характеризувала «місцеві» культури як другорядні. З часом малоросійська духовність набула додаткових елементів: чуття нижчості, яке характеризувалося втратою історичної пам'яті та відчуттям національної незахищеності й невпевненості. У войовничій образності Маланюка та в його вкрай політизованому погляді на культуру малоросійські погляди були

⁹⁶ Там само. — Т. 1. — С. 205.

«апріорною і тотальною капітуляцією», «капітуляцією ще перед боєм»⁹⁷. Хвороба малоросійства, на думку Маланюка, відіграла головну роль в українській політичній та культурній історії. Зрештою, її можна було б зцілити тільки створенням «суверенного національного духу», що йтиме в парі з державністю.

Як видатний поет-націоналіст 1920—1930-х років Маланюк присвятив свою музу створенню нової національної психології. Відкинувши традиційну ліричність і непевний символізм, він зосередився на техніці, розумі, будівництві та волі. На думку Віктора Петрова, його вірші репрезентували «відкидання традицій села та етнографізму на користь сучасного міста, яке спланував Ле Корбюзьє. Замість вишневих садків та хуторів — скло, бетон і сталь лабораторії»⁹⁸. Його дисципліновані, структуровані форми були свідомою спробою загартувати волю й підготувати інтелект до суворої боротьби. Як критик Маланюк присвятив стільки ж уваги ретельному аналізу найбільших, на його думку, проблем, які обсіли українську політику та історію. Україна, вважав він, великою мірою й далі складається зі «сліпих, стихійних сил», які рушили вперед, але й досі не становлять «цілком сформованої єдності». Мета Маланюка, на думку одного критика, полягала в тому, щоб дати цим силам, які неусвідомлено, навпомацки пішли вперед, «голову»⁹⁹. Отже, Маланюків опис малоросійства містить у собі й відкидання поглядів Костомарова та Драгоманова і становить відхід від основного масиву імперського дискурсу XIX ст.

У деяких своїх найоригінальніших статтях Маланюк описує неприродну й викривлену «всеросійську» культуру, «просякнуту духом саме російської державної доктрини», — культуру, яка зашкодила й самим росіянам¹⁰⁰. Цим твердженням він немов провіщає нещодавні коментарі як російських письменників, так і західних істориків, скажімо, Джефрі Госкінга, які доводять, що Російська імперія лишила самим росіянам украй убого розвинене чуття

⁹⁷ Там само. — С. 234.

⁹⁸ БЕР [1]. — С. 9.

⁹⁹ Гординський [1]. — С. 68.

¹⁰⁰ Маланюк [2]. — Т. 2. — С. 27.

своєї національної (на відміну від імперської) ідентичності¹⁰¹. Але, на відміну від багатьох російських коментаторів, Маланюк, зосередився на ставленні росіян до неросіян. Нині це вже загальновідомі питання колоніального дискурсу: Як російський народ засвоїв такий високий ступінь насильства? Як боротися з могутньою колоніальною духовністю (яку, наслідуючи Хвильового, Маланюк називає «психологічною Росією»)? Маланюкові відповіді на ці запитання схожі на Герценові зауваги 1863 р. Маланюк зазначає, що потреба підтримувати панування над такою силою народів, рас та культур і над такою величезною територією зробила необхідним використання незмірного поліцейного апарату, маси інформаторів, величезної армії й державного тероризму¹⁰². У сфері культури імперська політика Росії мала набагато вираженіший інтервенційний характер, ніж політика Британії, Франції та інших імперських держав. «Рим, — писав він, — ніколи не втручався в справи духа, ніколи не ліз «з чобітьми в душу»¹⁰³. Маланюк вказує на поєднання державного тероризму («геноцид, масові страти і знищення населення») з накиданням імперських «богів» («імперської культури та мови») як на рису, яка визначила ставлення імперії до своїх прикордонь. Цей погляд поділяє й І. Дзюба у своєму важливому дисидентському трактаті «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965), де він стверджує, що одна з характерних рис

¹⁰¹ Джефрі Госкінг у своїй книжці «Росія» стверджує, що «будівництво імперії перешкоджало формуванню нації» (с. XIX) і що «фрагментована та нерозвинена національність була головним історичним тягарем росіян протягом десь останніх двох сторіч, і цей тягар існував і за Радянського Союзу і зберігається й після його краху» (с. XX). Порівняйте ці твердження, наприклад, зі словами Я. Гордіна в статті «Что позади», мовляв, російська література з'явилася одночасно з державою та цивілізацією Петра і «більшою мірою, ніж будь-яка інша європейська література» стала пов'язана з державою; з часів Петра I до Леніна держава дивилася на культуру на основі суто прагматичних уявлень, не приписуючи їй ніякої «незалежної вартості». Дзюба стверджував, що росіяни бачать, «яка загроза нависає над їхньою національною мовою, культурою внаслідок її розчинення в різномірних хаотичних домішках». Див.: DZIUVA [1]. — Р. 179.

¹⁰² Маланюк [2]. — Т. 2. — С. 196.

¹⁰³ Там само. — С. 248.

царського колоніалізму полягала у виході за межі «накидання колоніального врядування та... економічної експлуатації», переході до «повної асиміляції, соціального засвоєння завойованих країн»¹⁰⁴. Маланюк проаналізував створення нової імперської культурної єдності (що у ХХ ст. стала радянською російською культурною ідентичністю) в кількох своїх працях: «Кінець російської літератури» (1923), «Петербург як літературно-історична тема» (1931), «Творчість і національність» (1935), «До проблеми більшовизму» (1956), «Єдинонеділимство» (1964) та «Південь і російська література» (1964).

У статті «Кінець російської літератури» Маланюк описує російське месіанство ХІХ ст. і провіщає розпад уздовж національних меж «загальноросійської» літератури, яку він назвав «імперіалістичним російським есперанто». Ця література й культура, будучи наслідком хибних намагань створити якусь цілісну націю з розмаїття народів та культур, не витримали, на його думку, випробування історією. Тією мірою, якою різні нації, зокрема й російська, поставатимуть із цієї амальгами, поступово диференціюватимуться мова й література кожної нації. Маланюк трактував літературну дискусію 1925—1928 рр. у Радянській Україні як свідчення неперервної боротьби, хоч і під машкарою марксистських гасел, з російським колоніалізмом і малоросійською духовністю. Він вітав твори Хвильового як спробу утвердити «психологічну незалежність», що була неодмінною умовою антиколоніальної політики¹⁰⁵. Протягом наступних десятиріч Маланюк із задоволенням спостеріг, що Хвильовий був тільки першим з численних виявів національного протесту в межах самої радянської літератури.

ПОЕТ НЕЗГОДИ: ВАСИЛЬ СТУС

380

Письменники-емігранти, які після Другої світової війни опинилися за межами комуністичного блоку і творили літературу,

¹⁰⁴ DZIUBA [1]. — Р. 82.

¹⁰⁵ МАЛАНЮК [2]. — Т. 1. — С. 31. Про участь Маланюка в літературній дискусії див.: ШКАНДРИЙ [3]. — Р. 145—148.

часто писали про нелюдський характер Радянської держави та її антиукраїнську політику. Ці теми трапляються у творчості таких видатних авторів-емігрантів, як Євген Маланюк, Тодось Осьмачка, Улас Самчук та Іван Багряний, а також в епічній поемі Юрія Клена «Попіл імперій» (1944—1946) і в повісті Василя Барки «Жовтий князь» (1962)¹⁰⁶. Ця повість — разучий і сильний твір про голод 1932—1933 рр., який пережив і сам автор. Барка показує, що голод — не окремий трагічний випадок, а спланований захід, що став наслідком антиукраїнських і антиселянських поглядів режиму. На україно-російському кордоні стояли війська й перешкоджали населенню покидати країну та конфісковували зерно. Події, які зображує Барка, підтверджують і інші джерела¹⁰⁷. В 1960-х роках репресивна політика держави та концентраційні табори стали темою й заборонених опозиційних, або «дисидентських», літературних творів, написаних у радянській Україні, проте опублікованих за кордоном; ці твори радикально заперечували радянську політичну ортодоксію й загально визнані дискурсивні обмеження. Загалом набагато менше відомо про те, що й чимало літературних творів, опублікованих у повоєнні роки в радянських виданнях, теж опинилися під підозрою, і їх викривали та критикували ідеологічні нишпорки¹⁰⁸. Наприкінці 1960-х — на початку 1970-х років за ідеологічні злочини почали дедалі частіше карати ув'язненням. Письменники часто ставали на шлях конформізму, кидали літературу або писали без надії на публікацію. В середині 1970-х років були заарештовані десятки опозиційних авторів, скажімо, Михайло Осадчий, Євген Сверстюк, Іван Світличний. Відтоді їхні твори стали повідомленнями про життя у в'язницях і таборах. Чимало авторів-«дисидентів» зустрілися там

¹⁰⁶ Поему «Попіл імперії» повністю опубліковано у: Клен [1]. — Т. 2. — С. 11—327; перевид.: Клен [2]. — С. 132—356. В Україні на основі повісті Барки «Жовтий князь» 1990 р. знято фільм «Голод 33». Повість перевидано й 1999 р.

¹⁰⁷ Див.: CONQUEST [1]. — Р. 326—328.

¹⁰⁸ Активізація кампаній викриття відбувалася 1946, 1951 р. та в 1970-х роках. Про переслідування 1970-х років див.: SHKANDRIJ [2].

з великою кількістю українців, що потрапили в табори після Другої світової війни, й переймали досвід попередніх поколінь опозиціонерів¹⁰⁹.

У головному потоці літератури, або в «санкціонованих» художніх творах, і далі ритуально оспівували освячену державою ідею незривної культурної й політичної єдності Росії та України. В останньому періоді цієї літератури Григорій Тютюнник у своєму романі «Вир» (1959—1962), одному з кращих післявоєнних романів, покликається на батьківщину — «Русь» — як на найвищий об'єкт поклоніння й самопожертви. У романі О. Ільченка «Іозацькому роду нема переводу, або ж Мамай і чужа молодиця» (1958) автор, хоча стилістично й був неконформістом, започаткувавши химерний роман, присвячує велику кількість сторінок історичній дружбі російського та українського народів. Ще одним видатним досягненням пізньорадянського періоду є роман Павла Загребельного «Я, Богдан» (1985), художньо вдале дослідження образу Богдана Хмельницького, де автор і далі опрацьовує політично прийнятну історію, пишучи про вищість російської держави й народу над українським і вбачаючи в єдності з Московією вияв народної волі¹¹⁰. В цих та подібних до них творах автори часто заявляли про своє подвійне українське та радянське «громадянство», і то способом, що, за словами Єкельчика, нагадував про період 1800—1840 рр., коли письменники публічно ототожнювали себе і з Російською державою, й зі своєю місцевою *patrie*¹¹¹. Одним із найсуперечливіших творів постсталінської доби був роман Олеся Гончара «Собор» (1968), який широко інтерпретували як цілком слушні вимоги екологічної

¹⁰⁹ Українці, напевне, становили переважну більшість або принаймні просто більшість у багатьох карних установах після Другої світової війни, і про це свідчать численні спогади. Українці відігравали провідну роль у бунтах у трудових таборах, які почалися після смерті Сталіна. Див.: JAWORSKY [1]. — P. 115—143.

¹¹⁰ ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ [1]. Аналіз цього твору див. у: Павлишин [4]. Ортодоксальна інтерпретація політичної історії була властива й іншим творам, написаних на честь трьохсоті річниці Переяславської угоди 1654 р.: Рибак Н. Переяславська рада: у 2 т. — К., 1948, 1954; Панч П. Гомоніла Україна. — 1954; Ле І. Хмельницький: у 3 т. — К., 1957—1965.

¹¹¹ УЕКЕЛСНУК [1]. — P. 388.

безпеки й національних прав. Цей роман спонукав Євгена Сверстюка написати палку «дисидентську» статтю, яка розповсюджувалася в підпільних списках¹¹². Домагання українських прав у межах дуалістичної лояльності було характерне й для найславетнішого дисидентського тексту післявоєнного періоду — книжки Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», написаної у зв'язку з арештом українських культурних діячів 1965 р.; хоч у Радянському Союзі цю річ ніколи не дозволяли публікувати, вона мала досить широке коло читачів. Дзюба спирався на праці класиків марксистсько-ленінізму й матеріали більшовицьких з'їздів початку 1920-х років і доводив, що нинішня політика відступила від попередніх обіцянок поважати національні права. Дзюба охарактеризував тогочасних радянських істориків і теоретиків як спадкоємців Сергія Соловйова, Михайла Каткова та Василя Шульгіна¹¹³. Плугання, чи то зумисне, чи незумисне, СРСР з «єдиною й неділимою Росією» ввійшло, на його думку, в підсвідомість багатьох людей¹¹⁴.

Російські дисиденти, як і радикальні опозиціонери XIX ст., не мали єдності у своєму ставленні до українських вимог визнати політичну й культурну ідентичність українців. Дехто, скажімо, Володимир Буковський, Андрій Амальрик та Андрій Синявський, були більш-менш прихильні до них, а Олена Боннер відкрито привітала незалежність України. Інші, як-от Олександр Солженіцин, ставилися вороже. Він обстоював приєднання до Росії Центральної та Східної України, вважаючи ці регіони за «російські губернії», що їх «загарбала» Україна¹¹⁵. Солженіцин визначив Росію як «поєднання багатьох народів — великих, середніх і малих», що мають спільне високорозвинене російське культурно-мовне середовище й «традицію релігійної толерантності». Українській мові, вважав Солженіцин, «треба ще піднятися до рівня міжнародних норм та вжитку», і таке завдання «вимагатиме понад сотню років»¹¹⁶.

¹¹² Стаття «Собор у рихтуванні» є й у англійському перекладі: A Cathedral in Scaffolding // SVERSTUK [1]. — P. 17—68.

¹¹³ ДЗЮБА [1]. — P. 65—66, 166.

¹¹⁴ Ibid. — С. 165.

¹¹⁵ КЛЕВНИКОВ [1]. — P. 119.

¹¹⁶ Ibid.

Можливо, найяскравішим виявом традиційних колоніальних поглядів Солженіцина було те, що він заперечував будь-який шовінізм серед росіян: «Та якщо ми говоримо про шаленство войовничого шовінізму, тоді воно існує — і то в кривавій формі — в кількох республіках колишнього СРСР, та аж ніяк не в Росії. А якщо порахувати всі випадки насильства, скоєного на націоналістичному ґрунті і в локальних війнах, то всі вони сталися за межами Росії і здійснювали їх не росіяни»¹¹⁷.

Провідні постаті російської еміграції теж правили за відлуння властивої XIX ст. зневаги до українського культурного життя й політичних сподівань. В. Набоков у своїй книжці, опублікованій 1944 р., зневажливо висловився про Гоголя: «Він ледь не став автором українських фольклорних повістей і яскравих романтичних історій». Треба подякувати долі (і прагненню автора сягнути світової слави) за те, що він не звернувся до українських діалектизмів як засобу вираження, бо тоді б він пропав. Коли я хочу, щоб мені наснився справжній кошмар, я уявляю собі Гоголя, який строчить по-малоросійськи том за томом про «Диканьки» і «Миргороди» — про привидів, які бродять берегами Дніпра, водевільних євреїв і завзятих козаків»¹¹⁸. Йосиф Бродський начебто прочитав студентам Квінс-коледжу в Нью-Йорку непристойний вірш із назвою «На незалежність України» й закінчив його такою породою «хохлам»: «...але тільки вмираючи... ви прохрипите рядки Олександра [Пушкіна], а не брехні Тараса [Шевченка]»¹¹⁹. Причини такої ворожості безперечно великою мірою пов'язані з травмою, якої завдала деколонізація. Панівні держави, як не раз зауважено, раціоналізують практику утримання малих країн у сфері свого впливу й негативно реагують на спроби цих країн вийти зі спільної сфери. Глузування з малих народів, «балканізації» та безпорадності корінного населення — загальнопоширена реакція. Недвозначне враження, що носії цих поглядів із презирством ставляться до властивого початку XIX ст. погляду на Україну

¹¹⁷ Ibid. — Р. 121—122.

¹¹⁸ Набоков [1]. — С. 31—32.

¹¹⁹ Перевидано з редакційним коментарем у київській газеті «Столиця» в червні 1996 р. Див.: Лускул [1]. — Р. 23.

як на екзотичний селянський рай, проте не знаходять нічого іншого, чим можна було б його замінити. Така прихована зневага має вже довгу традицію в історії літературних взаємин. Вона нагадує, скажімо, такий уступ *nil admirari* — розповідь Сергія Аксакова (1850 р.) про святкування сорок першої річниці з дня народження Гоголя: «Троє хохлів [Гоголь, Максимович і Бодянський] були просто чарівні. Вони співали без музики, а Гоголь читав мені думи якогось хохлацького Гомера. Гоголь декламував, а решта тільки жестикулювали та гейкали перед Хомяковим і Софією [дружиною Аксакова], хоча присутність Софії вочевидь драгувала Гоголя, і, тільки-но вона вийшла, знову з'явилися гримаси та вже згадані жести. Я, Хомяков і Соловйов тішились цим виявом народності, проте без великої прихильності. Посмішка Соловйова виказувала зневагу, сміх Хомякова — добродушне підсміювання, а я дивувався, спостерігаючи їх, мов якихось чувашів або черемисів... більш нічого»¹²⁰.

Протилежністю цьому погляду є позиція Маяковського, яку він висловив у вірші «Борг Україні» (1926), де автор нарікає, що росіяни знають українську культуру лиш у кітчевій формі, а отже, не виявляють до неї поваги. Але погляди Маяковського — вкрай рідкісний випадок самокритики¹²¹.

Книжка Дзюби справила величезне враження на багатьох молодих сучасників, дехто з яких був готовий вийти за рамки лояльності й кинути публічний виклик режимові. Творчість Василя Стуса, що у своїх віршах зобразив СРСР як величезний концентраційний табір, — це переконливий приклад літератури, що відмовилася миритися з режимом і могла існувати лиш у підпіллі. З миті своєї смерті у в'язниці 1985 р. Василь Стус став мучеником за національну справу. І його біографія, і його поезія — це свідчення могутньої особистості, що опиралася маніпуляціям з боку панівної ідеології. Юрій Покальчук пригадує, що Стус мав безкомпромісну вдачу, а його відданість нації була головною причиною формування такої непохитності¹²². «Але голови гнути я не збирався, — писав він

¹²⁰ Гиппиус [1]. — С. 217.

¹²¹ Див.: *Маяковский В.* Собрание сочинений. — Т. 5. — С. 134—136.

¹²² Покальчук [1]. — С. 5, 6.

у своїх нотатках «З таборового зошита». — За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь котрого я мушу обставати до загину»¹²³.

Режим двічі арештовував та ув'язнював Стуса. Щоб зламати його дух, йому створили найтяжчі умови: поета змусили працювати в шахтах, відмовляли йому в медичній допомозі, цілий рік він провів у самотньому ув'язненні. Влада намагалася не дати йому писати, забирала листи, папери й конфіскувала рукопис збірки з понад трьохсот віршів, названої «Птахи душі». Ці події зворушливо описані у нотатках поета «З таборового зошита»¹²⁴. А проте поезія Стуса знайшла собі шлях із в'язниці. Її транслиювали в передачах радіо «Свобода» з Заходу, нелегально поширювали в списках. Поет став символом національного опору, і привезення його тіла для поховання в Києві 1989 р. стало, як і перепоховання тіла Шевченка понад століття тому, миттю національної жалоби й культурного самоутвердження.

Ключ до розуміння ідентичності Стуса можна знайти в розлогій статті, яку він написав про Павла Тичину, найвидатнішого українського поета революційних років¹²⁵. Біографія Тичини кидає тінь на біографію Стуса, немов фатум, немов глибоко вкарбований історичний урок, притча про долю радянського письменника. Стус інтерпретував еволюцію Тичини як дедалі глибше падіння від блискучих поетичних збірок «Сонячні кларнети» (1918) та «Замість сонетів і октав» (1920), написаних несхибним особистим голосом, до смерті живцем, яка супроводила його канонізацію як державного співця. Тичина швидко перетворився в безживну маску, постійно усміхнений труп, нездатний видати живий звук. Патологічний фізичний страх скував дух Тичини наприкінці 1920-х років, обернувши його в жалюгідну маріонетку. Зі статті можна зрозуміти: Стус інколи боявся, що всі його сучасники стануть тичинами, й шукав способу самому уникнути принизливої долі, яка, здавалося, чекає на більшість українських культурних діячів. Вони були змушені, писав Стус, ставати або мазепами, або кочубеями,

¹²³ Стус В. [1]. — С. 214.

¹²⁴ Там само. — С. 208—226.

¹²⁵ Стус В. [4].

обмежуватися виявом місцевого патріотизму або переймати «російський інтернаціоналізм». Обидві альтернативи Стус засуджував як зраду нації. Позбавленим своєї історії, культури та духу, українським письменникам у Радянському Союзі можна було створювати тільки варіанти конформістського комплексу «молодшого брата»¹²⁶.

Стус, як і решта представників покоління шістдесятників, добачав завдання поезії в пошуках індивідуального Я, а не в реєстрації колективної волі чи обслуговуванні вимог державної освіти та пропаганди. Він гоголювався на трагічній долі індивідуальної свідомості. Роль поета полягала в захисті та утвердженні особистого досвіду перед лицем тієї надмогутньої сили, з якою держава формувала мислення й почуття. Трактувати поета як «голос» або як «речника» (чи то народу, чи то нації або держави) завжди було нівелюванням, спокусою, якій, серед інших, піддався Тичина. Отже, Стус боровся, щоб виражати автентичну свідомість та внутрішній голос, знайти і спроектувати себе; життя, стверджує він в одному своєму вірші, — це не «долання меж», а «навікання» і «собою наповнення»¹²⁷.

Доля Тичини, зведення одного з найвидатніших талантів ХХ ст. до ролі «придворного блазня», його перетворення зі співця національної революції 1917 р. на мазохіста, що глузує з націоналістів, заперечує, як казав Стус, своє власне Я, була найяскравішим прикладом здатності насильства знівечити людську душу. Для поневолених народів вираження особистих і національно-культурних почувань було нерозривно пов'язане. Тичина був тільки найвиразнішим прикладом, найяскравішою ілюстрацією того, що трапляється, коли одну з цих ідентичностей заперечують. Як і Маланюк перед ним, Стус, відкидаючи комплекс Тичини і протестуючи проти нього, висловлював відчайдушний гнів, виступаючи проти лоботомії своїх співвітчизників, яку він бачив усюди навколо себе. Сучасний «український інтелігент, писав він, на 95 % чиновник і на 5 % патріот»¹²⁸.

¹²⁶ Стус В. [1]. — С. 219.

¹²⁷ Там само. — С. 102.

¹²⁸ Стус В. [3]. — Т. 4. — С. 498.

Уявлення поета про справжнє Я спирається передусім на філософію екзистенціалізму, в яку було занурене покоління кінця 1950—1960-х років. Вплив екзистенціалізму очевидний у зняттю зосередженні на конкретних деталях повсякденного існування, часто єдиних речах, які видаються справді відомими й реальними. Світ поезії Стуса — це мікрокосм, що складається з повторюваних образів: мурів, ґрат, сосон, сонця назаході. Другий елемент його боротьби за автентичність полягав у його глибоко модерністичному способі письма. Тамара Гундорова стверджувала, що в поезії Стуса властиве модернізмові відкидання масової цивілізації злилося з антикультурним протестом проти канонічності. Високий модернізм став способом боротьби з соціалістичним реалізмом у його народницьких формах, оплачуваних державним коштом: «Стус разом з іншими фактично створювали своєрідну лабораторію мислення і слова, де з нашої національної і соціальної свідомості, закріпленої колоніальним минулим і новою соціалістичною диктатурою тоталітарності, викорінювали механічний ідеологічний редукаціонізм, «безпредметність» мислення та zdeформованість самої мови»¹²⁹.

Концепція модернізму як важка, герметична й «непопулярна» форма давала змогу висловлювати протест проти знецінених кліше і фальші «народної» радянської культури. Поет відчував, що він повинен творити перед лицем виродженої масової цивілізації, яка оточувала його і втручалася в його життя на кожному кроці. У своїх нотатках «З таборового зошита» він писав: «Моторошно чутися без краю свого, без народу». Він вважав, що має створити їх «сам зі свого зболілого серця»¹³⁰. Стус висловлює думку, що найкращі письменники та вчені України невідомі, і тому патріотизм інтелігенції неглибокий. В наступному історіографічному екскурсі, що дуже нагадує стиль Маланюка, він формулює можливу причину заспокоєності національних культурних діячів:

«Думаю про 1000-ліття християнства на Україні. Гадаю, що було зроблено першу помилку —

¹²⁹ Гундорова [1]. — С. 3.

¹³⁰ Стус В. [3]. — С. 499.

візантійсько-московський обряд, що нас, найсхіднішу частину Заходу, прилучив до Сходу. Наш індивідуалістично-західний дух, спертий деспотичним візантійським православ'ям, так і не зміг вивільнитися з цієї двоїстості духу, двоїстості, що витворила згодом комплекс лицемірства. Здається, що пасеїстичний дух православ'я тяжким каменем упав на молоду невизрілу душу народу — призвів до жіночості духу як атрибуту нашої духовності. Залізна дисципліна татаро-монголів запліднила російський дух, додавши йому агресивності й пірамідальності будови. Український дух так і не зміг виламитися з-під важкого каменя пасеїстичної віри. Може, це одна з причин нашої національної трагедії»¹³¹.

Ставлення Стуса до російських письменників і російської культури було неоднозначним. З одного боку, він вважав, що росіяни виграли від пасивності колонізованих народів, бо ця пасивність звільнила шлях для їхніх агресивних проєктів. З другого боку, приглядаючись до російських письменників, він вітав у них вияви незалежного мислення та духу. Він назвав наївним лист Пушкіна від 24 вересня 1820 р., в якому російський поет писав: «Єрмолов наповнив його [Кавказ] своїм ім'ям і своїм благодійним духом. Дикі черкеси перелякані: їхня давня сміливість зникла. Шляхи стають дедалі безпечнішими, великі конвої — непотрібними. Можна сподіватися, що ця завойована земля, яка поки що не давала ніякої істотної користі для Росії, невдовзі дасть нам змогу мати тісні й безпечні торговельні відносини з персами і не становитиме перешкоди в майбутніх війнах; і, можливо, химерний Наполеонів план завоювати Індію реалізуємо ми»¹³². Незважаючи на цей лист, Стус захоплюється тим, що Пушкін усю свою складну й суперечливу особистість вклав у вірші, бо «аристократично-кастову» зарозумілість і самовпевненість можна вважати за позитивні риси: вони дали

¹³¹ Там само. — С. 498—499.

¹³² Стус В. [1]. — С. 189.

змогу сформувати кодекс честі, який опирається тиранії¹³³. Хоч український поет вважає, що на всю російську культуру справила глибокий вплив імперська історія «рабства і нещадної експлуатації», він визнає, що намагання таких поетів, як Пушкін, активно й повною мірою реагувати на життя було неоціненним компенсаційним впливом, який «рятує людину від загрузання в часі і в «зlobі дня»¹³⁴.

Характерні для Стуса модерністське відкидання масової культури, інтелектуалізм і контркультурна позиція зрештою розчарували читачів, які підходили до його творчості з народницькими сподіваннями. Його твори, звичайно, можна порівнювати з попередніми антиколоніальними протестами. В них є вже знайома згода на мучеництво, ба навіть його очікування, ми бачимо ту саму принципову позицію, гнів проти гнобителя, гіркі плачі над долею нації, — все це нагадує Шевченка, Маланюка та інших ув'язнених авторів ГУЛАГу. Якщо, як уже сказано, українську літературу можна поділити на три категорії — публіковану, заборонену й тюремну, — Стус у своїй поезії, часто парафразуючи, а інколи майже прямо цитуючи твори своїх переслідуваних попередників, доводить «жанр» тюремної поезії до кульмінації¹³⁵. У своїй творчості він немов оглядає та підсумовує всю антиколоніальну боротьбу, покликається на біографії інших борців та спілкується з посталями, належними до інших поколінь. Проте всупереч цій традиції, або, можливо, внаслідок її усвідомлення, Стус цурається сподіваних риторичних засобів, сентиментів і форм. Немає маніхейського всесвіту, де жертва завжди протиставлена гнобителеві. У Стуса дуже мало оптимістичних, віроствердних ідей, натхненних візій і заспокійливих контрнарративів. Мало в нього навіть звинувачень на адресу тих, хто підтримує режим. Поет майже не має ілюзій. Якщо попередні покоління радянських письменників, надто Тичинине пореволюційне покоління, могли спантеличено позирати на суперечливі маски, яких прибирала радянська дійсність, Стус бачить усе. Яснозорий, рішучий і зневажливий,

133 Там само. — С. 191.

134 Там само. — С. 195.

135 Швельов [1]. — С. 55—56.

він відкидає радянську ідеологію як таку дискредитовану ганьбу, що тут уже не може бути жодних дискусій. Режим не має ні захисників, ні вірних, ні трубадурів, і Тичина тепер — не загрозливий опонент, а жалюгідна примара, що інколи майне десь у повітрі. Отож Стус не відчуває ніякої потреби мобілізувати громадську думку: публіка, яка читає його вірші, вже переконана в нелюдськості режиму.

Оповідач у поезії Стуса підтримує розмову з іншими поетами (Шевченком, Тичиною, Зеровим, Свідзинським), іншими постатями, що тим або тим способом теж गरेжили свою Голгофу, а також з уявним читачем, що усвідомлює національні традиції. Він створює поетичний світ з навколишніх екзистенційних подробиць (дерев, вечірніх обривів над мордовськими й колимськими концентраційними таборами) і міжтекстових посилань. А втім, це тільки декорації, мікрокосм, пов'язаний із макрокосмом. Марко Павлишин зазначив, що мікрокосм тюремних інтер'єрів спирається на образи квадратних, вертикальних, застиглих форм, скажімо в'язничних ґрат і свічок, тоді як макрокосм світу з його планетами в русі символізований колом або еліпсом¹³⁶. Зона ГУЛАґу — це просто обмежений варіант набагато ширшої зони, що охоплює весь Радянський Союз, а поза ним — увесь людський досвід. Стусів ГУЛАґ — це, зрештою, екзистенційна, міфічна «зона» поневолення, в якій усі індивіди прагнуть саморозкриття і праці, щоб наповнити існування своїми справжніми Я. Так само й «рідний край», за яким тужить поет, можна вважати за представника всіх «батьківщин». Хоч у поезії Стуса завжди присутні подробиці конкретного досвіду, їй неодмінно властиве й чуття оцього метафізичного виміру.

Таку герметичну образність супроводить складний, «важкий» спосіб вислову, ще один елемент, який знову відрізняє Стуса від образу «народного», «демократичного» письменника. Шевельов зауважив, що сама структура Стусового вірша немов забороняє будь-яку капітуляцію перед пісенними ритмами, немов поет «кличе читача не бути сентиментальним слимаком»¹³⁷. Поетів вірш близький до розмовних інтонацій, Стус часто використовує

¹³⁶ Павлишин [2]. — С. 39.

¹³⁷ Шевельов [1]. — С. 43.

перенос, цезури всередині рядка, недосконалі та ненав'язливі рими, щоб розбити будь-яку правильну чи просту ритмічну модель. Він шукає незвичних слів і уникає надуживання епітетів. У результаті ми бачимо аскетичний вірш, лаконічний і немов обрізаний, «збагачений і озброєний внутрішніми жорсткими законами єдності ритміки, думки і звуку»¹³⁸. Це вкрай конденсоване, кристалізоване мистецтво, що досягає ефекту завдяки несподіваним метафорам та монтажу і пропонує читачам незвичайним чином пов'язувати образи. Це аж ніяк не традиційна громадянська поезія. В одній ранній критичній статті, названій «Най будем щирі» (1965), Стус, фактично, відкинув ідею поезії як версифікації політичних почувань. На його думку, тільки кристалізація «синтетичного» досвіду, що поглинає весь мозок дорослої людини, заслуговує назви поезії: «Сила поезії саме в тому, що в ній зберігається нерозщеплена конкретність навколишньої реальності, де є і своя краса, і своя мудрість, і своя етика»¹³⁹.

У цій самій статті виразно проступає і Стусове антинародництво. Поет признається, що не любить «Енеїди» Котляревського, Квітки та решти класиків ХІХ ст., яким, на його думку, бракувало інтелектуального середовища, щоб стати справді великими¹⁴⁰. Над усе він не любить їхнього боягузтва, властивої їм схильності нервово позирати через плече на публіку або на авторитети. Стус віддає перевагу сміливим, радикальним, відвертим постатям, скажімо, Марині Цветаєвій та Олені Телізі, які відкрито висловлюють свою зневагу до міщан і з гідністю живуть серед трагічних обставин. В одній статті він цитує слова Цветаєвої, мовляв, усі поети «жиди», тобто «їм не хочеться спільного буття, спільної радості, спільного неба — їм треба своє, окреме, індивідуальне»¹⁴¹. Найдужче він захоплюється силою контркультурних прагнень і сміливостю думки. Стус добачає ці якості в раннього Маяковського та в Пастернака. Всі поети, на його думку, повинні бути революціонерами в культурі, — але не конче в політиці. Як і Маланюк, Стус

138 Покальчук [1]. — С. 8.

139 Стус В. [2]. — С. 176.

140 Стус В. [1]. — С. 179.

141 Там само. — С. 186.

висловлює незмірну зневагу не тільки до креолізованої і здешевленої української культури, а й до споживачів цієї культури, що визнають її другорядність як щось неминуче й водночас ладні відкинути її й перейняти «вищу» російську культуру. Творення «важкої» поезії є своєрідною боротьбою за самоповагу, розривом з за-своєним комплексом меншовартості, що був наслідком культурної колонізації.

Отже, Стус підсумовує чимало аспектів антиколоніальної боротьби України, і то навіть тоді, коли прозирає в майбутньому якусь пострадянську реальність, де від індивіда не вимагають виконувати роль трибуна чи бути відданим якійсь справі і де він може збагачуватися тим, що пропонують інші культури, навіть якщо це культури його колишніх імперських господарів. Зрештою, імперська культура дає повчальні приклади для поета, що повинен відкрити свій внутрішній особистий голос. Наприкінці свого життя Стус іронізував, що він, фактично, був вільною людиною, бо ніхто не міг примусити його робити те, чого він не хотів, бо він, як і Сковорода, знайшов себе¹⁴². Якщо сфера особистої свободи перебуває за межами наративів, що їх створили інші, тоді її слід шукати в наративах свого власного виробництва. Чесність і послідовність, із якими поет дотримувався цієї думки, забезпечили йому прихильність і захват з боку пострадянського покоління, що визнало його за свого провісника. Адже поезію Стуса можна розуміти також і як таку, що виходить за межі антиколоніальних рамок і утверджує поетичну чутливість, вільну від властивих опозиції залежності й комплексу меншовартості.

Проте Стус однозначно залежав від політики. Охарактеризований як поет антиколоніальний з необхідності й постколоніальний за своїми прагненнями, Стус — це письменник, що проєктує ідентичність за межі структури антиколоніальної боротьби, але змушений усякчас ототожнюватися з нею¹⁴³. У своєму «Інтернаціоналізмі чи русифікації?» Дзюба теж висловив думку, що шлях до світового лежить через національне. «Належати

¹⁴² Стус Д. [1]. — С. 3.

¹⁴³ Цей аргумент сформульовано у вид.: Павлишин [2].

людству можна тільки через націю», — писав він, — «а коли твоя нація в критичному стані, коли саме її національне буття й майбутнє під питанням, — тоді покидати її — ганебне»¹⁴⁴. Стус погоджується, що немає способу обминути національне по дорозі до духовного спасіння. Отож є кілька підстав, згідно з якими Стуса можна вважати за антиколоніального письменника на грані переходу до постколоніалізму.

¹⁴⁴ DZIUBA [1]. — С. 49—50.

Розділ 8. Постколоніальна перспектива

Вигнання приви́ду імперії: «Московіада» Юрія Андруховича

Крах Радянського Союзу супроводжувався появою українських художніх творів, які мали намір струсити спадщину культурної залежності. Чимало з них належать до категорії антиколоніальних творів. Скажімо, історичні романи Романа Іваничука «Орда. Псалом» (1990), «Яничари» (1992) і «Ренегат» (1996) засвідчують повернення в літературу (національно) репресованого. В першому романі йдеться про армагедон, який супроводив утвердження російського панування після 1709 р. Головний герой — отець Єпіфаній, що був сповідником Мазепи, стає свідком різанини та вбивств і не спромагається протестувати чи повстати. Цей роман — розповідь про страх та конформізм і дослідження духовності, що капітулювала перед політикою імперського поневолення або просто мовчки погодилася з нею. Головна тема Іваничука — дух, зведений утисками до тваринного стану і вже нездатний повстати.

Ще один приклад антиколоніальної творчості — збірник статей Євгена Гуцала «Ментальність орди» (1996). Автор деконструє твердження Дмитра Лихачова (традиційне, як ми бачили, для націоналістів), мовляв «сили притягання, діючи надто

[сильно] на слабкі, менш чисельні народи, дали змогу Росії зберегти на своїх просторах близько двохсот народів»¹. Гуцало подає приклади, починаючи з російського фольклору (зокрема й найдавніших билин та пісень про Єрмака) й закінчуючи недавньою літературою та журналістикою, жадання влади, яке санкціонувало насильство проти неросіян і грабування військової здобичі. Він намагається довести, що націоналістична міфологія й колоніальна риторика, що їх засвоїли й письменники XIX ст., і сучасні автори, мають своє коріння в минувшині. Тезам про слушність російської експансії та «природність» російського панування, що їх висували у своїх творах такі апологети імперії, як історик Сергій Соловйов у XIX ст., і використовують нинішні журналісти, Є. Гуцало протиставив свідчення очевидців про поведінку російських, а згодом радянських військ у Сибіру й Середній Азії. Деякі з цих свідчень стали доступними лише в 1990-х роках. Гуцало зосереджує свою увагу здебільшого на мовчазному схваленні, ба навіть ушлявленні в російській літературі грабунків і безвідповідального оргіастичного насильства.

Ослаблення цензури дало змогу опублікувати й багато заборонених творів російської літератури. 1989 р., напередодні розпаду СРСР, твір Василя Гроссмана «Все тече» (1970), що його автор закінчив за рік до своєї смерті 1964 р., став доступним читачам у СРСР². Чимало росіян вважали його за образливий, бо, як і Гуцало у своїх статтях, автор оглядає століття російської історії й доходить висновку, що спадщина гноблення, страху й колоніального насильства прищепила багатьом росіянам лицемірство, ксенофобію та покірливість. Зокрема цікаво зазначити, що В. Гроссман увиразнив зв'язок між пов'язаними з насильством імперськими завоюваннями в минулому і страхітцями сталінізму. Скажімо, батько оповідача виправдовує вигнання черкесів з території, на яких вони живуть нині: «Як рубають ліс, то й тріски летять! А втім, черкесів звідси

¹ Лихачев Д. С. Нельзя уйти от самих себя... (Историческое самосознание и культура России) // Новый мир. — 1994. — № 6. Цит. за: Гуцало [1]. — С. 3.

² Уперше опубліковано у вид.: Possev-Verlag, Frankfurt am Main, 1970. Перевид. у журналі «Октябрь». — 1989. — № 6.

ніхто й не виганяв. Вони самі, з власної волі подались до Туреччини. А могли б лишитись і скористати з російської культури. В Туреччині вони стали злидарями, і чимало померло»³. Інші герої заспокоюють своє нечисте сумління, вживаючи ті самі слова для виправдання примусової колективізації, голоду, масових арештів і розправи з усякою незгодою. Одним з найяскравіших у ХХ ст. прикладів отих «трісок, що летять», зображених зокрема в романі Гроссмана «Життя і доля» (1980) є голод 1933 р. У центральній частині твору «Все тече» йдеться про напад на українського «іншого»: сказано, що неросійська прив'язаність селян до приватної власності стала цапом розгрішення за невдачі політики Москви, і саме це й породило указ, що їх треба «винищити голодом». Гроссман недвозначно відкидає дегуманізаційне стереотипне зображення селянства, характерне для 1920—1930-х років, і зображує селян як безпорадних жертв ще однієї радикальної спроби соціальної інженерії. Гроссман, єврей з України, часто зображує і те, як його герої-євреї зазнають глибокої радикалізації під впливом дискримінації й переслідувань, із якими вони зіткнулися в 1940-х — на початку 1950-х років, унаслідок чого міняється все їхнє ставлення до життя, що спричиняє не тільки зміну політичних поглядів, а й справжній прорив у наукових дослідженнях. Зазнавши бруталних утисків з боку держави, вони змушені переглянути російську історію, і зі співчуттям поставитися до тих нещасть, які відчули на собі селянство й неросійські народи. Гроссман пише про цикли насильства, ставлячи поряд майже тотожні події, що відбувалися в різні десятиріччя та в різних політичних ситуаціях, і показує, що його герої думають про причини такої нелюдської поведінки.

Ця фундаментальна проблема історичного розвитку Росії, доводить герої роману «Все тече», призвела до утворення прірви між російським і європейським життям. Причини її утворення полягають у тому, що «західний розвиток був заснований на збільшенні свободи, тоді як розвиток Росії спирався на посилення рабства»⁴. Російські володарі жертвували індивідуальними свободами задля зростання держави, сподіваючись завести своїх підданих у рай бруталною

³ GROSSMAN [1]. — P. 56.

⁴ Ibid. — P. 211.

силою. Петро й Катерина поширювали кріпацтво, Ленін заклав підвалини сталінського режиму. Видатні російські письменники, скажімо, Достоевський, мовчки погоджувалися з таким станом, заохочуючи розширення імперії і плекаючи культ «російської душі», що часто був димовою завісою, за якою ховалися безвідповідальність, філістерство та жорстокість. Така критика століть царистської і постцаристської історії, а також заперечення уявлення про унікальні духовні особливості Росії для багатьох читачів і критиків була неприйнятною аж до кінця 1980-х років.

Цей «імперський синдром» і далі панував у мисленні представників багатьох політичних та інтелектуальних кіл, які відкрито намагалися втягнути Україну до якоїсь державної структури, де домінувала б Росія. Протягом 1990-х років дискусії в пресі повторювали чимало аргументів колоніального дискурсу. Покликалися зокрема на духовну єдність білоруського, українського та російського народів. 1992 р. Галина Литвинова писала в журналі «Наш современник», що «російський суперетнос сформувався задовго до 1917 р.» і що «не було ніякої практичної різниці між Мало-, Біло- та Великоросією»⁵. Бажання українського «етносу» бути нацією ставили під сумнів, розвиток далеких регіонів, до якого спричинились метрополії, вихваляли, а для імперських завоювань знаходили шляхетні мотиви (завоювання Сибіру Лихачов у телевізійному інтерв'ю 12 грудня 1990 р. приписав пошукам «ідеалу свободи») ⁶. Лунали твердження, що використання будь-якої політичної сили, зокрема й фашизму, — цілком прийнятна річ для збереження єдності та могутності Російської держави. Відродилося російське месіанство: філософ Арсеній Гулига писав, що «російська культура космічна, не закрита, а безмежна, сповнена «чутливості до всього світу» та всесвітньої відповідальності»⁷. Проте інші культурні діячі вважали такі претензії смішними. Віталій Коротич кпив, мовляв, Росію найдужче лякає те, що світ цілком може

⁵ Литвинова [1]. — С. 6.

⁶ Цит. за: Кісь [1]. — С. 25.

⁷ Наш современник. — 1990. — № 1. — С. 172. Цит. за: Кісь [1]. — С. 196.

обійтися без неї, а письменник Юрій Нагібін заявив: «Найбільша вада росіян полягає в тому, що вони гадають, ніби в них немає вад»⁸.

Розпад Радянського Союзу супроводила раптова поява нової, постмодерністської літератури, в якій переважали несподіваний відхід від політики, жартівлива пародія й «недоречний» гумор. Ці риси спростували серйозність міфотворчості як імперської, так і радянської доби. Хоча такі «класичні твори» російського постмодернізму, як «Пушкінський дім» (1971) Андрія Битова, «Москва — Петушки» (1977) Венедикта Єрофєєва та «Школа для дурнів» (1976) Сап. Соколова, раніше вже були опубліковані на Заході, і тільки наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років вони стали доступні широкому читачьому загалові, й без будь-яких купюр. В українській літературі постмодернізм був підготований альтернативними й контркультурними творами, що роками поширювались у самвидаві, та появою могутньої тенденції розвитку химерного роману в прозовій творчості. Коли, після утвердження незалежності, український постмодернізм несподівано енергійно вийшов на публічну сцену, виявилось, що він має могутній антиколоніальний компонент. Поява перших двох романів Андруховича була більше ніж літературною подією, бо вони звітували зародження постколоніальної чутливості. «Рекреації» були опубліковані в першому числі часопису «Сучасність», виданому в Україні одразу після проголошення незалежності 24 серпня 1991 р. Редакція цього шановного часопису переїхала до Києва після того, як його кілька десятиріч видавали на еміграції й контрабандою завозили до Радянського Союзу. Чимало читачів, що, може, сподівалися врочистого, пишного святкування тієї історичної миті, були приголомшені, побачивши перед собою бурлеск і пародію не тільки на імперські, а й на національні святощі. Андрухович у своєму творі зображує рух молоді, що живе за доби політичних і культурних перетворень. Рок-концерт зводить до купи індивідів, у яких можна розпізнати представників сучасної молоді, проте цей музичний захід просто неба навряд чи може стати матеріалом для політичних іконографів. У наступному романі Андруховича: «Московіада. Роман жаків» (1993) — та в його збірці поезій «Листи в Україну», написаних тієї

⁸ Коротича й Нагібіна цит. за: Кіс [1]. — С. 231 та 680.

самої доби⁹, період перетворень розглянуто з позиції людини, що живе в Москві; автор підсумував чимало уявлень, які понад два сторіччя панували в імперському мисленні, й дистанціювався від них.

Андрухович згруповує і протиставляє освячені образи, які Марко Павлишин назвав іконостасом¹⁰. Це цілком слухна характеристика того враження, яке справляє в романах одночасна поява символічних літературних і культурних постатей, що уособлюють як імперію («Московіада»), так і націю («Рекреації»). Колажний ефект, як і завжди в творчості Андруховича, дає змогу трактувати священне іронічно і нешанобливо. Крах Радянського Союзу передано через сідомість людини напідпитку. Один оглядач писав, що «передчуття якогось планетарного катаклізму, краху світової імперії хвилює ліричного героя не більше, ніж брак спиртного в московських крамницях»¹¹. Андрухович зосереджується на безпосередньому чуттєвому сприйнятті. Панівні історичні схеми та метанаративи, символічні моделі, що надихали й імперські, і антиімперські почування, грайливо переплетені в мисленні та почуттях його героїв, проте їхні вчинки без усяких виправдань визначені найбезпосереднішими обставинами їхнього життя. Це породжує один з найхарактерніших для автора ефектів: перехід від піднесеного до вульгарного. Найочевидніше це виявляється в пов'язуванні моментів духовного злету з пияцтвом. Карнавальну естетику, дарма що вона вшановує духовне сп'яніння, можна трактувати і як силу, яка прагне притлумити його матеріальні причини: «Західне мислення давно висловлювало страх перед реальними, матеріальними умовами досвіду»¹². У творах Андруховича героям годі уникнути духовних і фізичних наслідків уживання алкоголю. «Алкогольне сприйняття» дає змогу іронічно ставитись до всякої сентенційності, зокрема й політичної.

⁹ Витяги опубліковано у вид.: Андрухович [1]. Перевид.: журнал «Четвер». — 1993. У редакційній примітці на с. 55 цього другого видання зазначено, що вірші були написані пізньої осені 1990 р., тобто протягом того самого періоду перебування автора в Москві, який згадано в «Московіаді».

¹⁰ PAVLYSHYN [1]. — Р. 44.

¹¹ Редакційна прим. до: Андрухович [1']. — С. 55.

¹² Roth [1]. — Р. 2—3.

«Московіада» — це особисте прощання автора з радянською столицею (він два роки вчився в Москві), але, крім того, і то опосередковано, зведення рахунків з усією імперською добою української історії. Імперські «ікони», що наприкінці роману збираються десь під Москвою в таємній підземній конференц-залі для обговорення порятунку «єдиної та неподільної» Росії, — це сучасники, які прибрали собі ролі й особистості історичних персонажів. Вони з'являються в масках і наслідують голоси та погляди історичних постатей: Івана Грозного, Катерини II, генерала Суворова, Леніна і Дзержинського, і це свідчить, що нинішнє покоління засвоїло імперську поведінку й наслідує її, для нього вона й досі править за головне джерело думок, натхнення й мотивів діяльності. Ця група збирається в потаємній внутрішній кімнаті десь глибоко під московською в'язницею Луб'янка та універмагом «Дитячий світ». Це архетипні постаті, що сформували й далі зміцнюють імперську ідеологію. Їхня близькість до Луб'янки й «Дитячого світу» цілком доречна. Ця ідеологія використовує як страх, так і інфантилізацію, її речники в підземній кімнаті описують, як вони протягом поколінь маніпулювали психологією та поведінкою підданих імперії.

У суміжній головній конференц-залі зібралося й чимало російських націоналістів. Серед них є фашисти-чорносорочечники, монархісти та інші сучасники, які дотримуються заснованих на насильстві авторитарних поглядів. Усі вони спадкоємці імперської ідеології. Вони п'ють за «Росію — єдину й неділиму», за «нову Росію», що буде такою, як «стара Росія». Оповідач відчуває в цих рефлексорних реакціях «якусь сакральну силу, войовничу державну субстанцію Святої Русі — дух Івана Калити, Петра Першого, а може, й маршала Ахромєєва»¹³. Сам він випадково натрапив на це кубло шовіністичного мороку, і його помилково запросили як представника лояльної України. Причиною теперішньої незгоди в державі є, як каже йому один російський колега-поет, втрата «слов'янської єдності»: це нагадування, що з Україною як партнером у співпраці Росія збереже свій статус наддержави. Комуністів звинувачено в розвалі імперії, в тому, чого не спромоглися зробити ні Батий,

¹³ Андрухович [2]. — С. 38—39.

ні Наполеон, ні Мазепа. Націоналісти невдоволені не комунізмом, а його неспроможністю зберегти територіальну єдність імперії, яку лишили йому в спадок століття існування царату. Не забуваймо, що роман Андруховича з'явився за часів, коли російський націоналізм та месіанство знову постали у відкритій формі і їх активно захочували в урядових колах; це все, за словами одного критика, було реакцією «на травму, спричинену втратою імперії»¹⁴.

Ота розв'язка в підземеллях під Луб'янкою відбувається наприкінці одного дня з життя оповідача й головного героя роману — українського поета, який вчиться в Москві. Читач бачить, як герой спершу має кілька зустрічей у кав'ярні, потім подається на квартиру своєї колишньої коханки, потрапляє в підземні тунелі міста й нарешті опиняється в конференц-залі. Його життя розкриває перед нами огидну й тоскную картину суспільства в стані розпаду. Реальні події чергуються зі спогадами поета про його сексуальні взаємини з жінками та контакти з колегами-письменниками, його міркуваннями про труднощі виживання в місті. Головні його інтереси — задоволення безпосередніх потреб: секс, випивка, купання, переслідування кишенькового злодія, уникання арешту. Саме внаслідок цих подій він потрапляє до підземних міських тунелів, де з'ясовує, що режим таємно розводить велетенських пацюків, наміряючись напустити їх на непокірне суспільство, якщо армія та міліція виявляться ненадійними.

Цей роман підточує головні постулати колоніальної ідеології. Автор деміфологізує столицю як блискучий центр культури та елгантності. Андрухович зображує літературне життя й Москву взагалі як непривабливий світ, де заправляють кар'єризм і лицемірство. Блага панівної культури мають вади, або ж цих благ, як і іграшок у «Дитячому світі», просто немає. Фактично, культура метрополії обмежена та реакційна, в місті повно напівспечених вуличних філософів та алкоголіків, що декламують незв'язні фрагменти шовіністичних віршів або цитують біблійні фрази. Міжнародну позицію панівної культури та її цивілізаційну роль, пов'язану з претензіями режиму накинути регіонові *Pax Sovieticus*, поставлено під сумнів. Ревнива російська коханка героя розриває його стосунки з Астрід,

¹⁴ Кісь [2]. — С. 67.

співробітницею міжнародних гуманітарних служб. Та росіянка тримає змії у своїй квартирі і, як стає зрозуміло, використовує їх, щоб отруїти Астрід. Усюди герой бачить вибухи державного насильства, яке засвоїли і звичайні люди. Його взаємини з російською коханкою закінчуються бурхливою сценою, під час якої він дає їй зрозуміти, що кидає її назавжди. Герой встрає у бійку з кишеньковим злодієм (що теж виявляється експатрійованим українцем), стає свідком бійки на вулиці і в ресторані, мало не падає жертвою вибуху бомби, розповідає про згвалтування та мафіозні вбивства й чує неперервний потік лайки. Саме такою є реальна столиця. Цей світ украй далекий від блиску високої культури. Тільки одного разу, блукаючи в темних підземеллях, він чує далеку музику з якоїсь концертної зали десь нагорі.

Поставлено під сумнів і політичний міф про Україну як молодшого партнера, що охоче бере собі частку імперської здобичі. Героєві, дарма що він переймається начебто тільки сексом, їжею та виживанням і, не каючись, робить усе необхідне, аби полегшити власне життя, а одного разу, ставши жертвою шантажу, був навіть змушений співпрацювати з КДБ, не бракує чуття своєї ідентичності й національної свідомості. Він намагається розвіяти стереотипні уявлення своїх російських друзів про українців і обстоює перед ними українську незалежність. Андрухович розмежовує Росію та Україну, протиставляючи два головні архітектурні стилі: сталінський «імперський» стиль і бароковий стиль України, що контрастує з ним. Зрештою, він висміює погляд на Радянський Союз як на сукупність задоволених культур і народів, кожен з яких виграв, влившись в імперську державу. Культурне життя зображене як неавтентичне й поверхове, суміш штампів, зібраних з різних культур. Як і будинок, у якому живе оповідач, це агломерація, штучна єдність окремих екзистенцій, «вигадана системою для виправдання й самозаспокоєння»¹⁵.

Але Андрухович розчаровує й українських націоналістів, припускаючи, хоч і легковажно, що були миті єдності культур, а українці почасти самі винні в тому, що їх спіткала така доля, бо вдавалися до духовної й політичної проституції. Він порівнює такий

¹⁵ Андрухович [2]. — С. 49.

політичний колабораціонізм з сексуальним актом між впливовими російськими діячами та видатними українцями. У своїх «Листах в Україну», збірці віршів, написаних в той самий час, що й «Московіада», Андрухович змальовує ці політично-сексуальні відносини з сардонічним гумором. Феофан Прокопович, перший український колабораціоніст з імперією, був, як він каже, гомосексуалістом, що спав з Петром I, установивши прецедент у цьому, як і в багатьох інших питаннях, для довгого списку співвітчизників, які шукали шляху до влади і впливу. Олексій Розумовський, коханець, а згодом і чоловік імператриці Єлизавети, був добрим співаком. Андрухович уїдливо зауважує, що він «зробив більше для України, ніж будь-який інший тенор»¹⁶. Самі українці допомагали створити російську культуру, навіть якщо це був кітчевий варіант. Не хто інший, як український письменник Гребінка, писав Андрухович, є автором завжди популярного роману «Очи черные», який тепер співають у ресторанах усього світу і який разом з «Калінкою-малінкою» та романами Достоевського становить «найвагоміший внесок Росії до світової культури»¹⁷. В «Московіаді» взаємини оповідача з російською коханкою є віддзеркаленням політичного розриву. Так само і його зіткнення з українським кишеньковим злодієм, стилізований під аристократа, — це зустріч автора з його русифікованим другим Я. Цілком доречно, що бійка героя з кишеньковим злодієм закінчується зникненням того «земляка» у відкритих каналізаційних люках у підвалі будинку: він стає частиною міських покидьків. Герой відмовляється допомогти землякові, коли той останньої миті нестямно благає його допомогти, безпорадно звисаючи над люком. Цю сцену можна інтерпретувати як символічний розрив з розбещеною, колабораціоністською *малоросійською* духовністю.

Проте постколоніальний момент, на відміну від антиколоніального, не намагається створити націоналістичні контрміфи, а, за словами Павлишина, «радше міняється місцями з колонізаторами, ніж устряє з ними в сутичку»¹⁸. Представники постколоніалізму

¹⁶ Андрухович [1]. — С. 63.

¹⁷ Там само.

¹⁸ PAVLYSHYN [1]. — Р. 45.

жартівливо використовують оповіді, погляди та ритуали, які відображають колоніальну позицію, й переробляють їх, витворюючи власну ідентичність. Їм подобається використовувати імітацію та пародію. Відкидаючи панівні метанаративи, вони применшують роль історії й телеології, воліючи натомість зосередитись на відносинах сучасників із навколишнім світом. Намагаючись відкинути й трансцендувати наративи і колоніалізму, й антиколоніалізму, вони заперечують російські та радянські телеологічні імперативи (глузуючи, наприклад, з украї ревно поширюваного погляду, ніби росіяни, як охоронці третього Риму, мають спеціальні духовні повноваження й місію) і відкидають дуже поширений серед націоналістів погляд на Україну як на невинну жертву історії.

Андруховичеві твори захоплюють протиставленням різних стилів і рівнів мови. Піднесені національні почуття висловлюють алкоголіки в гидких барах, а лайки і прокльони виписано з дотепністю і грацією барокових драм. Автор полюбляє довгі перелики, ставлячи поряд і змішуючи несумісне й поєднуючи протилежності. Теперішню мить сконструйовано з минувшини, велику частину якої становить імперський досвід, але нова література, хоч і визнає цей факт, переробляє всі доступні елементи в нову свідомість та ідентичність. Отож у вступних розділах роману змальовано речі, які оточують поета-оповідача: на стіні є зображення козаків та політичних діячів ЗУНР, на задньому тлі видно Останкінську телевежу, з іншої кімнати долинає східна музика, десь далеко чуються голоси єврейського, російського та інших письменників, що живуть по сусідству. Старе можна переробити на нове, низьке — перемоделювати на високе, місцеве може співіснувати зі світовим, а уявне — з реальним. Вони поєднуються, відкриваючи нові можливості сприйняття.

Постколоніальні й постмодерністські твори Юрія Андруховича, Віктора Неборака та Олександра Ірванця, а також представників «Пропалої грамоти», «Лугосаду» інших гуртів позбавили імперський дискурс бінарної опозиції. Хоча спадщина панівних культурних поглядів і далі становить тему їхніх творів, ясно, що нова література робить рішучу спробу перевести війну дискурсів на новий рівень. Мінлива і двозначна культурна ситуація не тривожить цих письменників, а забезпечує зв'язки та контрасти, які вони використовують для створення найразючіших ефектів. Послідовне

зображення різних варіантів тла, даючи змогу інкорпорувати різні світи та досвіди, увиразнює одночасну присутність у реальності багатьох постатей минувшини і можливостей. Ці автори готові гратися з болючими карбами своєї вимушеної покручності, з самими символами своєї роздвоєної ідентичності. Скажімо, Богдан Жолдак задля комічних ефектів використовує суржик, цю макаронічну суміш української та російської мов і принизливу спадщину колоніалізму¹⁹. Ці письменники запровадили в головну течію літератури і форми забороненого або «ненормального» дискурсу, як-от п'ятякання алкоголіків, божевільних і сексуально проміскуптетних типів.

Доробок Андруховича є також і прикладом траєкторії розвитку нинішньої постколоніальної літератури. Його перші два романи підточили антиколоніальну й колоніальну міфології. У «Перверзії», його третьому романі, зображено труднощі вияву культурної незалежності в сучасному середовищі²⁰. Герой, Стах Перфецький, — письменник, що опинився в західному світі і змушений зіткнутися з перспективою «реколонізації» з боку нових, незнайомих явищ: глобального капіталізму, засобів масової інформації, західної короткозорості й західних нав'язливих думок. Перфецький їде до Венеції на конференцію з назвою «Посткарнавальне безглуздя світу: що на обрії?» Промовці мають обговорити «неавтентичність», «тотальну неоригінальність всього», властиві нинішній добі, за якої панують «цитата, колаж і деконструкція»²¹. Учасники конференції слухають виступ про карнавал як про захист від умирання «людського» в людях²². Наступну промову виголошує казково багата феміністка, що об'їздила увесь світ і засуджує патріархальність. Третю промову виголосила зірка конференції, цю промову переклали багатьма мовами, але її однаково ніхто не зрозумів. Герой опиняється в середовищі, яке часто спантеличує його і спонукає до самоаналізу, вигадку та дійсність у ньому інколи годі розрізнити. Сам герой міркує: «Насправді ніякої дійсності не існує. Існує лише безмежна

¹⁹ Див., напр.: Жолдак [1].

²⁰ Андрухович [3].

²¹ Там само. — С. 37.

²² Там само. — С. 68.

кількість наших версій про неї, кожна з яких є хибною, а всі вони, взяті разом, є взаємно суперечливими»²³. Перфецький намагається говорити про Україну та її місце у світі, але стає очевидно, що й він є жертвою сучасного релятивізму. В його описах історії й географії України змішані міфи та реальність: самі українці — це продукт «карнавалу племен», що в різні часи проходили цією землею і всі лишили свої сліди в генах і духовності народу. Промовець перелічує довгу низку міфів, створених про свій край, і кожен з них може містити зернину правди, хоча кожен є водночас і викривленням. Сама ймовірність будь-якого автентичного існування або незалежної культури видається неможливою.

Наприкінці роману Перфецький, здається, інсценує акт свого самогубства, що стається в ніч на 10 березня, роковини смерті Шевченка. Ця символічна смерть у Венеції дає йому змогу розірвати всі зв'язки зі своїм попереднім існуванням, здійснити свій честолюбний намір «все починати спочатку»²⁴.

У романі йдеться про взаємодію України з сучасним Заходом. Культурні діячі засвідчують дві позиції щодо Заходу. Одна з них — оптимістична спроба стати на шлях саморозвитку й самоусвідомлення, привітати можливості вибору. Друга реакція, пов'язана з набагато більшою занепокоєністю й полягає у визнанні реальних владних відносин та обмеженої спроможності іронії й карнавалу деконструювати культурні наративи, створені в далеких метрополіях. У світлі таких поглядів роман Андруховича пропонує змішану відповідь на цю постколоніальну ситуацію. Попри увесь наголос на кумедності й карнавальності, в романі є й тривожний підтекст. Якщо перші два романи можна трактувати як реакції на націоналізм і колоніалізм, в останньому романі йдеться про проблему інтеграції з Заходом, що лишається глухим і переймається тільки собою. «Приєднавшись до Європи», начебто каже автор, українські письменники тепер дедалі більшою мірою виявляються складовою частиною «європейської» немочі й постають перед новими дилемами. Проект культурної деміфологізації і творення ідентичності тепер треба здійснювати на широкій і непевній культурній арені.

²³ Там само. — С. 227.

²⁴ Там само. — С. 317.

ВИСНОВКИ

«...але ж, не забувай, то такий проноза! Я розпитував його так і сяк, намагаючись з'ясувати, де та Україна, і хай йому грець, він сказав мені».

Синклер Льюїс, «Головна вулиця»

Зображення імперії в російській та українській літературі можна вважати за складові елементи розлогої риторичної аргументації, діалектики художньої уяви, згідно з якою один художній твір часто є відповіддю на другий. Імперський дискурс та його контрдискурс виявлялись у літературах, писаних обома мовами. Часто твір, написаний однією мовою, був — прямою чи непрямою — реакцією на якусь публікацію іншою мовою. Високий ступінь білінгвізму в українській літературі давав українцям, байдуже, якою вони мовою писали, змогу використовувати російсько-українську інтертекстуальність. А загалом у другій половині XIX ст. російська та українська література дрейфували в різних напрямках, перетворившись на дві різні системи, кожна з яких мала свою специфічну динаміку. Існування двох домінантних конкурентних дискурсів (імперського в російській літературі та національно-визвольного в українській) становило вагомі причини такої розбіжності.

Проте переважало монологічне трактування цих текстів, основане на читанні чи то «імперського», чи то «визвольного» панівного наративу, й результатом стало звуження перспективи¹. Імперський

¹ Обговорення цього питання див. у: KLEIN [1].

домінантний наратив схематизував процес асиміляції, зображуючи культурні втрати як комедію, а місцевий опір як трагічну фрагментацію. Контрнарратив здійснював інверсію цієї схеми, зображуючи асиміляцію як трагічну, сповнену смутку культурну втрату та оспівуючи місцевий опір. Наприкінці XIX ст., коли зародився модернізм, в українській літературі переважали наративи національного визволення. Їм, проте, кидали виклик дискурси естетизму, фемінізму, мультикультуралізму та ін., і кожен з них породжував свій власний іронічний контрнарратив, що ускладнював і прагнув проблематизувати панівну традицію. В останніх десятиріччях XX ст. ці тенденції об'єдналися в новий різновид непов'язаного, пародійного письма.

Аналіз цієї еволюції та діалектики, що лежить у її основі, порушує методологічні питання, оскільки вимагає визнати існування кількох наративних ліній й уникати спроб обмежити чи придушити альтернативні інтерпретації. Висунуто кілька пропозицій, спрямованих на те, щоб уникнути накидання необґрунтованої гомогенності й поважати внутрішню гетерогенність, зокрема вказано на потребу досліджувати одночасність дискурсів, контрапунктно інтерпретувати твори, шукати «предметний опір»², досліджувати як канонізовані, або «елітні» художні твори, так і маргіналізовані³. Мета цих підходів, які вказують на розмаїття дискурсів і множину голосів у текстах, — перешкодити, уникнути ліквідації сфер, яким властива плутаність і складність, потенційні синтетичні оцінки. У цій праці використано й аналіз внутрішніх суперечностей і напруг, і метод протиставлення конкурентних дискурсів, щоб бодай почасти розкрити складність текстів, розміщених на дискурсивних стиках.

Існування імперії безперечно позначилось на літературних темах і жанрах, що варіюються від панегіриків імперській величч, аристократичному врядуванню й російському месіанству до описів зґарбницьких війн і зображення неросійських ідентичностей. Інколи автор у своєму творі робить зумисний великий наголос

² Саїд запропонував контрапунктний аналіз у своїй праці «Culture and Imperialism» (с. 18). Про образний опір див.: SLEMON [1].

³ EASTHORE [1]. — P. 60.

на імперії, і тоді в цьому творі з'являється тривога за долю поділеного суспільства. Герої зосереджуються на розв'язку тих або тих питань, обговорюють проблеми політичної лояльності та ідеології. Ірвінг Гау визначає політичне в літературі так: «Вони тепер мислять в категоріях підтримки чи опозиції до суспільства; формують той або той доведений до бойової готовності сегмент суспільства й роблять це в ім'я якоїсь ідеології або ж під впливом цієї ідеології»⁴. За такої ситуації політичне в тексті стає очевидним в ідеях або ідеологіях, що надихають героїв, спонукаючи їх до «полум'яних жестів і жертв»⁵. Інколи провідні ідеї й самі стають активними героями, тобто політика мало-помалу пронизує особисте життя, вимоги ідеології долають опір особистих емоцій, «абстракція зіткнулася з потоком досвіду, моноліт програми — з багатством і розмаїттям мотивів, чистота ідеалу — з брудом діяльності»⁶.

Таке дослідження й досі стає у великій пригоді в багатьох текстах, де політична ідеологія лежить близько до поверхні. Проте вивчення колоніального дискурсу й постколоніальної теорії дало змогу виявити переконливі приклади підходів, що пов'язують поетичне з політичним та ідеологічним на рівні неусвідомленого, і це стає очевидним у широко спостережуваній тенденції конструювати твори, в яких конфлікти між панівним у культурному аспекті та опозиційним розв'язуються коштом ліквідації опозиційного, а також твори, в яких імперська свідомість переносить свою власну провину і тривоги на «нецивілізовану» свідомість. У такому разі тягар імперської ідеології або протиставленого їй націоналізму ввійшов у самі нарративні структури. Накидання культурної гегемонії ми бачимо тут не як усвідомлену ідею, а як ідею, наявність якої автор, можливо, не зовсім усвідомлює; як ідею, що тьмяно бовваніє десь на задньому плані, невидимо маніпулюючи уявленнями про владу та авторитет, визначаючи ставлення до нації, класу, статі, географії та історії. Тоді автори створюють образи, які задовольняють будівничих імперії, досягаючи цього, скажімо, еротизацією краю та ідеї його завоювання

⁴ Howe I. [1]. — P. 19.

⁵ Ibid. — P. 21.

⁶ Ibid. — P. 23.

або ж демонізацією ворогів імперії. Такі тексти містять сублімовану інформацію, що діє набагато підступніше та ефективніше. Це твердження слушне про деякі найпопулярніші й найширше політично експлуатовані тексти: «Аммалат-бек» Марлінського, «Полтаву» Пушкіна, «Тамань» Лермонтова, «Тараса Бульбу» Гоголя та «Дні Турбінних» Булгакова. Інші твори впливають на читачів через розкриття риторичних стратегій імперської свідомості: «Кавказ» Шевченка, «Люборацькі» Свидницького, драми Лесі Українки, памфлети Хвильового, статті Маланюка.

Колоніальне й антиколоніальне прагнуть утвердити на чільному місці чи відкинути не тільки ті або ті політичні погляди, а й образні моделі, нарративні структури, способи характеристики та літературні тропи. Скажімо, певне семантичне навантаження отримують навіть стрілочки компаса. Витворюється уявна географія, в якій протиставлення цивілізації і варварства, високого і низького зображено як протилежність між Заходом і Сходом, між Північчю і Півднем. У характеристиці росіян і неросіян заковано антропологічні визначення, надто через покликання на здатність тих або тих народів до самоврядування й моральної освіти. Так само й міжстатеві відносини, зображення взаємин могутніх чоловіків-колонізаторів і колонізованих жінок, які обожають їх, правлять за способів вираження неоднакового ступеня влади, яку мають імперії та залежні від них території. Численні сюжети, пов'язані з колонізованими жінками (спокушання їх, викрадення, полон, намагання здобути їхнє кохання і зберегти їхню вірність) та різними складними відносинами між чоловіками і колонізованими жінками, — це все вияви прагнення контролювати лояльність місцевих народів і маніпулювати нею. Характеризуючи російську літературу, присвячену Грузії, Сьюзен Лейтон привернула увагу до «последовного висування метафоричного твердження про країну як про жінку, яку мають захистити (а потім панувати над нею) чоловіки, сильніші за чоловіків її країни. Це твердження спирається на творення дуалістичного образу жінки як добросердої особи (невинної дівчини, відданої матері), що може стати лихою й виявитися ворогом (убивницею, чаклункою, спокусницею)»⁷.

⁷ LAYTON [2]. — P. 196.

Така метафорична «аргументація» вкрай часто трапляється в імперському дискурсі, відображеному в російській та українській літературах. В антиколоніальних творах такі бінарні моделі образності, характеристики та сюжету здебільшого зазнають інверсії. Цікаву критику метафоричних і метонімічних структур, схвалених імперіалістами, можна побачити в поемі Шевченка «Великий льох». Образи спокушених жінок у цій поемі — це відповідь на характерні для російської літератури численні розповіді про колонізованих жінок, — розповіді, де оповідач — чоловік, який тішить власне самолюбство, — натомість у «Кавказі» поет вочевидь відкидає імперське зображення колоніальної війни, саму мову царських указів. Так само й роман Анатолія Свидницького «Люборацькі» — це зображення-відповідь трагічних наслідків денационалізації й застосування методів, спрямованих на прищеплення комплексу культурної меншовартості.

І колоніальний, і антиколоніальний дискурс загалом трактували проблеми формування імперської або національної ідентичності на основі бінарної опозиції. Для обох дискурсів було характерне бажання не змішувати ідентичності, а утверджувати їх, визначати межі між ними і здійснювати радикальні культурно-політичні поділи. Натомість постколоніальна теорія зосередилася на двозначностях, часто припускаючи не просто неминучість певного ступеня культурного переносу, а і його позитивні наслідки. Такі терміни, як міграція культури, гібридність та синкретизм, що їх запропонувала постколоніальна теорія, посприяли значно прихильнішому дослідженню маргінальних, порогових та полікультурних ситуацій. Отже, якщо колоніальний дискурс заперечував погляди, які відображували в літературі колоніальну гегемонію та імперський голос, постколоніальна теорія часто висувала припущення, як можна трансцендувати полярність імперіалізму і націоналізму. Постколоніальна теорія видається дуже доречною для висвітлення культурних реалій у посткомуністичній Східній Європі, де набагато виразніше проступає напружена взаємодія між незалежністю і залежністю, відкиданням і прийняттям, оригінальністю та наслідуванням.

Маргінальні ситуації й гібридні культурні форми завжди ставили великий інтерес і для російської, і для української літератури. Російські письменники часто вважали, ніби їхня культура охоплює, зводить до купи та поєднує дві цивілізації, тобто європейську та азійську, і то в аспекті як культури, так і географії. Українці зосереджували пильну увагу на відносинах своєї культури з сусідніми культурами й на дослідженні табу⁸. У своїх творах вони часто відкидали метафори та міфи — не тільки імперії, а й своїх «реалістів» (передусім народників XIX ст.), — і саме це й засвідчує творчість Хвильового, Домонтовича і Андруховича. Протягом усієї історії, література, яку творили українці, засвідчувала високий ступінь чутливості до привабливості, небезпек і неминучості гібридності.

Цей коктейль конкурентних політичних та культурних поглядів, поширених на території України в XIX—XX ст., сформував письменників (або став для них джерелом натхнення), слава яких вийшла далеко за межі України: Джозефа Конрада в англійській літературі, Генрика Сенкевича й Бруно Шульца в польській літературі, Захера-Мазоха в німецькій, Яна Потоцкі у французькій, Шолома Алейхема в єврейській. Їхня творчість становить недосліджений міжмовний та міжкультурний феномен, і їй властиво чимало виявів, які тепер називають постколоніальними. Ці письменники з українського прикордоння часто поставали перед викликами своєї ідентичності й політично-культурним симпатіям і досить часто були змушені йти на компроміси. Виявивши короткозорість і зневагу, вчені недобачали, що література, написана на основі цієї української ситуації, була, фактично, елементом «західної» традиції. Особливо доречний приклад становить Конрад.

⁸ Було висловлено думку, що «Україна репрезентує національну культуру з край легкопрохідними кордонами, і цей випадок, мабуть, відповідає політичному розвитку за постновітньої доби... Одне слово, те, що було сприйняте як „слабкість“ української історії або як її „ганджі“, порівнюючи з начебто нормами таких західноєвропейських держав, як Франція і Британія, для нової історіографії має обернутися на „силу“. Саме розмитість кордонів, взаємопроникнення культур, історичне поліетнічне суспільство — це все перетворює українську історію на дуже „сучасну“ царину дослідження». VON HAGEN [1]. — P. 670.

Як і він, багато письменників з українських територій цікавилися способами взаємодії з владою раси, нації, статі або класу. Вони досліджували психологію маргіальності, небезпеки, які супроводять сон розуму, і спокуси культурних переступів.

Таку саму втіху від зіткнення з екзотикою і дослідження гібридності відчували й видатні російськомовні письменники XIX ст., скажімо, Бестужев-Марлінський, Пушкін, Лермонтов і Гребінка. Російські письменники виявляли у своїй творчості те, що Джон Бейлі охарактеризував як «чисту цікавість», свіжість сприйняття та чесність думки, що їх він приписав «пробудженню [літератури], її розвиткові до самоусвідомлення»⁹. Сам імперський проект, постулювавши «троїсту» російсько-українсько-білоруську культуру («триединая Россия», або ж Русь) й багатомовну літературну продукцію, що обслуговуватиме різні соціальні сфери (російську для інтелігенції, українську для селянства), розкрив перед теоретиками імперської культури як привабливі аспекти, так і небезпеки змішаних або комбінованих культурних ініціатив та форм. Хоча ці експерименти нині охарактеризовано як невдачі, не слід забувати, що вони втягнули в дискусію багатьох провідних діячів культури. Одномовний та монологічний погляд на російську літературу став домінувати в російській літературі в другій половині XIX ст. Його зміцненню посприяла заборона видавати книжки українською мовою, і саме це спонукало багатьох українських культурних діячів остаточно відійти від російської мови й культури.

Західне сприйняття Східної Європи, давно перебуваючи в полоні просвітницьких уявлень XVIII ст. про загадковий та екзотичний «Схід», часто майже не осмислювало цих труднощів. Чимало авторів тогочасних праць, фактично, неусвідомлено повторювали вигадки та упередження, що їх, як довів Лері Вольф, можна простежити ще з XVIII ст., з Європи за доби Просвітництва¹⁰. Україна, можливо, навіть більшою мірою, ніж Росія, стала справжньою базою міфотворчості та химерних описів. Природна річ, що менше чути голос самого суб'єкта, то нестримнішими описами фантазії навколишніх. Крім того, образ України в більшості випадків був

⁹ BAYLEY [1]. — P. 14.

¹⁰ Див.: WOLFF [1].

профільтрований кризь гегемонічні моделі мислення, перейнятї в російських, польських та інших авторів. Підпорядкований політичний статус України став причиною, що перед зовнішнім світом вона здебільшого поставала бачена з точки зору чужинця й розповідали про неї чужі голоси.

Протягом свого розвитку український контрдіскурс намагався створити альтернативні образи, «репрезентувати» свідомість в обох значеннях цього слова: політично, «говорячи за» націю (Куліш, Драгоманов, Франко, Хвильовий та інші автори, що зверталися до російської, польської або західної аудиторії), та художньо, «зображуючи» або «висловлюючи» свої погляди в літературі. Ті самі індивіди інколи відігравали провідну роль і в політичній, і в художній формах репрезентації.

У ХІХ—ХХ ст. було й чимало письменників, які репрезентували в літературі певні аспекти імперських поглядів, зокремі Хомяков, Гребінка, Гоголь і Булгаков. Здебільшого у своїх художніх творах вони нюансовано й текстуровано висловлювали колоніальні погляди. Найвідвертіші й найбезкомпромісніші заяви виголошували політичні журналісти, скажімо, Белінський, Струве, Шульгін. Такі погляди, звичайно, були пов'язані з тими урядовцями, що контролювали цензуру, освіту, армію та поліцію і мали змогу впливати на долю окремих авторів та літератур. Між російськими письменниками, журналістами й політиками існував високий ступінь згоди в питанні про українські культурні та політичні права. Літератори, журналісти та адміністратори — всі вони робили свій внесок у формування єдиного імперського дискурсу й поширення гегемонічних поглядів. Автор даного дослідження намагався довести, що тільки в контексті тодішніх культурно-політичних дискусій літературні твори розкривають властиве їм значення, стають урядовим об'єктом найширших інтерпретацій.

Існує, безперечно, небезпека, що зосередженість літератури на політиці відверне її від інших аспектів людського досвіду. Потреба сприяти імперським або національним нарративам великим тягарем лягла й на російську, і на українську літератури. На сторінках літературних творів знову і знову поставали образи перекинчика, зрадника, винного перед народом культурного

діяча, що став безплідним під впливом ідеології, колонізатора-завойовника і патріота. Культура, яка вважає, ніби її обрав Бог для виконання якоїсь місії, або яка бачить, що її з усіх боків обступили вороги, неодмінно заперечуватиме кожне відключення від культурної солідарності. Набагато вільніші, «постколоніальні» погляди можуть утвердитися тільки тоді, коли зменшиться загроза поглинання або відступництва. Накінута культурна асиміляція чи брутально накинута гібридність змушують зовсім по-іншому дивитися на двозначність, унеможливаючи її грайливе використання з художньою метою. За словами Енн Мак-Клінток, «ліричний полиск, яким постколоніальні теоретики огортають амбівалентність та гібридність, не завжди має історичне підґрунтя»¹¹. Але не забуваймо, що й безкінечне повторення наративу національного визволення та віктимізації набридає і стає безвартісним.

Нині чимало східноєвропейських авторів почали досліджувати націоналізми та монологічні наративи своїх країн, виходячи за їхні межі й шукаючи своєї міжкультурної герменевтики, розвитку якої посприяла постколоніальна теорія. Якщо колоніальний дискурс допоміг нам усвідомити, як гегемонія відображується в літературі, а антиколоніальний дискурс довів, як різні естетичні стратегії руйнують цю гегемонію, постколоніальна теорія висвітлила приголомшливі й часто нехтувані суперечності, амбівалентності і двозначності, властиві літературним текстам, автори яких намагаються вивільнитися від своєї колоніальної минувшини.

¹¹ McCLINTOCK [2]. — P. 67—68

БІБЛІОГРАФІЯ

Андрухович Юрій.

1. Листи в Україну // Сучасність. — 1993. — № 2. — С. 54–60.
Перевид.:
- 1'. Четвер. — 1993. — № 4. — С. 55–75.
2. Московіада. Роман жахів // Сучасність. — 1993. — № 1. — С. 40–85; 1993. — № 2. — С. 10–53.
3. Перверзія. Роман. — Івано-Франківськ: Лілея, 1997.
4. Рекреації // Сучасність. — 1992. — № 1. — С. 27–85.

Антонович Володимир. [В.]

1. До біографії Анатолія П. Свидницького // Зоря. — 1886. — № 11. — С. 195.
2. Моя исповедь // Основа. — 1862. — № 1. — С. 83–96.
Перевид.:
- 2'. Антонович [3]. — С. 100–115.
3. Твори. — Т. 1. — К.: ВУАН, 1932.

Арсеньев Николай.

1. А. С. Хомяков (его личность и мировоззрение) // Хомяков [1]. — С. 3–43.

Багалеї Д. И., Миллер Д. П.

1. История города Харькова за 250 лет его существования (1655—1905). — Т. 1. — Х., 1905. *Перевид.:* Х.: Исполком Харьковского городского совета народных депутатов, 1993.

БАГАЛІЙ Д. І.

1. Історія Слобідської України. — Х., 1918. *Перевид.*: Х.: Дельта, 1993.
2. Український мандрований філософ Григорій Сковорода. — Х.: Державне Видавництво України, 1926. *Перевид.*: К.: Орій, 1992.

БАНТЫШ-КАМЕНСКИЙ ДМИТРИЙ Н.

1. История Малой России со времен присоединения оной к российскому государству при Царе Алексее Михайловиче. — М., 1822.
Перевид.:
1'. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения Гетьманства. — 4 изд. — СПб.—К.—Х., 1903.

БАРАНОВ А., ГОРЕЛОВ Н.

1. География Российской империи. Курс средних учебных заведений. — 18 вид. — СПб., 1905.

БАРКА ВАСИЛЬ.

1. Жовтий князь. Повість. — К.: Наукова думка, 1999.

БАШТОВИЙ І. [НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ].

1. Українство на літературних позвах з Московщиною. — Львів: Діло, 1891.

БЕЛИНСКИЙ В. Г.

1. Избранные философские сочинения: в 2 т. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1948.
2. Полное собрание сочинений: в 13 т. — М.: АН РСР, 1953—1959.

418 БЕЛЮСТИН И. С.

1. Описание сельского духовенства // Русский заграничный сборник. — Ч. 1. — Кн. 4. — Лейпциг, 1858.

БЕР В. [ВІКТОР ПЕТРОВ].

1. Засади поетики // МУР. — 1946. — Збірник 1. — С. 7–24.

БЕРДЯЕВ Н. А.

1. Алексей Степанович Хомяков. — М.: Тов. тип. А. И. Мамонтова, 1912. *Перевид.*: Westhead, Hants., England: Gregg International, 1971.
2. Истоки и смысл русского коммунизма. — М.: Наука, 1990.

БЕРНШТЕЙН М. Д.

1. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50–60 років XIX ст. — К.: АН УРСР, 1959.

БЕРЖЕ А. П.

1. Алексей Петрович Ермолов и его кебинные жены на Кавказе 1816—1827 гг. // Русская старина. — 1884. — № 15. — С. 523–528.

БЛЕЦЬКИЙ О. І.

1. (Ред.) Хрестоматія давньої української літератури (До кінця XVIII ст.). — К.: Радянська школа, 1967.

БОРОДИН В. С.

1. Над текстами Т. Г. Шевченка. — К.: Наукова думка, 1971.

БРАЙЧЕВСЬКИЙ М. Ю.

1. Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції. — Торонто: Нові дні, 1972.

БРОДСКИЙ Н. Л.

1. (Ред.) Литературные салоны и кружки. Первая половина XIX века. — М.—Л., 1930.

БУЛГАКОВ М. А.

1. Пьесы 1920 годов. — Л.: Искусство, 1989.
2. Собрание сочинений. — Т. 1. — Ardis: Ann Arbor, MI, 1982.

БУЛГАРИН ФАДДЕЙ ВЕНЕДИКТОВИЧ.

1. Сочинения. — М.: Современник, 1990.
2. Сочинения. — Т. 6. — СПб.: Тип. Н. Греча, 1830.

БУРЕВИЙ КОСТЬ.

1. Павло Полуботок: Історична драма на 5 дій. — Мюнхен: Орлик, 1948.

В.-

1. Освобождение крестьян в России и польское восстание // Колокол. — 1865. — 1 февраля. — № 194. — С. 1597—1604.

Винниченко В.

1. Відродження нації. — Т. 1. — Київ—Відень, 1920.

Винтоняк Олекса.

1. Анатема на гетьмана Мазепу // Український історик. — 1990. — № 1-4. — С. 54-70.

Волинський П. К.

1. Теоретична боротьба в українській літературі (Перша половина ХІХ ст.). — К.: Художня література, 1959.

Всеволожский И. С.

1. Путешествие через южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836 и 1837 годах: в 2 т. — М.: Август Семен, 1839.

Герцен А. И.

1. Собрание сочинений в тридцати томах. — Т. 12. — М.: АН СРСР, 1957.
2. [И-р]. «Колокол» и «День» (Письмо к г. Касьянову) // Колокол. — 1863. — 10 липня. — № 167. — С. 1374—1377.
3. [Искандер]. Россия и Польша: Ответ автору статьи о русской типографии в Лондоне (Письмо второе) // Колокол. — 1859. — 15 января. — № 34. — С. 273—276.

Гиппиус В.

1. (Ред.) Н. В. Гоголь: материалы и исследования. — Т. 1. — М.—Л., 1936.

420

Гнатюк В.

1. Ярмаркове українофільство // Ювілейний збірник на пошану Грушевському. — К., 1928. — С. 272—289.

Гоголь Н. В.

1. Полное собрание сочинений. — Т. 2. — М.: АН СССР, 1940.

2. Собрание сочинений в шести томах. — Т. 1. — М.: Художественная литература, 1952.

ГОЛУБЕНКО ПЕТРО.

1. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — Нью-Йорк: Українське слово, 1987. К.: Дніпро, 1993.

ГОРДИН Я.

1. Что позади? // Литературная газета. — 1990. — 26 сентября.

ГОРДИНСЬКИЙ С.

1. Євген Маланюк: з нагоди появи «Поезій» // Київ. — 1955. — № 2. — С. 64–68.

ГРАВОВИЧ ГРИГОРІЙ.

1. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. — К.: Основи, 1997.
2. Кобзар, Каменярь, Дочка Прометея // Критика. — 1999. — Грудень. — № 3.12. — С. 16–19.
3. Теорія та історія: «горизонт сподівань» і рання рецепція нової української літератури // ГРАВОВИЧ [1]. — С. 46–137.
4. Українсько-російські літературні взаємини в ХІХ ст.: Постановка проблеми // ГРАВОВИЧ [1]. — С. 189–236.

ГРЕБЕНКА ЄВГЕНІЙ.

1. Чайковский. Роман. Повести. — К.: Дніпро, 1988.
2. Нежинский полковник Золотаренко. — Ярославль, 1915.

ГРЕЧ НИКОЛАЙ ИВАНОВИЧ.

1. Опыт краткой истории русской литературы. — СПб.: Тип. Н. Греча, 1822.
2. Сочинения. — Т. 3. — СПб.: Тип. Я. Третья, 1855.

ГРИГОРЬЕВ АПОЛЛОН.

1. Белинский и отрицательный взгляд в литературе // Время. — 1861. — № 4.
Перевид.:
1'. Григорьев [2]. — С. 544–579.
2. Сочинения. — Т. 1. — СПб.: Общественная польза, 1871.

ГРИЦАК ЯРОСЛАВ.

1. Дух, що тіло рве до бою. Спроба політичного портрета Івана Франка. — Львів: Каменяр, 1990.

ГРИНЧЕНКО БОРИС.

1. Profession de foi молодих українців // Правда: місячник політики, науки і письменства. — 1893. — (?) 16–19. — № 46–47. — С. 201–207.

ГРИНЧЕНКО Б., ДРАГОМАНОВ М.

1. Діалоги про українську національну справу. — К.: Інститут української археографії НАН України, 1994.
2. Сочинения. — Т. 1. — СПб.: Общественная Польза, 1871.

ГРОССМАН ВАСИЛИЙ.

1. Все течет // Октябрь. — 1989. — № 6. — С. 30–108.

ГРУШЕВСЬКИЙ М. С.

1. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — Нью-Йорк, 1957.
2. Шведсько-український союз 1708 р. // Записки наукового товариства ім. Шевченка. — 1909. — Т. 92.6. — С. 7–20.
3. Велика, Мала і Біла Русь // Україна. — 1917. — № 1–2. — С. 7–19.
Перевид.:
- 3'. Український історичний журнал. — 1991. — № 2. — С. 77–85.

ГУНДОРОВА ТАМАРА.

1. Феномен Стусового «жертвослова» // Стус як текст / Ред. Павлишин. — С. 1–30.
2. Проявлення слова: Дискурс раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація. — Львів: Літопис, 1997.

ГУЦАЛО ЄВГЕН.

1. Ментальність орди. Статті. — К.: Просвіта, 1996.

ДАНИЛЕВСКИЙ Г. П.

1. Сочинения: у 24 т. — СПб.: Издательство А. Ф. Маркса, 1901.

ДАНИЛЕВСКИЙ Н. Я.

1. Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому. — 5 изд. — СПб., 1895.

ДАШКЕВИЧ НИКОЛАЙ ПЕТРОВИЧ.

1. Отзыв о сочинении г. Петрова: «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» // Записки Императорской Академии Наук. — Т. 59. — СПб., 1889.

ДАШКЕВИЧ Я. П.

1. Берлін, квітень 1791 р. Місія В. В. Капніста. Її передісторія та історія // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Вип. 1.4. — К., 1992. — С. 220–260.

ДЗЕВЕРІН І. А.

1. (Ред.) Українська література XVII століття. Синкретична письменність. Поезія. Драматургія. Белетристика. — К.: Наукова думка, 1987.

ДЗЮБА ІВАН.

1. Та, що пильнувала ватри (До 50-ї річниці з дня смерті Лесі Українки) // Українка [1]. — С. 110–136.
2. У всякого своя доля (Епізод із стосунків Шевченка зі слов'янофілами). Літературно-критичний нарис. — К.: Радянський письменник, 1989.
3. «Застукали сердешну волю...» (Шевченків «Кавказ» на тлі непроминального минулого) // Сучасність. — 1995. — № 3. — С. 80–94; 1995. — № 4. — С. 96–112.

ДЗЮБА ОЛЕНА.

1. Українці в культурному житті Росії (XVIII ст.): Причини міграції // Миллер [1]. — С. 115–124.

ДІВОВИЧ СЕМЕН.

1. Разговор Великоросии с Малороссией (Литературный памятник 2-ой пол. XVIII в.) // Киевская старина. — 1882. — Т. 1. — С. 313–364.
2. Дополнение Разговора Великороссии с Малороссией // Киевская старина. — 1882. — № 7. — С. 137.

Скорочений варіант опубліковано у вид.:

2'. БЫЛЕЦКИЙ [1]. — С. 465–483.

Витяг перекладено у вид.:

2". LINDHEIM, LUCKYJ [1]. — С. 69–70.

ДОБРОЛЮБОВ Н.

1. «Кобзар» Тараса Шевченко // Современник. — 1860. — № 3.

Перевид.:

1'. ДОБРОЛЮБОВ [2]. — С. 141–149.

2. Собрание сочинений в девяти томах. — Т. 6. — М.—Л.: Государственное издательство художественной литературы, 1963.

ДОЛГОРУКИЙ И. М.

1. Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда в 1810 году. — М.: Университетская типография, 1870.

ДОМОНТОВИЧ В.

1. Без ґрунту. Повість. — Регенсбург: Видавництво Михайла Борецького, 1948.

2. Проза. Три томи. — Мюнхен: Сучасність, 1988.

ДОНЧИК В. Г.

1. (Ред.) Історія української літератури ХХ століття. — Т. 1. — К.: Либідь, 1993.

ДОНЦОВ ДМИТРО [Д. Д.].

1. До старого спору // Літературно-науковий вісник. — 1926. — № 4. — С. 355–356.

2. Крок вперед (До літературного спору) // Літературно-науковий вісник. — 1926. — № 10. — С. 167–183.

424 ДРАГОМАНОВ М. П.

1. Историческая Польша и великорусская демократия. — Вольное слово, 1881. *Перевид.:* Женева, 1882; Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова. — Paris: Societe Nouvelle de Librairie et d'Edition, 1905. — Т. 1. — С. 1–268.

Перевид. як:

- 1'. Украинский вопрос в его историческом освещении (М. П. Драгоманов. Историческая Польша и великорусская демократия) // Киевская старина. — 1905. — Ноябрь—декабрь. — Т. 91. — С. 143—172.
2. Література російська, великоруська, українська і галицька // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. — Т. 1. — С. 80—120. — К.: Наукова думка, 1970.
3. Малороссия и ее словесность. — 1859.
Перевид.:
- 3'. Драгоманов [8]. — С. 5—45.
4. Нові українські пісні про громадські справи, 1764—1880. — Женева: Громада, 1881.
5. Политические сочинения / Ред И. М. Гревс и В. А. Кистяковский. — Т. 1. — М., 1908.
6. Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст.: у 2 т. — Женева: Громада, 1883—1885.
7. Восточная политика Германии и обрусение // Драгоманов [5]. — С. 1—216.
8. Вибране... мій задум зложити очерк цивілізації на Україні. — К.: Либідь, 1991.
9. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Вестник Европы. — 1875.
Перевид.:
- 9'. Драгоманов [5]. — С. 216—267.

Драгоманов М. П., Антонович В.

1. Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. И. Антоновича и М. Драгоманова: в 2 т. — К.: Тип. М. П. Фрица, 1874—1875.

Перевид.:

- 1'. Драгоманов [8]. — С. 46—59.

Драй-Хмара Михайло.

1. З літературно-наукової спадщини. — Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1979.

ЕГОРОВ Б. Ф.

1. Поэзия А. С. Хомякова // Хомяков [4]. — С. 5–56.

СКЕЛЬЧИК СЕРГІЙ.

1. Малоросія: Імперський (імперіалістичний) міф про Україну в російських підручниках (приблизно 1860—1917). — Доповідь, прочитана на конференції «Peoples, Nations, Identities: The Russian-Ukrainian Encounter», що відбулась у Колумбійському університеті, Нью-Йорк, 13–15 листопада 1994 р.
2. Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. — Мельбурн: Monash University, Slavic Section, 1994.

ЖИВОТКО А.

1. Подон (українська Вороніжчина) в культурному житті України. — Прага: Видавництво Ю. Тищенка, 1943.

ЖОЛДАК БОГДАН.

1. Яловичина (Макабреска). — К.: Рось, 1991.

ЗАБУЖКО О. С.

1. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. — К.: Наукова думка, 1992.
2. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. — К.: Абрис, 1997.

ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ ПАВЛО.

1. Я, Богдан (сповідь у славі). — К.: Радянський письменник, 1983.

ЗАСЛАВСКИЙ И. Я.

1. Пушкин и Украина. Украинские связи поэта, украинские мотивы в его творчестве. — К.: Издательство при Киевском Государственном Университете «Вища школа», 1982.

ЗВИНЯЦКОВСКИЙ В. Я.

1. Николай Гоголь. Тайны национальной души. — К.: Ликей, 1994.

ЗЕРОВ М.

1. Анатоль Свидницький, його постать і твори // *Зеров М. Від Куліша до Винниченка: Нариси з новітнього українського письменства.* — К., 1929.

Перевид.:

- 1'. ЗЕРОВ [6]. — Т. 2. — С. 323–358.
2. До Джерел. Літературно-критичні статті. — К.: Слово, 1926.
3. Лекції з історії української літератури (1798—1870). — Оук-віл, Орегон: Mosaic, 1977.
Перевид. під назвою:
- 3'. Українське письменство XIX ст. // ЗЕРОВ [6]. — Т. 2. — С. 3–245.
4. Літературна постать Квітки (до 150 роковин народження) // Глобус. — 1929. — № 3. — С. 37–38.
5. Нове українське письменство: історичний нарис. — Мюнхен: Інститут Літератури, 1960.
6. Твори в двох томах. — К.: Дніпро, 1990.

ИЗМАЙЛОВ ВЛАДИМИР.

1. Путешествие в полуденную Россию: в 4 т. — М.: Университетская типография, 1800—1802.

ИЛОВАЙСКИЙ Д.

1. Сокращенное руководство ко всеобщей и русской истории: Курс младшего возраста. — 31 изд. — М., 1915.
2. История Русов или Малой России сочинение Георгия Кониского, Архиепископа Белорусского. — М.: Общество истории и древностей российских при Московском университете, 1846. *Перевид.:* К.: Дзвін, 1991.

ІВАКІН Ю. О.

1. Сатира Шевченка. — К.: АН УРСР, 1959.

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ.

1. Українська література в Австрії, австрійська — в Україні. (Матеріали міжнародного симпозіуму). — К.: Брама LTD, 1994.

КАПЕЛЕР АНДРЕАС.

1. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии российской империи // Миллер [1]. — С. 125–144.

КАРАМЗИН Н. М.

1. Избранные сочинения в двух томах. — М.—Л.: Художественная литература, 1964.

КАРМАНСЬКИЙ ПЕТРО.

1. Кільця рожі // Сучасність. — 1989. — № 3. — С. 17–27.
2. Лист по адресі // Світ. — 1929. — № 8–9. — С. 11–13.
3. Мавпяче дзеркало: Листи з Канади, про Канаду і до «Канади» / Ред. Мирослав Шкандрій. — Вініпер: УВАН, 1998.

КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО Г. Ф.

1. Зібрання творів у семи томах. — К.: Наукова думка, 1981.

КИРИЛЮК ЗИНАИДА.

1. На пути к реализму: Орест Сомов и его роль в литературном движении начала XIX в. // *Орест Сомов*. Купалов вечер: Избранные произведения. — К.: Дніпро, 1991. — С. 5–19.

КІСЬ РОМАН.

1. Фінал Третього Риму: Російська месіанська ідея на зламі тисячоліть. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 1998.
2. Російська месіанська ідея. Старе вино у старих міхах // Сучасність. — 1993. — № 2. — С. 61–68.

КЛЕБАНОВСКИЙ П.

1. Богуславское духовное училище (по школьным воспоминаниям) // Киевская старина. — 1894. — Сентябрь. — С. 430–431.

КЛЕН ЮРІЙ.

1. Твори: в 4 т. — Торонто: Jurij Klen Foundation, 1957.
2. Вибране. — К.: Дніпро, 1991.

Клцд Богдан.

1. Вже більше дїт двїсті. Найповнїший варїант пісні в записі Панаса Мирного // Український історик. — 1997. — № 34.1–4. — С. 229–231.

КОВАЛЕВСКИЙ Е.

1. Письмо из Украины // Соревнователь просвещения. — 1819. — № 7.7. — С. 43–64.

КОРИБУТ ЮРІЙ.

1. «Доктор Серафікус». Бедекер до роману // Домс:тович В. Доктор Серафікус. — Мюнхен: Українська трибуна, 1947. — С. 159–172.

КОСИНКА ГРИГОРІЙ.

1. Фавст із Подїлля. — Нью-Йорк: Організація оборони чотирьох свобод України, 1955.

КОСТОМАРОВ Н. И.

1. Две русские народности (Письмо к редактору) // Основа. — 1861. — Березень. — № 1. — С. 33–80.
2. Историческое значение южно-русского народного творчества. — 1872.

Перевид.:

- 2'. Костомаров [6]. — Кн. 8. — Т. 21. — С. 429–462.
3. История казачества в памятниках южно-русского песенного творчества. — 1880.

Перевид.:

- 3'. Костомаров [6]. — Кн. 8. — Т. 21. — С. 693–1081.
4. Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке // Костомаров [7]. — С. 384–388.
5. Руина. — СПб.—М., 1882.

Перевид.:

- 5'. Костомаров [6]. — Кн. 6. — Т. 15. — С. 5–378.
6. Собрание сочинений. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1905.
7. Твори в двох томах. — К.: Дніпро, 1962. — Т. 2.

КОСТЮК ГРИГОРІЙ.

1. Зустрічі і прощання: спогади, книга перша. — Едмонтон: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1987.

КОТЛЯРЕВСКИЙ НЕСТОР.

1. Рылеев. — СПб.: Светоч, 1908.

КОШЕЛІВЕЦЬ ІВАН.

1. Розмова в дорозі до себе. Фрагменти спогадів та інше. — Сучасність, 1985.

КУЛИК ВОЛОДИМИР.

1. Український націоналізм у незалежній Україні. — К.: Центр досліджень національної безпеки при Національному університеті «Києво-Могилянська академія», 1999.

КУЛІШ П.

1. Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті // Куліш [8]. — Т. 2. — С. 487–503.
2. Зазивний лист до української інтелігенції // *Куліш П.* Хуторна поезія. — Львів: Друк. ім. Т. Шевченка, 1882. *Перевид.:*
- 2'. Куліш [7]. — С. 566–586.
3. Записки о Южной Руси в двух томах. — СПб.: Тип. А. Якобсона, 1856—1857. *Перевид.:* К.: Дніпро, 1994.
4. Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 р. — Львів, 1882. *Перевид.:*
- 4'. Куліш [7]. — С. 602–626.
5. Липовые пуци. Начало романа, найденного в бумагах покойного Д. П. Хоречко // *Основа.* — 1861. — Май. — С. 1–25.
6. Повести. — СПб.: Тип. П. А. Кулиша, 1860.
7. Твори. — Т. 6. — Львів: Просвіта, 1910.
8. Твори в двох томах. — К.: Дніпро, 1989.

КУШАКОВ А.

1. Пушкин и Польша. — Тула: Приок. книжное издательство, 1990.

ЛАВРІНЕНКО Ю.

1. Про ґрунт одного безґрунта // *Лавріненко Ю. Зруб і парості. Літературно-критичні статті, есеї, рефлексії. — Сучасність, 1971. — С. 135–141.*

ЛЕВИЦЬКИЙ КОСТЬ.

1. Історія політичної думки галицьких українців, 1848—1914. На підставі споминів. — Львів, 1926.

ЛЕВШИН А.

1. Отрывки из писем о Малороссии // *Украинский вестник. — 1816. — № 4. — С. 35–47.*

ЛЕРМОНТОВ МИХАИЛ.

1. Полное собрание сочинений: в 4т. — М.—Л.: Гослитиздат, 1947—1948.

ЛИПА ЮРІЙ.

1. Селянський король // *Кур'єр Кривбасу. — 1997. — № 85–86. — С. 118–141.*

ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ ІВАН.

1. Микола Хвильовий // *Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. — Сучасність, 1973. — С. 228–232.*

ЛИТВИНОВА ГАЛИНА.

1. Революция и русская державность // *Наш современник. — 1992. — № 3.*

ЛИХАЧЕВ Д. С.

1. Поэтика древнерусской литературы. — Л., 1967.

ЛЯШКЕВИЧ ПЕТРО.

1. У галереї Аль Фреско // *Перевал. — 1993. — № 1. — С. 148–152.*

МАЯКОВСКИЙ В. В.

1. Собрание сочинений в восьми томах. — Т. 5. — М.: Правда, 1968.

МАКСИМОВИЧ М. А.

1. Малороссийские песни. — М.: Тип. Августа Семена, 1827. *Перевид.*
- 1'. Українські пісні. — К.: АН УРСР, 1962.
2. Об употреблении названий Россия и Малороссия в Западной Руси // Максимович М. А. Собрание сочинений. — Т. 2. — Тип. М. П. Фрица, 1877. — С. 307—311.
3. Предисловие // Максимович [1]. — С. I—XXXVII.

МАЛАНЮК ЄВГЕН.

1. Гоголь—Гоґоль // Маланюк [2]. — Т. 1. — С. 191—210.
2. Книга спостережень: Проза: у 2 т. — Торонто: Гомін, 1962—1966.
3. Поезії в одному томі. — Нью-Йорк: Shevchenko Scientific Society, 1954.

МАНДЕЛЬШТАМ И.

1. О характере гоголевского стиля. Глава из истории русского литературного языка. — СПб.—Гельсингфорс: Новая Тип. Гувудстадсбладет, 1902.

МАНУЙЛОВ В.

1. Летопись жизни М. Ю. Лермонтова. — М.—Л.: Наука, 1964.

МАРКЕВИЧ НИКОЛАЙ.

1. История Малой России: в 5 т. — М.: Тип. Августа Семена, 1842—1845.

МАРКОВИЧ Я.

1. Записки о Малороссии. — СПб.: Тип. при Губернском правлении, 1798.

МАРЛИНСКИЙ АЛЕКСАНДР (А. А. БЕСТУЖЕВ).

1. Избранные повести / Ред. Г. В. Прохоров. — Л.: Художественная литература, 1937.
2. Про романтизм и роман // Московский телеграф. — 1833. — № 52.

Є англійський переклад:

2. *Marlinsky A. On Romanticism and the Novel // Russian Romantic Criticism: An Anthology / Ed. by Lauren Gray Leighton. — New York: Greenwood Press, 1987. — С. 137–160.*

МАРЧЕНКО Т.

1. *Козаки-Мамаї. — Київ—Опішне: Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, 1991.*

МАСЛОВ В. И.

1. *Литературная деятельность К. Ф. Рылеева. — К.: Тип. Импер. университета св. Владимира, 1912.*

МЕЙС ДЖЕЙМС.

1. *Буремний дух розстріляного відродження (Микола Хвильовий) // Сучасність. — 1994. — № 11. — С. 31–43; № 12. — С. 73–82.*

МИЛЮКОВ А.

1. *Вопрос о малорусской литературе // Милюков А. Отголоски на литературные и общественные явления. Критические очерки. — СПб.: Тип. Ф. С. Сущинского, 1875.*

МИЛЮКОВ ПАВЕЛ НИКОЛАЕВИЧ.

1. *Интеллигенция и историческая традиция // Интеллигенция в России. Сборник статей. — СПб.: Земля, 1910. — С. 89–191.*

МИЛЛЕР А. И.

1. *(Ред.) Россия — Украина: история взаимоотношений. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1997.*
2. *Россия и русификация Украины в XIX веке // Миллер [1]. — С. 145–156.*

МУЗИЧКА А.

1. *До початків нової української літератури // Червоний шлях. — 1925. — № 1–2. — С. 222–237.*

НАБОВКОВ ВЛАДИМИР.

1. *Николай Гоголь. — Норфолк, Коннектикут: New Directions Books, 1944.*

НАЛИВАЙКО ДМИТРО.

1. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI—XVIII ст. — К.: Основи, 1998.

НАХЛИК ЄВГЕН.

1. Роман «Владимирия» в контексті історіософських шукань П. Куліша // Київська старовина. — 1998. — № 3. — С. 87–133.
2. Творчість Івана Котляревського: Замовчувані інтерпретації, дискусійні проблеми, спроба нового прочитання. — Львів: Олір, 1994.

НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ ІВАН.

1. Життєпис Івана Левицького (Нечуя), написана ним самим // Світ. — 1881. — № 7.
Перевид.:
- 1'. Зібрання творів у десяти томах. — К.: Наукова думка, 1968. — Т. 7. — С. 7–17.
2. Об отмене стеснений малорусского печатного слова. 1910. — К.: Тип. Первой Киевской Артели Печатного Дела, 1914.

ОГЛОБЛИН О.

1. Проблема предків Миколи Гоголя // Український історик. — 1967. — № 3–4. — С. 78–94; 1968. — № 1–4. — С. 19–36.

ПАВЛИЧКО СОЛОМІЯ.

1. Агатангел Кримський у 1890-і роки: На підступах до радикального сепаратизму // Київська старовина. — 1999. — № 3. — С. 106–120.
2. Дискурс модернізму в українській літературі. — К.: Либідь, 1997.
3. На зворотному боці автентичності: Культурфілософія Петрова-Домонтовича-Бера (1946—1948) // Сучасність. — 1993. — № 5. — С. 111–125.

ПАВЛИШИН МАРКО.

1. Канон та іконостас. — К.: Час, 1997.
2. Квадратура круга: пролегомени до оцінки Василя Стуса // Павлишин [3]. — С. 31–35.

3. (Ред.) Стус як текст. — Мельбурн: Monash University Slavic Section, 1993.
4. «Я, Богдан (сповідь у славі)» Павла Загребельного // Сучасність. — 1985. — № 9. — С. 27–35.
Перевид.:
- 4'. Павлишин [1]. — С. 62–70.

ПАССЕК ВАДИМ [ВАДИМ].

1. Путевые записки Вадима. — М.: Семен Селивановский, 1834.

ПЕТРЕНКО ПАВЛО.

1. Григорій Квітка в історичному процесі культурно-національного самоозначування українського народу. — Берлін: Ukrainisches Wissenschaftliches Institut in Berlin, 1944.

ПЕТРОВ ВІКТОР.

1. Вступ // *Петров Віктор, Чижевський Дмитро*. Історія української літератури. — Мюнхен: Інститут заочного навчання при Українському вільному університеті, 1949.
2. Проблеми літературознавства за останнє 25-ліття (1920—1945) // Науково-літературознавчий збірник. — Світання, 1946.

ПЕТРОВ Н. И.

1. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. — К.: Тип. И. и А. Давиденко, 1884.

ПИСАРЕВ Д. С.

1. Сочинения в четырех томах. — Т. 4. — М., 1956.

ПЛЕВАКО МИКОЛА А.

1. Григорій Квітка-Основ'яненко: З нагоди 75-ліття з дня смерті (1843. 8. VIII. 1918) // Наше минуле. — 1918. — № 2. — С. 3–25.
Перевид.:
- 1'. Статті, розвідки і біобібліографічні матеріали. — Нью-Йорк—Париж: Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. — С. 51–85.

Погодин Михаил Петрович.

1. Параллель русской истории с историей западных европейских государств относительно начала // *Погодин М. П. Историко-критические отрывки.* — Т. 1. — М., 1846.

Перевид.:

- 1'. Исследования, замечания и лекции о русской истории. — М.: Университетская типография, 1946. — Т. 3. — С. 493–518.

Покальчук Юрий.

1. Довга дорога додому // Стус [1]. — С. 5–11.

Полетика Григорий.

1. Историческое известие, на каком основании Малая Россия была под республикою Польскою и на каких договорах оддалась Российским Гдрям [sic], и патриотическое рассуждение, каким образом можна бы оную ныне учредить, чтоб она полезна могла быть Российскому Государству без нарушения прав ее и вольностей // *Український археографічний збірник.* — 1926. — № 1. — С. 147–161.

Полонский Я. П.

1. Сочинения в двух томах. — М.: Художественная литература, 1986. — Т. 1.

Прийма Ф. Я.

1. Шевченко и русская литература XIX века. — М.—Л.: АН СССР, 1961.
2. Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II-й в 1764 году // *Киевская старина.* — 1883. — № 6. — С. 317–345.

Пушкин А. С.

1. Возражение критикам «Полтавы» // *Современник.* — 1838. — № 9. — С. 59–62.

Перевид.:

- 1'. Полное собрание сочинений. — Т. 11. — Л.: АН СССР, 1948. — С. 408–409.

2. Полное собрание сочинений в десяти томах. — 3 изд. — М.: АН СССР, 1962—1966.

Пыпин А. Н.

1. История русской литературы. — Т. 1. — СПб., 1911.

Пыпин А. Н., Спасович В. Д.

1. История славянских литератур. — Т. 1. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1879.
2. Речь «О поправлении состояния» Малороссии // Киевская старина. — 1882. — № 4. — С. 119–125.

Рильський Максим.

1. Про поезію Петра Карманського // *Карманський П. Поезії*. — К., 1992. — С. 8–12.
2. Слава російському народові // Україна. — 1954. — № 5. — С. 3.

Розанов В. В.

1. Избранное. — Нью-Йорк: Издательство имени Чехова, 1956.

Рудницький Леонід.

1. Петро Карманський: Поет, політик, патріот // *Сучасність*. — 1989. — № 3. — С. 9–17.

Рудницький Михайло.

1. Від Мирного до Хвильового. — Львів: Діло, 1936.

Рылеев К. Ф.

1. Полное собрание сочинений. — М.: Академия, 1934. *Перевид.*: Гаага: Europe Printers, 1967.
2. Полное собрание стихотворений. — Л.: Советский писатель, 1971.

Савицкий Петр Николаевич.

1. Географические и геополитические основы Евразийства // *Orient und Okzident*. — 1934. — Декабрь.
Перевид.:
- 1'. Евразия. Исторические взгляды русских эмигрантов / Ред. Л. В. Пономарева. — М.: Российская АН, Институт Всеобщей Истории, 1992.

САВЧЕНКО ФЕДІР.

1. Заборона українства 1876 р. — Х.—К., 1930; Мюнхен: W. Fink, 1970.

СБИТНЕВ ИВАН.

1. Поездка в Харьков // Вестник Европы. — 1830. — (?) 173.15. — С. 203–253.

СВИДНИЦЬКИЙ АНАТОЛІЙ.

1. Люборацькі. Сімейна хроніка. — К.: Дніпро, 1984.
2. Секретнейшие примечания нынешнего состояния Малороссии // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1912. — № 9.
Почасти перевид.:
 - 2'. О не порядках, которые происходят ныне от злоупотребления прав и обыкновений, грамотами подтвержденных Малороссии» // Кулиш [3]. — Т. 2. — С. 168–196.

СИВАЧЕНКО М. Є.

1. Анатолій Свидницький і зародження соціального роману в українській літературі. — К.: АН УРСР, 1962.

СИВОКІНЬ Г. М.

1. Одвічний діалог (українська література від давнини до сьогодні). — К.: Дніпро, 1984.

СИПОВСЬКИЙ ВАСИЛЬ.

1. Україна в російському письменстві. — Ч. 1 (1801—1850). — К., 1928.

СКОВОРОДА ГРИГОРІЙ.

1. Твори в двох томах. — К.: Інститут українських досліджень Гарвардського університету, Інститут літератури ім. Шевченка, Національна Академія Наук України, 1994.

СКРИПНИК МИКОЛА.

1. До теорії боротьби двох культур. — Х.: Державне видавництво України, 1928.

СЛАВИНСКИЙ М. А.

1. Русская интеллигенция и национальный вопрос // Интеллигенция в России. Сборник статей. — СПб.: Земля, 1910.

СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ Ст.

1. Великий Льох // Шевченко Т. Повне видання творів: 2 вид. — Чикаго, 1961. — Т. 2. — С. 270–277.

С. Н.

1. Русалки до добра не доведут. Малороссийская быль // Дамский журнал. — 1828. — Ч. 23. — № 16. — С. 133–142; № 17. — С. 173–181; № 18. — С. 205–213.

СОЛЛОГУБ В. А.

1. Повести, воспоминания. — Л.: Художественная литература, 1988.

СОЛОВЬЕВ А.

1. Великая, Малая и Белая Русь // Вопросы истории. — 1947. — № 7. — С. 24–38.

СОЛОВЬЕВ ВЛАДИМИР СЕРГЕЕВИЧ.

1. Русская идея. — М.: А. И. Мамонтов, 1911.

СПАСОВИЧ Б., ПИЛЬЦ Е.

1. Адам Мицкевич и его современные обличители. — СПб.: Тип. Тренке и Фиусно, 1897.

СТЕПАНЕНКО АНДРИЙ.

1. Хвильовий без німби // Український засів. Часопис національної інтелігенції. — 1994. — № 4. — С. 69–85.

СТРУВЕ ПЕТР.

1. Патриотика: политика, культура, религия, социализм. Сборник статей за пять лет (1905—1910 гг.). — СПб.: Издательство Д. Е. Жуковского, 1911.
2. Великая Россия: Из размышлений о проблеме русского могущества // Русская мысль. — 1909. — Январь. — С. 143—157.

СТРУКЕВИЧ О. К.

1. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50—80 рр. XVIII століття (політико-адміністративні аспекти проблеми). — К.: Інститут історії України НАН, 1996.

СТУС ВАСИЛЬ.

1. Вікна в позапростір: Вірші, статті, листи, щоденникові записи. — К.: Веселка, 1992.
2. Найбудем ширі. — 1965.
Перевид.:
- 2'. Стус [3]. — С. 173–189.
3. Твори в чотирьох томах. — Т. 4. — Львів: Просвіта, 1994.
4. Феномен доби (Сходження на голгофу слави). — К.: Знання, 1993.
Перевид.:
- 4'. Стус [3]. — С. 259–345.

СТУС ДМИТРО.

1. Переднє слово // *Стус В. Золотокоса красуня*. — К.: Слово і час, 1992.

СУЛИМА М.

1. Фразеологія Миколи Хвильового // *Червоний шлях*. — 1925. — № 1–2. — С. 263–290.

СУМАРКОВ ПАВЕЛ.

1. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду: в 2 т. — СПб.: Императорская типография, 1803—1805.

ТИМОШКО МИКОЛА.

1. (Ред.) Українське питання. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1997.

440 ТРУХАН МИРОСЛАВ.

1. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. — Мюнхен—Львів: Троян, 1992.

ТЮТЧЕВ Ф. И.

1. Сочинения в двух томах. — М.: Художественная литература, 1984. — Т. 1.

УКРАЇНКА ЛЕСЯ.

1. Бояриня. Драматична поема. — Торонто: Видання Організації Українок Канади, 1971.

ФАДЕЕВ А.

1. Декабристы в Отдельном Кавказском Корпусе // Вопросы истории. — 1951. — № 1. — С. 100–107.

ФЕДОТОВ Г. П.

1. Будет ли существовать Россия? // Вестник РСХД. — 1929. — № 1.

Перевид.:

- 1'. Лицо России. — Paris: YMCA Press, 1967. — С. 280–295.
 2. Новый град. Сборник статей. — Нью-Йорк: Издательство имени Чехова, 1952.
 3. Судьба империи // Новый журнал. — 1947. — № 16.
- Перевид.:*
- 3'. Федотов [2]. — С. 149–169.

ФЛОРИЯ БОРИС.

1. О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья — раннего нового времени // Миллер [1]. — С. 9–28.

ФРАНКО ІВАН.

1. Дещо про себе самого // *Obrazki galicyjskie*. — 1897.
- Перевид.:*
- 1'. Франко [10]. — Т. 31. — С. 28–32.
 2. Ein Dichter des Verrates // *Die Zeit*. — 1897. — 8 травня.
 3. Нарис історії української літератури до 1890 р. — Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1910.
 4. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX в. // *Твори*. — Т. 19. — К.: Державне видавництво художньої літератури, 1955. — С. 671–715.
 5. Поэт измены. — Варшава: Центральная тип., 1897.
 6. Поет зради // *Франко Іван. Збірник / Ред. І. Лакиза та ін.* — К.: Книгоспілка, 1926. — С. 260–268.
 7. Поляки і русини // *Франко [10]*. — Т. 46. — С. 317–330.

8. Про соціалізм і марксизм. Рецензії і статті, 1897—1906 / Ред. Богдан Кравців. — Пролог, 1966.
9. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Літературно-науковий вісник. — 1906. — № 8. — С. 226—240.
Перевид.:
- 9'. Франко [8]. — С. 234—258.
10. Зібрання творів в п'ятдесяти томах. — К.: Наукова думка, 1976—1986.

Францев В.

1. А. С. Хомяков, поэт-славянофил // Хомяков А. С. Стихотворения. — Прага, 1934. — С. LXXII—LXXIII.

Хвильовий М.

1. Твори в двох томах. — Т. 2. — К., 1991.
2. Твори в п'ятьох томах / Ред. Г. Костюк. — Нью-Йорк—Балтимор—Торонто: Смолоскип, 1978—1986.
3. Україна чи Малоросія? // Слово і час. — 1990. — № 1. — С. 7—31.

Ходоров А. Е.

1. Украинские сюжеты поэзии К. Ф. Рыльева // Литературное наследие декабристов / Ред. В. Г. Базанов, В. Е. Вацура. — Л.: Наука, 1975. — С. 121—141.

Хомяков Алексей Степанович.

1. Избранные сочинения. — Нью-Йорк: Издательство имени Чехова, 1955.
2. Полное собрание сочинений: в 8 т. — 3 изд. — М.: Университетская типография, 1900—1907.
3. Полное собрание сочинений: в 4т. — Москва—Прага, 1861—1873.
4. Стихотворения и драмы. — Л.: Советский писатель, 1969.

Цейтлин А. Г.

1. Творчество Рыльева // Рылеев [1].

Чаплинко Василь.

1. Його таємниця: повість і спогади. — Нью-Йорк, 1976.

ЧЕРНЫШЕВСКИЙ Н. Г.

1. Национальная бестактность // Современник. — 1861.
Перевид.:
- 1'. Чернышевский [3]. — С. 775–793.
2. Новые периодические издания. «Основа» // Современник. — 1861. — № 1.
Перевид.:
- 2'. Чернышевский [3]. — С. 934–948.
3. Полное собрание сочинений. — Т. 7. — М.: Государственное издательство художественной литературы, 1950.

ЧИЖЕВСЬКИЙ ДМИТРО.

1. Філософія Г. С. Сковороди. — Варшава: Український Науковий Інститут, 1934.

ШАЛИКОВ П. И.

1. Путешествие в Малороссию. — М.: К. П. Шаликов, 1805.

ШАМРАЙ А.

1. Українська література: Стислий огляд. — Х.: Рух, 1928.
2. Шляхи Квітчиної творчості // *Квітка-Основ'яненко Г. Вибрані твори.* — 2 вид. — Х.—К.: Книгоспілка, 1930. — Т. 1. — С. III—LVIII.

ШЕВЕЛЬОВ ЮРІЙ.

1. Трунок і трутизна: Про «Палімпсести» Василя Стуса // *Стус В. Палімпсести: Вірші 1971—1979 років.* — К.: Сучасність, 1986. — С. 17–66.
2. Шостий у гроні. В. Домонтович в історії української прози // *Домонтович В. Твори.* — Т. 3. — С. 505–556.

ШЕВЧЕНКО ТАРАС.

1. Повне зібрання творів в шести томах, — К.: АН УРСР, 1963.

ШЕВЧУК ВАЛЕРІЙ.

1. «Енеїда» Івана Котляревського в системі літератури українського бароко. Розмисел. — Львів: Сполох, 1998.

ШЕРЕХ ЮРІЙ.

1. Москва, Маросейка // ШЕРЕХ [3]. — С. 34–42.

2. Не для дітей // ШЕРЕХ [3]. — С. 358–375.
3. Не для дітей. Літературно-критичні статті і есеї. — Пролог, 1964.
4. Шляхи розвитку сучасної літератури. Диспут 24 травня 1925. — К., 1925.

ШОСТАК В.

1. Взгляд на хозяйственное и коммерческое состояние и на географическое положение Юго-Западного края России, прилежащего к системе вод Черноморских // Вестник Европы. — 1826. — № 18.

ШУЛЬГИН В.

1. Оселок // Киевлянин. — 1917. — 1 декабря.
2. Редакционная статья // Киевлянин. — 1917. — 6 апреля.

ЩЕГЛОВ Б.

1. Ранние славянофилы как религиозные мыслители и публицисты. — Т. 1: К вопросу о сущности учения А. С. Хомякова. — К., 1917.

ЭЙХЕНБАУМ Б. М.

1. Статьи о Лермонтове. — М.—Л.: АН СРСР, 1961.

ЯКУШКИН В. Е.

1. (Сост.) К литературной и общественной истории 1820—1830 гг. // Русская старина. — 1888. — № 60. — С. 583–600.

ADORNO THEODOR, HORKHEIMER MAX.

1. Dialectic of Enlightenment / Trans. J. Gunning. — London: Verso, 1986.

AGURSKYI MIKHAIL.

1. The Third Rome: National Bolshevism in the USSR. — Boulder and London: Westview Press, 1989.

ALEPPO PAUL OF.

1. The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch, Written by His Attendant Archdeacon Paul of Aleppo / Transl. by T. C. Belfour: 2 vols. — London, 1829.

ALLEN W. E. D.

1. *The Ukraine: A History*. — Cambridge: The University Press, 1940.

ANDRIEWSKY OLGA.

1. *The Politics of National Identity: The Ukrainian Question in Russia, 1904—1912*. — PhD diss. — Harvard University, 1991.

ARENDT HANNAH.

1. *The Origins of Totalitarianism*. — New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1973.

AUSTIN PAUL M.

1. *The Exotic Prisoner in Russian Romanticism // Russian Literature*. — № 16–18. — October, 1984. — P. 217–274.

BADDELEY JOHN F.

1. *The Russian Conquest of the Caucasus*. — London, 1908. *Перебуд.*: New York: Russell and Russell, 1969.

BAGBY LEWIS.

1. *Alexander Bestuzhev-Marlinsky and Russian Byronism*. — University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 1995.

BARKER FRANCIS, ET AL.

1. *Colonial Discourse/Postcolonial Theory*. — Manchester and New York: Manchester University Press, 1994.

BARRETT THOMAS M.

1. *Lines of Uncertainty: The Frontiers of the North Caucasus // Slavic Review*. — 54.3. — 1995. — P. 578–601.

BASSIN MARK.

1. *Imperial Visions: Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840—1865*. — Cambridge University Press, 1999.
2. *Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space // Slavic Review*. — № 50. — 1991. — P. 5–13.

BAYLEY JOHN.

1. Tolstoy and the Novel. — London: Chatto and Windus, 1966.

BEAUPLAN GUILLAUME DE.

1. La Description d'Ukraine. — Ottawa: University of Ottawa Press, 1990.

BELYI ANDREI.

1. Petersburg / Transl. by R. A. Maguire, J. E. Malmstad. — Bloomington, IN: Indiana University Press, 1978.

BENJAMIN WALTER.

1. Moscow Diary // October. — № 35. — 1985. — P. 9–121.

BERLIN ISAIAH.

1. Russian Thinkers. — London: The Hogarth Press, 1978.

BHABHA HOMI K.

1. Location of Culture. — London and New York: Routledge, 1994.
2. Of Mimicry and Man: The Ambivalence of Colonial Discourse // BHABHA [1]. — P. 85–92.
3. The Other Question: Stereotype, Discrimination and the Discourse of Colonialism // BHABHA [1]. — P. 66–84.
4. Remembering Fanon: Self, Psyche and the Colonial Condition // WILLIAMS, CHRISMAN [1]. — P. 112–123.

BLASIUS J. H.

1. Reise im europaischen Russland in den Jahren 1840 und 1841. — Braunschweig, 1844.

BOBROWSKI TADEUSZ.

1. Pamietnik mojego zycia. — T. 1. — Warszawa, 1979.

BOWIE ANDREW.

1. Schelling and Modern European Philosophy: An Introduction. — London, New York: Routledge, 1993.

BRAICHEVSKYI M. IU.

1. Annexation or Reunification: Critical Notes on One Conception / Transl. and ed. by G. P. Kulchycky. — Munchen: Ukrainisches Institut fur Bildungspolitik, 1974.

BROCK PETER.

1. Gente Ruthenus Natione Polonus: The Case of Ivan Vahylevych // *Brock P. Folk Cultures and Little Peoples: Aspects of National Awakening in East Central Europe*, 22–65. — Boulder, CO: East European Quarterly: Columbia University Press, 1992.

BROOKS JEFFREY.

1. *When Russia Learned to Read: Literacy and Popular Literature, 1861—1917.* — Princeton, NJ: Princeton University Press, 1985.

BROWN WILLIAM EDWARD.

1. *A History of Russian Literature of the Romantic Period: 4 vols.* — Ann Arbor, MN: Ardis, 1986.

BRZEZINSKI ZBIGNIEW.

1. *Ukraine's Critical Role in the Post-Soviet Space // Ukraine in the World. Studies in the International Relations and Security Structure of a Newly Independent State / Ed. by L. A. Hajda, 3–8.* — Cambridge, MA: Harvard University Press for Ukrainian Research Institute, 1996.

BUNIN IVAN.

1. *The Life of Arsenin: Youth.* — Evanston, IL: Northwestern University Press, 1994.

BURBANK JANE, DAVID L. RAUSEL.

1. *Imperial Russia. New Histories for the Empire.* — Bloomington, Indianapolis, IN: Indiana University Press, 1998.

BUSHKOVITCH PAUL.

1. *The Ukraine in Russian Culture, 1790—1860: The Evidence of the Journals // Jahrbucher fur Geschichte Osteuropa.* — № 39. — 1991. — P. 339–363.

CARTER STEPHEN K.

1. *Russian Nationalism, Yesterday, Today, Tomorrow.* — New York: St Martin's Press, 1990.

CHATTERJEE PARTHA.

1. *Nationalist Thought and the Colonial World: A Derivative Discourse.* — Minneapolis: University of Minneapolis Press, 1993.
2. *Chester Pamela, Sibelan Forrester (eds.). Engendering Slavic Literatures.* — Bloomington, IN: Indiana University Press, 1996.

CHRISTOFF PETER K.

1. *An Introduction to Nineteenth-Century Russian Slavophilism: A Study in Ideas.* — Vol. 1. A. S. Xomjakov. — The Hague: Mouton, 1961.
2. *The Third Heart: Some Intellectual-Ideological Currents and Cross-Currents in Russia, 1800—1830.* — The Hague: Mouton, 1970.

CHYNCZEWSKA-HENNEL TERESA.

1. *National Consciousness of Ukrainian Nobles and the Cossacks from the End of the Sixteenth to the Mid-Seventeenth Century // Harvard Ukrainian Studies.* — 10.3-4. — 1986. — P. 377-392.

CHYZHEVSKYI DMYTRO.

1. *A History of Ukrainian Literature.* — Littleton, co: Ukrainian Academic Press, 1975.

CLARKE E. D.

1. *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa. Part the First: Russia, Tartary and Turkey.* — Philadelphia, 1811. *Перевид.*: New York: Arno Press, 1970.

CONQUEST ROBERT.

1. *Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine.* — Edmonton, AB: University of Alberta Press, у співпраці з Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986.

CURTIS JOHN SHELTON.

1. *The Russian Army under Nicholas I, 1825—1855.* — Durham, NC: Duke University Press, 1965.

CUSTINE ASTOLPHE, MARQUIS DE.

1. La Russie en 1839.

Перекл.:

- 1'. The Empire of the Czar. — London, 1843.

Перевод.:

- 1". Empire of the Czar: A Journey through Imperial Russia. — New York: Doubleday, 1989.

DELSOL CHANTAL, MASLOWSKI MICHEL.

1. Histoire des Idées Politiques de l'Europe Centrale. — Paris: Presses Universitaires de France, 1998.

DEMIDOFF ANATOLE DE.

1. Voyage dans la Russie Meridionals et la Crimee... — Paris: Ernest Bourdin, 1854.

DOSTOEVSKY FYODOR.

1. A Writer's Diary. — Vol. 2, 1877—1881. / Transl. by Kenneth Lantz. — Evanston, IL: Northwestern University Press, 1994.

DOWLER WAYNE.

1. Dostoevsky, Grigor'ev, and Native Soil Conservatism. — Toronto: University of Toronto Press, 1982.

DRAHOMANOV M. P.

1. A Geographic and Historical Survey of Eastern Europe // Mykhaylo Drahomanov: A Symposium and Selected Writings / Ed. Ivan L. Rudnytsky // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. — 2.1. — Spring, 1952. — P. 141–152.

DUKES PAUL.

1. A History of Russia: Medieval, Modern, Contemporary. — London, 1974.

DWORSKI A.

1. Puszkina u kregu kultury polskiej. — Wroclaw: Wydawn. Uniwersytetu Wroclawskiego, 1983.

DZIUBA IVAN [DZYUBA IVAN].

1. Internationalism or Russification? A Study in the Soviet Nationalities Problem: 2 ed. — London: Weidenfeld and Nicolson, 1970.

EASTHOPE ANTONY.

1. Literary into Cultural Studies. — New York: Routledge, 1991.

EDELMAN ROBERT.

1. Gentry Politics on the Eve of the Russian Revolution: The Nationalist Party, 1907—1917. — New Brunswick, NJ, 1980.

EIKHENBAUM B. M.

1. Lermontov: A Study in Literary-Historical Evaluation / Transl. by R. Parrott, H. Weber. — Ann Arbor, MI: Ardis, 1981.

FOUCAULT MICHEL.

1. Language, Counter-memory, Practice: Selected Essays and Interviews / Ed. D. F. Bouchard. Transl. by D. F. Bouchard, S. Sherry. — Oxford: Blackwell, 1977.

FRANK JOSEPH.

1. Dostoevsky: The Miraculous Years, 1865—1871. — Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995.
2. Through the Russian Prism. — Princeton, NJ: Princeton University Press, 1990.

FRICK DAVID A.

1. Foolish Rus: On Polish Civilization, Ruthenian Self-Hatred and Kasijan Sakovyc // Harvard Ukrainian Studies. — 18.3-4. — 1994. — P. 210-248.

GAMMER MOSHE.

1. Muslim Resistance to the Tsar: Shamil and the Conquest of Chechnia and Dagestan. — London: Frank Cass, 1994.

GARRARD JOHN.

1. Mikhail Lermontov. — Boston: Twayne Publishers, 1982.

GELLNER ERNEST.

1. Nations and Nationalism. — Ithaca, NY, London: Cornell University Press, 1983.

GIBBON EDWARD.

1. The Decline and Fall of the Roman Empire. — Vol. 1. — New York: Modern Library [1932].

GOULD STEPHEN JAY.

1. The Mismeasure of Man. — New York: Norton, 1981.

GRABOWICZ GEORGE G.

1. Between History and Myth: Perceptions of the Cossack Past in Polish, Russian and Ukrainian Romantic Literature // American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists, Kiev, September 1983. — Columbus, OH: Slavica, 1983. — Vol. 2. Literature, Poetics, History / Ed. P. Debreny. — P. 173–188.
2. The History and Myth of the Cossack Ukraine in Polish and Russian Romantic Literature. — PHD diss. — Harvard University, 1975.
3. Ukrainian Studies: Framing the Contexts // Slavic Review. — № 54.3. — 1995. — P. 674–678.

GROSSMAN VASILY.

1. Forever Flowing / Transl. by T. P. Whitney. — New York: Perennial Library, Harper and Row, 1986.

GROYS BORIS.

1. The Total Art of Stalinism: Avant-Garde, Aesthetic Dictatorship, and Beyond. — Princeton, NJ: Princeton University Press, 1992.

HABERMAS JURGEN.

1. The Philosophical Discourse of Modernity: Twelve Lectures. — Cambridge, MA: MIT Press, 1995.

HALBACH UWE.

1. Die Bergvolker (gorcy) als Gegner und Opfer: Der Kaukasus in der Wahrnehmung Russlands // Kleiner Volker in der Geschichte Osteuropas: Festschrift fur Gunther Stokl, Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas, Beiheft 5. — Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1991.

HALPERIN CHARLES J.

1. Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Medieval Russian History. — Bloomington, IN, 1985.

HART JONATHAN.

1. Traces, Resistances and Contradictions: Canadian and International Perspectives on Postcolonial Theories // *Arachne*. — № 1.1. — 1994. — P. 68–93.

HERZEN ALEXANDER.

1. Alexander Herzen, Russia and Poland: A Reply to the Author of the Article «Alexander Herzen and the Free Russian Press in London» (Second Letter) // *Journal of Ukrainian Studies*. — № 7.1. — 1982. — P. 41–49.

HILL CHRISTOPHER.

1. Lenin and the Russian Revolution. — Pelican Books, 1982.

HIMKA JOHN-PAUL.

1. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. — Edmonton, AB: Canadian Institute of Ukrainian Studies, Macmillan, St Martin's Press, 1988.
2. Socialism in Galicia. The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860—1890). — Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute, 1983.

HOKANSON KATYA.

1. Literary Imperialism, *Narodnost'* and Pushkin's Invention of the Caucasus // *Russian Review*. — № 53.3. — 1994. — P. 336–352.

HOOPER GLEN.

1. Stranger in Ireland: The Problematics of the Post-Union Travelogue // *Mosaic*. — № 28.1. — 1995. — P. 25–48.

HOSKING GEOFFREY.

1. Russia: People and Empire, 1552—1917. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997.

HOWE IRVING.

1. Politics and the Novel. — New York: Horizon Press, 1957.

HOWE SUSANNE.

1. *Novels of Empire.* — New York: Columbia University Press, 1949.

HROCH MIROSLAV.

1. *From National Movement to the Fully-formed Nation // New Left Review.* — № 198. — 1993. — P. 3–20.
2. *National Self-Determination from a Historical Perspective // Canadian Slavonic Papers.* — № 37.3–4. — 1995. — P. 283–299.
3. *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations / Transl. by B. Fowkes.* — Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

HUGO VICTOR.

1. *Œuvres Complete.* — Vol. 17. *Odes et Ballades, Les Orientales.* — Paris: Editions Rencontre, 1968.

ILNYTZKYJ OLEH S.

1. *Ukrainian Futurism, 1914—1930: A Historical and Critical Study.* — Cambridge: Ukrainian Research Institute, Harvard University, 1997.
2. *Ukrainska khata and the Paradoxes of Ukrainian Modernism // Journal of Ukrainian Studies.* — № 19.2. — 1994. — P. 5–30.

IRIGARAY LUCE.

1. *This Sex Which Is Not One / Transl. by Catherine Porter.* — Ithaca: Cornell University Press, 1985.

JAWORSKY J.

1. *Dissent, Ethnonationalism, and the Politics of Coercion in the USSR.* — PHD diss. — Carleton University, 1990.

KAPPELER ANDREAS.

1. *Russland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall.* — Munchen: Verlag C. H. Beck, 1992.

KAZEMZADEH FIRUZ.

1. Russian Penetration of the Caucasus // Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution / Ed. T. Hunchak. — New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1974. — P. 239–263.

KELLY LAURENCE.

1. Tragedy in the Caucasus. — London: Constable, 1977.

KEPINSKI ANDRZEJ.

1. Lack i Moskal: Z dziejow stereotypu. — Warszawa: Panstwowe Wydawn. Nauk, 1990.

KHVYLOVY MYKOLA.

1. The Cultural Renaissance in Ukraine: Polemical Pamphlets, 1925—1926. — Transl. and ed. by Myroslav Shkandrij. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986.

KLEBNIKOV PAUL.

1. Zhirinovskiy Is an Evil Caricature of a Russian Patriot: An Interview with Aleksandr Solzhenitsyn // Forbes. — May 9 1994. — P. 118–122.

KLEIN KERWIN LEE.

1. In Search of Narrative Mastery: Postmodernism and the People Without History // History and Theory. — № 34.4. — 1995. — P. 275–298.

KLID BOHDAN.

1. Volodymyr Antonovych: The Making of a Ukrainian Populist Activist and Historian. — PHD diss. — University of Alberta, 1992.

KNYSH GEORGE.

1. Rus and Ukraine in Medieval Times. — Winnipeg, MB: Ukrainian Academy of Arts and Sciences in Canada, 1991.

KOHL J. G.

1. Russia, St Petersburg, Moscow, Kharkoff, Riga, Odessa...London, 1844. — New York: Arno Press, 1970.

KOHUT ZENON E.

1. The Development of a Little Russian Identity and Ukrainian Nationbuilding // *Harvard Ukrainian Studies*. — № 10.3–4. — 1986. — P. 559–576.
2. Problems of Studying the Post-Khmelnytsky Ukrainian Elite (1650s to 1830s) // *Rethinking Ukrainian History* / Ed. I. L. Rudnytsky. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981. — P. 103–119.
3. The Question of Russo-Ukrainian Unity and Ukrainian Distinctiveness in Early Modern Ukrainian Thought and Culture // *Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1845)* / Ed. A. Kappeler et al. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2003. — P. 57–86.
4. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate 1760s–1830s. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1988.

KOZAK S.

1. (Ed.) *Warszawskie zeszyty ukraiноznawcze* // *Spotkania polsko-ukrainskie*. — Warszawa, 1994. — Vol. 2.
2. *Ukraińcy wobec powstanczego zrywu Polaków* // *KOZAK* [1]. — P. 172–180.

LAYTON SUSAN.

1. The Creation of an Imaginative Caucasian Geography // *Slavic Review*. — № 45. — 1986. — P. 470–485.
2. Eros and Empire in Russian Literature about Georgia. — *Slavic Review*. — № 51.2. — 1992. — P. 195–213.
3. Marlinsky's «Ammalat-Bek» and the Orientalisation of the Caucasus in Russian Literature // *The Golden Age of Russian Literature and Thought: Selected Papers from the Fourth World Congress for Soviet and East European Studies, Harrogate, 1990* / Ed. D. Offord. — London, New York, 1992. — P. 34–57.
4. Nineteenth-Century Russian Mythologies of Caucasian Savagery // *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917* / Ed. D. R. Brower, E. J. Lasserini. — Bloomington, Indianapolis, IN: Indiana University Press, 1997. — P. 80–101.

5. Russian Literature and Empire: Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy. — Cambridge University Press, 1994.

LEDNICKI W.

1. Aleksander Puszkin. Studia. — Krakow, 1926.
2. Przyjaciele Moskale. — Krakow: Gebethner i Wolff, 1935.

LERMONTOV MIKHAIL.

1. A Hero of Our Time / Transl. by P. Foote. — London: Penguin, 1966.

LIBER GEORGE O.

1. Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR, 1923—1934. — Cambridge University Press, 1992.

LINDHEIM RALPH, LUCKYJ GEORGE,

1. (Ed.) Toward an Intellectual History of Ukraine: An Anthology of Ukrainian Thought from 1710 to 1995. — Toronto: University of Toronto Press, 1996.

LIPINSKI WACLAW.

1. Szlachta na Ukrainie. — Krakow, 1909.

LOOMBA ANIA.

1. Colonialism/Postcolonialism. — London: Penguin, 1998.

LUCKYJ GEORGE S. N.

1. The Anguish of Mykola Hohol, a.k.a. Nikolai Gogol. — Toronto: Canadian Scholars' Press, 1998.
2. Between Gogol' and Sevcenko: Polarity in the Literary Ukraine, 1798—1847. — Munchen: W. Fink, 1971.
3. Literary Politics in the Soviet Ukraine, 1917—1934. — New York: Columbia University Press, 1956.
Друге виправлене вид.: Durham, NC, London: Duke University Press 1990.
4. Panteleimon Kulish: A Sketch of His Life and Times. — New York: Columbia University Press, 1983.

LYALL R.

1. Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus and Georgia: 2 vols. — London, 1825; New York: Arno Press, 1970.

MACE JAMES E.

1. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918—1933. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983.

MAGOCSI PAUL ROBERT.

1. A History of Ukraine. — Toronto: University of Toronto Press, 1996.

MARLINSKY ALEKSADR (A. A. BESTUZHEV).

1. On Romanticism and the Novel // Russian Romantic Criticism: An Anthology / Ed. L. Gr. Leighton. — New York: Greenwood Press, 1987. — P. 137–160.

MARTYNOVYCH OREST T.

1. Ukrainians in Canada. The Formative Years, 1891—1924. — Edmonton, AB: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1991.

MASARYK THOMAS GARRIGUE.

1. The Spirit of Russia. — Vol. 3. — London: George Allen and Unwin, 1967.

MCCLINTOCK ANNE.

1. (Ed.) Dangerous Liaisons: Gender, Nation and Postcolonial Perspectives. — Minneapolis, MN: Routledge and Kegan Paul, 1978.
2. Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Conquest. — New York, London: Routledge, 1995.

MEMMI ALBERT.

1. The Colonizer and the Colonized. — Boston: Beacon Press, 1991.

MICKIEWICZ ADAM.

1. Les Slaves: pages choisies. — Paris: Sansot, 1913.

MILLS SARA.

1. Discourse. — London, New York: Routledge, 1997.

MIRSKY D. S.

1. A History of Russian Literature. — New York: Alfred A. Knopf, 1949.
2. Introduction to «The Demon» by Mikhail Lermontov / Transl. by G. Shelley. — London: The Richards Press, 1930.
3. Russia: A Social History. — London, 1931.

NANDY ASHIS.

1. The Intimate Enemy: Loss and Recovery of Self under Colonialism. — London: Oxford University Press, 1983.

NEUMANN IVER.

1. Russia and the Idea of Europe: A Study in Identity and International Relations. — London: Routledge, 1996.

ODOEVSKY VLADIMIR FEDOROVICH.

1. Russian Nights. — Evanston, IL: Northwestern University Press, 1997.

OLSON JAMES S.

1. (Ed.) Historical Dictionary of European Imperialism. — New York, Westport, London, 1991.

O'MEARA PATRICK.

1. K. F. Ryleev: A Political Biography of the Decembrist Poet. — Princeton, NJ: Princeton University Press, 1984.

ORLOWSKI JAN.

1. Z dziejow antypolskich obsesji w literaturze rosyjskiej. — Warszawa: Wydawn. Szkolne i Pedagogiczne, 1992.

458 PALIJ MICHAEL.

1. The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919—1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution. — Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1995.

PAULS JOHN P.

1. Pushkin's «Poltava». — New York: Shevchenko Scientific Society, 1962.

PAVLYSHYN MARKO.

1. Post-Colonial Features in Contemporary Ukrainian Culture // Australian Slavonic and East European Studies. — № 6.2. — 1992. — P. 41–55.
2. The rhetoric and politics of Kotliarevsky's «Eneida» // Journal of Ukrainian Studies. — № 10.1. — 1985. — P. 9–24.

PAVLYSHYN MARKO, CLARKE J. E. M.

1. (Ed.) Ukraine in the 1990s. — Melbourne: Monash University, Slavic Studies, 1992.

PIPES RICHARD

1. (Ed.) Karamzin's Memoir on Ancient and Modern Russia: A Translation and Analysis. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1959.

POKROVSKII M. N.

1. Russia in World History: Selected Essays by M. N. Pokrovskii / Transl. by R. and M. A. Szporluk. Ed. Roman Szporluk. — Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1970.

POPOVICH-SEMIENIUK MARIA.

1. Sonata Pathetique and The Days of the Turbins. — PHD diss. — University of Ottawa, 1990.

PRATT MARY LOUISE.

1. Imperial Eyes: Travel Writing and Transmigration. — London: Routledge, 1992.

PROCYK ANNA.

1. Russian Nationalism and Ukraine: The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War. — Edmonton and Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1995.

RADZIEJOWSKI JANUSZ.

1. Ukrainians and Poles: The Shaping of Reciprocal Images and Stereotypes // *Acta Poloniae Historica*. — № 50. — 1984. — P. 115–140.

RESHETAR JOHN S. JR.

1. Ukrainian and Russian Perceptions of the Ukrainian Revolution // *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter* // Eds. P. J. Potichnyi et al. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1992. — P. 140–164.

RIASANOVSKY NICHOLAS.

1. The Image of Peter the Great in Russian History and Thought. — New York: Oxford University Press, 1985.
2. Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825—1855. — Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1969.

RIDDING LADY LAURA.

1. The Travels of Macarius, 1652—1660. — London, 1936.

RIEBER ALFRED J.

1. Russian Imperialism: Popular, Emblematic, Ambiguous // *The Russian Review*. — № 53.3. — 1994. — P. 331–335.

ROSDOLSKY ROMAN.

1. Engels and the «Nonhistoric» Peoples: The National Question in the Revolution of 1848 / Transl. and ed. by J.-P. Himka. — Glasgow: Critique Books, 1987.

ROTH MARY.

1. Carnival, Creativity, and the Sublimation of Drunkenness // *Mosaic*. — № 30:2. — 1997. — P. 1–18.

RUTHERFORD ANDREA.

1. Vissarion Belinskii and the Ukrainian National Question // *The Russian Review*. — № 54. — October, 1995. — P. 500–515.

SACKE GEORG.

1. V. V. Kapnist und seine Ode «Na rabstvo» // *Zeitschrift für slavische Philologie*. — 1941. — P. 291–301.

SAID EDWARD W.

1. Culture and Imperialism. — New York: Knopf, 1993.
2. Joseph Conrad and the Fiction of Autobiography. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1966.
3. Orientalism. — London: Routledge and Kegan Paul, 1978.
4. Representations of the Intellectual. — New York: Pantheon, 1994.
5. The World, the Text, and the Critic. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983.
6. Yeats and Decolonization // Nationalism, Colonialism and Literature / Eds. Terry Eagleton et al. — Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1990. — P. 69–95.

SAUNDERS DAVID.

1. The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750—1850. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1985.

SCOTTO PETER.

1. Prisoners of the Caucasus: Ideologies of Imperialism in Lermontov's «Bela» // PMLA. — № 107.2. — 1992. — P. 246–260.

SEGEL HAROLD B.

1. The Literature of Eighteenth Century Russia: 2 vols. — New York: Button, 1967.

SERBYN ROMAN.

1. Ukrainian Participation in the War of 1812 // War and Society in the Nineteenth Century Russian Empire: Selected Papers Presented in Seminar Held at McGill University / Eds. J. G. Purves, D. A. West. — Toronto: New Review Books, 1972. — P. 59–72.

SERCZYK WLADYSLAW A.

1. Historia Ukrainy. — Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979.

SEREKH J. [SHEREKH]

1. Stefan Yavorsky and the Conflict of Ideologies in the Age of Peter the Great // Slavonic and East European Review. — № 30. — 1951. — P. 40–62.

SETON-WATSON HUGH.

1. The Russian Empire. — Oxford: Clarendon Press, 1967.

SHAPIRO GAVRIEL.

1. Nikolai Gogol and the Baroque Cultural Heritage. — University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 1993.

SHEVCHENKO TARAS.

1. Song Out of Darkness: Selected Poems / Transl. by V. Rich. — London: The Mitre Press, 1961.

SHKANDRIJ MYROSLAV.

1. Irony in the Work of Mykola Khvylovy // Journal of Ukrainian Studies. — № 14.1. — 1989. — P. 90–102.
2. Literary Politics and Literary Debates in Ukraine 1971–81 // Ukraine after Shelest / Ed. Bohdan Krawchenko. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1983. — P. 55–72.
3. Modernists, Marxists and the Nation: The Ukrainian Literary Discussion during the 1920s. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1993.

SHTEPPIA KONSTANTIN F.

1. «The Lesser Evil» Formula // Rewriting Russian History: Soviet Interpretations of Russia's Past / Ed. C. E. Black: 2nd ed. — New York: Vintage, 1962. — P. 107–120.

SIENKIEWICZ HENRYK.

1. With Fire and Sword / Transl. by W. S. Kuniczak. — New York: Collier Books, Macmillan, 1993. (Переклад роману «Ogniem i mieczem», 1884).

SINYAVSKY ANDREI.

1. Soviet Civilization: A Cultural History. — New York: Arcade Publishing, 1990.

SLEMON STEPHEN.

1. Reading for Resistance in the Post-Colonial Literature // Shaping of Connections / Ed. H. Maes-Jelenik, K. H. Petersen, A. Rutherford. — Sydney, 1989. — P. 100–115.

SLEZKINE YURI.

1. Arctic Mirrors. Russia and the Small Peoples of the North. — Ithaca, London: Cornell University Press, 1994.

SUBTELNY OREST.

1. Domination of Eastern Europe: Native Nobilities and Foreign Absolutism. — Kingston, Montreal: McGill-Queen's University Press, 1986. — P. 1500—1715.
2. The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. — Boulder East European Monographs. — New York, 1981.

SVERSTIUK IEVHEN.

1. Clandestine Essays / Transl. by G. S. N. Luckyj. — Cambridge, MA: Ukrainian Academic Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 1976.

SWOBODA VICTOR.

1. Shevchenko and Belinsky // Shevchenko and the Critics, 1861—1980 / Ed. G. S. N. Luckyj. — Toronto: University of Toronto Press, 1980. — P. 303—323.

SYDORENKO A.

1. Ukrainian // An Ethnohistorical Dictionary of the Russian and Soviet Empires / Ed. J. S. Olson. — Westport, co, London: Greenwood Press, 1994. — P. 671—700.

SYSYN FRANK E.

1. Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620—1690 // Harvard Ukrainian Studies. № 10.3—4. — 1986. — P. 393—423.
2. The Khmelnytsky Uprising and Ukrainian Nation-Building // Journal of Ukrainian Studies. — № 17.1—2. — 1992. — P. 141—170.
3. «There is no Rus» There is Only Poland and Muscovy: The Muddying of Stereotypes in Andrzej Kepinski's «Lach i Moskalka» // Journal of Ukrainian Studies. — № 18.1—2. — 1993. — P. 217—223.

TERDIMAN RICHARD.

1. Discourse/Counter-Discourse: The Theory and Practice of Symbolic Resistance in Nineteenth-Century France. — Ithaca, London: Cornell University Press, 1985.

TERRAS VICTOR.

1. Belinskij and Russian Literary Criticism. The Heritage of Organic Aesthetics. — Madison, wi: University of Wisconsin Press, 1974.

THOMPSON EWA M.

1. Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism. — Westport, CT: Greenwood Press, 2000.

TILLETT LOWELL.

1. The Great Friendship. Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities. — Chapel Hill, NC: North Carolina Press, 1969.

TROYAT HENRI.

1. L'Étrange destin de Lermontov. Biographie. — Paris: Librairie Plon, 1952.

UKRAINKA LESIA.

1. Selected Works / Transl. by Vera Rich. — Toronto: University of Toronto Press, 1968.
2. Spirit of Flame: A Collection of the Works of Lesya Ukrainka / Transl. by P. Cundy. — New York: Bookman Associates, 1950.

VISWANATHAN GAURI.

1. Currying Favor // McCLINTOCK [1]. — P. 113–129.

VON HAGEN MARK.

1. Does Ukraine Have a History? — Slavic Review. — № 54.3. — 1995. — P. 658–670.

464

WALICKI ANDRZEJ.

1. A History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism / Transl. by H. Andrews-Rusiecka. — Stanford: Stanford University Press, 1979.
2. Philosophy and Romantic Nationalism: The Case of Poland. — Oxford: Clarendon Press, 1982.

3. *The Slavophile Controversy: History of a Conservative Utopia in Nineteenth-Century Russian Thought.* — Oxford: Clarendon Press, 1975.

WEINTRAUB WIKTOR.

1. *The Poetry of Adam Mickiewicz.* — The Hague: Mouton, 1954.

WERETELNYK ROMAN.

1. *A Feminist Reading of Lesia Ukrainka's Dramas.* — PHD diss. — University of Ottawa, 1989.

WHITTAKER CYNTHIA H.

1. *The Origins of Modern Russian Education: An Intellectual Biography of Count Sergei Uvarov, 1786—1855.* — Bowling Green, OH: Northern Illinois University Press, 1984.

WILLIAMS PATRICK, CHRISMAN LAURA.

1. (Eds.) *Colonial Discourse and Postcolonial Theory: A Reader.* — New York: Columbia University Press, 1994.

WOLFF LARRY.

1. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization in the Mind of the Enlightenment.* — Stanford, CA: Stanford University Press, 1994.

YEKELCHYK SERHY.

1. *Nationalism ukrainien, bielorusse et slovaque // Histoire des Idees Politiques de l'Europe Centrale / Ed. Ch. Delsol, M. Maslowski.* — Paris: Presses universitaires de France, 1998. — P. 377–393.

DE ZEPETNEK TOTOSY, GUNEW STEVEN, GUNEW SNEJA.

1. (Eds.) *Postcolonial Literatures: Theory and Practice // Special issue of Canadian Review of Comparative Literature.* — № 22.3–4. — 1995.

ПОКАЖЧИК

- Авангард** 327, 356, 358–359, 363
 колабораціонізм А. з більшовицькою владою 358
 критика А. з боку Домонтовича 366
- Агєєва Віра** 318
- Агурський Михайло**, про націонал-більшовизм та романтичний націоналізм 329–330
- Аксаков Іван** 127
- Аксаков Костянтин** 110, 118
- Аксаков Сергій**, про Гоголя та українців 385
- Ален В. Е. Д.** 226
- Андрєєв Леонід** 319
- Андрухович Юрій** 395, 399–400, 402–404, 407, 413
- Ансильйон Фридрих** 74
- Антинародництво** 308–309, 314, 357
 А. в Стуса 393
- Антисемітизм**, опис в літературі 62, 158, 161, 265
- Антоненко-Давидович Борис** 340
- Антонович Володимир** 19, 238, 289
 зміна ідентичності 68
- Аракчєєв Олексій** 156
- Арендт Ганна**, про імперіалізм 21

- Бабель Ісаак** 320
- Багалій, про школи 60; *див. також* Павло Алепський
- Байрон 91, 170, 314
- де Бальмен Яків 220–221, 225
- Бантшиш-Каменський:
історія виникнення козаків 155, 167–168, 190
стереотипи українців 133
- Барка Василь 381
- Бароко 25, 58, 60, 136, 366, 403, 405
Б. і Гоголь 192
- Баторій Стефан 181, 190
- Батурін 148, 175, 231, 233–234
- Бгабга Гомі, про Фенона 352
- Безбородько Олександр 56
- Бейлі Джон, про свіжість сприйняття в російській літературі 414
- Бен'ямін Вальтер, у Москві 336
- Бердяев Микола 117
Б. про комунізм 329
- Берлін Ісає 207, 302
- Бессин Марк, про злиття імперського імпульсу з російським націоналізмом 20–21
- Бестужев-Марлінський Олександр 16, 72–73, 75–76, 81, 99, 104, 109, 118, 124, 170, 225, 414
ставлення до Польщі, цензуровані уступи 122
- Белий Андрій 267
- Белінський Віссаріон 43, 54, 98, 179, 194–195, 201–203, 205–207, 252–253, 267, 346–347, 349, 415
Б. про Квітку 211
Б. про Лермонтова 200
погляд Б. на Шевченка 115, 119, 203–204, 229
- «Библиотека для чтения» 77, 215
- Білозерський Василь 248

- Бічер-Стоу Гаріет 272
Блок Олександр 104, 118
Бобровський Тадеуш, про антагонізм між українцями і поляками 239
Бові Ендрю, про темний бік романтизму 99
Бодянський Осип 59, 138, 385
Боннер Олена, і українська незалежність 384
Боплан Гійом 143
Боровиковський Левко 149
Брайчевський Михайло, критика радянської ідеології 342
Братство тарасівців 297
Бродський Йосиф, ворожість до української незалежності та культури 384
«Буковина» 294
Булгаков Михайло
 відповідь М. Куліша 338–339
 твори Б. про Україну 268, 332, 335–337, 411, 415
Булгарін Фаддей:
 про Мазепин вірш 155, 174
 характеристика Мазепи 153–154
Бунін Іван, погляд на Україну 266–267
Бурачок Степан 210, 230
Буревій Кость 338
Бухарин Микола 335

- Вадим див.** Пассек Вадим
Валіцький Анджей 110, 112, 118
Валуєвський циркуляр 237, 254
 формулювання 53
Величко Самійло 55–56, 164
Вельфлін Генріх 366

Вельямінов Олексій, генерал 84, 94
Винниченко Володимир 166, 279, 320, 351
Висока культура:
 брак В. к. в ХІХ ст. 128
 В. к. і модерністи 318
 В. к. у ХVІІІ ст. в Росії 66
Вовчок Марко (Марія Вілінська), зміна ідентичності 68
Волинь 111, 264
Вольтер 88, 135, 232, 346
Вольф Ларі, про погляди Просвітництва на Східну Європу 414
Всеволожський І. С. 125
Вяземський Петро 42, 122–123

Гайдамацьке повстання як літературна тема 151–152

Галичина 28, 52, 111, 253, 280, 284, 306, 324

 Г. як український П'ємонт 288

 письменники, засуджені як відступники 67

 представники Г. на з'їзд 1899 р. у Києві 254

 Шульгін пр українську ідентичність у Г. 264

Гаркуша Семен 156, 217–218

Гау Сьюзен: про нав'язані абстракції та імперський проект 99

Гегельянство 195

Герцен, про Україну 45, 115, 233–234

Гетьманщина 24, 55, 59, 217, 276; *див. також* Павло Алепський; Харківський університет

Гжицький Володимир 340

Гіл Кристофер, про голод 1921 р. 34

Гоголь Микола 66–68, 142, 183, 187, 190, 192–194, 206, 251, 264, 267, 273, 282, 369–370, 377, 384–385, 415

 твори Г. М. про Україну 139, 156, 180–182, 188, 190–192, 205, 259, 411

див. також Бароко

- Гокенсон Катя:
 про Пушкіна як імперського поета 173
 критика претензій на універсальну чутливість 42
- Головатий Антон 187, 216–218, 277
- «Голос Поділля» 320
- Гончар Олень 383
- Горький Максим, про непотрібність перекладів українською мовою 338
- Госкінг Джефрі, про погано розвинену російську національну ідентичність 379
- Граббе Павло, генерал 84
- Грабович Григорій 17, 19, 67
 Г. Г. про горизонт сподівань 62, 266
 погляд Г. Г. на Шевченка 226, 231
- Граб'янка Григорій 56, 164
- Гребінка Євген 158, 161–162, 206, 404, 414–415
 твори Г. Є. 156–157, 161, 258
- Греч Микола:
 про вищість російської мови 37
 про українську мову як регіональний варіант польської мови 130
- Григор'єв Аполлон 42
 Шевченко і Белінський 196
- Грінченко Борис 253, 279, 294–301
- Гроссман Василь 396–397
- Грох Мирослав, погляд на національні рухи 299–301
- Грушевський Михайло 254, 301
- Гулак-Артемівський Петро 211, 298
- Гулига Арсен, про космічну російську культуру 398
- Гундорова Тамара 19
- Гуцало Євген, про властиве росіянам жадання влади й насильство 395–396
- Гюго Віктор, про Схід 76, 98

Ганді Лейла, про антинаціоналістичні фобії 52

Геллінер Ернст 318

Гіббон Едвард:

про природний стан України 135

про родючість українських земель 138

Даль Володимир:

про українську мову як первісну російську 131

похвала Квітці 211

Данилевський Григорій 269–270, 272–274, 276–279

Данилевський Микола 38, 54, 102, 118

виправдання асиміляції неправославних народів 110

Д. М. про загарбання Константинополя 40

Д. М. про органічне зростання Росії 114

дрібні народи як етнографічний матеріал 225

Дашкевич Микола 59

Декабристи 73, 86, 97, 163–165, 168, 170, 176

Д. і Єрмолов 80

Д. і Рилєєв 39, 170, 175

Д. як солдати на Кавказі 76

Денаціоналізація 38, 68, 89–90, 236–237, 244, 412

Д. як державна політика 45, 285

Денікін, генерал 264, 327

«День» 249

Державін Гаврило 32–33, 165

Д. Г. про погром польського опору 122, 222

Дзюба Іван 46, 62, 93, 111, 118, 379, 394

Д. І. і дисидентський рух 383, 386

Д. І. про російський колоніалізм 380

Д. І. про Шевченка 219–220, 226, 228

Д. І. про Шульгіна 265

Дискурс, визначення 17

- Дискурс неробства 136–137
Чехов про себе як ледачого хохла 137
- Дівович Семен 57
- Дмитро Самозванець як літературна тема 124
- Добролюбов Микола 250, 252–253
- Долгорукий І. М., князь 125–126, 129–130, 139, 142
Д. І. М. про Катерину II і Потьомкіна 141
Д. І. М. про Полтавську битву 130
- Домонтович Віктор 355–359, 361, 364, 366–367, 369, 371–373,
413; *див. також* Петров Віктор
- Донцов Дмитро 373
Д. Д. про Хвильового 347, 352
- Достоевський Федір 40–44, 47, 114, 118, 122, 263, 334, 346,
351, 404
виправдання асиміляції неправославних народів 110
вплив Д. Ф. на Хвильового 350
Д. Ф. про експансіонізм 398
універсальна чутливість Росії 41
«Щоденник» Д. Ф. 41
- Драгоманов Михайло 19, 46, 61, 69, 127, 146, 206–207, 267, 279,
289–297, 301–304, 307, 311, 317, 379, 415
дискусія Д. М. з Грінченком 294, 298
сумнівна автентичність та інтерпретація народних
пісень 175
- Дуглас Мері, заборонені принади насильства 95

Ейхенбаум Борис, про еротичну поезію Лермонтова 87, 96

Емський указ 53, 254, 284

Еренбург Ілля, про аматорський характер українського куль-
турного відродження 267

Євразійці 263, 343

Євреї:

Є. в Булгакова 334, 336

Є. в Гроссмана 397

описи Є. в літературі XIX ст. 158, 161, 205, 384

Єкельчик Сергій, його погляди на:

національні рухи 300

радянську літературу 383

Єрмолов Олексій, генерал 72, 77–78, 82–84, 390

Є. О. про погром будь-якої незалежної держави на Кавказі 84

ліберальні погляди Є. О. 80, 94

мусульманські наложниці Є. О. 81, 88

Єфремов Сергій, його напади на модернізм 317–318

Жолдак Богдан 406

Жуковський Василь 123, 222, 227

Забужко Оксана 19, 219, 318, 373

відкидання психоаналітичного пояснення Шевченково-го антиімперіалізму 231

З. О. про модерністську переорієнтацію української культури 305

З. О. про Франка 304

Загребельний Павло 382

Заке Георг 164

Запорозьке козацтво 24, 27, 55, 100, 145, 147–148, 154–155, 160, 179–181, 184–186, 188, 205, 216–218, 228, 270–271, 276–278, 282, 311

З. к. в російсько-турецькій війні 27

філософія З. к. 115, 159

Засс Григорій, генерал 94

Західники 118–119, 147, 207, 220, 349

Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) 22, 320, 324,
405

Звиняцковський В., про Гоголя 180

Зеров Микола 371, 391

близькість Хвильового до З. М. 345

відносини З. М. з Домонтовичем 355

З. М. про консерватизм Квітки 208–209, 214

Зміновіхівці 343

«Зоря» 237, 294

Зубов Валер'ян, генерал 33

Іван Грозний 98, 113, 163, 166, 181, 196, 199, 401

І. Г. у Белінського 98

Іваничук Роман 395

Ізмайлов Володимир 100–101, 133, 142, 147

І. В. про вищий рівень життя українських селян 137

І. В. про тему Рогніди 151

Ільченко О. 382

Імператорське археологічне товариство 254

Індія 47, 176, 200, 251, 390

британське врядування в І. 31

Ірчан Мирослав 320

«Історія русів» 57, 167–169, 146, 205, 295

Каганович Лазар 332

Калнишевський Петро 155

Капелер Андреас 16, 48

Капніст Василь 56

його місія до Пруссії 69

«Ода на рабство» 56, 164, 295

- Карамзін Микола 33–34, 42, 127, 149–150, 163, 165, 168, 234, 258, 262
Климовський у К. М. 133
Польща в К. М. 122
- Карманський Петро 23, 280, 288, 322–323, 325–328, 374
- Катерина II, російська імператриця 24, 47, 56, 60, 65, 100, 121, 145–146, 163–164, 186, 188, 216, 228, 232–234, 270, 275, 278, 296, 398, 401
Дніпровська подорож К. 232
твори К. 163
- Катков Михайло 62, 383
- Квітка-Основ'яненко Григорій 132, 149, 156, 187, 208–213, 215–218, 298, 354, 393
К.-О. Г. і Белінський 205
- «Киевлянин» 237, 264–265
- «Киевский телеграф» 249
- Київ 25, 127, 141–142, 167, 177, 190, 238, 254, 258, 264–265, 305, 321, 333, 356, 365, 386, 399
К. і Булгаков 336
модерністи в К. 308
- Київський університет 54, 254, 292–293, 355
- Киреевський Іван 110, 115
- Кирило-Мефодієвське братство 115, 117–119, 221, 248–249
програма К.-М. б. 229
- Кларк Едвард Деніел 100
- Клен Юрій 381
- Климовський Семен, його зображення в Карамзіна 133
- Ключевський Василь 258
- Княжнін Яків 163
- Кобилянська Ольга 308, 310, 317–318
- Ковалевський Є. 142
- Козак Мамай, картини 61

- Козацька старшина 58, 145, 153, 155, 206, 234
К. с. в Соловійова 257
- Колоніалізм, російський 42, 52, 61–62, 73, 84, 119, 221, 237, 245, 405–407
вживання терміна К. 16–17
Дзюба про К. 46, 62, 219
долання образності К. 411–412
Маланюк про К. 380
- Колоніальний дискурс 95, 293, 309–310, 379, 398, 410, 412, 416
вживання терміна К. д. 17
колонізована жінка в К. д. 308
нарративні структури і тропи К. д. 200
див. також Павлишин Марко
- Коні Федір 229
- Конквест Роберт про голод 1933 р. 341
- Конрад Джозеф 99, 139, 320, 327–328, 349, 413
- Константинополь–Стамбул 36, 40, 48, 76, 112, 263, 296
- Контрдискурс, український 16, 50–51, 119, 208, 234, 248, 268, 279, 293, 308–309, 415
контрнарративи 219, 225, 391, 409
протонаціональні вияви К. 56
- Корбут Юрій, про Домонтовича 372
- Корнилович О., про зображення Мазепи в Рилєєва 170
- Короленко Володимир 267
- Коротич Віталій 398–399
- Косинка Григорій, зображення національно свідомого українського селянина 339
- Костомаров Микола 42, 238, 248–249, 289, 297–298, 301, 379
вплив К. М. на Лесю Українку 311
зміна ідентичності в К. М. 68
К. М. і Квітка 213
К. М. про Русь 248
- Костюк Григорій, про Хвильового 345–346

- Котляревський Іван 57, 148–149, 156, 208, 211, 296, 298,
393
 Полевой про К. І. 251
 ушавлення збройних сил 211
- Котляревський Нестор 165
 про Рилеева 171
- Краєвський Андрій 96, 214–215
- Кримський Агатангел, про ворожість росіян до українців 311
- Кристоф Пітер 115
- Кріпацтво 24, 46, 78, 112, 126, 137, 145, 156, 164, 194, 210, 221,
223–224, 244, 303, 311, 398
 скасування К. 276, 296, 301
- Куліш Микола 338
- Куліш Пантелеймон 156, 218, 248–249, 279–280, 282, 284–289
 критика браку самоповаги в українців 69
 К. П. про українську та російську культури як взаємодоповнювальні 279
 переоцінка козакофільства 191
- Кульжинський Іван 142, 156
 образ України як природного раю 183
- Куняєв Станіслав 41
- Кюстін Астольф, маркіз 85, 108–109
-
- «Ластівка» 206
- Левшин О., про нелюбов українців до росіян 129
- Ледніцький Вацлав 121
- Лейтон Сюзен 20, 411
 про Бестужева-Марлінського 78–79, 83, 104
 про Лермонтова 93
- Леонов Леонід 340
- Леопарді Джакомо 228, 321

- Лермонтов Михайло 16, 75, 85–89, 93, 96–97, 101, 103–105,
107–109, 116, 118, 151, 180, 225, 227, 233, 235, 250, 315,
333, 411, 414
Л. у Белінського 200
- Литвинова Галина, про російський суперетнос 398
«Литературная газета» 229
- Лихачов Дмитро
про притягальну силу Росії 395
про завоювання Сибіру 398
- Лівобережна Україна 25–26, 28, 127, 137, 191, 277, 291
Л. У. в Данилевського 269, 270
- Література мандрів про Україну
західна 126
російська 120, 125, 128–130, 135–136, 141, 144
- Літературна дискусія 1920-х років 338, 343, 380–381
«Літературно-науковий вісник» 373
- Ломоносов Михайло 39, 133
- Луцький Джордж 55, 67, 164, 167
- Львів 254, 284, 295, 305, 321
модерністи у Л. 308

Магочі Пол 258

Мазепа Іван, гетьман

анафема М. І. 177

М. І. як літературна тема 69, 151–155, 163, 166–176

твори М. І. 174

МакКлінток Енн 131, 416

дискурс неробства 137

М. Е. про постколоніальну теорію 89

Максимович Михайло 54, 118, 192, 194, 289, 385

Мазепин вірш і вірш про Мазепу 175

збірка пісень М. М. 174

М. М. і Квітка 214

- Маланюк Євген 23, 69, 280, 288, 375, 377, 379–381, 388–390,
393, 411
 концепція малоросів в М. Є. 375–376
 М. Є. про Гоголя 377
 М. Є. про Хвильового 352, 380–381
- Малоросія, термінологія 54, 67, 127–128, 130, 173, 255, 258
- Маркевич Микола 167, 204–205
- Марлінський див. Бестужев-Марлінський Олександр
- Масарик Томаш, про Достоевського 351
- «Маяк» 131, 210, 230
- Маяковський Володимир, про необізнаність росіян з українською культурою 385
- Мейс Джеймс, про Хвильового 346
- Мемі Алберт 203
- Микола I, цар 35–36, 47, 97, 204, 244, 286
 поезія Рилеєва і Микола I 171
 русифікація за Миколи I 36
- Мирний Панас 238, 279
- Мирський 75
 про Карамзіна 34
 М. про Лермонтова 104
 М. про українську культуру 60
- Мілюков Олександр 253
- Мілюков Павло 260, 262–263
- Міцкевич Адам 33, 123, 306
 «Конрад Валенрод» 65, 175, 306
 критика М. А. з боку Франка 306
 М. І. про Росію 32, 64
- Модернізм 279, 319, 322, 358–359, 362, 367–368, 377, 409
 напади Єфремова на М. 318
 національний наратив М. 308–309, 311, 313, 315, 317,
 319, 321, 323, 325, 327
 М. у Стуса 388

Москва 36, 134, 149, 181, 193, 201, 231, 234, 254, 258, 265, 281,
284, 290–291, 295, 310–312, 328, 331, 337, 345, 397, 400–402
Булгаков у М. 333, 335–336
М. і п'єси М. Куліша 338
див. також Третій Рим

Набоков Володимир, про Гоголя та українську мову 384

Нагібін Юрій 399

Нанді Ашіс 148

Народність 34–36, 43, 45, 55, 84, 97, 131, 195, 198, 200, 213,
385

Наукове товариство ім. Шевченка 254

Національне самовизначення 51, 182, 343
у Франка 303

Національні рухи, інтерпретація Н. р. 22, 51, 53–54, 61, 67,
194, 248, 299–300, 303, 310, 316, 320, 335, 337, 344

«Наш современник» 41, 398

Неісторичні народи 51

Нейман Айвер 41

про націонал-більшовизм 329–330

про офіційну національність 36

про романтичний націоналізм 37

Неокласицизм 359, 366

Н. і Домонтович 358

Нечуй-Левицький Іван 294

«Нова Рада» 265

Новгород 163, 201

Ногмов Шора 89

Одоевський Володимир 36

Олександр II, цар 53, 127, 248

Орієнталізм 31, 64, 74, 76, 83, 139, 232, 251
орієнтальні стереотипи 78

Орлик Пилип 56, 175

«Основа» 237–238, 248–250, 281
звинувачення «О.» в радикалізмі й сепаратизмі 237

Остін Пол, про російський романтизм як ненаціоналістич-
ний 20

Островський Микола 335

«Отечественные записки» 183, 249

Офіційна народність 36, 55, 97
О. н. і Белінський 200
див. також Нейман Айвер

Павличко Соломія 19, 318, 358

Павлишин Марко, погляд на колоніальне, антиколоніальне
й постколоніальне 300, 400, 404

Павло Алепський, про високий рівень письменності в Україні
в XVII ст. 188

Панславізм 20

Пассек Вадим 125

Переяславська угода 25–26, 111, 168, 191, 232, 265, 291, 311
П. у. в літературі 161, 231, 310, 383

Перовський Василь, генерал 86

«Перший вінок» 308

Петлюра Симон 327, 334

зображення П. С. в Булгакова 332–334, 336–337

Петро I, цар 25, 29, 32, 47, 56, 68, 80, 113, 130, 140–142,
153–154, 166–167, 170–175, 177, 231, 233, 274, 278, 296,
331, 346, 370, 377, 379, 398, 401, 404

Петро I в Белінського 196–197, 199–201, 204

Петров Віктор, про Маланюка 378

див. також Домонтович Віктор

481

- Петров Микола, про брак незалежної динаміки в українській літературі 252–253
- Пипін Олександр 251–252
- Підручники імперські 255–258
- Плетньов Петро 213–214, 217–218
- Погодін Михайло 35, 37, 118, 124, 147, 258
- Подвійна ідентичність 66–68
- Поділля 127
- Покальчук Юрій, про Стуса 386
- Покровський Михайло 38, 47–48
засудження П. М. з боку Сталіна 341
погляд П. М. на українську історію 140
П. М. про економічні причини експансії 47
- Полетика Григорій 56
- Полетика Іван 56
- Полевой Микола 47, 182
П. М. про неможливість української літератури 251–252
П. М. про українське письменство як «умную шалость» 63
- Полз Джон П., про Пушкіна 169
- Полонський Яків, про завоювання 174
- Польська література 28, 30, 65–66, 143, 292, 306, 413
- Польща
повстання проти Росії в ХІХ ст. 43, 53, 98, 110, 121, 123, 211, 233, 238, 240, 248, 292
погляд Драгоманова на П. 127, 290
польське питання в Російській імперії 121
шляхта на Провобережній Україні 22, 28, 31, 121, 126, 240, 242, 250, 303
- Пом'яловський Микола: зображення православних семінарій 238, 242–243
- Популярна література 258–259
трансформація вшанувального гімна в П. л. 223

- Постколоніальна ідентичність 17–19, 125, 148, 297, 344, 410, 412, 416
- Постмодернізм 399
- Почвенники 42–43
- «Правда» (Львів) 311
- «Правда» (Москва) 339
- «Правительственный вестник» 269
- Правобережна Україна 26, 28, 52, 59, 68, 121, 126–127, 276, 291, 311
школи і духівництво П. У. 238, 244
- Православ'я *див.* Російська православна церква; Українська православна церква
- Прат Марія-Луїза, її концепція зони культурної боротьби 70
- Прокопович Феофан 32, 67–68, 172, 404
- Пугачов 278, 353
бунт П. 155, 277–278
- Пушкін Олександр 42, 45, 73, 77, 88, 98, 107, 124, 128, 133, 163, 169, 175–177, 183, 193, 205, 211, 227, 233, 250, 264, 314, 350, 385, 390, 411, 414
зображення Мазепи в П. О. 174–176
критика П. О. з боку Стуса 390
П. О. про українців 188
- Р**адищев Олександр 163
- Распутін Валентин 330
- Резерфорд Андреа 201, 203
- Рилєєв Кіндрат 39, 66, 128, 164–171, 295
зображення Мазепи як національного патріота 163, 171–172
- Рильський Максим 342
- Рильський Тадей, зміна ідентичності 68
- Розанов Василь 33

- Романтичний націоналізм 20, 37, 39, 51, 58, 114, 119, 147, 202, 280, 285, 287, 294, 297, 299, 329–330; *див. також* Агурський Михайло; Нейман Айвер
- Російська Академія Наук 94, 254
- Російська Добровольча Армія 327
- Російський імперіалізм 20, 25, 46, 72, 77, 117, 174, 199, 202, 206, 208–209, 211, 213, 215, 217, 219, 221, 223, 225–227, 229, 231, 233, 235–237, 239, 241, 243, 245, 265, 341, 351, 353
- Російська імперія, її визначення як імперії 198
- Російський лібералізм 21, 43–45, 54, 109, 131, 164, 194, 206, 211, 260, 262, 295, 312, 316
напади Винниченка на Р. л. 166
критика Р. л. в Драгоманова 307, 311
критика Р. л. в Франка 302
- Російське месіанство 36, 97, 117, 347, 351, 380, 409
Р. м. за посткомуністичної доби 398, 402
див. також «Святая Русь»; Хомяков Олексій
- Російський націонал-більшовизм 20, 39, 329–330; *див. також* Агурський Михайло; Нейман Айвер
- Російський націоналізм 18, 20–21, 39, 41, 51, 55, 57, 97, 110, 194–195, 200, 263, 329–330, 410; *див. також* Агурський Михайло; Бессин Марк; Нейман Айвер; Зміновіхівці
- Російська православна церква
анафема на Мазепу 173, 177
РПЦ в Булгакова 337
РПЦ в П. Куліша 289
Шевченко про лицемірство РПЦ 223
див. також Достоевський Федір; Хомяков Олексій
- Російсько-українська транснаціональна ідентичність 258
- Росильє, барон 95
- Ртищев Микола, генерал 84
- Рудницький Михайло, про Карманського 325
- «Русский вестник» 229, 249

Русь 29, 35, 54, 80, 116, 174, 265, 285, 290, 296, 382, 414
Р. у Костомарова 248
трансформація назви Р. 67
Рязановський Ніколас: про російський експансіонізм та месі-
анство 36

Савицький П. 38

Саїд Едвард 15, 19, 39, 120
С. Е. про Конрада 328, 349
С. Е. про Токвіля 176
С. Е. про усиновлення 191

Самарін Юрій 96

Санкт-Петербург 73, 134, 185–186, 193, 199, 216, 219, 230,
234, 248, 269, 274
відкриття обсерваторії в С.-П. 224
п'єси Шаховського в С.-П. 149

Сбітнев Іван 125, 148

С. І. про вигоди для імперії 138
С. І. про кепкування з росіян 130

Сверстюк Євген 382–383

Свидницький Анатолій 236, 238–239, 241–243, 245–246,
411–412

Свиньїн Павло 139, 183

С. П. і Гоголь 183

«Святая Русь» 35, 41, 55

ідея С. Р. в середні віки 35
С. Р. у Достоєвського 351

«Северная пчела» 215, 230

Сігел Гарольд 25

Сенкевич Генрик 30, 143, 413

Сентименталізм 135, 208, 213

Сиваченко М. 242

Сивокінь Григорій, про Квітку 209, 218–219

- Синявський Андрій: про радянську культуру 329, 384
Сиповський Василь 19, 59
Сисин Франк 55, 164
Сковорода Григорій 57–58, 210, 273, 354, 393
російська інтерпретація С. Г. 58
Скоропадський Іван, гетьман, його призначення на місце Мазепи 145, 177, 193
Скоропадський Павло, гетьман
зображення С. П. в Булгакова 332–334
скасування анафеми з Мазепи 177
Скот Вальтер 91, 151
Слов'янофіл 38–39, 42, 58, 96, 109–110, 112, 117–119, 124,
147, 200, 220, 223, 249, 349
С. і Белінський 54
С. і Шевченко 118
«Современник» 249
Солженіцин Олександр, його ворожість до української незалежності 384
Соллогуб Володимир 86
Соловйов Сергій 257–258, 383, 385, 396
Сомов Орест 65, 158–159, 161–162, 211
історична художня творчість С. О. 157
Сондерс Девід 146
Сталін Йосип 332, 335, 340, 382
лист С. Й. про Хвильового 348
тост С. Й. 1945 р. 341–342
де Сталь 74–75
Старицький Михайло 279
Стефан Трансильванський *див.* Баторій Стефан
Стороженко Олекса 218, 296, 298
Струве Петро 43, 260–263, 415
Стус Василь 386–394

Суворов Олександр, генерал 33, 84, 122, 401

Сумароков Павло 100, 125, 138

Татищев Василь 258

Теплов Григорій: інструкції для Катерини про ставлення до України 144–145

Тердімен 292

Тердіменом Річард, контрдискурс 18

Террас Віктор 200

Тичина Павло 319, 365.

Стус про Т. П. 386–388, 391–392

де Токвіль Алексіс 176

Толстой Лев 73, 264, 266, 346

Толстой Олексій 343

Томсон Ева:

класифікація націоналізмів 52

Т. Е. про націоналізм 33

Третій Рим 36, 62, 405

Триєдина російська нація 31

Труая Анрі 94

Тургенєв Іван 77, 253

Турянський Осип 319

Тютчев Федір, про Польщу 123–124

Тютюнник Григорій 382

Уваров Сергій

проект східної академії 74

У. С. і офіційна народність 35–36

«Украинская жизнь» 265

«Украинский вестник» 132, 167, 212

«Украинский журнал» 132, 167

Україна:

- ідея національного прокляття У. в Гоголя 183, 189
термінологія 29, 54, 168
У. як прикордоння 28–30, 125, 202, 375
- Українка Леся (Лариса Косач) 279–280, 304, 308–312, 314–319,
411
- Українофільство 31, 136, 147, 202, 204, 285
- Українська автокефальна православна церква 337
- Українська Академія Наук 355
- Українська Галицька Армія 323–324, 327
- Українська Народна Республіка (УНР) 320–321, 343, 355
Булгаков про УНР 337
УНР і Маланюк 374
- «Українська хата» 308, 358
- Українське православ'я 288–289
критичне ставлення Стуса до У. п. 389
У. п. і висока культура 66
- «Український голос» 320
- «Український засів» 355
- Український лібералізм 206
- Український націонал-більшовизм 330
- Український націоналізм 52, 279, 305
- Українські школи 28, 53, 60, 65, 238–239, 243, 252, 285, 301;
див. також Павло Алепський
- Уніатська (греко-католицька) церква 286
Долгорукий про неприємну двоїстість У. ц. 130
критика У. ц. в Куліша 288
- Устрялов Микола 329
- Федотов Георгій 33, 45, 268
Ф. Г. про визнання асиміляційної політики імперії 255

Фемінізм 70, 308–309, 314, 317–318, 409
сучасний Ф. 318–319

Фенон Франц 52, 352

Форш Ольга 268

Франко Іван 158, 236, 238, 279–280, 288, 301–307, 309, 415
критика українців 306, 373
Ф. І. про Квітку 208, 215
Ф. І. про русинський сепаратизм Вишенського 69, 295
Ф. І. про русинську двоїстість 295

Фрик Девід 69

Харків 166, 269, 355, 358

Харківський університет 58, 167, 219, 254, 292

Хвильовий Микола 69, 280, 288, 340, 343–355, 371, 374,
379–381, 411, 413, 415

Херасков Михайло 163

Хмельницький Богдан 175, 178, 180, 203, 286, 291, 310
зображення Х. Б. в літературі 128, 151–152, 161, 231–233,
235

погляд Белінського на Х. Б. 202

Х. Б. як національний проводир 164

Хомяков Олексій 16, 35, 38, 110–112, 115–118, 124, 182, 204,
223, 385, 415

його погляди на православ'я 110, 116

месіанство Х. О. 97, 109, 117

погляди на смирення 96

Х. О. про імперську експансію 96, 111–114

Хохол, зображення в літературі 50, 138–140, 187, 259, 275
термінологія 49

Циціанов Павло, генерал 84

Чернишевський Микола 44, 122, 249–250, 252–253, 370
Чехов Антон 266
Чижевський Дмитро 58, 208, 305, 366
Чорноморське козацтво 27, 103, 156, 228
 півострів Тамань 100
 створення Ч. к. 187
 українська ідентичність Ч. к. 100

Шаміль 72, 85

Шамрай Агапій, про Квітку 209

Шаховський О. 133, 149

Шевельов Юрій, про Стуса 360

Шевирьов Степан 75, 118, 147

Шевченко Тарас 69, 115, 117–119, 156, 187, 196, 204, 214, 220,
223, 225, 231, 263–264, 267, 282, 296, 301, 303, 354, 385–386,
390–391, 407

 Бунін про Ш. Т. 266

 Мілоков про Ш. Т. 253

 поезія Ш. Т. 191, 205, 221, 225, 232, 235, 250, 411–412

 Ш. Т. і Белінський 119, 196

Шелінг 74, 97

Шерех Юрій (Шевельов):

 про Домонтовича 356, 372

 про Хвильового 346

Шульгін Василь 62, 260, 264–265, 383, 415

Яворський Михайло 341

«Якорь» 43

ЗМІСТ

<i>Віра Агеева. Передмова</i>	5
Вступ	15
Розділ І. ЛІТЕРАТУРА ТА ІМПЕРІЯ	24
Дискурс і контрдискурс	24
Формування імперського дискурсу	26
Анархічне прикордоння	28
Єдиний «русській» народ	30
Безмежність, влада, слава	32
Необхідність самодержавства	33
Місія Росії	35
Органічна російська нація	37
Легітимація експансії	39
Спасенна асиміляція	41
Економічні вигоди імперії	46
Мазепинці, малороси і хохла	48
Спротив імперському дискурсу	50
Національна свідомість	51
Неперервність	55
Відмінна культура, історія та ідентичність	60
Романтика двозначності	64

Розділ 2. ІМПЕРСЬКЕ ПРИКОРДОННЯ	
В РОСІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ	72
Завоювання Сходу: «Аммалат-бек» (1832)	
Олександра Бестужева-Марлінського	72
Росія як дволикий Янус	74
Захід і Схід в «Аммалат-бекові»	76
Поетика наруги й каяття: Михайло Лермонтов	85
Наруга	88
Каяття	92
Стихійна сила	95
Тамань як колонізована Україна	100
Імперський демон	104
Поетика месіанства: Олексій Хомяков	109

Розділ 3. УКРАЇНА В РОСІЙСЬКОМУ	
ІМПЕРСЬКОМУ ДИСКУРСІ	120
Відкриття України: російська література мандрів	
на початку ХІХ ст.	120
Польська іншність	121
Україна як залишкова іншність	125
Паноптичний час	130
Природний рай	132
Анахронічний простір	134
Загальмований розвиток	135
Дискурс неробства	136
Край пітьми	139
Мета історії	141
Приєднання української історії:	
російські твори початку ХІХ ст.	149
Мазепа: «Войнаровський» (1825) Кіндрата Рилеева	
і «Полтава» (1828) Олександра Пушкіна	163
Україна Миколи Гоголя	178
Малоросія Віссаріона Белінського	194

Розділ 4. БОРотьБА з ІМПЕРІАЛІЗМОМ	
в УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ	208
Народження контркультури:	
Григорій Квітка-Основ'яненко	208
Протест проти колоніальної війни: «Кавказ» (1845)	
Тараса Шевченка	219
Археологія ідентичності: «Великий льох» (1845)	
Тараса Шевченка	230
Денационалізація як трагедія:	
«Люборацькі» Анатолія Свидницького	236
Розділ 5. ЗІТКНЕННЯ ДИСКУРСІВ	247
Державний дискурс гегемонії, 1861—1917 рр.	247
Мова й література	248
Гегемонія в підручниках	255
Петро Струве, Павло Мілюков і Василь Шульгін	260
Останній роман: Григорій Данилевський	269
Поляризація: Пантелеймон Куліш, Михайло Драгоманов, Борис Грінченко та Іван Франко	279
Пантелеймон Куліш	280
Михайло Драгоманов	289
Борис Грінченко	297
Іван Франко	301
Розділ 6. НАЦІОНАЛЬНИЙ НАРАТИВ МОДЕРНІЗМУ	308
Фемінізм: «Бояриня» (1910)	
і «Камінний господар» (1912) Лесі Українки	308
Невдала революція: «Кільця рожі» (1921)	
Петра Карманського	319
Розділ 7. БОРотьБА з ЛЕВІАФАНОМ	329
Боротьба за контроль над дискурсом	
у Радянському Союзі	329

Відкидання Росії: памфлети (1925—1926) Миколи Хвильового	343
Підривна творчість: ранні романи Віктора Домонтовича	355
Національна самокритика: Євген Маланюк	372
Поет незгоди: Василь Стус	380
Розділ 8. Постколоніальна перспектива	395
Вигнання приви́ду імперії: «Московіада» Юрія Андруховича	395
Висновки	408
БІБЛІОГРАФІЯ	417
Показчик	466

Шкандрій, Мирослав

Ш 20 В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби / Пер. П. Таращук. — К.: Факт, 2004. — 496 с.

ISBN 966-8408-45-4

Книжка Мирослава Шкандрія — одна з перших спроб поглянути на українсько-російські культурні взаємини крізь призму постколоніальних теорій. Такий погляд висвітлює кілька цікавих і важливих аспектів в історії обох культур, дозволяє цілком по-новому інтерпретувати ряд класичних текстів, роль і значення багатьох ключових постатей, введених у літературний канон.

УДК 82.09

ББК 83

ШКАНДРІЙ МИРОСЛАВ

В ОБІЙМАХ ІМПЕРІЇ

**Російська і українська літератури
новітньої доби**

Київ, «Факт», 2004, 496 с.

Редактор *Леонід Фінкельштейн*

Науковий редактор *Віра Агеєва*

Літературний редактор *Софія Саваневська*

Коректори *Інна Кисельова, Марина Нога*

Технічний редактор *Оксана Кравцова*

Макетування обкладинки *Ростислава Лужецького*

Верстка та макетування *Дмитра Фінкельштейна*

ТОВ «Видавництво „Факт“»

Реєстраційне свідоцтво

ДК № 1284 від 19.03.2003

04080, Україна, Київ-80, а/с 76

Тел./факс: (044) 417 1366, 416 8754

E-mail: office@fact.kiev.ua

Відділ збуту: (044) 463 6887

E-mail: sbyt@fact.kiev.ua

www.fact.kiev.ua

Надруковано з готових форм на АТ «Віпол»
м. Київ, вул. Волинська, 60
Наклад 2 000 прим.

Здано до виробництва 15.01.2004. Підписано до друку
12.05.2004. Формат 60 × 84/16. Друк офсетний. Папір офсет-
ний № 1. Гарнітура «Чартер». Ум. друк. арк. 28,9. Обл.-вид. арк.
25,2. Зам. № 4-1107

